

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XLIV-1

ISSN 0374-0730

e-ISSN 2334-7236

doi: 10.19090/gff.2019.1

Нови Сад, 2019.

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД

За издавача
проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан

Уређивачки одбор
проф. др Милан Ајдановић, проф. др Снежана Гудурић, проф. др Зорица Ђерговић Локсимовић, проф. др Слађана Зуковић, проф. др Јулијана Ишпановић Чапо, доц. др Алексеј Кишјухас, доц. др Сања Париповић Крчмар, проф. др Јасмина Пекић, проф. др Дејан Пралица, проф. др Марина Пуја Бадеску, проф. др Драгиња Рамадански, проф. др Јанко Рамач, доц. др Гордана Ристић, проф. др Дамир Смиљанић, проф. др Бојана Стојановић Пантовић, доц. др Јасна Ухларик, проф. др Ђура Харди.

Инострани чланови Уређивачког одбора
проф. др Давид Астори (Парма), доц. др Шандор Бордаш (Баја), Јао Дзи, (Беј Вај, Кина), проф. др Уго Влаисављевић (Сарајево), проф. др Александер Воел (Франкфурт на Одри), проф. др Јурај Гловња (Њитра), проф. др Богуслав Зиелински (Познањ), проф. др Звонко Ковач (Загреб), др Силвија Мартинез Ферейро (Гронинген), проф. др Михаил Мозер (Беч), проф. др Дејвид Норис (Нотингем), проф. др Николај Попов (Софија), др Владислава Рибникар (Нотингем), проф. др Ангела Рихтер (Хале), проф. др Данијел Сорин Винтила (Темишвар), проф. др Жан-Жак Татен Гурије (Тур, Француска), доц. др Слађан Турковић (Загреб), проф. др Лејла Турчило (Сарајево), проф. др Бјорн Хансен (Регенсбург)

Уредници
проф. др Едита Андрић
проф. др Дамир Смиљанић

Секретари редакције
доц. др Сања Париповић Крчмар
доц. др Алексеј Кишјухас

Технички секретар
Игор Лекић

Лектори
Весна Бајић, Никол Бургунд, Марина Курешевић, Питер Лукетић, Рендал Мејџор,
Елизабет Салмор, Сабина Халупка Решетар

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду штампа се уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Publisher

FACULTY OF PHILOSOPHY IN NOVI SAD

Representing the Publisher

prof. Dr Ivana Živančević Sekeruš, Dean

Editorial Board

Dr. Milan Ajdžanović, Associate Professor, Dr. Zorica Đergović Joksimović, Professor, Dr. Snežana Gudurić, Professor, Dr. Đura Hardi, Associate Professor, Dr. Julianna Ispánovics Csapó, Associate Professor, Dr. Aleksej Kišjuhas, Assistant Professor, Dr. Sanja Paripović Krčmar, Assistant Professor, Dr. Jasmina Pekić, Associate Professor, Dr. Dejan Pralica Associate Professor, Dr. Marina Puja Badescu, Professor, Dr. Janko Ramač, Professor, Dr. Draginja Ramadanski, Associate Professor, Dr. Gordana Ristić, Assistant Professor, Dr. Damir Smiljanić, Professor, Dr. Bojana Stojanović Pantović, Professor, Dr. Jasna Uhlarik Assistant Professor, Dr. Slađana Zuković, Professor.

Foreign members of the Editorial Board

Dr. David Astori, Professor (Parma), Dr. Sándor Bordás, Assistant Professor (Baja), Jao Dzi, Bay Wai (China), Dr. Juraj Glovnja, Professor (Nitra), Dr. Bjorn Hansen, Professor (Regensburg), Dr. Zvonko Kovač, Professor (Zagreb), Dr. Silvia Martinez Ferreiro, (Groningen), Dr. Michael Moser, Professor (Vienna), Dr. David Norris, Professor (Nottingham), Dr. Nikolay Popov, Professor (Sofia), Dr. Vladislava Ribnikar (Nottingham), Dr. Angela Richter, Professor (Hale), Dr. Daniel Sorin Vintila, Professor (Timisoara), Dr. Jean-Jacques Tatin Gourier, Professor (Tours), Dr. Lejla Turčilo, Professor (Sarajevo), Dr. Slađan Turković, Assistant Professor (Zagreb), Dr. Ugo Vlasisavljević, Professor (Sarajevo), Dr. Alexander Woell, Professor (Frankfurt an der Oder), Dr. Boguslaw Zielinski, Professor (Poznań).

Editors

Dr. Edita Andrić, Professor
Dr. Damir Smiljanić, Professor

Assistants to the Editors

Dr. Sanja Paripović Krčmar, Assistant Professor
Dr. Aleksej Kišjuhas, Assistant Professor

Editorial Secretary

Igor Lekić

Proofreading

Vesna Bajić, Nicole Burgund, Sabina Halupka Rešetar, Marina Kurešević, Peter Luketic,
Randall Major, Elizabeth Salmore

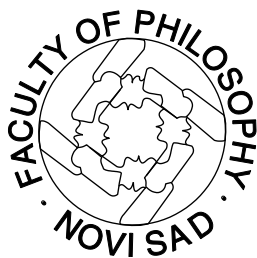
Annual Review of the Faculty of Philosophy in Novi Sad is printed with the financial assistance of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

UNIVERSITY OF NOVI SAD

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

VOLUME XLIV-1

ISSN 0374-0730

e-ISSN 2334-7236

doi: 10.19090/gff.2019.1

Novi Sad, 2019.

РЕЦЕНЗЕНТИ

проф. др Ерика Бенце, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Билиновић Ана, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Радмила Бодрич, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Бранко Брђанин, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Република Српска; проф. др Марија Циндори, професор у пензији; проф. др Ивана Ђурић Пауновић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Жељко Ђурић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; проф. др Лајош Генц, професор у пензији; проф. др Сабина Халупка Решетар, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Харгита Хорват Футо, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Ева Хожа, Учитељски факултет са мађарским наставним језиком у Суботици, Универзитета у Новом Саду; доц. др Ивана Јанковић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; доц. др Горан Коруновић Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Сања Кример Габоровић, Грађевински факултет у Суботици, Универзитет у Новом Саду; проф. др Игор Лакић, Универзитет Црне Горе; проф. др Лудмила Липтакова, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Мирза Мејданија, Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву; доц. др Милица Митровић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; проф. др Соња Ненезић, Универзитет Црне Горе; проф. др Зденка Нововић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Олга Панић Кавгић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Љиљана Пешикан Љуштановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Јелена Петровић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; проф. др Твртко Прчић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Золтан Сич, Технолошки и економски универзитет у Будимпешти, Република Мађарска; доц. др Страхиња Степанов, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Јелена Шакотић Курбалија, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Марко Шкорић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Гордана Штасни, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Гордана Штрбац, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Гојко Тешић, професор у пензији; доц. др Ерика-Марија Тодор, Универзитет Сапиенција у Трансилванији, Румунија; проф. др Ева Толди, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Вера Васић, професор у пензији; доц. др Соња Веселиновић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Марија Зотовић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Елеонора Звалена, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

REVIEWERS

Dr. Bence Erika, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Ana Bilinović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Radmila Bodrič, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Branko Brđanin, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo; Dr. Cindori Mária, retired professor; Dr. Ivana Đurić Paunović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Željko Đurić, Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Göncz Lajos, retired professor; Dr. Sabina Halupka Rešetar, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Horváth Futó Hargita, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Hózsza Éva, Professor, Teacher Training Faculty in Hungarian in Subotica, University of Novi Sad; Dr. Ivana Janković, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Goran Korunović, Assistant Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Sanja Krimer Gaborović, Faculty of Civil Engineering Subotica, University of Novi Sad; Dr. Igor Lakić, Associate Professor, University of Montenegro; Dr. Ludmila Liptakova, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Mirza Mejdanija, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo; Dr. Milica Mitrović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Sonja Nenezić, Associate Professor, University of Montenegro; Dr. Zdenka Novović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Olga Panić Kavgić, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Ljiljana Pešikan Ljuštanović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Jelena Petrović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Tvrtko Prčić, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Szűts Zoltán, Assistant Professor, Budapest University of Technology and Economics; Dr. Strahinja Stepanov, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Jelena Šakotić Kurbalija, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Marko Škorić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Gordana Štasni, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Gordana Štrbac, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Gojko Tešić, retired professor; Dr. Tódor Erika-Mária, Assistant Professor, Sapientia Hungarian University of Transylvania; Dr. Toldi Éva, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Vera Vasić, retired professor; Dr. Sonja Veselinović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Marija Zotović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Eleonora Zvalena, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА

У првој свесци *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду* за 2019. годину објављујемо укупно деветнаест радова, од тога један чланак ауторке по позиву. Сви радови су добили позитивне рецензије, осим једног рада који смо морали да одбијемо јер се није уклапао у концепцију часописа.

Проф. др Јудит Наврачич са Универзитета Панонија из Веспрема (Република Мађарска) уступила нам је свој рад о психолингвистичким истраживањима која се врше у оквиру пројекта везаним за изучавање начина складиштења лексике у мозгу двојезичних особа. Ово интересно истраживање, спроведено помоћу ЕЕГ тестова намеће нам нова питања која тек треба дубље проучити.

У првој свесци налази се још четрнаест филолошких радова на српском, енглеском, италијанском и на језицима националних мањина, мађарском и словачком. Тематика им је врло разноврсна, а већином представљају резултате истраживања на пројектима. Неки од чланака могу се категорисати као интердисциплинарни, па и интеркултурални, или контрастивни. Морали смо их сврстати у једну одређену област, по правилу према припадности аутора појединим одсецима.

Што се радова из друштвено-хуманистичке области тиче, претежно је заступљена област психологије са три веома интересантна и актуелна рада, а поред тога објављујемо и један рад из методике наставе, те један са социолошком темом, повезаном са нашом свакодневицом и који ће, верујемо, посебно заинтересовати читаоце часописа.

У Новом Саду, јула 2019. године

Уредници *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*

Проф. др Едита Андрић

Проф. др Дамир Смиљанић

САДРЖАЈ
TABLE OF CONTENTS

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА
EDITORS' FOREWORD 9

РАД АУТОРА ПО ПОЗИВУ

Judit Navracsics
HOW ARE THE WORDS OF TWO LANGUAGES STORED IN THE
BILINGUAL BRAIN?
КАКО SE SKLADIŠTE REČI DVAJU JEZIKA U DVOJEZIČNOM
UMU? 19–40

АНГЛИСТИКА

Bojana Vujin
“BEHIND OUR LULLABIES”: FEMININE MYTHOLOGIES IN
CONTEMPORARY WOMEN’S POETRY
„IZA USPAVANKI”: FEMININE MITOLOGIJE U SAVREMENOJ
ŽENSKOJ POEZIJI 43–55

Nina Ilić
PERSONALITY-MOTIVATION PROFILES OF TWO GIFTED L2
ENGLISH STUDENTS
PROFIL LIČNOSTI I MOTIVACIJA NADAREN OG UČENIKA
ENGLLESKOG JEZIKA 57–74

Sonja Filipović Kovačević
METONYMY-BASED COLOUR METAPHORS EXPRESSING
MIND AND BODY STATES: EVIDENCE FROM ENGLISH AND SERBIAN
METONIMIJSKI MOTIVISANE METAFORE S POJMOVIMA BOJA KOJE
IZRAŽAVAJU STANJE UMA I TELA: NA PRIMERU ENGLLESKOG I
SRPSKOG JEZIKA 75–92

МЕТОДИКА НАСТАВЕ

Ana Mitrevski, Biljana Kovač IZMEĐU POZORIŠTA I PEDAGOGIJE: POZORIŠNA PEDAGOGIJA I NJENA ULOGA U OBRAZOVNOM PROCESU BETWEEN THEATER AND PEDAGOGY: THEATER PEDAGOGY AND ITS ROLE IN THE EDUCATIONAL PROCESS	95–111
--	--------

ПСИХОЛОГИЈА

Milica Lazić KRITIKA DIJAGNOZE POREMEĆAJA LIČNOSTI U AKTUELNIM KLASIFIKACIJAMA: PERSPEKTIVA SOCIJALNOG KONSTRUKTIVIZMA A CRITIQUE OF THE PERSONALITY DISORDERS DIAGNOSIS IN CURRENT CLASSIFICATIONS: THE PERSPECTIVE OF SOCIAL CONSTRUCTIVISM	115–129
Miljana Marić, Ivana Mihić PROCENE SAVETNIKA ZA HRANITELJSTVO O POTREBI RAZVOJA DODATNIH OBUKA ZA URGENTNE HRANITELJSKE PORODICE EVALUATION BY ADVISORS FOR FOSTER CARE OF THE NEED TO DEVELOP ADDITIONAL TRAINING PROGRAMS FOR EMERGENCY FOSTER PARENTS.....	131–145
Jelena Šakotić Kurbalija, Biljana Trifunović POVEZANOST POTENCIJALA ZA RAZVOD I PSIHOFIZIČKOG ZDRAVLJA ŽENA RELATION BETWEEN POTENTIAL FOR DIVORCE AND WOMEN'S PSYCHOPHYSICAL HEALTH	147–168

РОМАНИСТИКА

Christian Eccher UN BREVE SGUARDO SULLA LETTERATURA DEGLI ITALIANI D'ISTRIA DELL'ESODO KRATKI OGLED O KNJIŽEVNOSTI ISELJENIH ISTARSKIH ITALIJANA	171–180
--	---------

РУМУНИСТИКА

Virđinija Popović, Ferenc Nemet, Marina Puja Badesku RECEPCIJA POEZIJE MIHAJA EMINESKUA U MAĐARSKOJ KNJIŽEVNOSTI S POSEBNIM OSVRTOM NA PREVODILAČKI RAD ŠANDORA KIBEDIJA RECEPTION OF MIHAI EMINESCU'S POETRY IN HUNGARIAN LITERATURE, WITH FOCUS ON THE TRANSLATION WORKS OF SÁNDOR KIBEDI	183–195
---	---------

СЛОВАКИСТИКА

Daniela Marčoková, Anna Makišová PRÍMENÁ SLOVÁKOV V NIEKTORÝCH SLOVENSKÝCH OSADÁCH BANÁTU NICKNAMES OF SLOVAKS IN SOME SLOVAK SETTLEMENTS IN THE BANAT NADIMCI SLOVAKA U NEKIM SLOVAČKIM NASELJIMA U BANATU	199–212
---	---------

СОЦИОЛОГИЈА

Jovana Čikić (IS)HRANA KAO SOCIOLOŠKI PROBLEM – STARA TEMA ILI NOVA DISCIPLINA? FOOD AND EATING AS A SOCIOLOGICAL PROBLEM – AN OLD ISSUE OR A NEW DISCIPLINE?	215–230
---	---------

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ

Željko D. Milanović OD NOSA DO KARAKTERA: FIZIOGNOMIJA KARAKTERA U PRIPOVETKAMA JANKA POLIĆA KAMOVA FROM NOSE TO CHARACTER: PHYSIOGNOMY OF CHARACTERS IN THE SHORT STORIES OF JANKO POLIĆ KAMOV	233–249
---	---------

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЛИНГВИСТИКА

Dušana Zvekić-Dušanović PLUSKVAMPERFEKAT U SRPSKOM PREVODU ROMANA <i>SORSTALANSÁG</i> IMREA KERTESA THE PLUPERFECT IN THE SERBIAN TRANSLATION OF IMRE KERTES' NOVEL <i>SORSTALANSÁG</i>	253–267
Гордана Р. Штасни ЈЕЗИЧКА СЛИКА <i>ВОДЕ</i> LANGUAGE PICTURE OF LEXEME <i>WATER</i>	269–284
Гордана Штрбац ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКИ СТАТУС ЛЕКСЕМЕ <i>КАМЕХ</i> LINGUOCULTUROLOGICAL STATUS OF LEXEME <i>STONE</i>	285–300

ХУНГАРОЛОГИЈА

Csányi Erzsébet, Beke Ottó, Samu János ORWELL 1984 (A DIGITÁLIS DIKTATÚRÁK IRODALMI ELŐKÉPE) ORWELL 1984 (LITERARY PREFIGURATION OF DIGITAL DICTATORSHIPS) ORVEL 1984 (KNJIŽEVNA PREFIGURACIJA DIGITALNIH DIKTATURA).....	303–315
Horváth Futó Hargita ÍRÓI NÉVADÁS ÉS A NEVEK FORDÍTÁSA GION NÁNDOR „BANDAREGÉNYEIBEN” LITERARY NAMING AND TRANSLATION OF NAMES IN NÁNDOR GION'S “BAND NOVELS” IMENOVANJE LIKOVA I PREVOĐENJE IMENA U ROMANIMA O DEČIJOJ DRUŽINI NANDORA GIONA.....	317–328
Kovács Rác Eleonóra, Pásztor-Kicsi Mária ANGOL NYELVI ATTITŰDÖK: GYERMEKKORI ANGOL NYELVI SZAVAK, MONDATOK, MONDÓKÁK, RAJZFILMEK ENGLISH LANGUAGE ATTITUDES: FIRST WORDS, SENTENCES, RHYMES AND FAVOURITE CARTOONS AND ANIMATED FILMS	

STAVOVI PREMA ENGLISKOM JEZIKU: PRVE REČI, REČENICE, PESMICE, OMILJENI CRTANI FILMOVI	329–351
Упутство за припрему рукописа за штампу	353–361

РАД АУТОРА ПО ПОЗИВУ

HOW ARE THE WORDS OF TWO LANGUAGES STORED IN THE BILINGUAL BRAIN?

The question of how bilingual people store linguistic information in their brain has been in the focus of bilingualism research for about 30 years now. Studies have been mushrooming to find out whether languages are stored in a unitary or a separated way. Research first concentrated on bilingual child language development, and first the unitary, later the separated hypothesis was proved. Psycholinguistic data gained from adult bilinguals have shown the complexity of the question, and still we have no definite answer. However, it has been discovered that there are influencing factors: age, proficiency level and manner of acquisition. The latest, neuroimaging methods in studying the multilingual brain enable us to see what is going on in the brain during multiple speech processing. There is no final answer yet concerning multilingual storage, but the influencing factors really have a major role, only we do not know which of them is primary. The latest research (brain mapping) proves that concepts are spread all across the brain in both hemispheres. Words are activated in different parts of the brain depending on their meanings (e.g. the 'top' in areas related to numbers, clothing, buildings). Although each individual's brain map is different, different people have the same concepts in the same areas, irrespective of the languages. If this is true, the question whether the storage of the two languages is unitary or separated has no relevance any longer.

Keywords: multilingual storage, processing, lexical access, word recognition

1. BILINGUAL DEVELOPMENT IN EARLY CHILDHOOD

Testing the bi- or multilingual mental lexicon has been in the focus of research among psycho- and neurolinguists in the past two decades or so. The central question of the investigation is to find out about the structure of the mental lexicon and to see how languages are stored in one brain: in a unitary or a separated way. First, researchers concentrated on bilingual child language acquisition, and

* navracsics.judit@uni-pannon.hu

from the results of numerous case-studies they first came to the conclusion that there is a unitary system developing, which serves both languages.

Volterra and Taeschner (1978) propose a three-stage model for early phases of language development in bilingual children, according to which (i) the child has only one lexical system comprising words from both languages; (ii) the child develops two distinct lexical systems while applying the same syntactic rules to both languages; and finally (iii) the child is able to differentiate between the two linguistic systems, at the lexical as well as syntactic levels.

Contrary to Volterra and Taeschner's one-system (unique-system, single-system) hypothesis, Meisel (1989) claims that it is very difficult to find positive evidence in support of the one-system stage. Bilinguals do differentiate between the two grammatical systems from early on. The question is: at what point of language development may one reasonably assume that the child is able to use syntactic (or, more generally grammatical) modes of language processing? In Meisel's opinion monolinguals and bilinguals alike start out with a mode of processing which follows general semantic-pragmatic strategies rather than more language specific grammatical principles.

In fact, if one can show that a bilingual child uses different grammatical means for expressing the same or similar semantic-pragmatic functions in both languages, this not only indicates that s/he is indeed differentiating the two grammatical systems, but also constitutes what I believe the clearest evidence that one can and, indeed must attribute to the child – the ability to use the grammatical mode.” (Meisel 1989:20)

De Houwer (1990) sharply criticizes Volterra and Taeschner's views. In her opinion, they use psycholinguistic terms to prove that during the mixing stage the child has one lexical system. However, it is due to pure sociolinguistic categories that the child uses mixed utterances.

Lanza (1997) deeply explores the unitary vs. separated systems hypotheses and the questions surrounding whether simultaneously input languages are learnt in isolation and it is the maturity and development of the child which determines the choice of language use and the use of mixing, or whether bilinguals are the sum of two monolinguals in one person. In order for real language differentiation to take place, Lanza suggests that a true bilingual must be conceived of two monolinguals as one person, since not only is the appropriate choice of language necessary, but an awareness of the context, too. Based on her studies on the bilingual development of two Norwegian-English children, she claims that the children, despite their differing systems, still managed to use mixing appropriately, as and when the situation arose,

demonstrating an awareness of the pragmatic parameters and that the differentiation process clearly does exist and that it exists despite having no preference of support for either system hypothesis and that it is the social situation which determines the language choice, even in infants so young.

Recently, Vihman (2016) studying both first produced words and later words of bilingual children and comparing each of the observed children's two languages comes to the following conclusion: the first 10 words are relatively accurate and selected from phonologically accessible targets. In the first 100 words, there are different proportions of each prosodic structure, in any variant. She also finds evidence of later generalization or overuse of the preferred structures, what she calls 'templates'. She claims child templates draw on both languages that the bilingual child knows, and they do not restrict themselves to 'separate systems'. Instead, they give evidence of emergent systematicity – which seems to disregard or minimize language boundaries (cf. Kehoe 2015).

Language mixing and code-switching are phenomena often used as evidence by both camps: supporters of the unitary system hypothesis argue for the lack of ability to differentiate between the two language systems, while proponents of the separated systems hypothesis claim that switching between the languages has a pragmatic force, and behind mixing there may be many other reasons (e.g. developmental, cognitive).

Grosjean (1985) posits that the two systems must remain autonomous if language mixing is to be considered a pragmatic strategy. Others argue that language mixing in infants can be considered as a period of confusion during the developmental stages, before reaching language competence.

Those who deny the existence of code-switching in early childhood explain the phenomenon of mixing with the simple fact that the lack of the equivalent lexical item in one vocabulary makes the child switch to the other language. Children use the words they know independently of their being aware of which language they are using. Others claim that there is code-switching at as early an age as infancy elicited by some psychological factors, and it is always triggered by something. However, there is some obscurity in the definition of the term 'code-mixing': some use it as the equivalent of code-switching, others simply call it mixing and the existence of mixing is explained by the undifferentiated language systems.

Vihman (1985), a proponent of the one-system hypothesis, claims that there is a qualitative difference between the code-switches of infant bilinguals and those of the more mature ones. As Lanza (1997a) describes it:

she (i.e. Vihman) makes an important observation that in the speech of young bilinguals, the category of function words is the most often mixed while this category is rarely switched (as single items) by older bilinguals. More mature bilingual speakers tend to switch nouns most often as a single category. This purported qualitative difference in mixing patterns is interpreted as support for the view of the young bilingual child's lack of language differentiation or bilingual awareness. (Lanza, 1997a:136)

Studying German-French infant bilingualism Meisel (1994) argues for the qualitative difference, too, but he claims that the bilingual infant at first does not have access to functional categories. Code-switching, similar to that of more mature bilingual speakers will be observable only after the acquisition of grammatical constraints on code-switching, after gaining grammatical skills and grammatical competence.

Lanza (1997b) claims that there is no qualitative difference between infant language mixing and adult code-switching. She argues for the mixing of function words being not indicative of the bilingual child's lack of access to grammatical categories or a lack of a bilingual awareness, but rather it can be an indicator of language dominance. Considering that the child's language system is under development, Lanza also argues that there is no qualitative difference between the code-switches of children and those of adults. In the former case it is a competence to be achieved, in the latter, a competence already acquired. Language context determines both children's and adults' code-switching.

In my own longitudinal research, in the course of which I observed the acquisition of Hungarian as a third language by an English-Persian bilingual pair of siblings (Navracsecs 1999a, 1999b), I found many reasons beyond the linguistic ones for the children to switch or to not switch between the languages. I found that even at a very early age (2 and 3 years), children are capable of language control. In a Hungarian monolingual environment (e.g. in the kindergarten), they never used English or Persian between themselves. If they could not express something in Hungarian, they chose non-verbal communication to make themselves understood. The Hungarian monolingual environment made them adapt to the Hungarian language, and Hungarian became very soon the language of playing sessions for them. When the two children played at home together, they always used the Hungarian language. At the same time, person-related language use could also be observed, and whenever either of the parents entered the room and asked the children something or said something to them, they switched to English, but only until the parent left the room. When they were alone again, they switched back to Hungarian. When I asked them in Hungarian to tell their father that we should be

leaving, they turned to the father and said *Daddy, let's go!*, and when right after this I asked them what we were going to do, they answered in Hungarian: *Megyünk*. ('We are leaving').

The language of the environment was so decisive in the language choice of these children that even in conversations referring to events that happened in monolingual Hungarian contexts, they switched again to Hungarian. What is more, naming also happened according to the contexts. For instance, tea was named in English at home, but if they spoke about the tea they had in the kindergarten, they referred to it in Hungarian as if the two teas were something totally different.

When naming pictures, they would use the language in which they had learnt the word, without hesitation (e.g. 'dates' in Persian, 'mushroom' in English). However, I could find examples of a special function of code-switching as well: if they wanted to make sure that the other understood what they had said, they repeated the sentence in the other language as well, e.g. *Az a te sálád. That's your scarf*.

All these observations proved to me that there is a highly developed multilingual awareness of the children, and this is what controls the language choice. It is not the lack of vocabulary or the incapability of language differentiation that enhances code-switches. With the cognitive development, multilingual awareness reaches higher and higher levels. The question is not whether the children keep their languages in a common system or separately, but rather, how they can inhibit one while enforce the other from their language repertoire or constellation. This may depend on many more extra-linguistic factors, like psychology, attention, memory, the amount and quality of input, emotions, attitude, sociolinguistic factors, just to name a few. Early words belonging to different languages are different in their phonological structures, in their forms, but their meanings are shared, and these extra-linguistic factors help the child to choose which form is appropriate in different contexts.

2. TESTING THE ADULT BILINGUAL MENTAL LEXICON

In adulthood, bilinguals are capable of speaking in just one language if they are in a monolingual language mode. Language mode is one of the determining factors of how bilinguals behave in a conversation. They move along an imaginary continuum all through their lives as they discover in every situation what the language configuration of their partners in communication is. If they speak to a monolingual person, they use just one of their languages, which requires a very strong control over their languages. If, on the contrary, they have a bilingual

partner, they may be free from this control and can switch between the languages. But to what extent they can afford switches from one language to the other is also to be discovered during the interaction. Bilinguals also need to have a very well developed metalinguistic awareness in order to make a decision about the other person's language competence or proficiency level in order for them not to fail in a communicative situation.

The fact that there is an inhibitory control (Green, 1998), which makes it possible for bilinguals to be fluent in single-language production and comprehension, proves that there is a functional independence of the systems so they must be separated. It has also been proved that there is an independent representation of word forms in L1 and L2 at the orthographic and phonological levels, but this is within a single neural network (Abutalebi and Green 2007). Research on adult bilingualism of the past 10-15 years (cf. Kroll and Tokowicz, 2005) denies the existence of a previously believed 'language switch' that turns one language off and the other on (Penfield and Roberts, 1959). Instead, both languages are thought to be activated in bilingual processing.

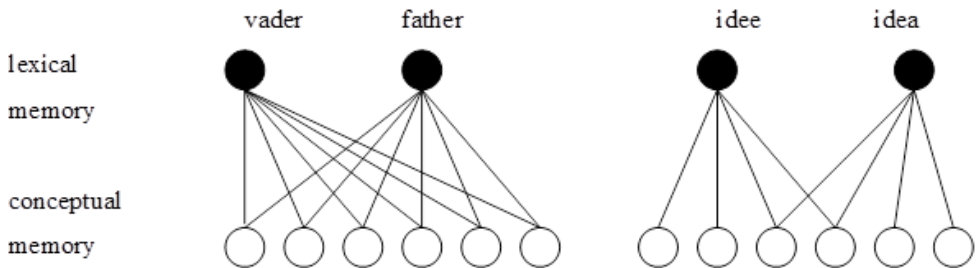
Most researchers agree that there is a parallel activation of the two languages in lexical access in both comprehension and production, and this is a general feature (Kroll et al., 2010). Under current processing models (e.g. BIA+, BIMOLA, etc.), the languages of a bilingual constantly compete. What is more, there is also abundant evidence of co-activation beyond the lexicon, in processing at every linguistic level: phonology (Kroll et al., 2000), syntax (Kootstra et al., 2010), semantics (Pavlenko, 1999). At the phonological level, for instance, homophonic word onsets activate the non-target language as well (Marian and Spivey, 2003). Normally, there is a stronger effect of L1 than L2 competition, but higher proficiency in L2 leads to more symmetrical effects, due to a common neural network for both languages (Abutalebi et al., 2001). Lexical items generally belong to L1 or L2, given the differences in form, i.e. phonology. However, the meanings of most of the words are shared if experience is shared and the usage is comparable.

In the psycholinguistic approach to the study of bilingual speech processing, language fluency has been taken into account when considering the question of storage. According to Kroll and Stewart's hierarchical model of bilingual memory representation (Kroll and Stewart, 1994), less fluent bilinguals appear to have a dual-store, and more fluent ones a single-store conceptual representation. This model proposes that the conceptual store is connected to both L1 and L2 lexicons. However, the connections between the L1 lexicon and the conceptual store are strong and direct, whereas the connections between the L2

lexicon and the conceptual store are weak. Thus, the subject's L1 is more likely to access the conceptual store directly than the subject's L2. In his Second Revision (R-2) Hierarchical Model ('date') Heredia (1996) suggests using the terms MDL (more dominant language) and LDL (less dominant language) instead of L1 and L2, based on the simple fact that in many cases L2 becomes more dominant than the earlier acquired L1. In this way, MDL has a stronger and more direct connection to the conceptual store regardless of whether it is L1 or L2.

As language proficiency increases the connection between the word and its meaning becomes more direct, relying less on a mediating connection through the L1 lexicon. The degree of meaning similarity between the words within a translation pair may ultimately determine the bilingual representational form (Fig. 1.). The more similar the meanings of the translations, the more likely they are to be stored in a compound way in the mental lexicon. Words that share the same conceptual features (e.g. 'father' in any languages) are stored in a compound way while words sharing only a limited number of features (e.g. 'idea') are stored in a coordinated way. For many words in one language a truly equivalent term does not exist in the other language (De Groot, 1993).

Fig. 1. The bilingual semantic decomposition of conceptual representation (De Groot 1992)

Singleton (1999) claims that the relationship between a given L2 word and a given L1 word in the mental lexicon will vary from individual to individual, depending on how the words have been acquired and how well they are known, and also on the degree to which formal and/or semantic similarity is perceived between the L2 word and the L1 word in question.

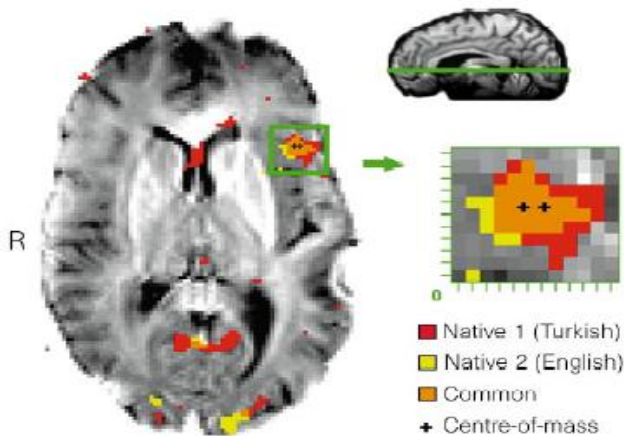
Models of speech production distinguishing thought from verbal formulation carry two immediate implications for models of bilingual performance: (i) there must be a mapping between the conceptual representation and the specification of word meanings; (ii) such a mapping might differ between languages because languages differ in terms of how concepts are lexicalized. Macro-planning is language-independent, while micro-planning is language-specific (Green, 1993).

3. NEUROIMAGING EVIDENCE OF BILINGUAL ACTIVATION

The existing neuroimaging literature on bilingual lexico-semantic representation is contradictory with respect to how the brain represents the two languages. Neurophysiological and neuroimaging studies support a similar cerebral representation of L1 and L2 lexicons both in early and late bilinguals (Fabbro, 2001; Chee et al., 1999 and Illes et al., 1999) and claim that cortical activation for L1 and L2 is located in identical regions of the left hemisphere. At the same time, other fMRI and PET studies have found distinct neural representations for L1 and L2 within the classical left hemisphere language regions (Kim et al., 1997, Perani et al., 1998).

There is also evidence that though the languages may be represented in different portions of the cortex in the multilingual brain (Hervais-Adelman et al., 2011), this may be a function of proficiency or age of acquisition of L2. Studies that examine lexico-semantic processes in bilinguals in the less proficient language observe that greater activity is modulated by L2 proficiency. They also demonstrate that L1 and L2 are not completely isolated from one another, and they interfere and mutually reinforce one another (Leonard et al., 2010) (Fig. 3.).

Fig. 3. Cerebral activation of an early bilingual (Broca-area) (Kim et al., 1997)

Kovelman et al. (2008) suppose that the bilingual person's neural processing differs across the two languages, and they found differential behavioural and neural patterns in studying English monolingual and English-Spanish bilingual participants' data in a sentence comprehension task. The basic difference is that

bilinguals have a significantly greater increase in the blood oxygenation level when they process English as compared to the English monolinguals. What they suppose happens is due to is that there might be a “neural signature” of bilingualism as differential activation sheds light on a different kind of language processing for bilinguals than for monolinguals.

Pillai et al. (2004) checked the activation topography with semantic and phonological tasks and found that it was different when the tasks were performed in the second language (English) from that of the first language (Spanish). In our own study (Navracics and Sary, 2017) on phonological and semantic awareness of bilinguals, we came to the conclusion that for bilinguals, phonological processing is a greater cognitive task than processing semantics. The difference may be explained by the fact that languages of different phonological typology are represented separately in the bilingual brain, whereas lexical semantics and sense relations do not differentiate languages in the cerebral representation, and the semantic representation is common for all the languages a person speaks. Buchweitz et al. (2013) in their review also propose a similar semantic representation at the neural level in proficient bilinguals.

In ERP (Event-Related Potentials) tests, certain interference effects can be observed in bilingual tasks. More recent evidence (Huster et al., 2010) suggests that an early ERP component may reflect response selection, and that a later component may reflect inhibitory cognitive components. Studies claim that the later ERP component is systematically greater in amplitude in bilingual than in monolingual participants (Moreno et al., 2008). They suggest that this component reflects enhanced cognitive control mechanisms related to the everyday demands of being bilingual.

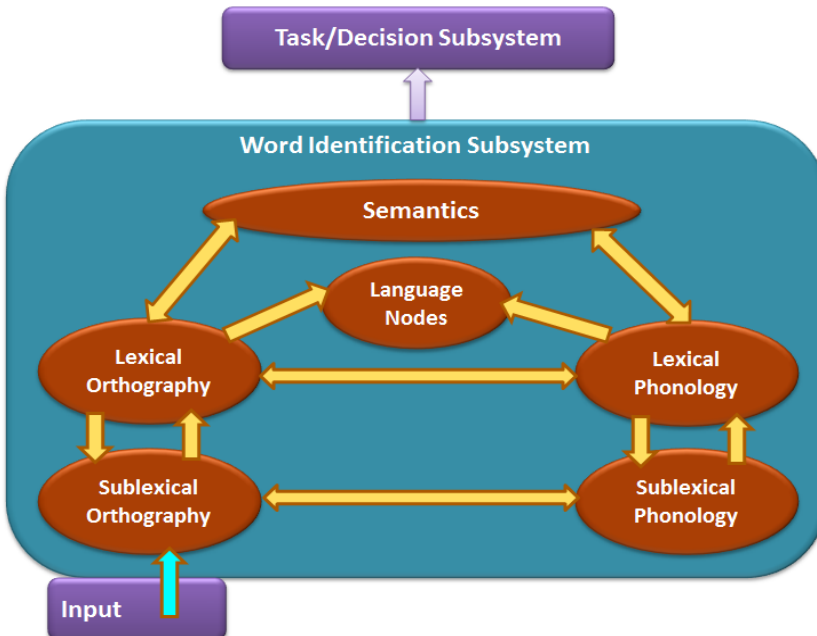
In lexical access, the frequency of use of a bilingual’s languages may be an influential factor. The more frequently a language is used, the faster the words are identified as members of the language and the greater interference is caused if it is not the target language (Ng and Wicha, 2013). Paulesu et al. (2000) in their fMRI study show that in addition to the frequency, regularity and familiarity of the word, the orthographic pattern of the language that the word belongs to has an influential factor in brain activation. They found selective activation for reading English words, which has a deep orthography, and for Italian, which has a shallow one, i.e. the predominant process while reading is the letter-to-sound conversion or the grapheme-phoneme correspondence.

Reading involves the joint activation of orthography, phonology and semantics. The question is whether these processes are independent from each other, whether they are performed one after the other or in parallel and whether they

are automatic or strategic (Rastle, 2007). There are two presumed pathways to lexical access: (i) a direct one from orthography to semantics and (ii) an indirect one, the ‘phonological mediation hypothesis’ (Tan and Perfetti, 1999). Price et al. (1996) and Price (2000) claim that reading frequent, regular words does not require precise phonological recoding. On the contrary, phonological forms are accessed directly and automatically. At the same time, Braun et al. (2009) carried out an ERP study to find out about the time course of visual word recognition and to check the role of phonological processing. Their subjects’ reaction time, event-related potentials and LORETA results showed phonological activation in silent reading as well, which serves as evidence for phonological processes being involved in visual word recognition.

Van Heuven and Dijkstra (2010) reviewed the EEG and fMRI evidence for various psycholinguistic models of bilingual word recognition, and found that their BIA+ (Bilingual Interactive Model, Fig. 2.) was supported, i.e. the bilingual lexicon is integrated and words are accessed in a language non-selective manner.

Fig. 2. BIA+ model of bilingual word recognition

4. OUR OWN STUDY

4.1. Introduction

How the two languages of bilinguals are activated during visual word recognition has been a focal research question for many years. Researchers with different methods have tried to provide evidence for selected or non-selected storage or processing (Albert and Obler, 1978; Kroll and Stewart, 1994; Grosjean, 1997; Paradis, 1997; Brysbaert and Dijkstra, 2006; De Groot, 2010; Laszlo and Plaut, 2012; Heredia and Altarriba, 2014; Tokowitz 2014; Brysbaert et al., 2017). So far there has been no consensus in support of the two languages being active all through processing. However, it seems to be proved that different parts of the brain get into interaction within milliseconds during the word recognition phase (Carreiras et al., 2014). The ‘where and when the brain gets activated’ question can be checked by studying EEG correlates of the brain as EEG is the most accurate means of temporal resolution of brain activity. A number of fMRI studies (Haist and Song, 2001; Price, 2012; Protopapas et al., 2016) have been carried out in hope of finding the location of the activated brain areas, but for the testing of visual word recognition, the temporal resolution of the blood-oxygen level dependent level response is too slow. Since the time course of visual word processing and recognition is essential to see the temporal flow of information in the lexical system, i.e. how we process visual information, we use EEG to get the current time and space of brain activation in a Hungarian-English bilingual language and lexical decision test. We carried out an EEG study to see the ERPs of 20 Hungarian-English bilingual participants when they recognize 60 Hungarian and 60 English words appearing on the screen randomly.

4.2. Methods

Before the test, the participants filled out a standardized language proficiency test (Marian et al., 2007), based on which we could see how frequently they use their languages. They were also orally interviewed about their language history, family background and socio-economic status. The participants were considered to be early bilinguals if they were exposed to their L2 before age 9. They were also categorized according to the manner of L2 acquisition: some of them acquired both languages naturally, others in the educational context.

For checking the frequency of English words we used COCA (2012), which is a 400 million-word database, from which the 5,000-60,000 word lists are based

on the only large, genre-balanced, up-to-date corpus of American English (<http://corpus.byu.edu/coca/>). The 100,000-word list supplements COCA with detailed frequency data from Corpus of Historical American English, the British National Corpus and the Corpus of American Soap Operas (for very informal language). In this database dispersion is given, i.e. how evenly the word is distributed in the corpus. All the words selected for the test are in MRC Psycholinguistic Database, which contains 150837 words (<http://www.psych.rl.ac.uk>). Psychological measures are recorded for only about 2500 words. The English words used in the test were included in the 5-60,000-frequency list with dispersion between 0.92-0.98. Their average familiarity was 567 (minimum 393, maximum 643) on the 100-700 scale. The average frequency of words was 0.0000732.

For the frequency of Hungarian words we used the Hungarian National Corpus, which currently contains 187.6 million words (http://corpus.nytud.hu/mnsz/index_eng.html). In this database, rank, lemma, word category, absolute and relative occurrence and genre are given, but there is no dispersion available. Nor is familiarity list available. The 60 Hungarian words ranked on average 3110, and the frequency occurrence was 0.00002. All the words both in English and Hungarian contained two syllables.

A custom made program (MATLAB, MatLab Inc.) running on a PC was used for the experiments. Words were presented on a white background, using black characters (Arial, font size 14) in the middle of the screen. The viewing distance was set to be the appropriate normal viewing distance of a computer screen (~ 50 cm). Participants received written instructions at the beginning of the experimental session.

EEG data were recorded using a 128-channel Biosemi ActiveTwo measurement device with Ag/AgCl active electrodes placed and arranged in the Biosemi equiradial ABC layout cap. Measurement was performed at $f_s = 2048$ Hz sampling frequency. Word stimulus and response key press events were transformed into Biosemi EEG trigger signals using a special-purpose trigger unit (Issa et al., 2017). The digitised EEG data was stored in raw reference-free Biosemi format in BDF data files.

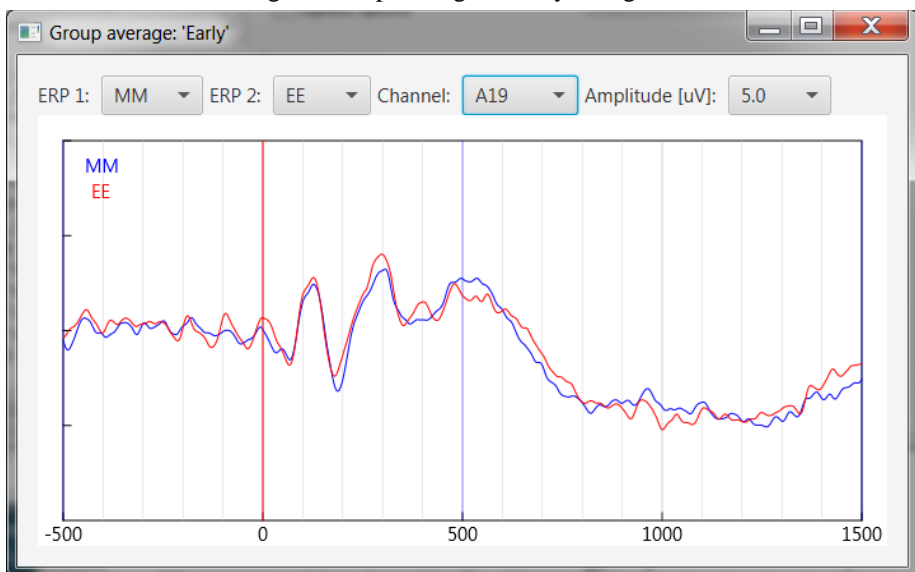
Trials started with the onset of a fixation spot in the middle of the screen, which was followed by a word chosen from the pool. The inter-trial interval was set for 2 s, each word stayed on the screen for 5 s (exposure time). During this time participants were required to hit the right arrow key if they considered the word on the screen English, and the left arrow key if they thought the word was Hungarian.

If no response key was selected during the exposure time, the program did not record anything and the next trial started (fixation onset for 2 s, etc.). The task was machine paced to ensure a constant level of attention of the participants. Participants were shown 8 words initially to become familiar with the procedure; this was the training phase. After a short break the 60 Hungarian and 60 English words were presented in a semi-random fashion (test phase). The program recorded correct/incorrect hits and response latency times. In the data analyses we included only the correct decisions. Data were analysed with the Statistica software (StatSoft, Inc.) using nonparametric statistical methods (Wilcoxon Test and Mann-Whitney U Test). Tests were classified as significant if the corresponding type I. error was smaller than 0.05.

4.3. Results

We registered the reaction times and the accuracy of decisions in both languages, and we did not find any significant difference between the recognition of the words of the two languages. Hungarian words were recognized on average in 0.79 seconds, English – in 0.78 seconds. However, we found the influencing factors of brain activation: age and manner of L2 acquisition. Fig. 4. shows the average results of early and Fig. 5. those of late bilinguals.

Fig. 4. Group average of early bilinguals

While the activation of the two languages goes together without any difference in early bilinguals, a considerable difference can be detected in the activation patterns in the two languages of the late bilingual group between 0 and 600 milliseconds. Between 300 and 600 milliseconds, we can see the cognitive effort in processing. Word recognition takes place during this period of time.

We must understand that there are individual differences in the cognitive efforts carried out in word recognition. Here, we can illustrate how the brain activation is going on in one of the participants, who acquired both languages simultaneously (Fig. 6.) There is no difference between the recognitions of the two languages.

Fig. 5. Group average of late bilinguals

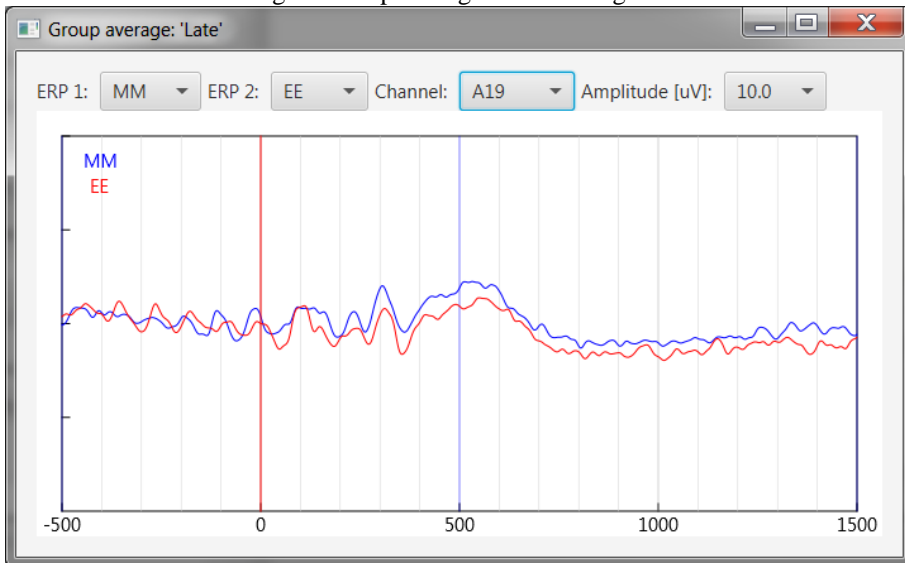
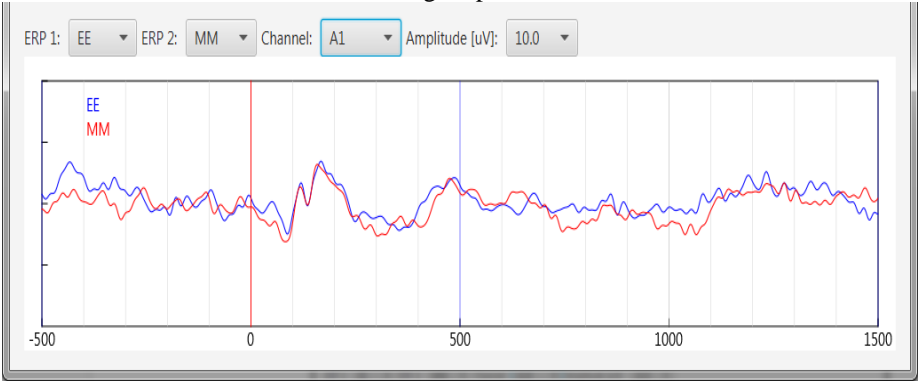
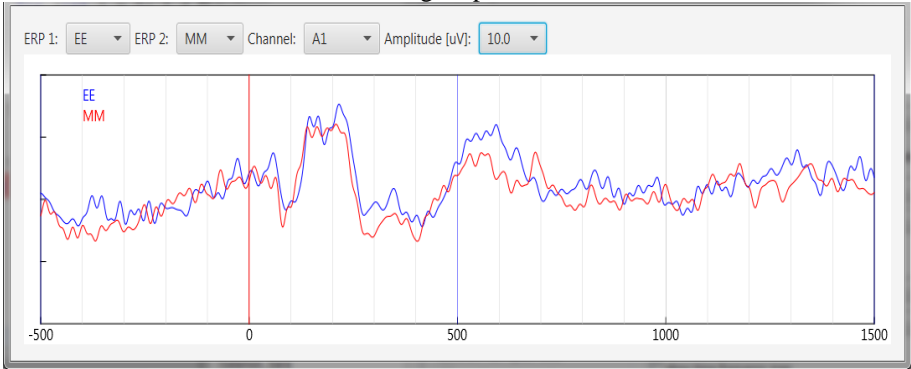

Fig. 6. The histogram of the word recognition of an early natural Hungarian-English bilingual person

However, in the histogram of the performance of a late bilingual, who acquired L2 in an instructed way at school, we can see that there is a significant difference between the ERP curves during the recognition of the words of the two languages (Fig. 7.). There is a delay between the recognition times and patterns between the words of L1 and L2 as compared to those of the early, natural bilingual's. The performance of the cognitive task makes a real difference between 500 and 700 milliseconds. This is the time period when word recognition is happening, and is going on in different ways in the two languages.

Fig. 7. The histogram of the word recognition of a late instructed Hungarian-English bilingual person

What we can conclude from the above results is that how bilinguals process and activate their languages depends very much on the age and manner of L2 acquisition.

5. CONCLUDING REMARKS

The mental lexicon is spread all over the cortex of the brain, and it is structured according to topics. Bilinguals have a shared conceptual representation, which is based on their everyday experiences, their mental representation. Concepts and thoughts are conveyed through linguistic tools: lexical items, multiple word expressions, phrases, etc. They may be expressed in different ways offered by the languages, by linguistic properties. Bilinguals – depending on the situation they are in – can control their language use, even in early childhood. They can speak just one of their languages and avoid code-switches. However, in the bilingual language mode, this control is not very strong so they can switch between their languages without causing any problems in the actual interaction.

The bilingual mental lexicon is the storehouse of the linguistic tools, but when, how and why these tools are activated depends very much on the circumstances of the interaction. Bilingual people can differentiate between their languages, and can use them properly and appropriately. However, the languages are in constant interaction with each other, which can be proved by the cross-linguistic influences.

How language activation takes place is the question of linguistic and metalinguistic awareness, and of the frequency of language use. Age and manner of language acquisition as well as the proficiency levels of the languages the bilingual person possesses make an influence on the quality of language production and perception. The brain activation patterns of early bilinguals are more similar in the two languages than those of bilinguals who were exposed to their L2 after age 9 and learnt their L2 in an instructed way.

Judit Navracsics

KAKO SE SKLADIŠTE REČI DVAJU JEZIKA U DVOJEZIČNOM UMU?

Rezime

Kako dvojezične osobe skladište jezičke informacije u umu pitanje je koje je u fokusu istraživanja dvojezičnosti proteklih trideset godina. Brojna istraživanja imala su za cilj da daju odgovor na pitanje da li se jezici skladište zajedno ili odvojeno. Na osnovu podataka iz jezičkog razvoja bilingvalne dece, prvo je vladao stav da se oni skladište zajedno, da bi se u kasnijim istraživanjima dokazala hipoteza o odvojenom skladištenju. Psiholingvistički podaci dobijeni od odraslih dvojezičnih ispitanika ukazali su na složenost ovog istraživačkog pitanja, na koji ni danas nemamo konačan odgovor. Međutim, otkriveno je da

postoje faktori koji utiču na način skladištenja informacija u višejezičnom umu, kao što su starost, nivo jezičkog znanja i način usvajanja jezika. Najnovije metode neurooslikavanja u proučavanju višejezičnog mozga omogućavaju nam da vidimo šta se dešava u mozgu tokom obrade višejezičnog govora. I dalje nema konačnog odgovora u vezi sa višejezičnim skladištenjem, jer iako je dokazano da navedeni faktori zaista igraju važnu ulogu u skladištenju jezika, i dalje ne znamo koji je od njih primaran. Najnovija istraživanja (mapiranje moždanih funkcija) dokazuju da su pojmovi rašireni po celom mozgu, u obe hemisfere. Reči se aktiviraju u različitim delovima mozga, u zavisnosti od značenja, npr. kada govornik engleskog jezika čuje reč *top* aktiviraće se regije mozga u kojima se skladište reči vezane za brojeve, odeću ili zgrade jer van konteksta ova reč može imati značenje koje je vezano za bilo koju od ove tri grupe reči. I mada je mapa mozga svakog pojedinca drugačija, različiti ljudi imaju iste pojmove u istim područjima, bez obzira na to koje jezike govore. Ukoliko je ovo tačno, pitanje da li dvojezične osobe skladište jezike u umu zajedno ili odvojeno više nije relevantno.

Cljučne reči: višejezično skladištenje, obrada, pristup leksičkim informacijama, prepoznavanje reči

REFERENCES

- Abutalebi, J. and Green, D. (2007) Bilingual language production: The neurocognition of representation and control. *Journal of Neurolinguistics*. 20/3., 242–275.
- Abutalebi, J., Cappa, S. and Perani, D. (2001) The Bilingual Brain as Revealed by Functional Neuroimaging. *Bilingualism: Language and Cognition*. 4(2) 179–190.
- Albert, M. és Obler, L. (1978) *The Bilingual Brain*. New York, San Francisco, London. Academic Press.
- Braun, M., Hutzler, F., Ziegler, J., Dambacher, M. and Jacobs, A. (2009) Pseudohomophone Effects Provide Evidence of Early Lexico-Phonological Processing in Visual Word Recognition. *Human Brain Mapping*. 30: 1977–1989.
- Brysbaert, M. and Dijkstra, T. (2006) Changing views on word recognition in bilinguals. In J. Morais and G. d’Ydewalle (Eds.) *Bilingualism and Second Language Acquisition*. Brussels: KVAB
- Brysbaert, M., Lagrou, E. and Stevens, M. (2017) Visual word recognition in a second language: A test of the lexical entrenchment hypothesis with lexical decision times. *Bilingualism: Language and Cognition*. 20 (3), 530–548.
- Buchweitz, A. and Prat, C. (2013) The bilingual brain: Flexibility and control in the human cortex. *Physics of Life Reviews* 10., 428–443.

- Carreiras, M., Armstrong, B., Perea, M. and Frost, R. (2014) The what, when, where and how of visual word recognition. *Trends in Cognitive Sciences* 18/2., 90–98.
- Chee, M. W. L., Tan, E. W. L., and Thiel, T. (1999) Mandarin and English single word processing studied with functional magnetic resonance imaging. *The Journal of Neuroscience*. 19, 3050–3056.
- De Groot, A. (1992) Bilingual lexical representation: a closer look at Conceptual representations. In: Frost, R. and Katz, L. (eds.) *Orthography, Phonology, Morphology, and Meaning*. Amsterdam: Elsevier, 389–412.
- De Groot, A. (1993) Word-Type Effects in Bilingual Processing Tasks: Support for a Mixed-Representational System. In: Schreuder és Weltens (szerk.) *The Bilingual Lexicon*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 27–53.
- De Groot, A. M. B. (2011) *Language and Cognition in Bilinguals and Multilinguals. An Introduction*. New York: Psychology Press.
- De Houwer, A. (1990). *The Acquisition of Two Languages from Birth: a case study*. CUP
- Fabbro, F. (2001) The bilingual brain: cerebral representation of languages. *Brain and Language* 79(2), 211–222.
- Green, D. W. (1998) Regulating the bilingual lexico-semantic system. <http://www.andrew.cmu.edu/user/natashat/bilingualism/green.pdf>
- Green, D.W. (1993) Towards a Model of L2 Comprehension and Production. In: Schreuder, R. and Weltens, B. (eds.) *The Bilingual Lexicon*. Amsterdam/Philadelphia. John Benjamins, 249–279.
- Grosjean, F. (1985) The bilingual as a competent but specific speaker-hearer. In: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. 6, 467–477.
- Grosjean, F. (1997) Processing Mixed Language: Issues, Findings, and Models. In: De Groot, A. and Kroll, J. (eds.) (1997) *Tutorials in Bilingualism. Psycholinguistic Perspectives*. Mahwah, New Jersey: LEA, 225–255.
- Haist, F. and Song, A. W. (2001) Linking sight and sound: fMRI evidence of primary auditory cortex activation during visual word recognition. *Brain and Language* 76 (3), 340–50.
- Heredia, R. and Altarriba, J. (Eds.) (2014) *Foundations of Bilingual Memory*. New York: Springer.
- Heredia, R. R. (1996) Bilingual Memory: A Re-Revised Version of the Hierarchical Model of Bilingual Memory. CRL Newsletter 10/3. <http://crl.ucsd.edu/newsletter/10-3/>.

- Hervais-Adelman, A. G., Moser-Mercer, B. and Golestani, N. (2011) Executive Control of Language in the Bilingual Brain: Integration the Evidence from Neuroimaging to Neuropsychology. *Frontiers in Psychology*. 2: 234. doi: 10.3389/fpsyg.2011.00234
- Huster, R., Westerhausen, R., Pantev, C. and Konrad, C. (2010) The role of the cingulate cortex as neural generator of the N200 and P300 in a tactile response inhibition task. *Human Brain Mapping*. 31, 1260–1271.
- Illes, J., Francis, W. S., Desmond, J. E., Gabrieli, J. D. E., Glover, G. H., Poldrack, R., Lees, C. J., and Wagner, A., D. (1999) Convergent cortical representation of semantic processing in bilinguals. *Brain and Language*. 70, 347–363.
- Issa, M. F., Csizmadia, F., Juhász, Z. and Kozmann, Gy. (2017) EEG-assisted Reaction Time Measurement Method for Bilingual Lexical Access Study Experiments. In: Ján Manka, Milan Tysler, Viktor Witkovsky, Ivan Frollo, Andrej Dvurecenskij (Eds.) *Measurement 2017: 11th International Conference on Measurement*. Bratislava: Historický ústav SAV; Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied (VEDA), 229–232.
- Kehoe, M. (2015) Lexical-phonological interactions in bilingual children. *First Language*. 35/2. 93-125. <https://doi.org/10.1177/0142723715574398>
- Kim, K. H., Relkin, N. R., Lee, K. M., and Hirsch, J. (1997) Distinct cortical areas associated with native and second languages. *Nature* 388, 171–174.
- Kootstra, G., van Hell, J. and Dijkstra, T. (2010) Syntactic alignment and shared word order in code-switched sentence production: Evidence from bilingual monologue and dialogue. *Journal of Memory and Language* 63(2), 210–231.
- Kovelman, I., Baker, S. and Petitto, L-A. (2008) Bilingual and Monolingual Brains Compared: A Functional Magnetic Resonance Imaging Investigation of Syntactic Processing and a Possible “Neural Signature” of Bilingualism. *Journal of Cognitive Neuroscience* 20(1), 153–169. Doi: 10.1162/jocn.2008.20011.
- Kroll, J. F., Dijkstra, A., Janssen, N. & Schriefers, H. (2000) Selecting the language in which to speak. Experiments on lexical access in bilingual production. Paper presented at the 41st Annual Meeting of the Psychonomic Society, New Orleans, LA.
- Kroll, J. and Stewart, E. (1994) Category interference in translation and picture naming: Evidence from asymmetric connections between bilingual memory representations. *Journal of Memory and Language* 33, 149–174.

- Kroll, J. and Stewart, E. (1994) Category interference in translation and picture naming: Evidence from asymmetric connections between bilingual memory representations. *Journal of Memory and Language* 33, 149–174.
- Kroll, J. F., & Tokowicz, N. (2005). Models of Bilingual Representation and Processing: Looking Back and to the Future. In J. F. Kroll & A. M. B. de Groot (Eds.), *Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches* New York, NY, US: Oxford University Press 531–553
- Kroll, J., van Hell, J., Tokowicz, N. and Green, D. (2010) The Revised Hierarchical Model: A critical review and assessment. *Bilingualism: Language and Cognition* 13/3, 373–381.
- Lanza, E. (1997a) *Language Mixing in Infant Bilingualism*. OUP
- Lanza, E. (1997b) Language Contact in Bilingual Two-Year-Olds and Code-Switching: Language Encounters of a Different Kind? In: *International Journal of Bilingualism* 1/2, 135–162.
- Laszlo, S. and Plaut, D. (2012) A neutrally plausible Parallel Distributed Processing model of Event-Related Potential word reading data. *Brain and Language* 120, 271–281.
- Leonard, M., Brown, T., Travis, K., Gharapetian, L., Hagler, D., Dale, A., Elman, J. and Halgren, E. (2010) Spatiotemporal Dynamics of Bilingual Word Processing. *Neuroimage* 15: 49(4): 3286–3294. doi: 10.1016/j.neuroimage.2009.12.009
- Marian, V., & Spivey, M. (2003). Bilingual and monolingual processing of competing lexical items. *Applied Psycholinguistics* 24(2), 173–193.
- Marian, V., Blumenfeld, H. K. and Kaushanskaya, M. (2007) The language experience and proficiency questionnaire (LEAP-Q): assessing language profiles in bilinguals and multilinguals. *Journal of Speech, Language and Hearing Research* 50, 940–967.
- Meisel, J. (1994) Code-switching in young bilingual children: The acquisition of grammatical constraints. In: *Studies in Second Language Acquisition* 16 (4), 413–439.
- Meisel, J.M. (1989) Early differentiation of languages in bilingual children. In: Hyltenstam, K., és Obler, L.K. (szerk.) *Bilingualism across the lifespan. Aspects of acquisition, maturity, and los* CUP, 13–40.
- Moreno, E., Rodríguez-Fornells, A and Laine, M. (2008) Event-related potentials (ERPs) in the study of bilingual language processing. *Journal of Neurolinguistics* 21, 477–508.

- Navracscics, J. (1999a) *The Acquisition of Hungarian by Trilingual Children*. (Unpublished PhD thesis)
- Navracscics, J. (1999b) *A kétnyelvű gyermek*. (The Bilingual Child) Budapest: Corvina.
- Navracscics, J. and Sárosi, Gy. (2017) Phonological and Semantic Awareness of Bilinguals and Second Language Learners: Potential Implications for Second Language Instruction. In: Pfenninger, S. and Navracscics, J. (Eds.) *Future Research Directions for Applied Linguistics*. Clevedon: Multilingual Matters, 53–74.
- Ng, S. and Wicha, N. (2013) Meaning first: a case for language-independent access to word meaning in the bilingual brain. *Neuropsychologia* 51(5), 850–863. Doi: 10.1016/j.neuropsychologia.2013.01.017.
- Paradis, M. (1997) The Cognitive Neuropsychology of Bilingualism. In: De Groot, A. and Kroll, J. (eds) (1997) *Tutorials in Bilingualism. Psycholinguistic Perspectives*. Mahwah, New Jersey: LEA, 331–355.
- Paulesu, E., McCrory, E., Fazio, F., Menoncello, I., Brunswick, N., Cappa, S., Cotelli, M., Cossu, G., Corte, F., Lorusso, M., Pesenti, S., Gallagher, A., Perani, D., Price, C., Frith, C. and Frith, U. (2000) A cultural effect on brain function. *Nature Neuroscience* 3, 91–96.
- Pavlenko, A. (1999) New approaches to concepts in bilingual memory. *Bilingualism: Language and Cognition* 2, 209–230.
- Penfield, W. és Roberts, L. (1959) *Speech and Brain Mechanisms*. Princeton, N.J. Princeton University Press.
- Perani, D., Paulesu, E., Galles, N.S., Dupoux, E., Dehaene, S., Bettinardi, V., Cappa, S. F., Fazio, F. & Mehler, J. (1998). The bilingual brain. Proficiency and age of acquisition of the second language. *Brain* 121 (10), 1841–1852.
- Pillai, J., Allison, J., Sethuraman, S., Araque, J., Thiruvaiyaru, D., Ison, C., Loring, D. and Lavin, T. (2004) Functional MR imaging study of language-related differences in bilingual cerebellar activation. *American Journal of Neuroradiology* 25(4), 523–532.
- Price, C. (2000) The anatomy of language: contributions from functional neuroimaging. *Journal of Anatomy* 197, 335–359.
- Price, C. (2012) A review and synthesis of the first 20 years of PET and fMRI studies of heard speech, spoken language and reading. *Neuroimage* 62, 816–847.
- Price, C., Wise, R. and Frackowiak, R. (1996) Demonstrating the implicit processing of visually presented words and pseudo-words. *Cerebral Cortex* 6, 62–70.

- Protopapas, A., Orfanidou, E., Taylor, J., Karavasilis, E., Kapnoula, E., Panagiotaropoulou, G., Velonakis, G., POulou, L., Smyrnis, N. and Kelekis, D. (2016) Evaluating cognitive models of visual word recognition using fMRI: Effects of lexical and sublexical variables. *Neuroimage* 128, 328–341.
- Rastle, K. (2007) Visual Word Recognition. In: Gaskell, M.G. (Ed.) *Handbook of Psycholinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Singleton, D. (1999) *Exploring the Second Language Mental Lexicon*. Cambridge: CUP
- Tan, L. and Perfetti, C. (1999) Phonological and associative inhibition in the early stages of English word identification: Evidence from backward masking. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 99, 59–69.
- Tokowitz, N. (2014) *Lexical Processing and Second Language Acquisition*. Oxford, UK: Routledge.
- Van Heuven, W. and Dijkstra, T. (2010) Language comprehension in the bilingual brain: fMRI and ERP support for psycholinguistic models. *Brain Research Review* 64(1), 104–122. doi.: 10.1016/j.brainresrev.2010.03.002.
- Vihman, M. (1985) Language Differentiation by the Bilingual Infant. In: *Journal of Child Language* 12, 297–324.
- Vihman, M. (2016) Prosodic structures and templates in bilingual phonological development. *Bilingualism: Language and Cognition* 19, 69–88. <https://doi.org/10.1017/S1366728914000790>
- Volterra, V. és Taeschner, T. (1978) The acquisition and development of language by bilingual children. In: *Journal of Child Language* 5. 311–326.

АНГЛИСТИКА

Bojana Vujan*
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

UDC 821.111.09-1:305-55.2
821.111-1.09 Duffy C. A.
DOI: 10.19090/gff.2019.1.43-55
Originalni naučni rad

“BEHIND OUR LULLABIES”: FEMININE MYTHOLOGIES IN CONTEMPORARY WOMEN’S POETRY

In the Western canon, poetry and mythology have always been connected, and poets have often looked to myths in an attempt to understand humanity. The phallogocentric patriarchy has, however, marginalised femininity, thus creating an imbalanced, androcentric cultural milieu. In the second half of the twentieth century, with the rise of feminism and the postmodern rejection of grand narratives, many women poets have sought to rectify this situation and have produced a plethora of works that address this issue. This paper explores this idea by using the mythological figure of Penelope as an example of a harmful means of constructing femininity. It also focuses on the postmodern notion of the demarginalisation of the previously voiceless through an analysis of Carol Ann Duffy’s collection *The World’s Wife*. In a broader sense, it examines how contemporary women’s poetry in English reappropriates the mythological feminine.

Keywords: Anglophone literature, contemporary poetry, feminism, gender, mythology

INTRODUCTION: POETRY, MYTHOLOGY, GENDER

Several years before the Swinging Sixties, and at the onset of second-wave feminism, Sylvia Plath was working on the poems that would soon constitute her posthumous collection *Ariel* (1965). This iconic work boasts numerous oft-quoted poems, with one of the most memorable and anthologised ones among them being the famous “Lady Lazarus”, in which Plath describes the nightmarish miracle of her unwanted resurrection as “the theatrical comeback in broad day” which “the peanut-crunching crowd shoves in to see” (Plath, 1999: 9–10). Even though, on closer inspection, Plath’s work is rather less feminist-orientated than the usual lay interpretations would like it to be, one cannot help but notice the blatant gender flip in the poem’s title: The person who has returned from the dead is most definitely a Lady, and not Lazarus the Man from the biblical story. The instinctive rejection of

* bojvuj@gmail.com

the grand narrative of androcentric mythology seems to already be present in Plath's writings, even though postmodern theory had yet to formulate these concerns, and even as she consciously enters into a dialogue with the canonical, masculine mythologies of both "Lazarus, come from the dead", addressed decades earlier in Eliot's "Prufrock", and the (obviously male) poet prophet from Coleridge's "Kubla Khan", whose appearance causes those around him to "Beware! Beware! His flashing eyes, his floating hair!" (Coleridge, 1966: 86).¹ Plath's Lazarus is only a miracle to those who have come to watch her "big strip tease" without bothering to notice the grotesque horror behind it, and as a summary of, or a commentary on, the feminine perspective of many a Western mythological tale, this story is, unfortunately, only too accurate.

Using mythology has always been par for the course where poetry is concerned, which is not surprising considering their shared origin in ritual and early linguistic thought. Myths are not just a way for people to understand the universe they belong to; they are first and foremost stories that allow for imagination and creativity to transpose that universe into art, which is essential for poetic thought and emotion and thus for the development of humanity as a whole. Nevertheless, while ancient poetry often reaches for myth as a universal and universalising concept aligned with poetic expression (as is the case with Sappho's "Ode to Aphrodite", for example), it is only later, with a change of mythological focus from creation to hero myth, that this relationship is more deeply re-examined. This change points to the masculinisation of mythology, and it reflects changes in society and the emerging patriarchy, whose devastating intensity and unnaturalness are best exemplified in the patrogenesis of Athena and Dionysus, in which both wisdom and regeneration are literally birthed by the masculine principle embodied in Zeus at the exclusion of the feminine. By the time English poetry finally started catching up with its French and Italian counterparts, this masculinising damage had already long been done, and the concept that was adopted as the default mythological framework was woefully phallogocentric.

English poetry has thus routinely used themes and images from mythology—from the Renaissance poets who looked back to classical antiquity and tried to emulate the Italian humanist model, to Shakespeare's musings on Venus, Adonis and the like, to Milton's cerebral Neo-Classicism, and to the Romantics and beyond. Each of these expressions has, however, been dominated by the

¹ Compare with "Lady Lazarus": "Beware / Beware. / Out of the ash / I rise with my red hair / And I eat men like air." (Plath, 1999:11)

androcentric mythologies that form the building blocks of the Western canon, thus leaving out a significant part of the storytelling process and the story itself. Consequently, even the great poetic re-imaginings of the myths of yore never actually question the central role male heroes play. Take, for instance, Byron's *Don Juan*: For all his bemoaning of the fact that the era he lives in leaves no room for heroism, Byron never even considers the possibility of completely disregarding the very concept thereof, choosing instead to mock it by taking “our ancient friend Don Juan” (Byron, 1952: 637) and placing him in situations that shed unflattering light on the undeserving Romantic age. A century later, during the great Modernist struggle between Humanity and God (both, of course, male by default), poets continued questioning both mythology and divinity but not the masculine principle behind both concepts. It would take a lot more time and concentrated efforts by women authors to finally address the maleness of the elephant in the room.

Fast forward several decades to the Postmodern rejection of grand narratives and the thematic reawakening of women poets, and it was only a matter of time before they started questioning their position in the mythological space. “Lady Lazarus” may have been one of the first poems by a prominent woman author (prominent in hindsight, that is) that angrily addressed the issue, but it certainly ushered in an entire legion of spiritual successors into the mainstream. A fine example would be Denise Levertov's “Song for Ishtar”, written a year or so after Plath's poem, which revisits the original matriarchal religion of ancient Mesopotamia and uses various literary and cultural symbols of femininity (the moon, the sow, the “black of desire”) to explore the world of Ishtar, the ultimate icon of feminine power and the goddess of both love and war – but, interestingly enough, not of marriage or motherhood. This ancient agricultural deity of fertility and her evolution into something immensely more complex may stand as a perfect metaphor for this entire poetic project. Jane Dowson and Alice Entwhistle (2006: 103) succinctly explain this thematic prerogative:

As anxieties about class, race, and social inequities feed into dissatisfaction with the treatment of women by society at large, this restiveness is articulated in the recourse to myth and other transforming narratives, in a reasonably broad reflection of the decentering of subjectivity. Besides emblematic figures of subversive female power, like witches, priestesses and other female performers, deities or classical characters like Penelope, Persephone and Eurydice are favourite ways of signalling the potential of the female imagination.

Contemporary poetry in particular – not surprising, given how it was only in the last few decades that women poets have started to become truly recognised

without any sort of sexist proviso – took mythology to task and produced a plethora of remarkable works that re-examine the feminine principle in folkloric thought. As an illustration of these tendencies, the next section will focus on Penelope, a character who, for many reasons, seems to exemplify these outdated modes of femininity and has consequently inspired numerous intertextual re-imaginings.

THE HEROINE WITH A THOUSAND FACES

In the introductory chapter of Margaret Atwood's *The Penelopiad* (2005), Penelope muses on her place in the greater mythological universe. "And what did I amount to, once the official version gained ground?", she bemoans. "An edifying legend. A stick used to beat other women with." (Atwood, 2008: 11). Atwood's work is not technically a poem, although it features numerous poetic parts, sung by the twelve maids who were hanged by Odysseus upon his return for consorting with Penelope's suitors. It does, however, have a lot in common with prose poetry, or at least lyric prose (like numerous verse sections, refrains and choruses, poetic diction, or theatrical performativity), and it reads mostly like a prolonged dramatic monologue. Writing about women's poetry of the 1930s and 1940s, Dowson and Entwistle (2006: 22) state that "many women-centred poems are dramatic monologues or verse dialogues which allow for the dialectical representation of personal freedoms up against social constraints." By choosing this form – or at least, by evoking it – poets call attention to the fact that the age of myths they write about is anything but favourable for their women protagonists. This simple act of giving voice to the previously voiceless seems to be a unifying element in the poems that re-examine the mythological feminine.

Penelope, in particular, is a figure that ostensibly symbolises the female experience: The earliest iterations of the myth portray her not only as an adulteress, who gives birth to Pan after sleeping either with all of her suitors or only with the god Hermes, but also as a mere side note in Odysseus's story. Later versions cast her as the forever faithful "Angel at the Hearth", whose shroud-weaving-and-unweaving cunningness saves her husband's throne and her son's legacy. This Madonna/Whore dichotomy is only too familiar and has been a staple of both literature² and real life³ for a dishearteningly long time. It is no wonder then, that

² As an illustration, in Hardy's *Tess of the D'Urbervilles* (1891), it takes a marital separation and a prolonged stay in Brazil for Angel to understand that a woman's "purity" is not a question of either/or, and when he finally arrives at the realisation that Tess is an actual

poets often reach for Penelope as they muse upon the nature of femininity and its role within mythology. At the same time, as she becomes increasingly associated with the “Madonna” part of the equation, authors find it almost impossible to resist investigating all the stipulations that follow this particular idea. Barbara Dell’Abate-Celebi (2016: 21) summarises it nicely:

The historical tendency associates mythic and literary female characters with the feminine stereotypes of passivity, submission and subordination. Penelope as an archetypal literary woman has long served as a model of subservience and silence. However, this fixed model of femininity has begun to be denounced in the last two decades by contemporary writers directly or indirectly related to feminism and feminist theories. Penelope has become the central character of a series of rewrites aiming to provide new representations of female subjectivities that break stereotypical molds and emphasize autonomy.

Atwood’s Penelope, in particular, challenges the systematic erasure of anything other than the “official version” of her myth – hence the name of the work, *The Penelopiad*. She is no longer satisfied with being a secondary character in her own story, and now that, being dead, she “knows everything”, she is going to give us a tell-all account of the events. Thought-provoking and interesting though this work may be, it is not really within the scope of this article to focus on it more intently, given that it is not a poem. Let us instead concentrate on two exemplary works of poetry that work along similar lines – both entitled “Penelope”, both published in 1999, and both created by British women poets, Carol Ann Duffy and Penelope Shuttle.

Carol Ann Duffy is an immensely important figure in contemporary British poetry, not least because she is the first woman to bear the title of the Poet Laureate of the United Kingdom. Of particular interest to our topic at hand is her 1999 collection *The World’s Wife*, in which various mythological and historical situations are focalised through the hitherto invisible and inaudible women of the hour. The next section of this paper will give closer scrutiny of this work, but for now, let us examine the poem by the name of “Penelope”. The titular heroine is telling us her story; however, the wait for Odysseus, so important in the Homeric account, is a mere introduction to the real narrative – Penelope’s needlework. Often seen as a

person and not an embodiment of the feminine principle, it is woefully too late – and, ironically, she is then, as Humbert would say of Lolita, “safely solipsised” once more, this time as a martyr.

³ The examples are too numerous and too depressing to mention.

symbol of both female creativity and female imprisonment in the domestic sphere, sewing, weaving, cross-stitching and the like feature prominently in many accounts of women's private lives (Jane Austen's novels come to mind, as does Tennyson's poem "The Lady of Shalott"). Duffy's Penelope creates entire life stories with her needle, both as a metaphor for the life she might have led had she been born in another time and place and as a commentary on the female condition (in Duffy, 2017: 77):

I sorted cloth and scissors, needle, thread,

thinking to amuse myself,
but found a lifetime's industry instead.

I sewed a girl
under a single star – cross-stitch, silver silk –
running after childhood's bouncing ball.
I chose between three greens for the grass;
a smoky pink, a shadow's grey
to show a snapdragon gargling a bee.
I threaded walnut brown for a tree,

my thimble like an acorn
pushing up through umber soil.
Beneath the shade
I wrapped a maiden in a deep embrace
with heroism's boy
and lost myself completely
in a wild embroidery of love, lust, loss, lessons learnt;

The drabness of the everyday life in Ithaca is contrasted with the many-coloured world of Penelope's art (similar to how Dorothy exchanges grey Kansas for the Emerald City of Oz), which allows her to experience everything she is missing out on while she sits and waits for Odysseus to return from his adventures in warring and whoring. Childhood games and adolescent love are present in her art, even as they are absent from her life. Of particular interest is the fact that she starts her work by stitching a girl, thus making womanhood central to her creation. Duffy's Penelope loses herself in her art for the duration of Odysseus' absence, first through her stitching and then through the weaving and unweaving of Laertes' shroud. She makes certain to tell us that she did not spend her time solely waiting; her needlework is not a sad escape from reality but a triumphant expression of the self (in Duffy, 2017: 78):

I was picking out
the smile of a woman at the centre
of this world, self-contained, absorbed, content,
most certainly not waiting,
when I heard a far-too-late familiar tread outside the door.
I licked my scarlet thread
and aimed it surely at the middle of the needle's eye once more.

Penelope is now finally a central figure in her own story, metaphorically represented through the fact that she aims her “scarlet thread...surely at the middle of the needle's eye” thus evoking a parallel with Odysseus' famous aiming of the arrow through the middle of the axes' eyes. The sly “once more” serves to point to many invisible, daily feminine victories, which remain unsung, while a single victory by a male hero all too often becomes legendary and larger-than-life.

If Duffy's Penelope is content with subtly expressing her importance in the narrative, Shuttle's most certainly is not. Part of her 1999 collection *A Leaf out of his Book*, “Penelope” is the story of a woman absolutely aware of the fact that everything connected to the tale of Odysseus is of her own making (in Shuttle, 2012: 120):

All is made by the design of my hand.
What I weave is where and how he travels.
He sails on glittering tides I weave.
The skein is his hero's skin.

It is I who weave the web of spears.

Legend diminished me to wife
of the house, subject to suitors
and son: but my husband's life
hung from the thread coaxing through my fingers.

This Penelope, like the girl on the beach in Wallace Stevens' “The Idea of Order at Key West” or C. S. Lewis' Aslan, is the sole artificer of the world that she creates. She knows that the masculine mythologies are to blame for her being reduced to a faithful wife, patient mother, or unattainable love interest, and she constantly reminds us that the narrative is actually her own. The ending of the poem, in which she states that “Over my face they pinned a web of lies. / But it was made by the design of my hand” (120), states her agency with absolute conviction, which makes us wonder if there is a kind of grand design at work she is privy to. This is especially interesting when we also consider the authorial voice that presides

over the poem: The poet's name is Penelope Shuttle, and this story is without a doubt created "by the design of her hand". She even makes sure to mention Penelope's shuttle ("I bend over my loom / and throw my shuttle, weaving / the world"), thus drawing our attention even more to her presence and letting us in on the joke, while at the same time making us consider the very concept of female authorship and the position of women in mythology – not just as characters but also as storytellers.

"WE QUEENS, WE MOTHERS, MOTHERS OF QUEENS": CAROL ANN
DUFFY'S *THE WORLD'S WIFE*

As was shown in the previous section, some mythological characters, like Penelope, have inspired numerous authors to re-examine how the world's narrative treatment has influenced and changed their stories. Others did not have such a far-reaching literary impact, which does not mean that their presence in culture is any less telling or intriguing. The aforementioned collection by Carol Ann Duffy, *The World's Wife*, focuses on many female personages whose presence looms large over our cultural landscape. The speakers of the dramatic monologues in this collection include not only Galatea, Medusa, or Delilah, but also historical figures such as Anne Hathaway as well as cultural and pop-cultural gender flips like Queen Herod or Queen Kong. In Dowson and Entwistle's (2006: 217) words, "conflating the worlds of history, literature, myth and the contemporary reader has become something of a classic device for women, but Duffy's potent irony and parody are distinguished by 'in-your-face' vernacular and sexuality". Anthony Rowland (2001: 199, 212) calls the poems of *The World's Wife* satirical, stating that the collection "makes a critical departure from [her] earlier poetry in that men and masculinity are attacked constantly by more abrasive female narrators", and that out of all the male characters present, "only Shakespeare survives relatively unscathed".

However, focusing on the plight of the masculine in a collection that is not only dedicated to the Othering of women but also "supremely resurrects the silenced or marginalised while investigating available representation" (Dowson–Entwistle, 2006: 217), reads almost like a comical lesson in irony. Duffy's heroines are resentful of the men in their life, certainly, but that has more to do with the fact that they are literally reduced to being "the world's wife" than with anything else, even though they have more than enough fodder for resentment, as can be seen from the examples of Eurydice, Penelope or Mrs Midas, who "expose their respective partners as arrogant, selfish and foolhardy; god, hero and monarch

alike are much diminished by their wives’ scrutiny” (Dowson–Entwhistle, 2006: 235).

Duffy’s wives are not only finally ready to unleash their rightful fury at the world; they are more often than not hilarious while doing it. Thus, Frau Freud’s monologue reads like a thesaurus entry for the male sexual organ, mocking her husband’s theory of penis envy and concluding that she feels only pity for his phallus, as it is “average” and “not pretty” (Duffy, 2017: 63). Mrs Aesop is not amused by her husband’s penchant for using and enacting formulaic expressions, saying that “he could bore for Purgatory” (25). Mrs Icarus watches her husband fly too close to the sun, proving to the world that “he’s a total, absolute, Grade A pillock” (61). And Mrs Darwin accompanies her husband to the Zoo, only to tell him that “Something about that Chimpanzee over there reminds me of you” (27). Jane Dowson (2016: 137) states that

At their crudest, then, the wives simply supplant male with female power and nurture female community, enhanced by knowing looks and laughter at live readings. However, although the monologues can seem ingenious because of their entertainment value, they also confront the formulaic influences of myth by rewriting them with a complex psychology not found in the originating stories.

Dowson uses Eurydice as an example. Rather than being a passive wife who serves only as a conduit for Orpheus’ pain⁴, Duffy’s Eurydice prefers her quiet death to being “trapped in his images, metaphors, similes, / octaves and sextets, quatrains and couplets, / elegies, limericks, villanelles, / histories, myths...” (Duffy, 2017: 68). Knowing that her husband is in love with the idea of himself as a great artist, she tells him, “*Orpheus, your poem’s a masterpiece. / I’d love to hear it again...*” (69), which causes him to turn, and her to disappear, with just enough time to wave at him. Eurydice is thus shown as a shrewd woman who knows her husband well enough to trick him into finally letting her go. This iteration of the classical character is not a symbol of love lost and art that is unable to capture it but rather a metaphor for a woman who wants her freedom and her peace. Similarly, Mrs Midas, who is not even mentioned in the classical myth, watches her husband

⁴ Modern pop culture would call this trope “fridging”, harking back to an episode of the *Green Lantern* comic book in which a character comes home and finds his girlfriend dead and stuffed in the fridge. In a broader sense, the trope applies to any situation in which a female character is killed or hurt in order to make the male character suffer, or in other words, the situations in which female characters are mere plot devices used to jumpstart the male characters’ stories.

change from gleeful satisfaction at his own cleverness into a horrific figure that destroys everything he touches, himself included, and sees herself as “the woman who married the fool / who wished for gold” (18). Showing that she is not just a resentful wife, Mrs Midas concludes her monologue by mentioning her anger and grief for having lost the man she loved (in Duffy, 2017: 18):

What gets me now is not the idiocy or greed
but lack of thought for me. Pure selfishness. I sold
the contents of the house and came down here.
I think of him in certain lights, dawn, late afternoon,
and once a bowl of apples stopped me dead. I miss most,
even now, his hands, his warm hands on my skin, his touch.

The World's Wife is abundant with figures like these; however, as the older mythological framework has already been addressed in previous sections, it seems prudent to now turn our focus onto popular culture, as it is something that comes closest to a contemporary mythology (and which is aptly illustrated by the most prominent new deity of Neil Gaiman's *American Gods*, Media, who speaks to the protagonist Shadow through various televisual disguises). “Queen Kong” and “Elvis's Twin Sister” seem to exemplify this idea, as they tell the stories of a famous film monster and a rock star. The ridiculousness of a romance between a gigantic she-ape and a human-sized man is undercut by the genuine sentimentality of Queen Kong's devotion. After their initial affair ends, she tries to get over him but cannot, so she decides to set sail for New York and rekindle their romance. The attempt proves successful and leads to “twelve happy years”, after which the man sadly dies.

Duffy challenges our notions of femininity by emphasising the animalistic in Queen Kong: We hear about her fur and her massive size, and when the man dies, she tries to lick him awake. When she fails to resuscitate him, she turns him into a medallion of sorts and wears him round her neck, where, she believes, he sometimes “hears [her] roar.” This, of course, is an allusion to Helen Reddy's famous feminist battle cry, “I am woman, hear me roar” – Queen Kong is thus a symbol of unbridled, raw femininity, capable of great gentleness and admirable endeavour. The absurdity of the female principle being embodied in a giant ape serves as a humorous reminder of the need to question the stereotypical representation of femininity as something fragile, beautiful, or precious.

Unlike Queen Kong and her brother Elvis, “Elvis's Twin Sister” is neither literally nor figuratively larger than life. Instead, she lives as a nun in a different kind of Graceland, “a land of grace”. Though she wears “a simple habit, / darkish hues” (73), and does not walk towards Heartbreak Hotel any more, she still wears “a pair of

good and sturdy / blue suede shoes” and confesses that “The Reverend Mother / digs the way I move my hips / just like my brother.” (73). One of the poem’s epigraphs is Madonna’s famous statement that “Elvis is alive and she’s female”, and the other is a line from “Are You Lonesome Tonight?”. Taken together, along with the poem’s protagonist and title, these lines point to Elvis Presley’s real-life twin brother, who was stillborn, and whose absence haunted The King throughout his life. By turning the dead brother into a surviving sister, Duffy points out the necessity of the female principle: Elvis’s sister may not be the Queen of Rock and Roll, but her quiet and unassuming presence is a perfect yin to her brother’s robust, theatrical yang, and it thus keeps the world in balance.

These two examples showcase two very different images of femininity – the monstrous feminine that is nevertheless capable of gentleness and love, and the unobtrusive feminine that still possesses the passion (and fashion!) worthy of rock and roll fame. Together with the other poems from the collection, this idea serves to show that what constitutes femaleness and femininity cannot be reduced to a convenient stereotype, and it should instead always challenge our preconceived notions, as they are nothing more than empty constructs established by androcentric mythology and culture. Duffy’s work opens up a possibility of different, decentred readings of these well-known tales, and “her commitment to giving a (ventriloquized) voice to the underprivileged” (Rowland, 2001: 199) helps draw our attention to this silent struggle.

CONCLUSION: THE SISTERHOOD OF THE TRAVELLING MYTHS

In Neil Gaiman’s *American Gods*, there are chapters entitled “Coming to America” that describe how various deities of the Old World’s pantheons ended up in the New World: They were brought over by women telling their stories. This points to the fact that, in contrast to what the misogynist “his-story” would like us to believe, women were the primary storytellers and myth-bearers, a role that stemmed logically from their function as priestesses of the original, matriarchal religions. With the masculinisation of mythology brought on by patriarchal regimes, this idea was stifled, and femaleness and femininity were ousted from the centre and forced to remain on the margins of mythology, having been reduced to mere side players. It would take many centuries of struggle for women to regain the right to address this usurpation and to re-examine the role of the feminine in Western mythology.

Contemporary women authors, and poets in particular, seek to reappropriate mythology and reassert women’s central role in it. Since one of the crucial tenets of mythology is the principle of metamorphosis, Helen Cixous links women’s

propensity towards participation in the natural fluidity of mythical narratives with the feminine “gift of changeability”, which in turn offers women poets “a creative, unpredictable, and self-empowering route out of the confines of poetic tradition as well as the paradigmatic expectations of cultural history” (Dowson–Entwhistle, 2006: 232–234). By deconstructing mythology, women poets reconstruct poetic expression and cultural landscape.

This article offers only a tiny glimpse into this fascinating subject, but the works by the poets mentioned – Sylvia Plath, Denise Levertov, Penelope Shuttle and Carol Ann Duffy – hopefully illustrate the common features of this type of poetry. The previously silenced female characters are finally given a voice and a platform to make that voice heard, and their stories make us re-examine our ideas of femininity, mythology, and poetry itself. As Duffy’s *Queen Herod* says (in Duffy, 2017: 15-16):

We do our best,
we Queens, we mothers,
mothers of Queens.

We wade through blood
for our sleeping girls.
We have daggers for eyes.

Behind our lullabies,
the hooves of terrible horses
thunder and drum.

Bojana Vujin

„IZA USPAVANKI”: FEMININE MITOLOGIJE U SAVREMENOJ ŽENSKOJ POEZIJI

Rezime

U kanonskoj misli zapadne civilizacije, poezija i mitologija su tesno povezane, što nije neobično, s obzirom na to da i jedan i drugi koncept vode poreklo iz rituala i ranih promišljanja o jeziku. Poezija je stoga često posezala za mitom u pokušaju da razume samu ideju čovečanstva. Prvobitne religije i mitologije odražavaju matrijarhalni sistem društva, no, nakon uvođenja patrijarhata, falogocentrizam namerno marginalizuje sve što je feminino, čime se narušava ravnoteža i uspostavlja androcentrična kultura. Anglofono pesništvo često preispituje mitološke obrasce, no, tek polovinom dvadesetog veka počinje da dovodi u pitanje centralnu ulogu maskulinog u njima. Razvoj postmodernističke teorije koja odbacuje metanarative, te jačanje feminističke misli, omogućavaju savremenim pesnikinjama da sagledaju mit iz ženske perspektive i odbace ideju da feminino treba da igra

sporednu ulogu u njemu. Pesnikinje ranog postmodernizma, poput Silvije Plat i Deniz Levertov, pišu nove verzije maskulinih mitova, ili se pak vraćaju u doba matrijarhalnih religija. Pesnikinje koje stvaraju krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka, kao što su Penelopi Šatl i Kerol En Dafi, nastavljaju tradiciju preispitivanja feminine mitologije, pre svega kroz intertekstualne dramske monologe ispričane iz ugla čuvenih mitskih junakinja, bilo tradicionalnih, kakva je Penelopa, ili onih koje vode poreklo iz popularne kulture, kao što su ženske verzije King Konga ili Elvisovog brata blizanca. Analizom njihovih pesama, u radu se istražuje način na koji savremena anglofona poezija preispituje ulogu roda u tradicionalnoj mitologiji i kulturi.

Cljučne reči: anglofona književnost, feminizam, mitologija, rod, savremena poezija

REFERENCES

- Atwood, M. (2008). *The Penelopiad*. Edinburgh: Canongate. (epub)
- Byron, G. G. (1952). *The Poetic Works of Lord Byron*. London: Oxford University Press.
- Coleridge, S. T. (1966). *Selected Poems*. London: Heinemann.
- Dell’Abate-Çelebi, B. (2016). *Penelope’s Daughters: A Feminist Perspective of the Myth of Penelope in Annie Leclerc’s Toi, Pénélepe, Margaret Atwood’s The Penelopiad and Silvana La Spina’s Penelope*. Lincoln: Zea Books. (epub)
- Dowson, J. (2016). *Carol Ann Duffy: Poet for our Times*. London: Palgrave Macmillan. (epub)
- Dowson, J.–Entwhistle, A. (2006). *A History of Twentieth-Century British Women’s Poetry*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Duffy, C. A. (2017). *The World’s Wife*. London: Picador. (epub)
- Plath, S. (1999). *Ariel*. London: Faber and Faber.
- Rowland, A. (2001, 1 Oct). “Love and Masculinity in the Poetry of Carol Ann Duffy”. *English: Journal of the English Association*. Oxford Academic. Vol. 15, Issue 198, pp. 199–218. Preuzeto 10. 3. 2019. sa <https://doi.org/10.1093/english/50.198.199>
- Shuttle, P. (2012). *Unsent: New and Selected Poems 1980–2012*. Tarsset: Bloodaxe Books.

Nina Ilić*
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

UDC 371.3::811.111'243:[159.928.23-057.875
DOI: 10.19090/gff.2019.1.57-74
Originalni naučni rad

PERSONALITY-MOTIVATION PROFILES OF TWO GIFTED L2 ENGLISH STUDENTS**

This paper examines a variety of personality and motivational characteristics of two talented foreign language learners. The purpose of the case study is to present personality-motivation profiles of two teenage gifted L2 English students. The EPI (Emotions Profile Index) and Intrinsic Motivation Inventory tests were used as instruments. The study revealed that two different profiles of gifted students can be distinguished: artistic and scientific. As far as their motivation is concerned, the results show that gifted students can be both intrinsically and extrinsically oriented. The conclusion is that different personality and motivational characteristics of talented students need to be taken into account in order to create an effective curriculum. Further investigation into the field is required, to confirm these results.

Keywords: personality, motivation, gifted students, second language learning, teaching

1. INTRODUCTION

Giftedness is a concept which has intrigued researchers and educators for centuries because it is difficult to define. First definitions of giftedness were related to the interviewees' intelligence quotient (IQ) scores on the Stanford-Binet Intelligence Test (Terman–Oden, 1947). However, over the last few decades, this attitude has changed to include more than one kind of intelligence. The most famous attempt in this direction was Gardner's definition of Multiple Intelligences (Gardner, 1983). Gardner (1983) distinguishes between eight types of intelligence: linguistic, logical-mathematical, musical, spatial, bodily-kinesthetic, interpersonal, intrapersonal, and naturalist. This paper focuses on personality and motivational

* nina.ilic.ns@gmail.com

** This paper is part of the research on Project No. 178002, entitled Languages and Cultures in Time and Space, which is funded by the Serbian Ministry of Education, Science and Technological Development.

characteristics of students whose linguistic intelligence is highly-developed, i.e. they are talented language learners and achieve exceptional results in that field.¹

When defining giftedness, consideration should be given not only to its cognitive, but to its affective dimension as well. Personality characteristics of gifted learners are of paramount importance to “the learning process, to the full development of the individual, and to the future of society” (Silverman, 1994: 325). This is the reason equal attention must be paid to both the cognitive and affective development of a talented individual. Gifted students usually lead very intense emotional lives, which can result in their becoming “anxious, depressed, alienated, socially inept, or emotionally blocked,” (Silverman, 1994: 327) if their emotional needs are not catered for. Some definitions of giftedness focus exactly on learners’ high sensitivity to and understanding of cognitive and emotional experiences (Kokot, 1999, as cited in Kahyaoglu, 2013: 890). Therefore, it is necessary to take emotional characteristics of gifted learners into account in order to create an effective curriculum.

Finally, recent studies have shown that gifted students are highly motivated (Kahyaoglu, 2013; Al-Khasawneh–Al-Omari, 2015), which implies that motivation plays an important part in defining giftedness. In Renzulli’s (1986: 67) three-ring definition of giftedness; task-commitment, above average ability and creativity are taken as the defining factors.

The aim of the present case study is to examine gifted students’ personality and motivation. First, the dominant personality traits and motivation of gifted learners will be discussed. Then, the personality-motivation profiles of two talented L2 learners will be presented and analyzed.

2. THEORETICAL BACKGROUND

Starting from the different aspects of giftedness outlined in the introduction, personality traits of gifted learners will be discussed first, followed by a brief overview of gifted students’ motivation. The scope of this paper does not allow for a comprehensive review of all characteristics. Some of the defining traits of the

¹In contemporary literature on second/foreign language learning, the term ‘gifted/talented learner’ is often replaced by the term ‘good language learner (GLL)’. However, much of GLL studies focus on the learning strategies good language learners use (Rubin, 2005). Since learning strategies are not the subject of this paper, the author chooses the term ‘gifted/talented learner’.

gifted: intense emotions, perfectionism, creativity and introversion (Heylighen, 2007) will be presented.

2.1. Intense emotions

As Klein (2007) notes, the emotional lives of the gifted are at the same level as their intellectual lives, meaning that they experience stronger emotions in comparison with others. Among other emotions, the following are highlighted (2007: 119-120):

- “moodiness” i.e. quick shifts of extremely positive and extremely negative emotions;
- “body sensations such as stomachaches or headaches or nausea, which are symptoms of fearful feelings”;
- “timidity or shyness as an expression of strong feelings of inhibition”;
- “strong emotional memories of past experiences that are relived when they are remembered”;
- “fears, anxiety, or guilt about mistakes that may happen”;
- “strong empathy for others”;
- “self-criticism and feelings of inadequacy and worthlessness”.

This tendency towards strong feelings may lead to their anxiety, because gifted children can imagine a number of negative outcomes in a new situation (Klein, 2007). Although a low level of anxiety might facilitate language learning (Gass-Selinker, 1994; Lightbrown-Spada, 2006), anxiety was found to negatively correlate with gifted-learners’ language performance (Kamarulzaman-Ibrahim-Yunus, & Ishak, 2013). Therefore, it is very important that their educators support them, whenever they go through an unknown experience.

2.2. Perfectionism

A personal trait that seems to form an important part of the gifted students’ personality is perfectionism. As Kirk–Gallagher–Coleman and Anastasiow state; perfectionism is “the combination of thoughts and behaviors associated with high standards or high expectations for one’s own performance” (2009: 296). Sometimes, this striving for perfection can lead to overreaction (Kirk et al, 2009).

According to Parker (2002), as cited in Kerr (2009: 676), gifted students can be divided into three groups according to their level of striving for perfection: non-perfectionists, healthy perfectionists, and dysfunctional perfectionists. The first

have low expectations from themselves, the second are extroverted, conscientious and agreeable, whereas the third score the highest on a measure of neuroticism. This is why talented children need to learn that they cannot do everything perfectly (Klein, 2007).

Closely related to perfectionism is the issue of depression. It has been suggested that highly creative individuals are more susceptible to mental disorders (Kirk et al, 2009). However, Cross–Cassady and Miller (2006) have shown that the suicide rate is not higher among talented students than the normal population.

2.3. Creativity

Creativity is closely linked to intelligence in the sense that the higher the level of intelligence, the greater the chances for creation (Simonton, 1999: 79). The following six characteristics of gifted students take on an important role in defining creativity (Simonton, 1999: 90-92):

- “an impressive array of intellectual, cultural, and aesthetic interests”, which allows the gifted to create unique associations;
- openness to “novel, complex, and ambiguous stimuli in their surroundings”;
- ability to “attend loosely to more than one idea or stimulus at the same time, even when these cognitions and perceptions bear no obvious relationship to each other”;
- cognitive and behavioral flexibility, which allows them to “incubate the puzzle for some time, taking advantage of any accidental stimulation provided in the interim”;
- introverted personality, because “creativity requires long hours of solitary contemplation”;
- being “independent, autonomous, unconventional and perhaps even iconoclastic”.

All these characteristics are important in outlining a personality profile of a gifted L2 learner.

2.4. Socialization issues and introversion

Because of all the above-mentioned characteristics, talented children can sometimes have problems finding a suitable social group to belong to. Gifted students are socially more mature than their peers. However, their social needs do not differ from those of their peers. They also need the support of their family and a

network of close friends with whom they share their ideas (Pfeiffer, 2008). This is exactly where the problem lies; they need friends, but find making friends very difficult because of their different interests and aspirations. Moreover, because of their advanced cognitive abilities, they experience worries which are not common for their peers (Pfeiffer, 2008). Therefore, it not surprising that gifted children report that they have few friends (Janos–Fung, & Robinson, 1985; Janos–Marwood, & Robinson, 1985).

Studies have shown that talented children tend to be more introverted (Delbridge – Parker, & Robinson, 1989; Gallagher, 1990; Hoehn–Bireley, 1988; Mills–Parker, 1998; Sak, 2004), which can diminish their need for social interaction with peers to a certain extent. In his analysis of the relationship between temperament and giftedness, Sak (2004), as cited in Kerr (2009: 279), found that gifted students were significantly more introverted than the normative group. The same study showed that gifted students were much more intuitive. It should be added that gifted students are often not lonely because of their introversion, since they prefer spending time alone, with their ideas (Kerr, 2009). This is not to say that talented students cannot be extroverted. Actually, some studies have found that extroverts are more frequent than introverts among the gifted population (Williams, 1992).

2.5. Motivation

When discussing motivation, it is important to make a distinction between self-determined and controlled actions. Self-determined actions are those which individuals freely choose and want to do. This means that the only incentive for undertaking these kinds of actions comes from one's enjoyment and interest in a particular activity i.e. intrinsic motivation (Deci, 1975). On the other hand, controlled actions are those which are determined externally. Therefore, they come as a result of extrinsic motivation (Brophy, 2004). Studies have shown that intrinsically-oriented learning tends to be more beneficial than extrinsically-oriented, since intrinsically-motivated people show enhanced performance, persistence, and creativity (Deci–Ryan, 1991), as well as self-esteem (Deci–Ryan, 1995). However, the attitude towards extrinsic motivation has changed. Today, it is thought that intrinsic motivation and extrinsic reward can work together toward motivated learning (Topalov, 2011).

Gifted learners can be both intrinsically and extrinsically motivated. Intrinsic motivation is considered to be a hallmark of gifted learners (Winner, 1996). Their self-driven desire allows them to focus on the same activity for a long

time, without distraction (Brophy, 2004). A disadvantage of their strong motivation may be exhaustion (Roepers, 1991). However, talented learners can also be extrinsically-motivated. Analyzing the study conducted by National Defense Education Act (NDEA), which examined gifted-student motivation, Drews noted that around 60% of students were extrinsically-oriented (as cited in Kerr, 2009). She named this group “the studious,” and claimed that they needed assistance in pursuing their goals.

2.6. Plutchik's eight primary emotions

In this paper, eight primary emotion dimensions of gifted students will be explored: Destruction, Reproduction, Incorporation, Orientation, Protection, Deprivation, Rejection and Exploration (following Plutchik, 1980). Destruction is connected with the removal of an obstacle which prevents an organism from satisfying an important need. Aggressive actions are characteristic of this type of behavior. People who score high on this dimension are outspoken and resistant (Kostić, 2003: 75). Opposed to Destruction, Protection is a behavior which is directed towards the avoidance of danger. It is connected with fear, and the higher it is, the more cautious and insecure the respondents are (Kostić, 2003: 73). Incorporation reflects the behavior of a person who receives a positive stimulus from their environment. These emotions are associated with meeting a member of our group, who is then interpreted as a friend. High incorporation is a sign of the acceptance of ideas and people (Kostić, 2003: 72). On the other hand, Rejection is a behavior which is connected with the feelings of disgust. It is based on the rejection of another person or their ideas, so the respondents who score low on this are prone to rejecting people and their ideas (Kostić, 2003: 75). Reproduction is connected with the feelings of closeness and joy. It is also closely bound to our ability to reproduce. On the other hand, Deprivation is associated with losing something of value, leading to an interpretation of abandonment. It is often associated with weeping behavior, which reflects a desire to reattach to what we have lost. Therefore, the respondents who score high on Reproduction are expected to be sociable, cordial, friendly and helpful, whereas the respondents who score high on Deprivation are expected to be sad and pessimistic (Kostić, 2003: 74-76). Finally, Orientation is reaction to an unknown stimulus, which helps us to take time to orient ourselves to the event or object. Orientation is characterized by the lack of control and the element of surprise, which is why a high score on this dimension implies impulsiveness and curiosity (Kostić, 2003: 73). In contrast to Orientation, Exploration is associated with seeing ‘new territory’ in the external environment. A

person has some time to plan their actions and actively take part in that territory with their knowledge and experience. Respondents who score high on Exploration express their need to understand the environment and are well-organised and balanced (Kostić, 2003: 76). Desirable levels of all dimensions on the test are between the 40th and 60th percentile (Kostić, 2003). In this case, a person has an emotionally well-integrated personality. In his later model, Plutchik (2002) linked these eight types of behavior to eight basic emotions; anger, anticipation, joy, trust, fear, surprise, sadness and disgust.

3. METHOD

3.1. Participants

The participants in this study were two teenage students, preparing for the Cambridge Certificate in Advanced English (CAE) exam at a language school in Novi Sad in the Spring semester of 2016. Since both participants were under 18, their parents signed a consent form. The advanced level obtained in English at the young age of the respondents, in addition to standardized tests they had both passed, were the basis for the assumption that they are both exceptionally talented language learners. Neither had spent time living in an English-speaking country. Moreover, the teacher reported that they performed considerably better than their group peers in all class activities. They will hereafter be referred to as Mary and John, in order to protect their privacy.

Mary is a fourteen-year-old girl, who passed a standardized test for bilingual English study at 'Jovan Jovanović Zmaj' High School in Novi Sad. Her native language is Serbian and she speaks French as her third language.

John is a sixteen-year-old boy, who passed a standardized test for Karlovačka High School, Modern Languages Department in Sremski Karlovci. His native language is Serbian, and he also speaks French as his third language.

3.2. Instruments

3.2.1. Emotions Profile Index

The instrument for measuring personality characteristics was the Emotions Profile Index (EPI) questionnaire, based on the theory of emotions, proposed by Kellerman–Plutchik (1968) and complemented later by Plutchik (1980). The data collection procedure via a two-alternative forced choice method with pair-comparisons of twelve self-describing adjectives provides an eight-dimensional

emotional profile of the respondent. The task of the respondent is to circle the adjective which describes him/her better. The revised and standardized version of the Yugoslav test was used in the current study (Kostić, 2003). This test is claimed to have positive metric characteristics (Kostić, 2003).²

The test consists of eight constructs: Destruction (DES), Reproduction (REP), Incorporation (INC), Orientation (ORI), Protection (PRO), Deprivation (DEP), Rejection (REJ) and Exploration (EXP). Each of the constructs stands in opposition to the other: Destruction versus Protection, Incorporation versus Rejection, Reproduction versus Deprivation, and Orientation versus Exploration (Plutchik, 1980). Average results are between the 40th and 60th percentiles, whereas low results are under the 40th percentile and high results above the 60th percentile (Kostić, 2003). When one of the two opposite subscales is low, while the other is high, a person does not view this as a problem. However, if a person scores extremely high or low in two constructs which stand in opposition, there is a conflict present in that emotional dimension (Kostić, 2003).

3.2.2. Intrinsic Motivation Inventory Test

The instrument for measuring motivation consisted of a set of 23 randomly ordered items of the Intrinsic Motivation Inventory test developed by Deci–Ryan (2000). Each item belonged to one of the following sub-categories of motivation: Interest/Enjoyment, Effort/Importance, Perceived Choice and Value/Usefulness. Although the questionnaire is called the Intrinsic Motivation Inventory, there is only one subscale that assesses intrinsic motivation alone (Interest/Enjoyment). The instrument was adapted by modifying the items in the Value/Usefulness sub-category so that they would fit the purpose of research, which was to examine the talented student's motivation for learning a foreign language. The author modified the items so that they refer to learning English. Students were asked to select a number on a scale from 1 to 5 which represented the extent to which a given statement was true for them (1=not true at all; 2=a little bit true; 3=neither true, nor untrue; 4=true; 5=very true).

Seven items of the questionnaire belonged to the Interest/Enjoyment sub-category, with two negative statements whose score was reversed. Five items of the

² The results were interpreted with the help of a psychologist, specialized in child psychology, who works as a special education advisor in a secondary school dormitory in Novi Sad.

questionnaire belonged to the Effort/Importance sub-category, with two negative statements whose score was reversed. Five items of the questionnaire belonged to the Perceived Choice sub-category, with three negative statements whose score was reversed. Six items of the questionnaire belonged to the Value/Usefulness sub-category.

3.3. Procedure

Testing took place on the 17th of June, 2016 at a language school in Novi Sad. The tests were distributed by their teacher, who explained what they should do and made sure they understood the instructions. The participants did the Emotions Profile Index test first, followed by the Intrinsic Motivation Inventory test. The testing lasted approximately fifteen minutes.

4. RESULTS

4.1. Emotions Profile Index

4.1.1. MARY

While looking at Mary's Destruction and Protection dimensions presented in Table 1, it is important to say that both displayed above average values. This shows a conflict, because the person simultaneously experiences strong fear in a certain situation and a need to react decisively. People who score high on Destruction can be described as independent intellectuals who express their ideas freely. Moreover, they often live in a world of their own ideas, neglecting reality (Kostić, 2003: 75). Mary could also be rebellious and misunderstood by her peers and family. Since she scored high on Protection as well, she tends to avoid uncomfortable situations and stimuli. Moreover, she worries about what other people think about her (Kostić, 2003: 73).

As could be expected from some talented children who are anxious in novel situations (Klein, 2007), Mary scored very low on Incorporation. This means that she is distrustful, doubtful, and generally reserved towards other people. However, this also means that she is not prone to making impulsive decisions (Kostić, 2003: 72). The value for Rejection was slightly above the average. This means that she has a tendency to reject other people and their ideas (Kostić, 2003: 75).

Regarding Reproduction-Deprivation, Mary scored low on Reproduction, whereas her result for Deprivation reached almost maximum. Since the result for Deprivation was so high, this means that socialization is not very important for her.

She can live with a few friends, since she is quite detached from social relations and introverted. However, this result can cause the feelings of despondency, sadness, emotional tension and an impression of emptiness (Kostić, 2003: 74).

Finally, Mary's result for Exploration was very high, while her result for Orientation was quite low. This means that she has expectations that greater knowledge will bring her better functioning. She is organized and stable. She has a solid level of self-control. She usually plans her activities and is capable of long periods of work and dedication (Kostić, 2003: 76). On the other hand, her low score on Orientation means that she is insecure with the unknown. She does not want to undergo new situations and experiences. She is very cautious and can have difficulty adapting to a new environment (Kostić, 2003: 74).

Table 1 –Mary's EPI

Dimension	INC	PRO	ORI	DEP	REJ	DES	EXP	REP
Score	6	30	18	34	16	15	35	8
Percentile	1	73	20	95	58	83	87	2

4.1.2. JOHN

As can be seen in table 2, John's scores indicate a psychological profile of a stable, well-balanced teenager. Destruction and Protection constructs show a slight imbalance, in favor of Destruction. This means that John tends to be incautious, which is expected for his age (Kostić, 2003: 73).

As far as Incorporation and Rejection are concerned, both displayed around average scores. The score for Rejection was higher, which means that John does not restrain from standing up for his opinion, even though he cares about good relations with his peers. Closely connected to Incorporation, his score for Reproduction was slightly above average. On the other hand, the score for Deprivation was quite low. This means that John accepts people as they are and wants to fit in (Kostić, 2003: 74).

Finally, the only two subscales that show a greater imbalance are Exploration-Orientation. John scored very low on Exploration, whereas his result for Orientation was very high. This implies that John is very impulsive and full of childlike curiosity. He is eager for new experiences, which he rationalizes in the following way: "Now I also know how that looks like" (Kostić, 2003: 73).

Table 2 –John’s EPI

Dimension	INC	PRO	ORI	DEP	REJ	DES	EXP	REP
Score	55	14	36	10	18	18	6	37
Percentile	47	23	84	29	67	68	15	55

4.2. Motivation

The scores for motivation, given in table 3, show that Mary is more intrinsically motivated, whereas John is more extrinsically-oriented. Sub-categories of Interest/Enjoyment and Perceived Choice both scored higher than Value/Usefulness in Mary’s case. Mary reports to enjoy the activities in class to a considerable extent (3.71). She also quite firmly believes that learning English was her choice (3.8). The only sub-category which was scored lower than Value/Usefulness (3.5) was Effort/Importance (2.6).

In John’s case, Value/Usefulness was significantly higher than other sub-categories and reached almost maximum (4.83) which implies that an award is the most important motivational factor for him in language learning. The sub-category of Perceived Choice was quite high (3.6), which suggests that John believes he had a choice about learning English. His Interest/Enjoyment reached an average score (3), which means that he neither enjoys the activities in class too much, nor finds them boring. However, his score for Effort/Importance was very low (1.4). It is somewhat surprising that this sub-category scored so low in both students.

Table 3: Motivation - average result per category

	Interest/Enjoyment	Effort/Importance	Perceived Choice	Value/Usefulness
Mary	3.71	2.6	3.8	3.5
John	3	1.4	3.6	4.83

4.3. Discussion

4.3.1. Interpretation of the results

Mary’s emotional profile almost perfectly corresponds to the characteristics of talented children discussed in the theory section. First, regarding emotions, she is prone to feelings of fear, anxiety and sadness. Closely connected to this, Mary shows features of perfectionist behavior. She tends to carefully plan her activities.

Moreover, spending hours doing an important activity does not seem to be a problem for her. When it comes to creativity-related traits, Mary appears to have an independent, autonomous and introverted personality, which is in accordance with Simonton's (1999) characteristics of a creative individual. However, Mary also lacks some of these traits. Namely, she does not seem to be very open to new ideas and experiences. Finally, Mary's results imply that she does have socialization issues. She is quite introverted and reserved towards people. Yet, this does not seem to pose a problem for her, which is also in accordance with previous studies (Kerr, 2009).

On the other hand, John's emotional profile seems more stable. John does not seem to share Mary's perfectionism or introversion. On the contrary, he seems to care about status in his social group. As mentioned in the theory section, not all gifted children are necessarily perfectionists (Parker, 2002) or introverts (Williams, 1992). However, John shows some important aspects of creativity that Mary lacks. He shows a wide array of interests and enjoys new experiences, which are some of the characteristics of creative individuals, outlined by Simonton (1999).

These seemingly irreconcilable profiles of two gifted learners can be interpreted within Cattell's theory of personality (Cattell, 1963). According to the studies conducted in this field (Cattell–Butcher, 1968; Cattell–Drevdahl, 1955), a distinction can be made between an artistic and a scientific personality on three levels: ego strength (C factor), temperament (H factor) and alienation from the society (factor M). While artists are intolerant to frustration, emotionally unstable and moody (C- factor), scientists are mature, persistent and emotionally stable (C+ factor). Furthermore, artists avoid decision-making, whereas scientists approach problems realistically. Artists are also anxious, reserved, shy, inhibited, conscientious and not very confident (H- factor), whereas scientists are adventure-seeking, sociable, cordial, honest, impulsive, confident and carefree (H+ factor). Finally, artists are eccentric, aesthetically picky, independent, self-sufficient, and introverted (M+ factor). On the other hand, scientists are conventional, practical, logical, conscientious and well-balanced (M- factor). If we compare the characteristics obtained in the EPI test with these traits, Mary would fit in the description of an artist, whereas John would correspond to the image of a scientist.

As discussed in the results section, Mary and John's motivations seem to be rather different. It was unexpected that the Effort/Importance sub-category would score low, especially when we take into account their remarkable results in language learning at such a young age. One possible reason for this may be that self-report scales are subject to the individual's interpretation (Fulmer–Frijters,

2009). Another possible explanation is that the students do not perceive their English classes as difficult. Therefore, they report that they do not put a lot of energy into the learning process.

Self-report scale methods have some drawbacks. In addition to the individual interpretations problem already mentioned, it treats motivation as a stable trait, although some lines of research suggest that motivation is a fluid concept that changes across situations (Hidi–Renninger, & Krapp, 1992). This could be improved by testing motivation longitudinally. Moreover, self-report methods can be combined with alternative methods (Fulmer–Frijters, 2009), in order to strengthen the validity of the results obtained.

4.3.2. Implications for teaching

The outlined differences between the two students imply how diverse their needs in learning might be. This is why an individual approach in teaching needs to be taken. Working with mentors has already been reported to provide excellent results (Adžić, 2011).

When it comes to Mary, she does not need a lot of additional motivation, since she is already intrinsically-motivated. She enjoys the activities she does in class, and she is capable of long hours of dedication and concentration. What she needs though, is to be emotionally supported and constantly reassured of her ability. From her personality profile, it is clear that she is a perfectionist, who tends to worry a lot. Hence, her teacher should praise her results, even when they are not perfect.

As far as John is concerned, since his motivation is strongly extrinsically-oriented, the scores on the CAE test can be used as an impetus for harder work. John’s psychological profile shows a lack of organizational abilities. This is an aspect of his personality that needs to be worked on, because some parts of the CAE exam require careful planning. Moreover, longer sessions of training need to be included in classes, because John may find the necessity to concentrate for a long time especially difficult.

5. CONCLUSION

The results of the tests illustrate how different the individual characteristics of gifted learners may be. This study has revealed that two profiles of gifted students can be distinguished: artistic and scientific. Moreover, they can be both intrinsically and extrinsically oriented. In the future, it would be interesting to

follow the development of their personality traits and motivation longitudinally, in order to see how persistent they are. Future research should involve a greater number of participants and other personality and motivational tests could be used in order to confirm the obtained results.

In conclusion, giftedness can relate to a whole array of personality and motivational characteristics. Since talented children are often characterized by specific emotions, giftedness needs to be treated accordingly. Without the support of their families, educators and the environment, gifted students may not fulfill their potential (Kirk et al., 2009). Therefore, it is not enough to take care of the talented students' cognitive characteristics; their motivation and personality traits are crucial to the learning process as well, and should be carefully catered to.

Nina Ilić

PROFIL LIČNOSTI I MOTIVACIJA NADAREN OG UČENIKA ENGLESKOG JEZIKA

Rezime

Prethodne studije su pokazale da jezički nadarene učenike karakterišu intenzivne emocije, anksioznost, perfekcionizam koji može biti zdrav, ali i disfunkcionalan, kreativnost, problemi u socijalizaciji, kao i izražena introvertnost (mada nadareni učenici mogu biti i ekstrovertni). Što se njihove motivacije tiče, ona može biti ekstrinzička ili intrinzička. Sve ove karakteristike treba uzeti u obzir pri izradi kurikulumu za učenje stranog jezika. Cilj trenutne studije je da ustanovi profil ličnosti, kao i motivacioni profil talentovanog učenika engleskog jezika, koji bi poslužio kao polazna tačka za nastavnike u kreiranju efikasnog programa. Testirana su dva nadarena učenika engleskog jezika koji su se pripremali za polaganje CAE ispita (engl. Cambridge English Advanced) u jednoj školi engleskog jezika u Novom Sadu. Instrument korišćen za merenje ličnih karakteristika bio je PIE test (Profil indeks emocija) (Kellerman–Plutchik, 1968; Plutchik, 1980). Instrument korišćen za merenje motivacije bio je Inventar intrinzičke motivacije (Deci–Ryan, 2000). Rezultati testa ličnosti ukazuju na to da se naši ispitanici profilisu u dva tipa nadarenih učenika –umetnički i naučnički. Dok jednog ispitanika karakterišu intenzivne emocije (strah, anksioznost, tuga), perfekcionizam, opreznost, nezavisnost, autonomnost i introvertnost, kao i problemi u socijalizaciji, drugog ispitanika karakterišu impulsivnost, društvenost, ekstrovertnost, radoznalost i stabilnost. Prva grupa osobina uklapa se u sliku umetnika, dok se druga uklapa u sliku naučnika. Što se testa motivacije tiče, pokazalo se da talentovani učenici mogu biti i intrinzički i ekstrinzički orijentisani. Navedene razlike između dva učenika ukazuju na to koliko drugačije njihove potrebe u učenju mogu biti. Iz tog razloga je neophodno zauzeti individualni pristup u podučavanju. U budućnosti bi trebalo sprovesti istraživanje sa većim brojem ispitanika, kako bi se potvrdile ove tendencije.

Ključne reči: ličnost, motivacija, nadareni đaci, učenje stranog jezika, podučavanje

REFERENCES

- Adžić, D. (2011). Darovitost i rad s darovitim učenicima, Kako teoriju prenijeti u praksu. *Život i škola*, 57 (25), 171–184.
- Al-Khasawneh, F.–Al-Omari, M. (2015). Motivations towards learning English: The case of Jordanian gifted students. *International Journal of Education*, 7(2), 306–321.
- Brophy, J. (2004). *Motivating students to learn*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Cattell, R. B. (1963). The personality and motivation of the researcher from measurements of contemporaries and from biography. In: Taylor, C. W. (ed.) (1963). *The identification of creative scientific talent*. New York: Wiley. 119–131.
- Cattell, R. B.–Drevdahl, J. E. (1955). A comparison of the personality profile (16 P.F.) of eminent teachers and administrators, and of the general population. *British Journal of Psychology*, 46, 248–261.
- Cattell, R. B.–Butcher, H. J. (1968). *The prediction of achievement and creativity*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Cross, T.–Cassady, J. & Miller, K. (2006). Suicide ideation and personality characteristics among gifted adolescents. *GiftedChild Quarterly*, 50, 295–306.
- Deci, E. (1975). *Intrinsic Motivation*. New York: Plenum.
- Deci, E.–Ryan, R. (1991). A motivational approach to self: Integration in personality. In: Dienstbier, R. (ed.). (1991). *Nebraska Symposium on Motivation: Vol. 38. Perspectives on motivation*. Lincoln: University of Nebraska Press. 237–288.
- Deci, E.–Ryan, R. (1995). Human autonomy: The basis for true self-esteem. In: Kernis, M. (ed.). (1995). *Efficacy, agency, and self-esteem*. New York: Plenum. 31–49.
- Deci, E.–Ryan, R. (2000). The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behaviour. *Psychological Inquiry*, 11, 227–268.
- Delbridge-Parker, L.–Robinson, D. C. (1988). Type and academically gifted adolescents. *Journal of Psychological Type*, 17, 66–72.

- Fulmer, S. M.–Frijters, J. C. (2009). A review of self-report and alternative approaches in the measurement of student motivation. *Educational Psychology Review*, 21(3), 219-246.
- Gallagher, S. A. (1990). Personality patterns of the gifted. *Understanding Our Gifted*, 3, 11–13.
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. New York: Basic Books.
- Gass, S. M.–Selinker, L. (1994). *Second language acquisition: An introductory course*. Hillsdale, NJ/London: Lawrence Erlbaum.
- Heylighen, F. Characteristics and Problems of the Gifted: neural propagation depth and flow motivation as a model of intelligence and creativity (ECCO working paper 2006-05). Vrije Universiteit, Brussel, Belgium. Preuzeto 7. aprila 2019, sa <http://pespmc1.vub.ac.be/Papers/GiftednessModel.pdf>
- Hidi, S.–Renninger, K. A. & Krapp, A. (1992). The present state of interest research. In: Renninger, K.–Hidi, A. S. & Krapp, A. (ed.) (1992). *The role of interest in learning and development*. Hillsdale: Erlbaum. 433–447.
- Hoehn, L.–Birely, M. K. (1988). Mental processing preferences of gifted children. *Illinois Council for the Gifted Journal*, 7, 28–31.
- Janos, P. M.–Fung, H. & Robinson, N. M. (1985). Self concept, self esteem, and peer relations among gifted children who feel “different.” *Gifted Child Quarterly*, 29, 78–82.
- Janos, P. M.–Marwood, K. A. & Robinson, N. M. (1985). Friendship patterns in highly intelligent children. *Roeper Review*, 46, 46–49.
- Kahyaoğlu, M. (2013). A comparison between gifted students and non-gifted students’ learning styles and their motivation styles towards science learning. *Educational Research and Reviews*, 8(12), 890-896.
- Kamarulzaman, M. H.–Ibrahim, N.–Md Yunus, M.& Mohd Ishak, N. (2013). Language anxiety among gifted learners in Malaysia. *English Language Teaching*, 6(3), 20-29.
- Kellerman, H.–Plutchik, R. (1968). Emotion-trait interrelations and the measurement of personality. *Psychological Reports*, 23, 1107-1114.
- Kerr, B. (2009). *Encyclopedia of giftedness, creativity, and talent* (Volumes 1 and 2). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kirk, S.–Gallagher, J.–Coleman, M. R. & Anastasiow, N. (2009). *Educating exceptional children* (12th edition). Boston: Houghton.
- Klein, B. (2007). *Raising gifted kids: Everything you need to know to help your exceptional child thrive*. New York: AMACOM.

- Kokot, S. (1999). *Help Our Child is Gifted, Revision Edition*. Redford House Publication, Henkos Printers (Pty) Ltd. Republic of South Africa.
- Kostić, P. (2003). *Priručnik PIE-JRS. Profil indeks emocija, Jugoslovenska revizija i standardizacija, treće izdanje*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Lightbown, P.–Spada, N. M. (2006). *How languages are learned*. Oxford:Oxford University Press.
- Mills, C. J.–Parker, W. D. (1998). Cognitive-psychological profiles of gifted adolescents from Ireland and the U. S.: Cross-societal comparison. *International Journal of Intercultural Relations*, 22(1), 1–16.
- Parker, W. D. (2002). Perfectionism and adjustment in gifted children. In: P. Hewitt–Flett, G. (ed.) (2002). *Perfectionism: Theory, research, and treatment*. Washington, DC: American Psychological Association. 133–148.
- Pfeiffer, S. I. (2008). *Handbook of giftedness in children*. New York: Springer.
- Plutchik, R. (1980). *Emotion: A psychoevolutionary synthesis*. New York: Harper & Row.
- Plutchik, R. (2002). *Emotions and life: Perspectives from psychology, biology, and evolution*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Renzulli, J. S. (1986). The three-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity. In: Sternberg, R. J.–Davidson, J. E. (ed.) (1986). *Conceptions of giftedness*. New York: Cambridge University Press. 53-92.
- Roeper, A. (1991). Gifted adults: Their characteristics and emotions. *Advanced Development*, 3, 85-98.
- Rubin, J. (2005). The Expert Language Learner: A Review of Good Language Learner Studies and Learner Strategies. In: Johnson, K. (ed.) (2005). *Expertise in Second Language Learning and Teaching*. Basingstoke, England: Palgrave Macmillan. 37-63.
- Sak, I. (2004). A synthesis of research on psychological types of gifted adolescents. *Journal of Secondary Gifted Education*, 15, 70–79.
- Silverman, L. K. (1994). Affective Curriculum for the Gifted. In: VanTassel-Baska, J. (2nd ed.) (1994). *Comprehensive Curriculum for Gifted Learners*. Boston, MA: Allyn & Bacon. 325-346.
- Simonton, D. (1999). *Origin of genius: Darwinian perspectives on creativity*. New York: Oxford University Press.
- Terman, L.–Oden, M. (1947). *The gifted child grows up: Twenty-five-year follow-up of a superior group* (Vol. 4). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Topalov, J. (2011). *Motivacija u nastavi stranog jezika*. Novi Sad: Prosveta.

- Williams, R. (1992). Personality characteristics of talented and gifted students as measured by the Myers-Briggs Type Indicator and Murphy - Meisgeir Type Indicator for children. (Doctoral dissertation, East Texas State University, 1992). *Dissertation Abstracts International*, 53, 111.
- Winner, E. (1996). The rage to master: The decisive role of talent in the visual arts. In: Ericsson, K. A. (ed.) (1996). *The road to excellence: The acquisition of expert performance in the arts and sciences, sports, and games*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. 271–301.

Sonja Filipović Kovačević*

Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

UDC 811.111'373.612.2:811.164.41'373.612.2:[159.9

81:159.9

81'362

DOI: 10.19090/gff.2019.1.75-92

Originalni naučni rad

METONYMY-BASED COLOUR METAPHORS EXPRESSING MIND AND BODY STATES: EVIDENCE FROM ENGLISH AND SERBIAN**

This paper studies the extended meanings of lexemes with the colour concepts RED, PINK, BLUE, GREEN and YELLOW expressing emotional, mental and physical states in English and Serbian from a cognitive linguistic perspective. The initial hypothesis is that lexemes with these colour concepts express states of the mind and/or the body, such as being angry, unrealistic or ill, and that these transferred metaphoric meanings are essentially metonymically grounded. The aims are the following: 1. to identify the conceptual metaphors associating concrete colour concepts with the abstract concepts of emotional, mental and physical states; 2. to determine the metonymic motivation of colour-related metaphors; and 3. to consider the issue of cultural universality and/or diversity. The results of the analysis show that the studied colour concepts express meanings associated with different states of the mind and/or the body, which are presented via conceptual metaphors (e.g. BEING EMBARRASSED IS BEING RED, BEING UNREALISTIC IS SEEING PINK, etc.). Furthermore, most of these metaphors are based on two metonymies: 1. COLOUR OF THE SKIN FOR THE STATE OF THE MIND/BODY, and 2. an experiential association between a particular colour and people's psychological reaction. There are more similarities than differences between English and Serbian, which is strong grounds for believing that the studied metaphors motivated by metonymies are universal.

Keywords: conceptual metaphor, metonymic motivation, colour concepts, states of the mind/body, English, Serbian.

* sonjafk20@gmail.com

** This paper was written as part of the project number 178002 (*Languages and Cultures in Time and Space*; srp. *Jeziци i kulture u vremenu i prostoru*) financially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. A paper with a related theme, entitled *Metonymy-based metaphors in English and Serbian colour idioms* was presented at the conference *The Third International Conference on English Studies. English Language and Anglophone Literatures Today 3 (ELALT 3)*, Faculty of Philosophy, Novi Sad, 21st March 2015.

1. INTRODUCTION

Colour has been an object of research in cognitive linguistics and psychology since the 1960s. The results of the earliest cognitively-oriented empirical studies into colour proved that colour perception influences colour language, i.e. that cognition influences language (Berlin–Kay, 1969; Rosch, 1972); this contradicts the Sapir-Whorf hypothesis of linguistic relativity (Whorf, 1956: 134–159).

This paper studies the extended meanings of some colour lexemes in English and Serbian from a cognitive linguistic perspective. The colour concepts under examination are RED, PINK, BLUE, GREEN and YELLOW expressed by the following lexemes in the two languages: *red/crven (rumen)*, *pink (rosy)/ružičast*, *blue/plav (modar)*, *green/zelen* and *yellow/žut*. The focus is on these colour concepts since it is speculated, mostly on the basis of previous colour-related research (e.g. Filipović-Kovačević, 2014: 121–133; Filipović-Kovačević, 2015: 149–167) that they are predominantly associated with states of the mind and/or the body. The analysis is conducted through the prism of the theories of conceptual metaphor and metonymy (Lakoff–Johnson, 1980), which treat metaphor and metonymy not as linguistic devices, but as cognitive structures on the basis of which we perceive, organize and structure our knowledge. Since conceptual metaphor is defined in terms of mappings from a source domain, which is concrete and more readily graspable, to a target domain, which is more abstract and diffuse, it is claimed here that the domain of colour serves the function of a source domain since it is part of our everyday sensory experience. The initial hypothesis is that colour lexemes are commonly used for expressing personal issues, i.e. emotional, mental and physical states, such as being angry, unrealistic or ill, which are seen as eligible target concepts. Furthermore, it is believed that these transferred metaphoric meanings of colour lexemes are essentially metonymically based. Thus, the aims of the analysis are the following: 1. to show that colour lexemes have transferred meanings relating to a person's emotional, mental and physical states; 2. to identify the conceptual metaphors associating concrete colour concepts with the abstract concepts of emotional, mental and physical states; 3. to determine the metonymic motivation of colour-related metaphors; and 4. to consider the issue of cultural universality and/or diversity.

The relevant recent comparative cognitive linguistic investigations of colour in English and Serbian involve studies by Krimer-Gaborović (2011; 2014a: 217–245), in which she analyzes the conceptualization and prototypical manifestations of the established colour categories in English and Serbian, as well

as the collocation potential of colour lexemes. As for specific colour categories, Vljaković and Stamenković (2013: 547–558) and Mandić (2017: 71–85) analyze ‘black’ and ‘white’, whereas Krimer-Gaborović (2014b: 239–256) and Filipović-Kovačević (2015: 149–167) focus on the colour ‘blue’. Filipović-Kovačević (2014: 121–133) also studies the colour categories ‘red’, ‘pink’, ‘green’ and ‘yellow’.

The present research complements the mentioned colour-related studies since it focuses on the metonymic motivation of colour-related metaphors expressing particular states of the mind and the body, the idea of which could be captured by a seemingly logically fallacious question: *Which colour do you feel?*

1.1. Corpus and methodology

Since this research aims at showing that the concept of COLOUR functions almost universally as the source domain in metonymically-motivated metaphoric mappings where the target domain represents people’s STATES OF MIND AND/OR BODY, the corpus contains the following colour lexemes in English and Serbian: *red/crven (rumen)*, *pink (rosy) /ružičast*, *blue/plav (modar)*, *green/zelen* and *yellow/žut*. The stated hypothesis is tested in English and Serbian, belonging to different language families, which implies that the higher the correlation between the findings, the greater the chance that COLOUR is universally used for conceptualizing people’s emotional, mental and physical states.

The corpus comprises the specified English and Serbian colour lexemes with extended senses expressing various emotional, mental and physical states, such as, being angry, unrealistic, sad, drunk or ill, in English and Serbian. The lexical units in the corpus are of the following types: colour lexemes in their polysemous senses (e.g. *green* ‘young and lacking experience; naive’), compounds with a colour element (e.g. *red-blooded*), derived words with a colour-related base (e.g. *poplaveti*), similes (e.g. *as red as a beet*) and idioms containing the specified colour lexemes (e.g. *give someone a red face* ‘be embarrassed’), with the last category clearly predominant. There are 31 lexical units in English and 27 in Serbian.

The part of the corpus relating to English was excerpted from the following sources: Longman Online Dictionary of Contemporary English: <https://www.ldoceonline.com/>, The British National Corpus: <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>, The Free Dictionary: <https://www.thefreedictionary.com/>, The Phrase Finder: <http://www.phrases.org.uk/>, The Urban Dictionary <https://www.urbandictionary.com/> and The Idiom Connection: <http://www.idiomconnection.com/color.html>. The part of the corpus relating to Serbian was excerpted from the following sources: *Srpsko-engleski rečnik idioma*

(1996), *Englesko-srpski frazeološki rečnik* (1996), *Srpsko-engleski frazeološki rečnik* (2002), *Rečnik srpskoga jezika* (2007) and *Frazeološki rečnik srpskog jezika* (2012).

In the analysis section the lexical units from the corpus are organized in five categories according to the colour as the source domain: RED, PINK, BLUE, GREEN and YELLOW, in the stated order. Within each colour category, conceptual metaphors relating to emotional, mental and physical states (in that order) are identified, first those common in both languages, and then those specific to English and Serbian. Furthermore, within the specified subcategories, conceptual metaphors are grouped according to the similarity of the target domain (e.g. ANGER and EMBARRASSMENT as emotional states are semantically closer to each other than to BEING ENERGETIC). Each identified conceptual metaphor is illustrated by the relevant linguistic expressions, followed by definitions and contextualized examples. Subsequently, there is a discussion of the metonymic motivation of the determined metaphorical meanings.

2. THEORETICAL CONSIDERATIONS

Some of the basic principles of cognitive semantics relevant for this research are the following: 1. semantic structure is a conceptual structure, i.e. language refers to concepts in the mind rather than to objects in the external world; 2. the embodied cognition thesis, which holds that conceptual organization arises from our bodily experience, i.e. from our sensorimotor experience and recurrent patterns of interaction with the physical world from our earliest days (Johnson, 1987); 3. meaning extension in polysemy and the meanings of idioms are motivated by cognitive mechanisms such as conceptual metaphor, metonymy, image schema transformations and/or conventional knowledge (Johnson, 1987; Kövecses, 2002: 200–210). (On cognitive linguistics in general see, e.g.: Lakoff–Johnson, 1980/2003; Kövecses, 2002; Lee, 2001; Evans–Green, 2006; Ungerer–Schmid, 1996; Croft–Cruse, 2004).

This section provides a brief overview of an issue of crucial importance for this study – the interaction between metaphor and metonymy. Quite a few authors claim that metaphor is typically motivated by metonymy, which makes metonymy the most fundamental cognitive mechanism (Kövecses–Radden, 1998; Taylor, 1995: 138–141). What follows is a brief account of references on this topic. Goosens (1990, 2002: 349–378) coined the term ‘metaphonymy’ and reduced the intricate interaction between metaphor and metonymy to two major types: a) metaphor from metonymy, when metaphor is grounded in a metonymic

relationship: if, for example, we refer to someone who talks a good deal, but does not give away much information as *close-lipped*, that is metaphor motivated by the metonymy INSTRUMENT FOR ACTION (LIPS/MOUTH FOR SPEAKING); and b) metonymy within metaphor: for example, *bite one's tongue off* means metaphorically 'to be sorry for what one has just said', and the metonymically used entity in the target domain is the *tongue*, used for the *speech faculty*.

Kövecses (1986, 1988, 1990, 1991), Barcelona (1986), and Lakoff and Kövecses (as reported in Lakoff, 1987: 380–415) point to the metonymic motivation of most metaphors for emotions, such as anger, happiness, sadness, love, pride, fear, etc., on the basis of physiological and behavioural responses to emotions. For example, a metonymized physiological effect of emotion is the heartbeat rate, which changes as a result of a strong emotional impact (e.g. *His heart stopped when he saw her.*)

Moreover, Kövecses (1995) looks more deeply into anger metaphors cross-linguistically, in English, Chinese, Japanese, Hungarian, Tahitian and Wolof, and concludes that they seem to be constrained by physiological responses to anger. Similarly, Apresjan (1997) studies the direct physiological correlation between sensations such as cold and emotions such as fear (FEAR IS COLD) in English and Russian.

Barcelona (2000: 31–58) focuses on finding empirical evidence for the hypothesis that every metaphorical mapping presupposes a conceptually prior metonymic projection and thus finds metonymic grounding even for synesthetic metaphors (e.g. *loud colour, sweet music, black mood*), which Taylor (1995) singles out as instances without a metonymic basis. Thus, Barcelona (2000: 39–40) claims that *black mood* (*Jane is in a black mood today*), which can be understood either as 'silent and intense anger or sadness', is based on the metaphor A NEGATIVE EMOTION IS DARK (AN EXTREMELY NEGATIVE EMOTION IS BLACK), which is motivated by the metonymy DARK FOR NEGATIVE STATES CAUSED BY DARK owing to an experiential association between lack of light (e.g. the dark experienced at night or the relative dark on an overcast day) and certain physiological and psychological reactions, such as a feeling of insecurity, melancholy and physical unease.

3. RESEARCH RESULTS

The research into the semantics of the selected colour lexemes in English and Serbian (*red/crven* [*rumen*], *pink* [*rosy*]/*ružičast*, *blue/plav* [*modar*], *green/zelen*, *yellow/žut*) confirmed the initial hypothesis that their transferred

meanings commonly relate to people's states of being – emotionally, mentally and physically – and that colour serves the function of a source domain in metaphoric mappings.

Since this study is conducted within the cognitive linguistic framework, it searches for the cognitive motivation of the extended meanings of colour lexemes. As such, first it provides a list of conceptual metaphors involved in the semantic extensions of the meanings of each studied colour lexeme in English and Serbian. Secondly, it shows that these metaphorical meanings of colour lexemes in both languages commonly presuppose a conceptually prior metonymic mapping. Finally, it also addresses the issue of cultural uniqueness and universality.

3.1. The concept of the colour RED¹

The concept of the colour RED, an intense colour (*red/crven* [*rumen*]), in general expresses intense states. Associations common to both English and Serbian relate to being angry and embarrassed, as seen in the conceptual metaphors that follow. The first metaphor to be accounted for is BEING ANGRY IS BEING RED, as in the idioms *be like a red rag to a bull* (*Don't tell him you're a vegetarian – it's like a red rag to a bull*) and *see red* (*People who don't finish a job really make me see red*). In Serbian the same metaphor underlies the idioms *crvena krpa* and *pokazati biku crveno* (*Kad mu spomeneš Marka, kao da si mu pokazao crvenu krpu*), as well as the similes: *crven kao rak/paprika* (*Urlao je od besa, crven kao rak/paprika*).

The next common metaphor in both languages is BEING EMBARRASSED IS BEING RED, as illustrated by the idioms: *give someone a red face* (*His error gave him a very red face*), *go/turn beetroot (red)* (*go as red as a beet*) (*Whenever I talked about his past life, he would go beetroot red*), *one's ears are red* (*My ears are red! I can't believe I said that*), and *red in the face* (*He was red in the face from all of the mistakes he made while announcing the winners' names*). Similarly, in Serbian, the following idioms and similes also mean 'to be embarrassed': *pocrveneti do ušiju* (*Pocrveneo je do ušiju kada ga je nastavnik pohvalio pred svima*), *naterati rumen u lice kome*, *oblila ga je rumen* (*Kada je čuo negativnu kritiku, oblila ga je rumen*), and *crven kao cvekla/bulka/božur/ćuranova kresta* (*Pocrveneo je kao bulka kada ju je spazio*).

¹ The analysis of the metonymic motivation of the metaphoric meanings of the colour concepts RED, PINK, GREEN and YELLOW in English and Serbian is based on the conceptual metaphors identified in Filipović- Kovačević (2014: 121–133).

Associations present only in English relate to an energetic state of being: BEING FULL OF ENERGY IS BEING RED, as illustrated by the following example: *red-blooded*², which describes someone who ‘has a lot of energy and enjoys sex very much’ (*He was attracted to her, as any red-blooded male would be*).

On the other hand, associations present only in Serbian relate to the physical state of health: BEING HEALTHY IS BEING RED, as exemplified by the following proverb: *Žuti žutuju a crveni/rumeni putuju* (Eng. ‘The sickly often outlive the robust’). Interestingly enough, RED also manifests an almost contradictory association in the simile *crven kao rak*, meaning ‘sunburnt’, where RED stands for the colour of sunburnt skin.

The listed examples with the concept of RED express either a person’s intense emotions, such as anger and embarrassment; an intense mental and physical state; or good physical condition. It is claimed here that the identified metaphors related to the concept of RED, however, have metonymic motivation on the basis of physiological or behavioural responses to the relevant emotions, and/or mental and physical states. They follow a pattern which is essentially based on the embodiment hypothesis. Namely, when people are in intense emotional, mental or physical states, e.g. when they are angry, embarrassed, or sexually aroused, their face, the neck, and/or the ears become red as a result of blood vessels widening and circulation increasing. Thus, the specific metonymy motivating the metaphoric relation between intense emotional and/or physical states and redness is REDNESS FOR INTENSE EMOTIONAL/MENTAL STATE, which encompasses the metonymy REDNESS FOR BLOOD. As for the concept of ANGER in expressions like *be like a red rag to a bull*, *see red*, *crvena krpa*, and *pokazati biku crveno*, it is argued that underlying the metaphor BEING ANGRY IS BEING RED there is an experiential metonymic association between seeing red, as an extremely intense colour, and the psychological effect it has on people, such as attracting attention, stirring emotions and agitating them.

3.2. The concept of the colour PINK

The next object of analysis are lexemes with the concept of the colour PINK, i.e. the colour a shade paler than the previously analyzed RED (*pink* [rosy]/*ružičast*). Associations common to both English and Serbian relate to an optimistic state of

² In Serbian the correspondent is *punokrvan*, where there is a metonymic link between BLOOD and RED.

the mind: BEING OPTIMISTIC IS SEEING PINK, as seen in the transferred meaning of *rosy* ‘very positive and happy’ (*The future looks rosy*), and in the idioms *look at/see something through rose-coloured (tinted) glasses*; *prikazati što u ružičastim bojama*; and *gledati kroz ružičaste naočare*, meaning ‘to see only the pleasant things about a situation and not notice the things that are unpleasant’ (*She’s always looked at life through rose-tinted glasses. Taj pisac prikazuje život na selu u ružičastim bojama.*) There is another, related, metaphoric association in English: BEING PLEASED IS BEING PINK, as seen in the expression *tickled pink*, meaning ‘greatly pleased’ (*I was tickled pink to be invited*).

There are also associations present only in English, but relating to the physical and emotional aspects of health: BEING IN A VERY GOOD STATE OF HEALTH IS BEING PINK. For example, *to be in the pink* means ‘to be in a very good condition, physically and emotionally’ (*Jon recovered from his surgery in less than 10 days, and is now in the pink of condition*).

Although the concept of PINK predominantly expresses positive mental and physical states, English also yields a metaphor implying a negative mental state: HAVING ILLUSIONS IS SEEING PINK, as in the idiom *seeing pink elephants/spiders*, meaning ‘intoxicated; recovering from a drinking bout; having the delirium tremens’ (*When I got to the point of seeing pink elephants, I knew that something had to be done*). This meaning strongly depends on the collocation of *pink* with the noun *elephants* or *spiders*, which is an impossible scenario in reality.

The metaphorical meanings of PINK relating to optimism and pleasure interact with another conceptual metaphor, UNDERSTANDING IS SEEING, and are motivated by the metonymy RESULT FOR ACTION (PINK PICTURE FOR LOOKING THROUGH/AT SOMETHING PINK). An important element in the interpretation process is an experiential association between the colour ‘pink’ and people’s psychological reaction to it. ‘Pink’ is likely to arouse positive, light feelings, such as happiness and optimism, since it reminds people of early childhood and gentleness. It is exactly this last stated association of PINK with OPTIMISM in its extreme leading to the impossible and unreal, which is intensified in the metaphor relating to the abstract domain of HAVING ILLUSIONS. It can be even argued that a more general metaphor, BEING UNREALISTIC IS BEING PINK, functions as an umbrella metaphor for BEING OPTIMISTIC, with a positive connotation, and HAVING ILLUSIONS, with a negative interpretation.

The second metaphorical meaning of PINK, relating to health, has metonymic motivation: PART FOR WHOLE, i.e. CHEEKS FOR PERSON, in that PINK refers to the colour of the cheeks typical of a healthy person.

3.3. The concept of the colour BLUE³

Filipović-Kovačević (2015: 149–167) pinpoints various conceptual metaphors and metonymies underlying the transferred meanings of lexical units with the concept of BLUE in English and Serbian (*blue/plav* [*modar*] (e.g. SADNESS IS BLUE, SUDDEN IS BLUE, VULGAR IS BLUE, BLUE FOR INTELLECTUAL, etc.). Here, the focus is on the meanings relating to people's states of being. The analysis shows that there are no common metaphorical associations with BLUE as the source domain in English and Serbian.

Associations common to English only relate to being sad, experiencing some other negative emotions, and being in a bad state of health. Namely, one of the most common associations of BLUE is the concept of DEEP SADNESS or DEPRESSION (Filipović-Kovačević 2015: 154), which can be accounted for by the metaphor BEING SAD IS BEING BLUE. This metaphor underlies, for example, the following expressions: *feel blue* 'be sad and without hope' (*I've been feeling kind of blue*), *the blues* 'feelings of sadness' (*A lot of women get the blues after the baby is born*), and *baby blues* 'an illness in which a woman feels unhappy and tired after her baby is born' (*According to this article, as many as 60 percent of women suffer from the baby blues*).

Another metaphor underlying the expressions with BLUE is HAVING A NEGATIVE EMOTION IS BEING BLUE, the negative emotion being anger, sadness or worry, as in the following expressions: *blue in the face* 'exhausted from anger, strain, or other great effort' (*You can argue until you're blue in the face, but I refuse to go*), *have a blue fit* 'to become angry' (*Don't have a blue fit – I wasn't trying to insult you*), and *in a blue funk* 'very unhappy, worried, or afraid' (*She's in a blue funk about giving her talk on Sunday*). This metaphor might be treated as an umbrella metaphor encompassing specific reference to SADNESS.

The third transferred meaning associated with BLUE denotes a bad state of health – BEING IN A BAD STATE OF HEALTH IS BEING BLUE in two specific variations of the target domain. One of them is BEING DRUNK: *blue devils* 'an attack of delirium tremens'; *blue/green around the gills* 'drunk' (*Do you remember last night at the bar at all? You were really blue around the gills!*); and *screwed, blued and*

³ Most of the information provided about BLUE is based on Filipović-Kovačević (2015: 149–167), where she considers the metaphoric and metonymic motivation of the transferred meanings of lexical units with the concept of BLUE, including those that relate to states of the mind and the body.

tattooed ‘intoxicated’ (All four of them went out and got screwed, blued and tattooed).⁴ The other is BEING SICK/ILL IS BEING BLUE, as in the following expressions: *blue/green around the gills* ‘ill; nauseated’ (How about a little air? I feel a little green around the gills), *black and blue* ‘bruised, either physically or emotionally’ (It’s normal to feel black and blue right after you break up with someone), *go blue* ‘if someone goes blue, their skin becomes blue because they are cold or cannot breathe properly’ (The baby boy went blue after his lungs became blocked), and *blue baby* ‘a baby whose skin is slightly blue when it is born because it has a heart problem’.

Associations common to Serbian only express anger, as a negative emotion: BEING ANGRY IS BEING BLUE, as in the following expressions: *poplaveti/pomodreti od besa* ‘to be extremely angry’ (*Pomodreo je od besa* kada je čuo kako se ponašala u poseti), and *modar/plav (od besa)* (*Bio je modar od besa* kada je čuo šta su govorili na sastanku).⁵

In Serbian BLUE metonymically refers to health, although only its physical aspects (BLUE FOR BEING BRUISED), as in the following linguistic expressions: *modar* (*Sav je modar od udara u saobraćajnoj nesreći*), *modrica* (*Ako je udarac slab, a modrica bleđa, nije potrebno posebno lečenje*), and *poplaveti/pomodreti* (*Noga mu je pomodrela/poplavela od udara*).

The specified metaphors based on BLUE as the source domain are motivated by the metonymy PHYSICAL MANIFESTATION OF AN EMOTION FOR THE EMOTION manifesting itself through the bluish tinge of the colour of the skin resulting from the lack of oxygen when one experiences intense emotions such as anger, physical or psychological strain, or a poor health condition due to slower circulation, being ill, or having lung or heart problems (Filipović Kovačević 2015: 154–155).

3.4. The concept of the colour GREEN

The concept of GREEN (*green/zelen*) in both English and Serbian metaphorically relates to inexperience, sickness and jealousy, which can be demonstrated by the following metaphors. First, in both languages the concept of

⁴ There is another expression meaning ‘be very drunk’: *burn with a low blue flame* (*He’s not just drunk, he’s burning with a low blue flame*). However, this is based on the metaphor ANGER IS FIRE, and is not metonymically motivated.

⁵ In Serbian ANGER is expressed by RED and GREEN as well, while in English it is expressed by RED only.

GREEN is used to refer to a person's lack of experience as a result of being too young and naive, thus BEING INEXPERIENCED IS BEING GREEN, as seen in the following expressions: *be green* 'be young and lacking experience; naive' (*I was pretty green then; I had a lot of things to learn*), and *greenhorn* 'someone who lacks experience of something' (*The greenhorns headed out to the corral for their first ride*). Likewise, in Serbian there is the idiom *biti zelen* (*Nije on baš tako zelen kao što izgleda*).⁶

Another common metaphor is BEING SICK IS BEING GREEN, as in the examples that follow: *green (pale/blue) around the gills* 'looking sick' (*He was out drinking last night, was he? I thought he looked a bit green around the gills this morning*). Similarly, in Serbian there is the idiom *sav zelen u licu* 'looking sick' (*Jutros kada sam ga videla bio je sav zelen u licu*).

The third metaphoric mapping typical of both English and Serbian is BEING JEALOUS IS BEING GREEN. For example: *green with envy* (*His voice had a freshness that would make many tenors under the age of 40 go green with envy*), *the green-eyed monster* 'jealousy' (*Do you think his criticisms of Jack are valid or is it just a case of the green-eyed monster*), and *pozeleneti od zavisti* (*Kada je čuo za njegov nov poslovni uspeh, pozeleneo je od zavisti*).

Interestingly, in Serbian, GREEN is used for expressing anger, as well, hence BEING ANGRY IS BEING GREEN: *pozeleneti od besa, biti zelen od besa* 'be very angry' (*Juče je pozeleneo od besa kada je govorio o poslu*).

As illustrated, the concept of GREEN in both English and Serbian is used metaphorically to denote inexperience. This semantic extension is not motivated by metonymy, but by the conventional metaphor PEOPLE ARE PLANTS, here based on the analogy between unripe fruit, which is typically green, and young people lacking experience.⁷

In addition, GREEN in both languages is used for people's mental states, such as jealousy and an acute state of health, such as sickness. There is a cognitive, metonymic association between the mentioned states and people's physiological reactions resulting from them (PHYSICAL MANIFESTATION OF A STATE FOR THE STATE). When people feel nauseous, their cheeks and lips turn pale, and we perceive the skin as having a greenish tinge. On the other hand, GREEN has been symbolic of jealousy since the Middle English period, when Shakespeare's *green-eyed monster* of Othello saw all "through eyes tinged with jealousy". Admittedly,

⁶ In Serbian INEXPERIENCE is associated with YELLOW, as well.

⁷ https://www.etymonline.com/word/green#etymonline_v_41237

there is evidence that GREEN was associated with jealousy long before Shakespeare; namely, the ancient Greeks believed that jealousy resulted from the overproduction of bile, which gave the skin a green tint. This is in connection with the ancient Humour Theory (Hippocrates, 460–370 BCE),⁸ according to which certain human moods, emotions and types of behaviour were caused by body fluids called humours: blood, yellow bile, black bile and phlegm, the right balance and purity of which was essential to maintaining health.

3.5. *The concept of the colour YELLOW*

The metaphorical and/or metonymic potential of the concept YELLOW is utilized to a lesser extent for emotional and mental states than is the case with RED, PINK, BLUE and GREEN. It is used in Serbian only, where it accounts for inexperience (see GREEN in Section 1.4.), thus BEING INEXPERIENCED IS BEING YELLOW: *žut oko kljuna, žutokljunac* ‘immature, inexperienced’ (*Nemoj slušati njegove savete; još je on žut oko kljuna*).

Furthermore, in Serbian it also denotes impulsive, uncontrolled, unpredictable behaviour, BEING IMPULSIVE IS BEING YELLOW, as in the idiom *žuta minuta* ‘temporary insanity, acting on an impulse’ (*Odjednom mu je došla žuta minuta*).

Finally, again in Serbian only, YELLOW denotes sickness, which can be stated through the metaphor BEING SICK/ILL IS BEING YELLOW: *žut kao limun* ‘be and look ill’ (*Izašao je iz bolnice žut kao limun*) and *žuti žutuju a crveni putuju* (‘The sickly often outlive the robust’).

There is a metonymic motivation of the two latter metaphorical meanings denoting impulsiveness and sickness in the general form PHYSICAL MANIFESTATION OF A STATE OF BEING FOR THE STATE OF BEING. Namely, during illness people’s skin is pale, with a yellow or green tinge; whether we interpret it as green or yellow depends on our perception and the ability to categorize colour due to fuzziness. On the other hand, the meaning denoting impulsive behaviour can be explained again by resorting to Humour Theory, according to which four basic types of temperament can be identified depending on the humour that predominates. Thus,

⁸ <https://katerinamichouli.wordpress.com/the-four-temperament-types-of-hippocrates-wikipedia/>, http://www.greekmedicine.net/b_p/Four_Humors.html

choleric temperament, which is prone to anger, impatience, irritability and short temper, is characterized by the predominance of yellow bile.⁹

4. CONCLUDING REMARKS

This paper has hopefully shown that the domain of colour is an interesting and enlightening subject for investigation, which can be relevant for linguistic, conceptual and cultural considerations. The results of the research have confirmed the initial hypothesis that the domain of colour, being a part of our concrete sensory experience, has the function of a source domain in metaphorical transfers, in particular expressing emotional, mental and physical states of being. Furthermore, the established metaphorical meanings of colour lexemes are essentially motivated by metonymy, which supports embodied cognition.

The studied conceptualization of the states of being through the colour domain shows a great degree of similarity between English and Serbian. First, the concept of the colour RED, which is an intense colour, in both English and Serbian expresses intense emotions such as ANGER and EMBARRASSMENT. In English, RED is associated with a state of BEING FULL OF ENERGY, while in Serbian RED relates to GOOD HEALTH. Next, the concept of PINK relates to BEING UNREALISTIC in both languages, while in English PINK also relates to the mental states of BEING PLEASED and HAVING ILLUSIONS. Third, the concept of BLUE in English is associated with EXPERIENCING NEGATIVE EMOTIONS, such as ANGER, SADNESS and WORRY; in Serbian it is restricted to ANGER. Moreover, in English BLUE expresses BEING IN A BAD STATE OF HEALTH, i.e. BEING DRUNK or ILL. In Serbian BLUE is metonymically used for BEING BRUISED physically. Next, the concept of GREEN in English and Serbian metaphorically expresses the mental states of BEING INEXPERIENCED and JEALOUS, as well as the physical and mental state of BEING ILL. Interestingly, GREEN is associated with ANGER in Serbian only. Finally, the concept of the colour YELLOW is used metaphorically for states of being in Serbian only and expresses the states of BEING INEXPERIENCED, ILL or IMPULSIVE. Based on the list of identified transferred meanings, we can conclude that, in general, the concepts of RED and PINK have the tendency to express positive states of the mind and the body (except for ANGER, EMBARRASSMENT and ILLUSIONS), whereas the concepts of BLUE, GREEN and YELLOW generally relate to negative states of the mind and the body in both languages.

⁹ http://www.greekmedicine.net/b_p/Four_Temperaments.html

The analysis has shown that the identified metaphors with colour concepts as the source domain are as a rule conceptually preceded by metonymic associations, which are of two types. The first most common metonymy is formulated as THE COLOUR OF THE SKIN FOR THE STATE OF THE MIND/BODY, since our bodies react to our feelings and mental states, be it redness in the face from anger, embarrassment or an adrenaline rush, or the bluish tinge of the skin as a result of slow circulation in states of anxiety, being drunk, etc. The other relevant and motivating metonymy, which relates to the concepts of RED and PINK, is an experiential association between a particular colour and people's psychological reaction to it, as when people see red, they can experience anger and agitation, or when they see pink, they feel optimistic and happy. Since these are instantaneous, instinctive bodily or psychological reactions to the external world, and since all people have the same biological makeup regardless of the country and culture they come from, there are strong and solid grounds for believing that the studied metaphors motivated by metonymies are universal, especially since they often coincide in two genetically relatively unrelated languages such as English and Serbian.

Sonja Filipović Kovačević

METONIMIJSKI MOTIVISANE METAFORE S POJMOM BOJA KOJE IZRAŽAVAJU STANJA UMA I TELA: NA PRIMERU ENGLESKOG I SRPSKOG JEZIKA

Rezime

Ovaj rad izučava proširena značenja leksema s pojmovima sledećih boja: CRVENE, RUŽIČASTE, PLAVE, ZELENE i ŽUTE, koja izražavaju apstraktna emotivna, mentalna i fizička stanja ljudi u engleskom i srpskom jeziku iz kognitivnolingvističke perspektive. Polazna hipoteza jeste da lekseme sa ovim pojmovima boja (*red/crven* [*rumen*], *pink* [*rosy*]/*ružičast*, *blue/plav* [*modar*], *green/zelen*, *yellow/žut*) izražavaju određena stanja uma i tela kao što su, na primer, bes, bolest ili mučnina, nerealan stav, optimizam, i sl., kao i da ova prenesena, metaforička značenja suštinski motiviše pojmovna metonimija. Ciljevi rada su sledeći: 1. konstatovati pojmovne metafore koje povezuju konkretne pojmove s bojama sa apstraktnim pojmovima koji izražavaju emotivna, mentalna i fizička stanja, 2. ukazati na metonimijsku utemeljenost metafora sa izvornim pojmom boja, 3. razmotriti pitanje kulturološke univerzalnosti i specifičnosti. Rezultati analize pokazali su da izučavani pojmovi s bojama izražavaju značenja u vezi sa različitim stanjima uma i tela, što je predstavljeno kroz pojmovne metafore (npr. *BESAN ČOVEK JE CRVEN*, *NEREALAN ČOVEK VIDI RUŽIČASTO*, *LJUBOMORAN ČOVEK JE ZELEN...*). Takođe, pokazano je da se ove metafore po pravilu zasnivaju na jednoj od dve metonimije. Jedna metonimija iskazana je kao *BOJA KOŽE*

UMESTO STANJA UMA ILI TELA, kao konkretna realizacija opštije metonimije FIZIČKA MANIFESTACIJA STANJA UMA/TELA UMESTO STANJA UMA/TELA, budući da koža dobije određenu crvenkastu, plavičastu ili žućkasto-zelenkastu nijansu u određenim emotivnim i mentalnim stanjima (npr. lice nam pocrveni kada smo besni ili postideeni). Druga motivišuća metonimija se odnosi na iskustvenu vezu između određene boje i čovekove instinktivne, trenutne psihološke reakcije na nju. Na primer, ružičasta boja podstiče pozitivna, lagana osećanja poput sreće i optimističnog stava. Opšti zaključak koji se može izvesti na osnovu razmatranja jeste da metaforička konceptualizacija koju signaliziraju izučavane lekseme sa pojmovima boja, a u vezi sa emocionalnim, mentalnim i fizičkim stanjima, pokazuju više sličnosti nego različitosti u engleskom i srpskom jeziku. Pored ovoga, konstatovane metafore utemeljene su u identičnim metonimijama u dva jezika. Budući da engleski i srpski jezik pripadaju genetski različitim granama jezika, germanskim i slovenskim, može se pretpostaviti sa priličnom sigurnošću da izučavane metafore sa izvornim pojmom boja utemeljene na metonimiji, koje izražavaju stanja uma ili tela, jesu univerzalne.

Ključne reči: pojmovna metafora, metonimijska motivisanost, pojmovi boja, stanje uma/tela, engleski, srpski.

REFERENCES

- Apresjan, V. (1997). Emotion metaphors and cross-linguistic conceptualization of emotion. In: Barcelona, A. (ed.). *Cognitive linguistics in the study of the English language and literature in English. Monograph issue of Cuadernos de Filología Inglesa*, 6/2. 179–213.
- Barcelona, A. (1986). On the concept of depression in American English: A cognitive approach. *Revista Canaria de Estudios Ingleses*, 12, 7–35.
- Barcelona, A. (2000). On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor. In: Barcelona, A. (ed.). *Metaphor and metonymy at the crossroads. A cognitive perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 31–58.
- Berlin, B.–Kay, P. (1969). *Basic colour terms: Their universality and evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Croft, W.–Cruse, A. (2004). *Cognitive linguistics*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Evans, V.–Green, M. (2006). *Cognitive linguistics. An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Filipović-Kovačević, S. (2014). Conceptual metaphors in English and Serbian colour idioms with red, pink, green and yellow. In: Gudurić, S.–Stefanović, M. (eds.). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, 4/1. Novi Sad: Filozofski fakultet. 121–133.

- Filipović-Kovačević, S. (2015). Prenesena značenja leksičkih jedinica s pojmom plave boje u engleskom i srpskom jeziku (kognitivnolingvistička analiza). *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 58/2, 149–167.
- Goosens, L. (1990). Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. *Cognitive Linguistics*, 1/3, 323–340.
- Goosens, L. (2002). Metaphonymy. The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. In: Dirven, R.–Pörings, R. (eds.). *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 349–378.
- Johnson, M. (1987). *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kövecses, Z. (1986). *Metaphors of anger, pride and love*. Amsterdam: John Benjamins.
- Kövecses, Z. (1988). *Language of love. Semantics of passion in conversational English*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Kövecses, Z. (1990). *Emotion concepts*. New York: Springer Verlag.
- Kövecses, Z. (1991). Happiness: A definitional effort. *Metaphor and Symbolic Activity*, 6/1, 29–46.
- Kövecses, Z. (1995). Anger: Its language, conceptualization and physiology in the light of cross-cultural evidence. In: Taylor, J.–MacLaury, R. E. (eds.). *Language and the cognitive construal of the world*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor. A practical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses, Z.–Radden, G. (1998). Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics*, 9/1, 37–77.
- Krimer-Gaborović, S. (2011). *Semantička i tvorbeno sintagmatika leksema kojima se imenuju boje u engleskom i srpskom jeziku: kognitivnolingvistički pristup*. (doctoral dissertation, unpublished). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Krimer-Gaborović, S. (2014a). Konceptualizacija, kategorizacija i imenovanje boja u engleskom i srpskom jeziku u svetlu Berlin-Kejovog modela. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 57/2, 217–245.
- Krimer-Gaborović, S. (2014b). The semantics of the blue colour category in English and Serbian. In: Prčić, T.–Marković, M. (eds.). *Festschrift in honour of Draginja Pervaz. English language and anglophone literatures in theory and practice*. Novi Sad: Faculty of Philosophy. 239–256.

- Mandić, S. (2017). Meanings of white and black in English and Serbian idioms: A contrastive analysis. *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 7, 71–85.
- Lakoff, G. (1987). *Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind*. Chicago: Chicago University Press.
- Lakoff, G.–Johnson, M. (1980/2003). *Metaphors we live by*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lee, D. (2001). *Cognitive linguistics. An introduction*. Melbourne: Oxford University Press.
- Rosch, H. E. (1972). Universals in colour naming and memory. *Journal of Experimental Psychology*, 93/1, 10–20.
- Taylor, J. (1995). *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. (2nd edition.) Oxford: Clarendon.
- Ungerer, F.–Schmid, H. J. (1996). *An introduction to cognitive linguistics*. London, New York: Longman.
- Vlajković, J.–Stamenković, D. (2013). Metaphorical expressions of the colour terms black and white in English and Serbian. In: Živančević Sekeruš, I. (ed.). *Međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura 6/1*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet. 547–558.
- Whorf, B. L. (1956). The relation of habitual thought and behaviour to language. In: Carroll, J. B. (ed.). *Language, thought and reality: Essays by B. L. Whorf*. Cambridge, MA: MIT Press. 134–159.

SOURCES

- Kovačević, Ž. (2002). *Srpsko-engleski frazeološki rečnik*. Beograd: Filip Višnjić.
- Milosavljević, B.–Vilijams-Milosavljević, M. (1996). *Srpsko-engleski rečnik idioma*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Milosavljević, B.–Vilijams-Milosavljević, M. (1996). *Englesko-srpski frazeološki rečnik*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Otašević, Đ. (2012). *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej.
- Vujanić, M.–Nikolić, M. (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

INTERNET SOURCES

- <https://www.etymonline.com/> (February–March, 2019)
- <http://idioms.thefreedictionary.com/> (February–March, 2019)
- <https://www.ldoceonline.com/> (February–March, 2019)

<https://www.phrases.org.uk/> (February–March, 2019)

<https://katerinamichouli.wordpress.com/the-four-temperament-types-of-hippocrates-wikipedia/> (February–March, 2019)

http://www.greekmedicine.net/b_p/Four_Humors.html (February–March, 2019)

http://www.greekmedicine.net/b_p/Four_Temperaments.html (February–March, 2019)

МЕТОДИКА НАСТАВЕ

Ana Mitrevski*

Biljana Kovač
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 792(1/9):374.7

792.091-057.874

DOI: 10.19090/gff.2019.1.95-111

Pregledni naučni rad

IZMEĐU POZORIŠTA I PEDAGOGIJE: POZORIŠNA PEDAGOGIJA I NJENA ULOGA U OBRAZOVNOM PROCESU**

Pozorišna pedagogija (nem. Theaterpädagogik) jeste samostalna disciplina koja se javlja sedamdesetih godina dvadesetog veka u zemljama nemačkog govornog područja. Nakon mnogobrojnih transformacija koje su pratile njen razvoj, danas predstavlja priznatu interdisciplinarnu oblast, o čemu svedoči sve veći broj naučnih i stručnih publikacija iz oblasti pozorišne pedagogije, kao i mnoštvo institucija na kojima se ona izučava. U radu se predstavljaju nastanak i razvoj pozorišne pedagogije na nemačkom govornom području i njeni začeci u Srbiji, s akcentom na raznovrsnim mogućnostima njene primene u praksi. Pokazalo se da pozorišna pedagogija povoljno utiče na izgradnju i razvoj ličnosti, kao i na sticanje ključnih kompetencija. Budući da joj je osnovni cilj estetsko obrazovanje pojedinca, njena uloga u savremenom obrazovanju danas je neosporiva, zbog čega postoji ideja da se uvede kao obavezan školski predmet.

Ključne reči: pozorišna pedagogija, estetsko obrazovanje, školsko pozorište, pedagogija igre, interaktivna pedagogija.

1. UVOD

Pozorišna pedagogija (nem. Theaterpädagogik) jeste samostalna disciplina koja se javlja sedamdesetih godina dvadesetog veka (Bidlo, 2006: 35) na nemačkom govornom području. Njen nastanak bio je uslovljen ekonomskim faktorima, dok su dalji razvoj obeležile sve značajne društveno-istorijske promene, koje su bitno uticale na profilisanje pozorišne pedagogije kao samostalne discipline. Danas se njena afirmacija ogleda u porastu naučnih i stručnih publikacija, zatim u broju i raznovrsnosti naučnih i obrazovnih institucija na kojima se izučava, kao i u ideji da

* anamitrevski@ff.uns.ac.rs

** Autorke srdačno zahvaljuju prof. dr Julijani Beli-Genc na posvećenom čitanju i korisnim sugestijama.

se pozorišna pedagogija uvede kao obavezan školski predmet koji će biti ravnopravan sa muzičkim obrazovanjem ili likovnom kulturom (Hoppe, 2009: 30).

Kao interdisciplinarna oblast koja je pre svega praktično orijentisana, pozorišna pedagogija zauzima važno mesto u savremenom obrazovanju. Imajući u vidu da globalno društvo od pojedinca iziskuje ogroman kreativni potencijal, neophodan za sticanje znanja i savladavanje određenih veština kojima bi odgovorio na kompleksne zahteve koji se pred njega iznova postavljaju, pozorišna pedagogija predstavlja adekvatnu dopunu tradicionalnom konceptu učenja, kako zbog široko postavljenih ciljeva kojima teži tako i zbog svoje raznovrsne primene. Upravo iz tog razloga pozitivni primeri iz prakse u zemljama nemačkog govornog područja uticali su na razvoj pozorišne pedagogije i u drugim evropskim zemljama.

2. NASTANAK I RAZVOJ POZORIŠNE PEDAGOGIJE KAO SAMOSTALNE DISCIPLINE

Početak praktičnog bavljenja pozorišnom pedagogijom vezuje se za dva grada, Berlin i Cirihi. Međutim, u to vreme sam pojam još uvek ne postoji, već se koriste stariji, konkurentni termini: *pedagogija igre* (nem. Spielpädagogik) i *interaktivna pedagogija* (nem. Interaktionspädagogik) (Jahnke, 2008: 16). Iskustva iz prakse i razvoj oblasti vrlo brzo doveli su do toga da se pozorišna pedagogija u svim zemljama nemačkog govornog područja izdvoji kao zajednički nadređeni pojam, čime je ostvaren prvi značajan korak ka njenom institucionalizovanju.

Nije slučajnost da je pozorišna pedagogija nastala upravo u zemljama nemačkog kulturnog kruga. Bogata pozorišna tradicija, kao i razvoj pedagogije rezultirali su stvaranjem simbioze, koja je svoje praktično i teorijsko uporište našla u pozorišnoj pedagogiji. Kako je menjala težišta i ciljeve, čime se ujedno širilo polje njenog delovanja, postepeno se menjao i status pozorišne pedagogije u društvu, što su bili preduslovi za njen dalji razvoj.

2. 1. Pojam pozorišne pedagogije

Do danas nije razjašnjeno ko je prvi upotrebio pojam *pozorišna pedagogija*. Manfred Janke (Manfred Jahnke) navodi dve mogućnosti: ili je to bio Švajcarac Feliks Relštab (Felix Rellstab) (Gautier, 2010) ili Namac Hans-Volfgang Nikel (Hans-Wolfgang Nickel). Ovaj se termin donedavno koristio isključivo u zemljama nemačkog govornog područja (Jahnke, 2008: 17), ali je, zahvaljujući sve većoj mobilnosti studenata i univerzitetskog nastavnog osoblja, odskora u upotrebi i među

germanistima i pedagozima iz drugih evropskih zemalja (up. Lenakakis, 2009: 312–327).

Sintagma *pozorišna pedagogija* jeste prevod nemačke složenice *Theaterpädagogik*, od reči *Theater* – pozorište i *Pädagogik* – pedagogija,¹ što ukazuje na povezanost ove discipline kako sa pozorišnom umetnošću tako i sa pedagogijom kao naučnom disciplinom. Njena specifičnost ogleda se u tome što predstavlja granično područje između umetnosti i nauke (Göhmman, 2004: 7), koje se naizgled međusobno isključuju, budući da koriste različite pristupe. Interdisciplinarnost, kao jedna od osnovnih karakteristika ove oblasti, ujedno otežava definisanje pojma (Göhmman, 2004: 55), zbog čega je potrebno bliže određivanje obaju elemenata sintagme u ovom kontekstu.

2. 1. 1. Odnos pozorišta i pozorišne pedagogije

Pozorišna pedagogija u najširem smislu predstavlja zbir svih dostignuća na polju pozorišne umetnosti, od antike do danas. U užem smislu, ona nastavlja tradiciju koja je na nemačkom govornom području započela u periodu humanizma i reformacije (1400–1600), u okviru protestantske školske drame. Cilj ovog pozorišta bilo je, s jedne strane, ovladavanje jezičkim i retorskim veštinama, kao i sticanje opšte kulture putem učenja uzornih dramskih tekstova na latinskom jeziku. S druge strane, u pedagoško-vaspitnom smislu, pozornica je propagirala hrišćanski moral.² Sasvim u duhu epohe, njegovo dominantno obeležje bio je primat teksta nad glumom (Borries, 1996: 309–310; 387), a takva praksa počivala je na shvatanju pozorišta pre svega kao *kulturne* institucije (Jahnke, 2008: 19), uz isticanje estetskog aspekta pozorišne umetnosti.

Za razliku od baroka, epohe koja je usledila, u kom je pozorište, bilo kao odraz prestiža i društvene reprezentacije dvora, ili kao putujuće „pozorište za svetinu” (nem. Pöbeltheater), trebalo isključivo da zabavi, osamnaesti vek i doba prosvetiteljstva (nem. Aufklärung) doneli su značajne promene u ovoj sferi. Prosvetiteljstvo je obeležio i procvat pedagogije, zbog čega pozorište, kao glavni mas-medij prosvetiteljske misli, dobija ključnu ulogu u društvu. O tome svedoče

¹ U srpskom prevodu pojam se u tom značenju uvrežio zahvaljujući germanistima sa Filološko-umetničkog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu i Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu.

² Iz tog su razloga kasnije, u periodu kontrareformacije, na teritorijama koje su bile pretežno katoličke, ovaj tip pozorišta dalje razvili jezuiti.

mnogobrojne reforme pozorišta, kao i nastojanja da se osnuje nemačko nacionalno pozorište, pri čemu se u prvi plan ističe njegova *vaspitna* uloga (Bark, Steinbach & Wittenberg, 1997: 51).

Ideju pozorišta kao vaspitne institucije teorijski je, između ostalih, uobličio Fridrih Šiler (Friedrich Schiller), u tekstu koji nosi programatski naslov *Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet* (1785), nastalom u doba vajmarske klasike (1786–1805). U kontekstu pozorišne pedagogije Šiler je, međutim, značajniji zbog svog dela *Ueber die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen* (Schiller, 1795), koje se smatra njegovim najuticajnijim teorijskim spisom (Oschmann, 2009: 90). Šiler ovde u formi pisama iznosi kritiku civilizacije, a zadatak umetnosti vidi u tome da čoveka oplemeni i pomogne mu u ostvarivanju izgubljenog totaliteta. S tim u vezi ključno je 15. pismo, u kojem uvodi pojam *igre* kao put ka *estetskom vaspitanju* (nem. *ästhetische Erziehung*) pojedinca, tvrdeći kako se „čovek [...] igra samo onda kad je u pravom značenju reči čovek, i [...] samo [je] onda čovek kada se igra” (Schiller, 1795). Time što je uspostavio vezu između umetnosti, igre i vaspitanja, Šiler je uveo ključne elemente na kojima će se bazirati pozorišna pedagogija.

Još jedna značajna tekovina nemačke klasike jeste obrazovni roman (nem. Bildungsroman), u kojem pozorište često predstavlja nezaobilaznu stanicu na putu protagoniste ka ostvarivanju harmonije „sa sobom i svetom”, što ilustruje roman Johana Volkfanga Getea (Johann Wolfgang Goethe) *Godine učenja Vilhelma Majstera* (*Wilhelm Meisters Lehrjahre*), koji predstavlja vrhunac ove romaneskne podvrste. Treba istaći da je nastanak obrazovnog romana usko povezan s humanističkim shvatanjem obrazovanja i čoveka, te da je misao o pozorišnoj pedagogiji anticipirana još u 18. veku.

Sledeću bitnu prekretnicu na polju pozorišne umetnosti doneo je dvadeseti vek. U globalnom društvu, u kojem se poimanje kulture svakom narednom decenijom menja i usložnjava, razvoj drugih medija naročito je uticao na pozorišnu sferu, jer pozorište nije više dominantan mas-medij, te je primorano da preispita svoj koncept. Međutim, novi mediji delovali su istovremeno i podsticajno na pozorišnu teoriju i praksu. Bertolt Breht (Bertolt Brecht) zasnovao je svoj koncept epskog pozorišta, između ostalog, na mogućnostima novih medija, upravo kako bi na bini pokazao kompleksnost društvenih i svetskih tokova (Brecht, 1957: 60–73). Na taj način pozorište je obogaćeno upotrebom multimedija (plakata, projekcija, video i audio zapisa), a u novije vreme i performansa, koji su inkorporirani i u pozorišnu pedagogiju (Leeker, 2009: 263–279; Seitz, 2009: 219–230).

2. 1. 2. Odnos pedagogije i pozorišne pedagogije

U nemačkom jeziku poslednja reč u složenici nosilac je značenja, dok je reči koje joj prethode bliže određuju. Iz tog se razloga pozorišna pedagogija, bez obzira na sve sličnosti sa profesionalnim pozorištem, ne može poistovetiti sa pedagogijom glume (nem. Schauspielpädagogik), koja je obligatorni deo obrazovanja profesionalnih glumaca. Pedagogija, kao nosilac značenja u nemačkoj složenici *Theaterpädagogik*, odnosno u sintagmi *pozorišna pedagogija*, ima ulogu posrednika (Jahnke, 2008: 19) u prenošenju sadržaja, dok pozorište, kao reč koja je bliže određuje, predstavlja „sredstvo ka cilju” (Göhmman, 2004: 57).

U kontekstu pozorišne pedagogije, pored estetske i obrazovno-vaspitne uloge pozorišta, Tanja Bidlo (Tanja Bidlo) i Lars Geman (Lars Göhmman) izdvajaju još jednu važnu dimenziju pozorišne umetnosti: budući da nastaje kao rezultat *kolektivnog* rada, (pozorišna) igra, pored ličnog, podrazumeva i društveni aspekt (Bidlo, 2006: 19; Göhmman, 2004: 37). Naime, rad u grupi, kao temelj pozorišne umetnosti, na pojedinca utiče pospešujući razvoj i jačanje njegovih psihofizičkih sposobnosti (mašte, empatije, opažanja, posmatranja, koncentracije, motorike), pa se stoga prednost pozorišne pedagogije u poređenju sa drugim, sličnim disciplinama ogleda u tome što se kroz igru i glumu „proces ličnog razvoja odvija [...] sam od sebe” (Bidlo, 2006: 15). S druge strane, Geman tvrdi kako je igra, pored učenja, pedagoški najznačajnija čovekova aktivnost, pri čemu ona nije u suprotnosti sa učenjem, već ga dopunjuje (Göhmman, 2004: 31). „Preduslovi za pozorišnu igru jesu [...] spremnost na igru i [...] radost igranja”, njoj se pojedinac mora prepustiti, upustiti se u neočekivano (Bidlo, 2006: 19–20), a zadatak pozorišnog pedagoga i jeste prvenstveno da kod učesnika probudi interesovanje, kao i da ih ohrabri i uvede u igru (Bidlo, 2006: 19–25). Igra je njen ključni, suštinski element (Bidlo, 2006: 20–21).

2. 2. *Proizvod ili proces: težišta i ciljevi pozorišne pedagogije*

Sledeće pitanje obeležilo je prve dve decenije u razvoju pozorišne pedagogije: da li pozorišna pedagogija treba da bude orijentisana ka procesu ili ka proizvodu, odnosno: da li se u slučaju pozorišne pedagogije pozorište približilo pedagogiji ili je bilo obrnuto? Dilema je samo delimično razrešena utvrđivanjem odnosa pojmova u nemačkoj složenici *Theaterpädagogik*; iako bi se moglo zaključiti da je suština pozorišne pedagogije pedagoški rad, Bidlo podvlači kako ona nužno mora da se posmatra kako sa aspekta pozorišta tako i sa aspekta

pedagogije kako bi bila obuhvaćena u celosti (Bidlo, 2006: 13), što je usko povezano sa nastankom i razvojem ove discipline.

2. 2. 1. Začeci pozorišne pedagogije u Saveznoj Republici Nemačkoj³

Začetak pozorišne pedagogije može se vezati za 1969. godinu, kada je udruženje nemačkih pozorišta Der deutsche Bühnenverein u Saveznoj Republici Nemačkoj, nakon konstatacije da interesovanje publike za pozorište opada, u jednoj studiji iznelo zahtev za poboljšanje saradnje između pozorišta i škola. Ubrzo su pozorišta počela da angažuju nezaposlene nastavnike (Jahnke, 2008: 16), koji su kao posrednici između ovih dveju institucija i neka vrsta „izaslanika” išli na konferencije i u udruženja nastavnika kako bi predstavili pozorišni repertoar (Jahnke, 2008: 19). Jedini cilj bio je da se privuče publika – nije bilo planirano da nastane nova oblast niti profesija.

Budući da su po obrazovanju prvenstveno bili pedagozi (a ne teatrolozi), prvim pozorišnim pedagozima nije odgovarala uloga „prodavaca” pozorišnih karata. Istovremeno su uvideli da školama moraju da ponude „nešto više”, kako bi posete pozorištu imale i „pedagošku vrednost” (Jahnke, 2008: 20), čime su zapravo postavili suštinsko pitanje koje se tiče uloge pozorišta u obrazovanju (a time i u društvu). Ovo pitanje dodatno je potvrdilo krizu konstatovanu u studiji udruženja. Trenutak u kom se javlja svest o tome da između pozorišta i škole mora da postoji „trampa”, na kojoj i danas počiva pozorišna pedagogija, Janke smatra „časom rođenja pozorišne pedagogije” (Jahnke, 2008: 20). Tako su nastavnici samoinicijativno počeli da upotpunjuju ponudu dodatnim materijalom o autoru i delu, organizovali su susrete u školama na kojima se razgovaralo o predstavama i dramskim tekstovima, ističući pritom ključne aspekte konkretne inscenacije. Iako napredak u odnosu na puko vrbovanje učenika i nastavnika, ovakav koncept potpuno se uklapao u obrazovni sistem sedamdesetih godina prošlog veka, koji je bio usmeren ka kognitivnim procesima učenja (Jahnke, 2008: 20).

Treba naglasiti da je tadašnjim pozorišnim pedagozima od broja prodatih karata zavisila egzistencija. Primorani da iznađu načine na koje bi privukli publiku, počeli su da upotpunjuju svoje prezentacije elementima igre i glume. Problem je

³ O razvoju pozorišne pedagogije u Nemačkoj Demokratskoj Republici (DDR) videti u: Jahnke, M. (2008). *Hilfe, ein Theaterpädagoge*. U: Christ, E. (ured.) (2008). *Schule und Theater – eine Symbiose*. Stuttgart: Donauschwäbische Kulturstiftung des Landes Baden-Württemberg. 23.

bilo to što je trebalo da se upuste u nepoznato polje, za koje nisu posedovali adekvatno obrazovanje. Osim toga, u pozorištima je vladao stav da je svaki komad koji iziskuje dodatno objašnjenje promašaj (Jahnke, 2008: 21), što je otežavalo rad pozorišnih pedagoga, pogotovo ako se uzme u obzir da nisu imali svoje mesto u pozorišnoj hijerarhiji.

2. 2. 2. Prve tri decenije u razvoju pozorišne pedagogije

U sedmoj deceniji dvadesetog veka pozorišna pedagogija shvaćena je ubrzo kao moguća alternativa i dopuna postojećem obrazovnom sistemu, koji je zanemarivao emotivne procese učenja. U ovoj fazi poslužila je kao jedan od pristupa koji je kod dece i adolescenata trebalo da razvija ključne kompetencije, pre svega socijalne i komunikacijske veštine, i da doprinese izgradnji ličnosti i identiteta (Jahnke, 2008: 16–17), imajući u vidu pojedinca kao člana šire zajednice – u skladu sa aktuelnim tendencijama i potrebom da se građani politički obrazuju u cilju društvenog angažmana (Bidlo, 2006: 35).

U ovoj, prvoj deceniji u razvoju pozorišne pedagogije, ona je napredovala isključivo zahvaljujući ličnom angažmanu tadašnjih pozorišnih pedagoga. Zbog uvećanog obima posla, morali su da prošire i polje svog delovanja, organizujući dodatnu edukaciju u vidu obuka i seminara za nastavno osoblje. Pored toga što nisu posedovali adekvatno obrazovanje, problem je bilo i vreme. Trebalo je integrisati proces rada u nastavni plan i program, kojim nije bio predviđen (Jahnke, 2008: 21–22).

Osamdesetih godina fokus se od zajednice okreće ka individui i njenim potrebama, te se pozorišna pedagogija sve više koristi u terapeutske svrhe, podstaknuta, između ostalog, psihodramom (Bidlo, 2006: 36). Kao posledica, i paralelno sa ovom promenom, u pedagoškim krugovima dotadašnji pojam *vaspitanje* (nem. Erziehung) zamenjen je širim pojmom *obrazovanje* (nem. Bildung).⁴ Ovaj zaokret značajan je utoliko što se u krugovima pozorišnih pedagoga kao opšti cilj discipline formuliše *estetsko obrazovanje* pojedinca (nem. ästhetische Bildung), i, u tom smislu, uspostavlja se veza sa nemačkom klasikom (Göhmann, 2004: 53–54).

Na izvestan način, devedesete godine prošlog veka obeležila je nova kriza (i ona još uvek traje), koja se odrazila na sve društvene sfere, pa tako i na

⁴ *Bildung* je širi pojam utoliko što obuhvata sve starosne dobi, kao i vaninstitucionalno obrazovanje.

obrazovanje i pozorište. Usled ubrzanog tehnološkog razvoja postepeno se gubi autoritet nastavnika kao izvora (sa)znanja, a od pojedinca se zahtevaju veštine koje će pospešiti njegov konstantni lični i profesionalni razvoj. To vreme donelo je imperativ *event-a*⁵ i doživljaja koji se toliko brzo smenjuju da pojedinac ostaje uskraćen za bilo kakvu refleksiju (Bidlo, 2006: 36), što je nužno dovelo do preispitivanja uloga institucija. Sve ove promene podsticajno su delovale na etabliranje pozorišne pedagogije kao samostalne discipline koja počinje da se izučava na visokoškolskim institucijama, čime su ispunjeni svi preduslovi za profesionalno obrazovanje pozorišnih pedagoga (Göhmman, 2004: 56). Od tada oni proširuju specifične ciljeve pozorišne pedagogije, a svoj zadatak vide prvenstveno u davanju doprinosa ličnom razvoju pojedinca, shvatajući sebe kao pomoć i orijentir za samostalno snalaženje u kompleksnom, globalnom društvu.

2. 2. 3. Pozorišna pedagogija na početku novog milenijuma

Godine 2006. Bidlo konstatuje kako postoji veoma malo stručne literature iz oblasti pozorišne pedagogije, što povezuje s činjenicom da je ona prevashodno praktično orijentisana (Bidlo, 2006: 9). S druge strane, autorka primećuje i porast interesovanja za ovu oblast (Bidlo, 2006: 25), a ova tendencija, koja se održala do danas, može se shvatiti kao odgovor na društvena dešavanja, koja iziskuju i konstantne promene u sistemu obrazovanja.

Pozorišna pedagogija danas je naročito aktuelna zbog novog koncepta poimanja učenja kao doživotnog procesa, tzv. doživotnog učenja (Bidlo, 2006: 29). Dok je u početku rad pozorišnih pedagoga bio vezan isključivo za decu školskog uzrasta i adolescente, danas ova profesija obuhvata različite sfere delovanja i sve starosne dobi (Jahnke, 2008: 24). Relštab smatra kako je naročito pogodna za rad s marginalnim grupama i da u najširem smislu treba da pokrene proces integracije grupe učenika školskog uzrasta, drugih društvenih grupacija, poput zatvorenika, nezaposlenih i dr. (Rellstab, 2000: 31) ili trenutno aktuelnih izbeglica odnosno pripadnika LGBT populacije. Isto tako, pozorišna pedagogija nailazi na široku primenu u savremenom društvu, u kojem je interkulturalna komunikacija neizbežna, a poznavanje više od jednog stranog jezika njen preduslov, što zaključuje i Klaudija Miler (Claudia Müller), na osnovu svog pedagoškog iskustva, stečenog na poziciji stranog (DAAD) lektora na Odseku za germanistiku Filozofskog fakulteta

⁵ *Event*, engl. događaj (prim. prev.).

Univerziteta u Novom Sadu, navodeći koliko, na primer, pozorišna pedagogija doprinosi usvajanju stranog jezika (Müller, 2015: 4).

O tome koliko se status pozorišne pedagogije promenio svedoči i promena u shvatanju same profesije od nastanka do danas. Dok su prvi pozorišni pedagozi bili samouki, danas na nemačkom govornom području postoji niz instituta, udruženja, zatim viših škola i univerziteta na kojima se pozorišna pedagogija izučava kao samostalna disciplina na osnovnim, master, pa čak i doktorskim studijama.⁶ Pored toga, gotovo da nema pozorišta koje nema barem jednog, a veća pozorišta i više pozorišnih pedagoga (Jahnke, 2008: 24). Na Pedagoškom fakultetu u Cirihu pozorišna pedagogija od 2002. godine postoji u okviru kursa Javni nastup, koji je obavezan za sve buduće nastavnike (Gubler, 2009: 176–182), što predstavlja naročit iskorak na celom govornom području.

Do danas ne postoji sveobuhvatna definicija pozorišne pedagogije, niti je ona moguća. Međutim, prvobitna dilema da li u pozorišnoj pedagogiji dominira pozorište ili pedagogija, pitanje koje je pratilo nastanak i razvoj discipline, danas je prevaziđena (Bidlo, 2006: 13). A to u kojoj će se meri pozorište i pedagogija približiti jedno drugom zavisi takođe od pozorišnog pedagoga ili voditelja igre (Hoffmann, 2008: 13). Pozorišna pedagogija jeste i jedno i drugo; time što aktivno učestvuje u razvoju pojedinca i društva, ona u najširem smislu ispunjava pedagoške ciljeve, a tako shvaćeno pozorište nužno dobija svoj smisao i kao kulturna i kao obrazovna institucija.

3. ŠKOLSKO POZORIŠTE I POZORIŠNA PEDAGOGIJA

Školske predstave nastaju na inicijativu nastavnika i učenika kao vannastavna aktivnost u okviru dramskih sekcija ili povodom obeležavanja nekog značajnog događaja (npr. Dan škole), odnosno za potrebe učešća na školskim pozorišnim festivalima. Dramsku sekciju, po pravilu, vode nastavnici maternjeg ili/i stranog jezika, a učešće je na dobrovoljnoj bazi. Međutim, činjenica da se u školama realizuju pozorišne predstave koje organizuju nastavnici i u kojima učestvuju đaci, dakle, da je u pitanju pedagoški rad ne znači da je reč o pozorišnoj pedagogiji, što treba da ilustruje sledeći primer.

⁶ Spisak institucija u kojima se izučava pozorišna pedagogija nalazi se na internet stranici nemačkog Saveznog udruženja pozorišna pedagogija: <https://www.butinfo.de/institutionen-grundbildung>.

U Novom Sadu od 11. do 12. aprila 2017. godine u Pozorištu mladih održan je 4. *Festival školskog teatra na stranom jeziku / Foreign language drama festival*, u organizaciji Gimnazije „Isidora Sekulić” iz Novog Sada (Vukobratović, 2017). Učestvovalo je devet srednjih stručnih škola i gimnazija. Od deset prikazanih predstava, u devet slučajeva nastavnik je birao (a najčešće i adaptirao) tekst, a u pojedinim slučajevima i glumce, na prethodno organizovanoj audiciji. On je takođe određivao podelu uloga – u skladu sa nivoom znanja stranog jezika, kao i sa glumačkim sposobnostima učenika. Prema tome, nastavnik je u skoro svim slučajevima istovremeno bio režiser, dok se glavni zadatak učenika sastojao u tome da nauče tekst; pojedini nastavnici prepustili su učenicima odabir kostima i scenografije.

Cilj ovakvih festivala jeste da okupe pozorišne entuzijaste i podstaknu na učenje stranog jezika kroz igru i glumu. Tako je žiri, između ostalog, trebalo da oceni jezičko-pedagoški rad nastavnika. Iako je svaka pozorišna trupa o svom načinu i procesu rada govorila na okruglom stolu, on se najbolje video na sceni. Pokazalo se da su u devet od deset slučajeva prve probe bile čitače, da bi se, nakon što je tekst savladan, prešlo na scenski pokret i glumu. Ovakav način rada problematičan je iz nekoliko razloga. Naime, gluma na stranom jeziku učenika stavlja pred dvostruki zadatak. S jedne strane, od njega se zahtevaju izvesne glumačke sposobnosti, kojima tek treba da ovlada i koje su utoliko teže što je komad zahtevniji. Osim toga, on treba da govori tekst na jeziku koji ili nije svakodnevni, ili se učenik njime ne služi svakodnevno, pri čemu dodatnu poteškoću predstavljaju tekstovi starije dramske produkcije. Kao po pravilu, barem jedan od nastavnika engleskog jezika odlučiće se za neki Šekspirov komad, jer je on najreprezentativniji dramski autor na engleskom govornom području. Koliko je ovakav odabir teksta pretenciozan pokazale su same predstave. Koji je, prema tome, cilj ovakvih inscenacija? Da se što reprezentativniji komad iz nacionalne dramske produkcije predstavi na što reprezentativniji način. Budući da učenici nisu profesionalni glumci niti izvorni govornici (u ovom slučaju engleskog jezika), cilj može biti ostvaren u najboljem slučaju samo delimično, u zavisnosti od vremena koje trupi stoji na raspolaganju, kao i od talentovanih pojedinaca – kako učenika tako i nastavnika. A šta ako cilj nije ostvaren? To dovodi do nezadovoljstva, ličnih frustracija, smanjenja ili potpunog gubitka interesovanja za glumu i pozorište, u najgorem slučaju i do averzije prema dotičnom stranom jeziku. Osim toga, sama činjenica da će neko od učenika dobiti glavnu ulogu, npr. ulogu kraljice ili kralja, dok će drugi glumiti roba, ili čak biti deo scenografije, npr. zid ili drvo, što se takođe dešava, doprinosi negativnoj atmosferi u grupi i otežava umetničko-vaspitni

proces. U svemu ovome svakako nema govora o pozorištu, još manje o pedagogiji, a drama je neizbežna.

Kod predstava koje nastaju po principima pozorišne pedagogije proces rada izgleda potpuno drugačije. Grupu formiraju svi zainteresovani pojedinci, pri čemu je važno da broj učesnika ne pređe granicu ometanja grupne dinamike. Ne postoji, dakle, audicija, niti se dodeljuju uloge od strane autoriteta. Kod ovakvog načina rada svi su ravnopravni, a o podeli uloga odlučuje cela grupa. Pozorišni pedagog, koji može biti i nastavnik, jeste u ulozi voditelja igre⁷ (nem. Spielleiter). Njegov je zadatak da odabere i unapred osmisli odgovarajući koncept rada, vežbe i metode koji zavise od ciljeva, tj. koji su prilagođeni ciljnoj grupi. Voditelj igre može da odluči da li će polazište u procesu rada biti tekst ili će tekst nastati tek u toku rada, nakon što grupa dođe do konkretne teme kojom želi da se bavi, koja je interesuje. To može da bude i neka umetnička slika, muzička kompozicija i sl. Voditelj igre ne režira predstavu, već daje impulse tako što objašnjava vežbe, nakon urađenih vežbi sa učesnicima razgovara o tome šta se desilo, koja je svrha te vežbe, kako su se pritom osećali itd. Sve to ukazuje na bitan aspekt ovakvog načina rada, a to je da se doživljeno iskustvo materijalizuje, kako bi se postigli i učvrstili konkretni pedagoški ciljevi.

Osnovna razlika, dakle, između školskih predstava iz prvog primera i ovog drugog načina rada jeste sledeća: dok u prvom slučaju važi često citirana definicija profesionalnog pozorišta Erika Bentlija (Eric Bentley), naime da A glumi B, dok C gleda, u drugom slučaju A je B, dok element C, tj. publika, može, ali ne mora da bude prisutan. Iz tog razloga rezultat, „proizvod” radionica, pozorišni pedagozi izbegavaju da nazivaju predstavom, te koriste termin *prezentacija*. Time što je A izjednačen sa B, učesnik-glumac se na izvestan način bavi samim sobom i u tom smislu pozorišna pedagogija predstavlja rad na čoveku, a ne na predstavi.

Može se konstatovati sledeće: iako je interesovanje nastavnika za pozorišni rad sa učenicima prisutno, problem predstavlja to što oni pribegavaju tradicionalnim modelima profesionalnog pozorišta, iako ne rade sa profesionalnim glumcima, niti su oni sami profesionalni režiseri. Deluje paradoksalno, ali njihov pedagoški rad usmeren je ka proizvodu, a ne ka procesu, a kvalitet proizvoda u tom slučaju zavisi od estetskih kriterijuma nastavnika. Da bi radili po principima pozorišne pedagogije, potrebno im je znanje kako iz oblasti pozorišta tako i iz oblasti

⁷ Iako se u srpskom jeziku češće koristi nadređeni, manje precizan pojam *vođa radionice*, on bi zbog svoje konotacije u kontekstu pozorišne pedagogije bio pogrešan, zbog čega autorke predlažu da se termin *vođa* zameni terminom *voditelj*.

pedagogije, dakle, dodatno obrazovanje koje ne stižu u okviru studija. Pored činjenice da pozorišta ne rade dovoljno na obrazovanju publike, a nastavnici ne znaju kako to da urade (Christ, 2008: 7), sve ovo ide u prilog univerzitetском institucionalizovanju pozorišne pedagogije.

4. POZORIŠNA PEDAGOGIJA U SRBIJI

Što zbog sve češće međuinstitucionalne saradnje i programa razmene, što zbog svoje aktuelnosti i raznovrsne primene, pozorišna pedagogija naišla je na interesovanje izvan granica nemačkog govornog područja. U tom kontekstu naročito je važna Rumunija,⁸ u kojoj je pozorišna pedagogija izborni kurs na drugoj godini studija Odseka za pedagogiju i didaktiku na nemačkom jeziku Univerziteta Babeš Boljaji u Klužu (Babeş-Bolyai-Universität Cluj-Napoca),⁹ sa kojim su Odsek za germanistiku Filološko-umetničkog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu i Odsek za germanistiku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu ostvarili saradnju.¹⁰

Počev od 2014. godine, na Univerzitetu Babeš Boljaji održavaju se trogodišnji ciklusi letnjih akademija (Theaterpädagogische Sommerakademie) iz oblasti pozorišne pedagogije, na kojima su do sada učestvovali studenti, nastavnici i

⁸ Ova činjenica ne predstavlja slučajnost, naročito ako se ima u vidu da u Rumuniji i danas živi značajan broj pripadnika nemačke nacionalne manjine i da postoji preko 60 škola u kojima se nastava odvija na nemačkom jeziku (Bottesch, 2014), kao i jedina glumačka akademija na nemačkom jeziku van ovog govornog područja.

⁹ Prvu doktorsku disertaciju iz oblasti pozorišne pedagogije u Rumuniji odbranila je Mirona Stanesku (Mirona Stănescu) (Stănescu, 2012), danas šef Odseka za pedagogiju i didaktiku na nemačkom jeziku Univerziteta Babeš Boljaji u Klužu (Babeş-Bolyai-Universität Cluj-Napoca). Disertacija je nastala u okviru bilateralne saradnje sa Odsekom za pozorišnu pedagogiju Pedagoškog fakulteta u Ludvigsburgu (Pädagogische Hochschule Ludwigsburg) i bavi se pozorišnom pedagogijom u Rumuniji, njenim nastankom, razvojem i praksom. Stanesku redovno organizuje i dodatnu edukaciju u vidu praktičnih seminara (radionica) za nastavnike iz zemlje (Stănescu, 2018) i inostranstva, zbog čega je ona vodeći stručnjak za ovu oblast. Godine 2017. njena bivša studentkinja i dugogodišnja saradnica Kata-Silvija Bartališ (Bartalis Kata-Szilvia) odbranila je drugu doktorsku disertaciju iz oblasti pozorišne pedagogije u Rumuniji (Bartalis, 2017).

¹⁰ Saradnja je realizovana zahvaljujući posredstvu i finansijskoj podršci Fondacije za kulturu podunavskih Švaba pokrajine Baden-Virtemberg (Donauschwäbische Kulturstiftung des Landes Baden-Württemberg), koja je prepoznala važnost pozorišne pedagogije u interkulturnoj komunikaciji kao jednom od osnovnih ciljeva Fondacije.

saradnici sa univerziteta u Kragujevcu, Novom Sadu,¹¹ Osijeku, Budimpešti i Klužu. Cilj je da se učesnici kroz praktični rad upoznaju i prošire svoje znanje iz pozorišne pedagogije, kao i da se ukaže na prednosti koje ona pruža u odnosu na teorijsku nastavu, naročito kao mogući pristup u nastavi stranog jezika i književnosti.

Budući da se ne izučava kao poseban predmet na fakultetima, kao i da se u praksi odvija tek sporadično, u okviru vannastavnih aktivnosti ili seminara, pozorišna pedagogija u Srbiji u samom je začetku. Kao i u Nemačkoj i Rumuniji, teorijskom bavljenju pozorišnom pedagogijom prethodio je praktični rad, a njeni pioniri potiču iz tabora germanista.

Najkasnije nakon odbrane prve doktorske disertacije iz ove oblasti na Odseku za germanistiku Filološko-umetničkog fakulteta u Kragujevcu (Petrović-Julich, 2013), i kod studenata germanistike ovog fakulteta, koji su i sami prvo bili učesnici u radionicama, pojavila se želja da svoje znanje teorijski prodube, te su usledila dva master rada (Nijemčević, 2013; Gojić, 2016). Kako Petrović-Julich tako i Marija Nijemčević i Jelena Gojić organizuju i vode praktične radionice sa svojim učenicima i studentima. Pored Nijemčevićeve i Gojićeve, Biljana Kovač, Ana Mitrevski, kao i Livia Filko i Jelena Stevanić s Odseka za germanistiku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu održale su pozorišnopedagoške radionice u okviru *Prekograničnog pozorišnog festivala na nemačkom jeziku*, koji se održava na maloj sceni Narodnog pozorišta Sombor, a koji organizuje Udruženje Nemaca Gerhard iz Sombora. Radionice su održane na poziv organizatora 2016, odnosno 2017. godine za učesnike Festivala.

5. ZAKLJUČAK

Od njenog nastanka, sedamdesetih godina prošlog veka, pozorišnu pedagogiju pratile su sve značajne društveno-istorijske promene, koje su uticale na njena težišta i profilisanje. Iako relativno mlada disciplina, pozorišna pedagogija se za kratko vreme izborila za svoje mesto u široj društvenoj, ali i naučnoj zajednici. U početku instrumentalizovana u ekonomske, a kasnije i političke svrhe, postepeno je formulisala svoje ciljeve, i nakon značajnih transformacija postala priznata samostalna disciplina.

S obzirom na to da je cilj pozorišne pedagogije estetsko obrazovanje pojedinca, ona danas obuhvata sve starosne i socijalne grupe, pružajući odgovor na

¹¹ Učesnice letnjih akademija sa Odseka za germanistiku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu jesu Biljana Kovač i Ana Mitrevski.

zahteve savremenog obrazovanja za konstantnim usavršavanjem, orijentir u procesu doživotnog učenja i pomoć u interkulturnoj komunikaciji. Zbog njenog značaja u kompleksnom, globalnom svetu, u perspektivi je uvođenje pozorišne pedagogije u nastavni plan i program kao obaveznog školskog predmeta.

Za razliku od Nemačke ili Rumunije, kod nas bi početak institucionalizovanja pozorišne pedagogije mogao da bude vezan za ustanove poput obdaništa i predškolskih institucija, gde se znanje usvaja kroz igru, kao i škola, u kojima postoje interesovanje i tradicija školskog pozorišta, ali nedostaje adekvatan stručni kadar. Imajući u vidu vrtoglavi razvoj društva i promene koje ga prate, pozorišna pedagogija mogla bi da posluži kao podsticaj u promišljanju stvarnosti.

Ana Mitrevski, Biljana Kovač

BETWEEN THEATER AND PEDAGOGY: THEATER PEDAGOGY AND ITS ROLE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary

Theater pedagogy (Ger. Theaterpädagogik) is an independent discipline, which emerged in the 1970s in German-speaking countries (Germany and Switzerland in the first place). The need for this discipline first arose from economic reasons. After numerous transformations that followed its development, today it represents a recognized interdisciplinary field, settled between art and science. Its assertion is evident by the increasing number of scientific and academic publications in theater pedagogy, as well as the variety of institutions in which it is studied, such as associations, institutes, colleges and universities. This paper presents the emergence and development of theater pedagogy in German-speaking countries, along with its starting point in Serbia, emphasizing various possibilities of its application in practice, for example, in working with school groups or marginal groups (prison inmates, elderly people, refugees, or representatives of the LGBT population). It has been shown that theater pedagogy has a positive impact on personality formation and development, as well as the acquisition of key competencies. It also provides a wide range of options in a global society where intercultural communication is inevitable and the knowledge of (at least) one foreign language its prerequisite. Since its primary goal is the aesthetic education of the individual, its role in today's modern education is indisputable. Hence the idea of introducing it as a mandatory school subject occurred.

Keywords: theater pedagogy, aesthetic education, school theater, pedagogy of play, interactive pedagogy.

LITERATURA

- Bark, J., Steinbach, D. & Wittenberg, H. (ured.) (1997). *Epochen der Deutschen Literatur*. Stuttgart–Düsseldorf–Berlin–Leipzig: Ernst Klett Schulbuchverlag.
- Bartalis, K. S. (2017). Ästhetische Zugänge im Fremdsprachenunterricht. Ein theaterpädagogischer Ansatz für den DaF-Unterricht im rumänischen Schulsystem (Nepublikovana doktorska disertacija). Pädagogische Hochschule Ludwigsburg, Ludwigsburg.
- Bidlo, T. (2006). *Theaterpädagogik: Einführung*. Essen: Oldib Verlag Oliver Bidlo.
- Borries, E. und E. von. (1996). *Deutsche Literaturgeschichte. Bd 1. Mittelalter - Humanismus – Reformationszeit – Barock*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Bottesch, M. (2. oktober 2014). Das deutschsprachige Schulwesen in Rumänien. U: Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien. Preuzeto 30. aprila 2018, sa <http://www.adz.ro/artikel/artikel/das-deutschsprachige-schulwesen-in-rumaenien/>
- Brecht, B. (1957). *Schriften zum Theater: Über eine nicht-aristotelische Dramatik*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Bundesverband Theaterpädagogik e. V. (1990). Preuzeto 1. maja 2017, sa <https://www.butinfo.de/institutionen-grundbildung>
- Christ, E. (2008). Argument. U: Christ, E. (ured.) (2008). *Schule und Theater – eine Symbiose*. Stuttgart: Donauschwäbische Kulturstiftung des Landes Baden-Württemberg. 7–13.
- Gautier, M. (2010). Rellstab, Felix. U: Historisches Lexikon der Schweiz. Preuzeto 25. aprila 2018, sa <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D45888.php>
- Gojić, J. (2016). Metode pozorišne pedagogije na tercijarnom nivou obrazovanja (Nepublikovan master rad). Filološko-umetnički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu, Kragujevac.
- Göhmann, L. (2004). *Theatrale Wirklichkeiten: Möglichkeiten und Grenzen einer systemisch-konstruktivistischen Theaterpädagogik im Kontext ästhetischer Bildung*. Aachen: Mainz Verlag.
- Gubler, M. (2009). Auftrittskompetenz – ein Training mit theaterpädagogischen Mitteln. U: Hentschel, U., Ritter, H. M. (ured.) (2009). *Entwicklungen und Perspektiven der Spiel- und Theaterpädagogik: Festschrift für Hans-Wolfgang Nickel*. Berlin–Milow–Strasburg: Schibri-Verlag. 176–182.

- Hoffmann, C. (2008). Die Kunst des Spielleiters. U: Hoffmann, C., Israel, A. (ured.) (2008). *Theater spielen mit Kindern und Jugendlichen: Konzepte, Methoden und Übungen*. Weinheim und München: Juventa Verlag. 13–33.
- Hoffmann, C. (2008). Vorwort zur 2. Auflage. U: Hoffmann, C., Israel, A. (ured.) (2008). *Theater spielen mit Kindern und Jugendlichen: Konzepte, Methoden und Übungen*. Weinheim und München: Juventa Verlag. 5–6.
- Hoppe, H. (2009). Über den Erziehungs- und Bildungswert und die curriculare Verankerung von Spiel und Theater. U: Hentschel, U., Ritter, H. M. (ured.) (2009). *Entwicklungen und Perspektiven der Spiel- und Theaterpädagogik: Festschrift für Hans-Wolfgang Nickel*. Berlin–Milow–Strasburg: Schibri-Verlag. 30–43.
- Jahnke, M. (2008). Hilfe, ein Theaterpädagoge. U: Christ, E. (ured.) (2008). *Schule und Theater – eine Symbiose*. Stuttgart: Donaueschinger Kulturstiftung des Landes Baden-Württemberg. 16–31.
- Leeker, M. (2009). Medien und Performances. Konzeptionelle Aspekte einer angewandten Medienwissenschaft in der Theaterpädagogik. U: Hentschel, U., Ritter, H. M. (ured.) (2009). *Entwicklungen und Perspektiven der Spiel- und Theaterpädagogik: Festschrift für Hans-Wolfgang Nickel*. Berlin–Milow–Strasburg: Schibri-Verlag. 263–279.
- Lenakakis, A. (2009). Zu Geschichte und Entwicklung der Spiel- und Theaterpädagogik unter dem Einfluss von Hans-Wolfgang Nickel: Eine persönliche Würdigung und eine bibliografische Synopsis. U: Hentschel, U., Ritter, H. M. (ured.) (2009). *Entwicklungen und Perspektiven der Spiel- und Theaterpädagogik: Festschrift für Hans-Wolfgang Nickel*. Berlin–Milow–Strasburg: Schibri-Verlag. 312–327.
- Müller, C. A. (2015). *Forschendes Theater: Chancen und Potential im Kontext von Spracherwerb, transkultureller Landeskunde und studentischer Performance*. Berlin: Universitätsverlag der TU Berlin.
- Nijemčević, M. (2013). Metode pozorišne pedagogije u nastavi nemačkog kao drugog stranog jezika (Nepublikovan master rad). Filološko-umetnički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu, Kragujevac.
- Oschmann, D. (2009). *Friedrich Schiller*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag.
- Petrović-Jülich, M. (2013). Didaktika književnosti u univerzitetskoj nastavi prikazana na istraživanju modela prenošenja novije književnosti nemačkog govornog područja (Doktorska disertacija). Filološko-umetnički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu, Kragujevac.

- Rellstab, F. (2000). *Handbuch Theaterspielen*. Band 4: *Theaterpädagogik*. CH-8820 Wädenswil: Verlag Stutz Druck AG.
- Schiller, F. (1785). *Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet*. Preuzeto 29. aprila 2018, sa <http://gutenberg.spiegel.de/buch/-3328/1>
- Schiller, F. (1795). *Ueber die ästhetische Erziehung des Menschen, in einer Reihe von Briefen*. Preuzeto 29. aprila 2018, sa <http://gutenberg.spiegel.de/buch/-3355/1>
- Seitz, H. (2009). Gehen wir leise hindurch, damit sie aufwachen, die Worte. Theaterpädagogik an der Schnittstelle zur Performance. U: Hentschel, U., Ritter, H. M. (ured.) (2009). *Entwicklungen und Perspektiven der Spiel- und Theaterpädagogik: Festschrift für Hans-Wolfgang Nickel*. Berlin–Milow–Strasburg: Schibri-Verlag, 219–230.
- Stănescu, M. (2018). Theaterpädagogik für Lehrkräfte und Studierende in Rumänien: Theaterpädagogische Veranstaltungen innerhalb der Babeş-Bolyai-Universität Cluj-Napoca Klausenburg. Preuzeto 1. maja 2017, sa https://www.academia.edu/11020526/Theaterp%C3%A4dagogik_f%C3%BCr_Lehrkr%C3%A4fte_und_Studierende_in_Rum%C3%A4nien_Theaterp%C3%A4dagogische_Veranstaltungen_innenhalb_der_Babe%C8%99-Bolyai-Universit%C3%A4t_Cluj-Napoca_Klausenburg
- Stănescu, M. (2012). *Theaterpädagogik in Rumänien*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- Vukobratović, R. (ured.) (2017). *4. festival školskog teatra: Foreign Language Drama Festival*. Novi Sad: Gimnazija „Isidora Sekulić”.

ПСИХОЛОГИЈА

Milica Lazić*

Filozofski fakultet

Univerzitet u Novom Sadu

UDK 159.97:316.2

DOI: 10.19090/gff.2019.1.115-129

Originalni naučni rad

KRITIKA DIJAGNOZE POREMEĆAJA LIČNOSTI U AKTUELNIM KLASIFIKACIJAMA: PERSPEKTIVA SOCIJALNOG KONSTRUKTIVIZMA

Osnovni cilj ovog rada je da ponudi alternativnu perspektivu razumevanja problema u funkcionisanju koji su u aktuelnim klasifikacijama imenovani kao poremećaji ličnosti. Kroz pristup socijalnog konstruktivizma, kao i kroz kritiku postojećih klasifikacionih sistema u konceptualnom i metodološkom smislu, ponuđen je predlog za promenu shvatanja dijagnoze poremećaja ličnosti. Pregledom istraživanja akcenat je stavljen na to da definisanje, određenje i prevalenca normalnosti u domenu ličnosti zavisi kako od kulture u kojoj se normalnost definiše, tako i od usaglašenosti između osobina ličnosti određene osobe i kulture u kojoj je odrasla ili u koju je migrirala. Ponuđeni pregled istraživanja vodi autore u pravcu preispitivanja shvatanja i definisanja poremećaja ličnosti kao problema adaptacije. Ovaj termin naglašava potrebu za razumevanjem šireg aspekta faktora nastanka, razvoja i održavanja problema, ali nudi i mnogo alternativnih načina u razumevanju pristupa problemima adaptacije. Pored konceptualnih problema, u radu su razmatrani i metodološki problemi aktuelnih klasifikacija koji ukazuju na to da su one nepouzidane, nevalidne i da ne ispunjavaju kriterijume dobrog klasifikovanja.

Кljučне речи: poremećaji ličnosti, socijalni konstruktivizam, problemi adaptacije, klasifikacije mentalnih poremećaja

Najveći broj mentalnih poremećaja dobio je naziv prema poremećaju određene funkcije (npr. poremećaji ishrane), dominantnim simptomima (npr. afektivni poremećaji), kliničkom toku (npr. bipolarni poremećaj) ili prema fenomenologiji (npr. shizofrenija) (Divac Jovanović & Švrakić, 2016). Ono što je karakteristično za ovakav pristup imenovanju poremećaja jeste to da su nazivi ograničeni na određenu i za taj poremećaj ključnu, a izmenjenu funkciju ili na simptom po kome se funkcionisanje osobe jasno razlikuje od predašnjeg. Do odstupanja od ovog pravila dolazi samo pri imenovanju koncepta poremećaja

* milica.lazic@ff.uns.ac.rs

ličnosti stavljanjem u fokus celokupnu ličnost. Karakteristika te grupe poremećaja, prema aktuelnim dijagnostičkim i teorijskim modelima, jeste da pojedince sa dijagnozom poremećaja ličnosti karakteriše određeni sklop osobina ličnosti, a to se manifestuje u vidu problema u interpersonalno-afektivnom domenu i poštovanju socijalnih normi. Dakle, samo se u imenovanju i definisanju poremećaja ličnosti uzima u obzir stabilan i integrisan sklop osobina, a ne jedna od njenih funkcija, kao što je adaptacija na okolinu, ili neki od simptoma u vidu spoljašnjih manifestacija.

Cilj ovog rada je da kroz preglede istraživanja ponudi perspektivu da je poremećaje ličnosti adekvatnije i opravdanije smatrati poremećajima ili problemima adaptacije. Termin poremećaj ličnosti zanemaruje značaj koji okolina ima ne samo u formiranju ličnosti, već i u formiranju standarda normalnosti. Terminom poremećaji adaptacije ova odgovornost se ravnomerno raspoređuje na okolinu i individuu, odnosno na njihovu usaglašenost, što nudi novu perspektivu razumevanja etioloških razvojnih karakteristika ne samo poremećaja, već i razvojni put nastanka same dijagnoze. U ovom radu značajan deo teksta biće posvećen preispitivanju konceptualizacije poremećaja ličnosti i zvaničnih klasifikacija koje proizilaze iz takve konceptualizacije. Da bismo postigli taj cilj, opredelili smo se da koncept poremećaja ličnosti razmotrimo onako kako se do sada rede razmatrao – u širem socijalnom i kulturnom kontekstu. Biće ponuđena perspektiva socijalnog konstruktivizma, odnosno kulturalnog, socijalnog i istorijskog udela u vrednovanju određenih osobina ličnosti, pa i u definisanju normalne i patološke ličnosti. Tačnije, biće ukazano na značaj koji okolina, odnosno interakcija individue i okoline, i njihova usaglašenost imaju u razumevanju problema adaptacije. Osnovna pretpostavka od koje se polazi u ovom radu jeste da aktuelne konceptualizacije značajno doprinose nejasnom statusu i fenomena i dijagnoze poremećaja ličnosti. Činjenica je da se, iako se poremećaji ličnosti opisuju kroz interpersonalne konsekvence, na nivou naziva i objašnjenja zanemaruje socijalna priroda samog fenomena i njegove dijagnoze i u prvi plan ističe patologija strukture i dinamike celokupne ličnosti.

KONCEPT POREMEĆAJA LIČNOSTI I KULTURA

Prema pretpostavkama socijalnog konstruktivizma, varijacije u personalnim iskustvima, poput sklonosti ka doživljavanju određenih emocija ili zastupanja određenih stavova jesu većinom determinisane kulturom u kojoj su se pojedinci razvijali (Martinez-Taboas, 1991). Prema ovim teorijskim pretpostavkama emocionalni odgovor neće biti samo rezultat reakcije na određenu situaciju, već će biti superponiran socijalnim kontekstom i kulturom. U skladu sa tim pojavljuje se

sve veća potreba za razumevanjem značaja kulturalnih faktora u razumevanju i procenivanju psihopatologije (npr., Kleinman & Good, 1985). Prema mišljenju Friedman-a i saradnika (Friedman & Faguet, 1982), različiti kulturalni uticaji mogu ne samo da menjaju fenomenologiju, prognozu i tok mentalnih poremećaja, nego i da stvore uslove za pojavu novih kulturalno uslovljenih sindroma. Međutim, od svih psihopatoloških manifestacija, poremećaji ličnosti nailaze na najveće konceptualne kritike, usled socijalne i kulturalne uslovljenosti toga šta je normalna ličnost i šta predstavlja odstupanje od nje. Kultura ima značajnu ulogu u definisanju selfa, u orijentisanosti pojedinca ka sebi, odnosno ka socijalnoj grupi, kao i u određivanju normalnosti (Martinez-Taboas, 1991). Budući da je većina psiholoških teorija izgrađena na istraživanjima sprovedenim na ispitanicima iz zapadnih kultura, postavlja se pitanje kako prototip normalnosti u domenu ličnosti definisan u individualističkoj kulturi može biti generalizovan na populacije koje drugačije definišu socijalne vrednosti (Ascoli, Lee, Warfa, Mairura, Persaud, & Bhui, 2011).

Najjači dokazi za važnost sociokulturalnih faktora u razumevanju psihopatologije odnose se na epidemiološka istraživanja u različitim kulturama, na podatke o promeni prevalencije u okviru iste kulture u kratkom vremenskom periodu, kao i na studije o migrantima (Paris & Lis, 2012). Ukoliko poremećaje ličnosti smatramo nezavisnim od kulture, kako je pretpostavljeno u dosadašnjim klasifikacijama i biogenetičkim i psihobiološkim modelima poremećaja ličnosti, prevalencija ne bi trebalo da se razlikuje u različitim kulturama. Međutim, dosadašnja istraživanja pokazuju velike razlike u prevalenciji kod svih poremećaja ličnosti, a dodatno se te razlike sistematski javljaju u zavisnosti od toga da li se istraživanja sprovode u individualističkim ili kolektivističkim kulturama (npr., Hwu, Yeh, & Chang, 1989; Torgersen, Kringlen, & Cramer, 2001). Kros-kulturne studije graničnog poremećaja ličnosti pokazuju velike razlike u prevalenciji među kulturama (Paris & Lis, 2012). U Kini se koristi klasifikacija poremećaja ličnosti (*eng.* Chinese Classification of mental disorders), koja se razlikuje od američke i evropske zvanične klasifikacije i u kojoj se ne javlja kategorija graničnog poremećaja ličnosti (npr. Zhong & Leung, 2009). Takođe u klasifikaciji Svetske zdravstvene organizacije (ICD) narcistički poremećaj ličnosti se ne klasifikuje, za razliku od klasifikacije koju je ponudila Američka psihijatrijska asocijacija (DSM). Neki autori navode da ICD ne koristi u klasifikaciji ovaj poremećaj ličnosti jer, izuzev u zapadnim bogatim zemljama, nije dovoljno rasprostranjen u drugim kulturama i siromašnim zemljama (Divac Jovanović i Švrakić, 2016). Hwu i saradnici (Hwu, Yeh, & Change, 1989) sprovedli su epidemiološko istraživanje na Tajvanu i dobili podatak da je zastupljenost antisocijalnog poremećaja ličnosti značajno manja nego u do tada dostupnim epidemiološkim studijama dobijenim na

američkom uzorku. Sa druge strane, istraživanja pokazuju da se u kolektivističkim kulturama češće registruje ponašanje koje bi odgovaralo zavisnoj i anankastičnoj ličnosti (Caldwell-Harris & Aycicegi, 2006). Caldwell-Harris i saradnici (Caldwell-Harris & Aycicegi, 2006) navode da individualističke vrednosti, poput kompeticije, hedonizma i stavljanja ličnih ispred grupnih ciljeva doprinose javljanju socijalnih problema koji najviše odgovaraju posledicama antisocijalnog i graničnog poremećaja ličnosti. Danas najveću empirijsku podršku ima hipoteza o usklađenosti između osobe i okruženja. Wachs (2000) pregledom istraživanja nudi pretpostavku da se psihopatologija javlja tamo gde nisu usklađeni ličnost i kultura. Odnosno da se dijagnoza poremećaja ličnosti oslanja na probleme u adaptaciji. Tako je u studiji Caldwell-Harris i Aycicegi (2006) poređenjem turskog i američkog uzorka dobijeno da u individualističkim društvima rezultati ispitanika na merama kolektivismu pozitivno koreliraju sa simptomima depresije, socijalne anksioznosti, opsesivno-kompulsivnog poremećaja i zavisnog poremećaja ličnosti. Istovremeno, rezultati na merama individualizma negativno su korelirali sa simptomima ovih poremećaja. Sa druge strane, u kolektivističkoj kulturi (Turska) rezultati na merama individualizma bili su pozitivno povezani sa paranoidnim, shizoidnim, narcističkim, graničnim i antisocijalnim poremećajem ličnosti. Za razliku od navedenog, rezultat na merama kolektivismu u okviru kolektivističke kulture negativno je korelirao sa bihejvioralnim manifestacijama ovih poremećaja ličnosti. Rezultati ove studije ukazuju na to da ponašanje pojedinaca koje nije u skladu sa kulturom kojoj pripadaju češće može biti okarakterisano kao poremećaj ličnosti, nego isto takvo ponašanje u kulturama u kojima je ono komplementarno sa kulturalnim vrednostima.

Drugi način kojim se demonstrira uloga socio-kulturnih varijabli u objašnjenju poremećaja ličnosti jesu podaci o promenama prevalencije poremećaja u kratkom vremenskom periodu u okviru iste kulture. Naime, rezultati tih studija demantuju pretpostavke bioloških modela poremećaja ličnosti. Preciznije biogenetički modeli ne mogu da objasne velike promene u prevalenciji, koje se dešavaju u kratkom vremenskom periodu na istom području. Istraživanja na kohortama pokazuju da poremećaji ličnosti ostvaruju značajno povećanje u prevalenciji u SAD-u, u periodu između pedesetih i osamdesetih godina prošlog veka, što nije slučaj sa nekim drugim, pretežno kolektivističkim, kulturama (Robins & Regier, 1991). Pored toga, ne samo da dolazi do promena u prevalenciji u zavisnosti od društvenih promena u kulturama, već društvene promene dovode do menjanja pogleda na poremećaje ličnosti. Tako je u poslednjih nekoliko godina pod uticajem društvenih promena u vidu sve intenzivnijeg razvoja tehnologije i promene

načina života koncept poremećaja ličnosti, odnosno normalnosti ličnosti, postao značajno fleksibilniji. Mentalni poremećaji koji bi se pre samo deset godina u psihijatriji dijagnostifikovali kao granični poremećaj ličnosti, danas mogu da se vide kao normalni izraz fragmentisanog selfa (Dimitrijević, 2009). Za to nije potrebno da idemo daleko u prošlost: najnovija verzija *Dijagnostičkog i statističkog priručnika mentalnih poremećaja* iz klasifikacije (odnosno u dodatku klasifikacije) izostavlja histrionični, shizoidni, zavisni i paranoidni poremećaj ličnosti (American Psychiatric Association, 2013).

Rezultati istraživanja na migrantima pokazuju da osobe koje nisu imale dijagnostifikovani granični poremećaj ličnosti u zemlji iz koje su došli, mogu biti tako dijagnostifikovane kada imigriraju u zapadne kulture (Paris, 1996b). Objašnjenja koja nude biološki modeli nailaze na prepreku u razumevanju zašto do javljanja dijagnoze kod migranata dolazi u bilo kojoj uzrasnoj dobi, iako se za poremećaje ličnosti smatra karakterističnim razvoj prvih simptoma u adolescentnom periodu. Objašnjenja koja bi polazila od važnosti kontekstualnih faktora mogu biti višestruka. Jedno od njih potiče iz medicinskog modela, odnosno od modela dijateza-stres, na osnovu kojeg se može pretpostaviti da je migracija u drugu zemlju stresni životni događaj koji može dovesti do ispoljavanja poremećaja kod osoba koje su prethodno bile vulnerabilne (npr. Paris, 1999). Ipak, jednako je validno i objašnjenje da ovakvi rezultati istraživanja govore u prilog tome da je reč o poremećajima adaptacije, a ne poremećajima ličnosti. Dodatno objašnjenje može biti i to da se u kulturama sa različitim vrednostima i socijalnim normama, drugačija ponašanja posmatraju kao odstupajuća od normalnosti. Ovakvo objašnjenje odgovara radikalnijoj struji osporavanja koncepta poremećaja ličnosti i biće izloženo u narednom poglavlju.

VIŠE POSLUŠNI, NEGO PROSEČNI: KOJE SU OSOBINE EKSTREMNE KOD POREMEĆAJA LIČNOSTI?

Kritike poremećaja ličnosti često su bazirane na pretpostavci da su kriterijumi za ovu grupu poremećaja zasnovani na modelima zdravlja kao proseka (Millon, Grossman, Millon, Meagher, & Ramntah, 2012). Naime, za osobe kojima se dijagnostifikuju poremećaji ličnosti dugo se smatralo da imaju izraženije tendencije koje smatramo dimenzionalnim, odnosno one koje su u određenom stepenu zastupljene kod svih pojedinaca. Ovaj kriterijum je problematičan, zato što nije dosledno primenljiv. Odnosno, nisu svi ekstremni rezultati na merama crta ličnosti smatrani maladaptivnim. Nalazi pokazuju da osobe sa visokom zavisnošću od nagrade imaju najmanje rizika za dijagnozu poremećaja ličnosti (Švrakić,

Draganić, Hill, Bayon, Przybeck, & Cloninger, 1993). Takođe, u trenutnim klasifikacijama poremećaja ličnosti, ne postoji dijagnoza za osobe koje su veoma samostalne, teško uklopljive u timski rad, egoistične i izrazito usmerene ka cilju. Pretpostavlja se da je to zbog toga što je izraženost ovih osobina poželjna u zapadnim kulturama, u kojima su i formirane klasifikacije koje se smatraju univerzalnim. Ipak, ukoliko nije reč o doslednoj primeni korišćenja modela mentalnog zdravlja kao proseka, postavlja se pitanje kakve su to ličnosti koje se smatraju abnormalnim?

Neki autori smatraju da su osobe koje pokazuju ekstremne obrasce ponašanja, osećanja i mišljenja dijagnostifikovane kao patološke, isključivo ako su ti obrasci u suprotnosti sa socijalnim normama (Divac Jovanović i Švrakić, 2016). Zbog toga, ključna karakteristika pojedinaca sa dijagnozom poremećaja ličnosti nije izraženost neke crte ličnosti, već neadaptiranost na socijalne norme. U skladu s tim, dosadašnja istraživanja pokazuju da socijalno poželjna ličnost u najvećem broju društava nije ona sa prosečnim rezultatima na merama osobina ličnosti (npr., Wakefield, 2008). Švrakić i saradnici su u jednom istraživanju (Švrakić et al., 1993) imali za cilj da utvrde distinktivne karakteristike poremećaja ličnosti. Poredili su rezultate ispitanika sa dijagnozom i bez dijagnoze poremećaja ličnosti na četiri dimenzije temperamenta i tri crte karaktera. U ovom istraživanju dobijeno je da visoki rezultate na merama izbegavanja štete i/ili na meri potrage za novinom, povećavaju verovatnoću da će osobama biti dijagnostifikovan poremećaj ličnosti. Međutim, rezultat ovog istraživanja jeste i to da su osobe koje su imale izrazito visoke rezultate na skali zavisnosti od nagrade imale najmanje šanse da budu na ovaj način dijagnostifikovane. Autori ovog istraživanja zaključuju da je to verovatno zato što osobe sa povišenim rezultatima na meri potrage za nagradom (socijalnom nagradom) lakše uspostavljaju ponašanja koja su u skladu sa socijalno-kulturnim normama.

Većina društava favorizuje profil ličnosti sa razvijenom zavisnošću od nagrade, a nižom impulsivnošću ili anksioznošću, čime se u nekoj meri vrši socijalna selekcija (Divac Jovanović i Švrakić, 2016). Nek autori (Divac Jovanović i Švrakić, 2016) navode da su osobe sa ovakvim profilom one koje se najlakše adaptiraju, lako su uklopljive, poslušnije i moralnije. U istraživanju Švrakića i saradnika (Švrakić, Whitehead, Przybeck, & Cloninger, 1993) dobijeno je da se prema rezultatima na merama samousmerenosti i kooperativnosti iz sedmofaktorskog modela ličnosti najviše razlikuju osobe sa dijagnozom i bez dijagnoze poremećaja ličnosti. Samousmerenost se pokazala ključnom karakteristikom normalnosti koja se prema sadržaju stavki najviše podudara sa

jednom od osnovnih vrednosti zapadne kulture: usmerenosti ka cilju. Prema ovom istraživanju, osobe sa poremećajem ličnosti imaju teškoće u prihvatanju odgovornosti, postavljanju smislenih ciljeva, prihvatanju ograničenja i disciplinovanju svojih navika da budu kongruentne sa svojim ciljevima i društvenim vrednostima. Za razliku od vrednosti kolektivističkih kultura, prema aktuelnim klasifikacijama zdrava osoba je ona koja je pre svega usmerena ka cilju, visoko produktivna i u tome samostalna, i to uz poštovanje svih ograničenja i normi sistema u kojima postiže društveno prihvatljive ciljeve.

USPEŠNE I NEUSPEŠNE PSIHOPATE

U literaturi o poremećajima ličnosti često se navode kriterijumi razlikovanja uspešnih i neuspešnih psihopata. Uspešne psihopate su, prema teoriji, osobe koje ispunjavaju dijagnostičke kriterijume za psihopatiju, ali su se uspešno adaptirale na sredinu i bez većih smetnji funkcionišu u različitim domenima (Hall & Benning, 2006). Pojedini autori pod terminom uspešne psihopate smatraju sve one osobe koje ispunjavaju neke kriterijume za psihopatiju, a nisu učestvovala u kriminalnim aktivnostima (npr., Mullins-Nelson, Salekin, & Leistico, 2006). Sa druge strane, drugi autori definišu uspešne psihopate kao osobe koje bi ispunile dijagnostičke kriterijume za psihopatiju, a veoma su uspešne u svojim zanimanjima, u kojima su na liderskim pozicijama (npr., Babiak & Hare 2006; Lykken 1995). Smith (1999) navodi da je psihopatija racionalna i adaptivna strategija za preživljavanje, definisana kao patološka samo kod socijalno ugroženih.

Uspešne i neuspešne psihopate ostvaruju slične rezultate na većini dimenzija koje se smatraju ključnim za dijagnozu psihopatije – visoka impulsivnost, nedostatak empatije, problemi u socijalizaciji. U istraživanjima Lynam-a i saradnika (Lynam & Widiger, 2007) pokazano je da su uspešne i neuspešne psihopate slične po ekstremno niskoj prijatnost, impulsivnosti (faceta neuroticizma), odsustvu negativnog afekta usmerenog ka sebi, povišenoj hostilnosti (faceta neuroticizma) i asertivnosti (faceta ekstraverzije). Za razliku od neuspešnih psihopata, uspešne psihopate imaju visoke rezultate na dimenziji savesnosti, odnosno na facetama koje se tiču kompetencije, težnje ka postignuću i disciplinovanosti, a koje se visoko vrednuju u individualističkim kulturama.

U drugim istraživanjima je pokazano da i uspešne i neuspešne psihopate imaju teškoće u modulaciji afekta (Patrick, 2006), pozitivan stav prema agresivnom ponašanju (Hall & Benning, 2006), probleme u zadacima egzekutivnih funkcija, odnosno u onima zadacima koji zahtevaju inhibiciju (Siffert & Hirstein, 2013). Ono što dosadašnja istraživanja pokazuju jeste da osobe koje spadaju u grupu

uspešnih psihopata imaju niz protektivnih faktora, koji se pre svega odnose na karakteristike okruženja u kojima su odrasli ili u kojima aktuelno funkcionišu, a da se razlike ne detektuju na nivou intrapersonalnih karakteristika (Patrick, 2006).

Ukoliko se uspešne i neuspešne psihopate ne razlikuju po osobinama ličnosti, a zauzimaju različite društvene pozicije, od kriminalca do menadžera, profesora ili hirurga, postavlja se važno pitanje za razumevanje poremećaja ličnosti. Ukoliko bismo eliminisali kriminalne radnje, da li interpersonalno-afektivne karakteristike, što odlikuje psihopate, predstavljaju psihopatološke crte? Ukoliko odgovorimo potvrdno na ovo pitanje, onda će se i uspešne psihopate, među koje spada veliki procenat lidera u svojim oblastima smatrati poremećenim. Ukoliko na ovo pitanje odgovorimo odrično, onda, sa jedne strane, negiramo da je za poremećaje ličnosti važna ličnost, a, sa druge strane, svodimo psihopatologiju na kriminalitet.

PROBLEMI KLASIFIKOVANJA POREMEĆAJA LIČNOSTI

Zanemarivanje širokog spektra psiholoških i socijalnih faktora u determinisanju poremećaja ličnosti, dovelo je u pitanje pouzdanost i validnost aktuelnog klasifikacionog sistema u ovom domenu. Primena takozvanih ateorijskih klasifikacija dovela je paradoksalno do davanja prednosti jednim teorijama u odnosu na druge. Naime, ateorijski pristup propagira univerzalnost aktuelnih klasifikacija i oslanja se samo na taksativno navođenje kriterijuma koje je potrebno zadovoljiti za određenu dijagnozu. Takav pristup, u suprotnosti sa svojim nazivom, promovise kategorijalni pristup poremećajima, univerzalnost klasifikacija bez obzira na kulturološke razlike i zanemarivanje kontekstualnih činioca. Ovakvo određenje ateorijskog modela bliže je pretpostavkama bioloških u odnosu na psihološke teorije i ideje socijalnog konstruktivizma.

U ovom segmentu rada biće reči o aktuelnim klasifikacionim sistemima poremećaja ličnosti, odnosno o onim aspektima dobrog klasifikovanja koje autori nisu uspeli da ostvare. Kroz prikaz toga po čemu sve klasifikacija mentalnih poremećaja odstupa od pravila dobrog klasifikovanja, biće navedeni problemi pouzdanosti i validnosti poremećaja ličnosti. Međutim, pre toga potrebno je navesti neka osnovna pravila koja se primenjuju pri konstruisanju klasifikacija. U ovom radu će biti ponuđeni principi koje je predložio Jansen (2009), a koji će naknadno biti komentarisani u odnosu na klasifikaciju poremećaja ličnosti u okviru *Dijagnostičkog i statističkog priručnika za mentalne poremećaje* (American Psychiatric Association, 2013). Prema mišljenju Jansena (2009) za konstruisanje dobrih klasifikacija potrebno je pratiti nekoliko principa: predmet koji se klasifikuje

mora biti jasno određen, razgraničen od drugih; pripadnici jedne klase trebalo bi da imaju definišuće obeležje prema kojem se jasno razlikuju od drugih; nomenklatura se vrši na osnovu jedinstvenog principa; klasifikacija treba da bude iscrpna; i trebalo bi da postoje uključujući i isključujući kriterijumi.

Najbazičniji problem u klasifikovanju poremećaja ličnosti ogleda se u neadekvatnosti dve osnovne pretpostavke na kojima počivaju klasifikacioni sistemi: kategorijalni pristup i strukturalna podela poremećaja ličnosti. Kategorijalni pristup, koji postaje aktuelan od DSM III, a kojim su pokušali da se ostvare neki preduslovi dobrih klasifikacija poput jasnog razlikovanja normalnosti i psihopatologije, kao i poremećaja međusobno, u ovom domenu pokazao se neadekvatnim. Uvođenjem kategorijalnog pristupa, pokušano je da se ispuni jedno od osnovnih pravila klasifikacija – predmet koji se klasifikuje mora biti jasno određen, razgraničen od drugih. Naime, za dijagnozu poremećaja ličnosti utvrđeno je da ima veoma nisku diskriminativnu validnost, budući da se registruju veoma česta dijagnostička preklapanja (Widiger & Clark, 2000). Na primer, manipulativnost, egocentričnost i bezobzirnost predstavljaju kriterijume zajedničke za tri dijagnoze: narcistički, antisocijalni i histrionični poremećaj ličnosti. Najdistinktivnija kategorija je opsesivno-kompulsivni poremećaj ličnosti, iako se i u tom slučaju registruje preklapanje sa ostalim poremećajima iz te grupe u 70% slučajeva (Livesley, 1998). Dakle preklapanja među poremećajima dovode do sledećeg: sa jedne strane, veliki procenat ispitanika ispunjava kriterijume za više od jednog poremećaja, a sa druge, kao specijalna kategorija su uvedeni mešoviti i drugi poremećaji ličnosti, koji se odnose na situacije kada se ne mogu ispuniti kriterijumi za drugi poremećaj ličnosti, odnosno kada osoba ima karakteristike više poremećaja.

Preklapanje među kategorijama je opravdano samo u slučaju kada svaka klasa ima distinktivnu karakteristiku po kojoj se razlikuje od svih ostalih kategorija (Jansen, 2009). Odnosno, svaka klasa poremećaja trebalo bi da ima jedno svojstvo koje nemaju pripadnici drugih klasa, što u slučaju klasifikacije mentalnih poremećaja nije ostvareno. Kategorijalni sistem upotrebljen u aktuelnim klasifikacijama uveo je politetički princip. To znači da postoji nekoliko kriterijuma od kojih osoba treba da zadovolji samo određeni broj da bi bila dijagnostifikovana. Politetički sistem se pokazao neadekvatnim, zbog toga što je izjednačio sve simptome u okviru kriterijuma po značaju, odnosno po snazi kojom definišu poremećaj. U okviru kriterijuma za dijagnozu poremećaja ličnosti ne postoji definišuće obeležje. Za razliku od toga, u aktuelnim klasifikacijama mentalnih poremećaja postoji niz kriterijuma, od kojih je za dijagnozu potrebno zadovoljiti samo određeni broj njih, bez distinktivnog obeležja koje bi bilo karakteristično za sve pripadnike iste klase. Dodatno, svi ti kriterijumi su dobili istu važnost pri

klasifikovanju. Tako je kod antisocijalnog poremećaja impulsivnost dobila istu snagu u definisanju poremećaja kao i krađa ili bežanje iz škole pre petnaeste godine (Divac Jovanović i Švrakić, 2016).

Drugi značajan problem u dosadašnjim klasifikacionim sistemima tiče se niske strukturalne validnosti pojedinačnih poremećaja. Aktuelna podela na deset poremećaja ličnosti čini se proizvoljnom i nema empirijsku potporu (Kim & Tyrer, 2010). Pokušaj repliciranja trenutne podele u šire klastere i na pojedinačne poremećaje nije ostvaren u velikom broju istraživanja. Moldin i saradnici (Moldin, Rice, Erlenmeyer-Kimling, & Squires-Wheeler, 1994) su dobili tri klastera koja se razlikuju od klastera zastupljenih u dijagnostičkim priručnicima, pri čemu su razlike registrovane i u zavisnosti od pola. Takođe, u ovom istraživanju registrovane su i visoke korelacije između poremećaja ličnosti, bez obzira na klaster kome pripadaju. Zaključak brojnih istraživanja jeste da ne postoji empirijska potvrda za podelu u klastere, naročito ne one koji su zastupljeni u aktuelnim klasifikacijama (up. npr. Blais, McCann, Benedict, & Norman, 1997). Ovaj nalaz ukazuje na neadekvatnost prve pomenute pretpostavke – kod poremećaja ličnosti reč je o jasno odvojenim kategorijama – na kojoj su zasnovani klasifikacioni sistemi.

Klasifikacija poremećaja ličnosti ne ispunjava ni sledeći kriterijum dobrog klasifikovanja – klasifikacija mora biti iscrpna. U slučaju poremećaja ličnost registruje se visok procenat onih koji se ne mogu svrstati ni u jednu kategoriju, pa stoga bivaju okarakterisani kao „neodređeni“ poremećaj ličnosti (Verheul & Widiger, 2004). U jednoj metaanalitičkoj studiji utvrđeno je da je ova rezidualna kategorija najčešće korišćena dijagnoza iz grupe poremećaja ličnosti sa prevalencom u rasponu od 17% do 29% (Verheul & Widiger, 2004).

Pored strukturalne validnosti, kod dijagnoze poremećaja ličnosti registruje se i niska interna i eksterna validnost. Interna validnost je narušena velikom heterogenošću unutar pojedinačnih poremećaja (npr. Krueger & Markon, 2014; Paris, 2007; Sanislow, Grilo, & McGlashan, 2000). Wright i saradnici (Wright et al., 2013) su u svom istraživanju dobili šest visoko karakterističnih podgrupa pacijenata koji su ispunjavali kriterijume za granični poremećaj ličnosti. Ove grupe su se značajno razlikovale u učestalosti asocijalnog ponašanja, samopovređivanja i pokušaja suicida. Heterogenost unutar kategorija poremećaja ličnosti rezultat je proizvoljnih pragova u klasifikacijama, prema čijim principima je za dijagnostifikovanje poremećaja dovoljno zadovoljenje nekoliko od ponuđenih kriterijuma. Heterogenost unutar kategorija rezultat je toga što klasifikacije mentalnih poremećaja nemaju jasne kriterijume uključivanja i isključivanja. Usled česte prepokrivenosti dijagnoza, postoji verovatnoća da se osobe unutar jedne

dijagnostičke kategorije po simptomatologiji više razlikuju, nego dve osobe koje imaju različite dijagnoze. Upravo preopkrivanje dijagnoza i to da neki kriterijumi jače koreliraju sa drugim dijagnozama nego sa onima za koje su pretpostavljeni, govori u prilog niske spoljašnje validnosti (Livesley, 1998). Pored navedenog, kriterijumi za određivanje poremećaja ličnosti strukturalno su i konceptualno heterogeni. Variraju od fenomenologije emocija, preko izolovanih ponašanja, do subjektivnih, ličnih doživljaja (Divac Jovanović i Švrakić, 2016). Istovremenim korišćenjem različite prirode i sklopa kriterijuma narušava se i pravilo da klasifikacija treba da bude izvršena prema jedinstvenom principu.

ZAKLJUČAK

Osobe koje se aktuelno dijagnostifikuju kao poremećaji ličnosti jesu one koje doživljavaju visok stepen distresa, često usled stalnih problema u interpersonalnim odnosima, kao i usled kršenja socijalnih normi. Tome treba dodati i teškoće u emocionalnoj regulaciji, nefleksibilnost u donošenju odluka, korišćenje neadaptivnih strategija prevladavanja, kao i teškoće u uspostavljanju kvalitetne socijalne podrške. Sve ovo doprinosi tome da ili te osobe ili njihovo neposredno okruženje ili šira zajednica doživljavaju značajne emocionalne i socijalne posledice. Kako u definisanju, tako i u tretmanu osoba koje ispoljavaju ovakve obrasce funkcionisanja, potrebno je uzeti u obzir širok spektar socijalnih, bioloških i psiholoških faktora i izbeći redukcionizam na bilo koji od ova tri domena. Da bi objašnjenje ovakvih obrazaca mišljenja, osećanja i ponašanja bilo adekvatnije i kompletnije, potrebno je izvršiti integraciju aktuelnih psiholoških objašnjenja i faktora okruženja u kojima se te osobe razvijaju, aktuelno funkcionišu, ali i u kojima se određuju kriterijumi normalnosti. Izučavanjem ličnosti van konteksta, bez uzimanja u obzir socio-kulturnih faktora, negira se veoma značajan aspekt ljudskog funkcionisanja i značajan uzročnik tog funkcionisanja. To dobija na još većem značaju budući da je društvo u poslednjih nekoliko decenija postalo tolerantno za mnoge alternativne životne stilove, što je dovelo do toga da se sada adaptiranost ličnosti više bazira na spremnosti osobe da internalizuje trendove društva (Divac Jovanović i Švrakić, 2016).

U ovom radu potreba za integrisanjem psihobioloških i socio-kulturnih teorija, odnosno osobina ličnosti i društvenih trendova i socijalnih normi društava u kojima se sprovode istraživanja i definiše normalnost predložena je u vidu perspektive gledanja na poremećaje ličnosti kao na probleme adaptacije. Terminom poremećaji adaptacije se omogućava razumevanje dijagnoze poremećaja ličnosti, ne samo kao određenog sklopa ličnosti, već interakcije određenih profila ličnosti i

konteksta socijalnog okruženja. Ovaj termin naglašava potrebu za razumevanjem šireg aspekta faktora nastanka, razvoja i održavanja problema. Akcent se time više stavlja na promenu adaptivne strategije, čime se uzima u obzir da su hronični problemi adaptacije osim putem promena na individualnom intrapsihičkom i usko interpresonalnom nivou, podložni i promeni koja je povezana sa promenama uslova okruženja, ali i šire, sa promena na nivou globalnog društva i kulture.

Milica Lazić

A CRITIQUE OF PERSONALITY DISORDER DIAGNOSIS IN CURRENT CLASSIFICATIONS: THE PERSPECTIVE OF SOCIAL CONSTRUCTIVISM

Summary

The main goal of this review is to offer an alternative perspective for understanding the problems in human functioning, which in the current classifications are called personality disorders. Through the approach of social constructivism, as well as the through critique of the existing classification systems in a conceptual and methodological sense, a proposal was made to change the understanding of the diagnosis of personality disorders. A review of the research emphasized that the definition, determination and prevalence of normality in the domain of personality depends on both the culture in which normality is defined and the fit between the personality traits of a particular person and the culture in which he/she grew up or into which he/she migrated. The offered review of the research leads the authors in the direction of proposing a review of the understanding and definition of personality disorders as an adaptation problem. This term emphasizes the need to understand the broader aspect of origins, development and maintenance issues, but also offers many alternative ways to understand the approach to adaptation problems. In addition to conceptual problems, the paper also discusses the methodological problems of current classifications that indicate that they are unreliable, invalid, and do not meet the criteria of good classification.

Keywords: personality disorders, social constructivism, adaptation problems, classification of mental disorders

LITERATURA

- Alarcón, R. D., Foulks, E. F., & Vakkur, M. (1998). *Personality disorders and culture: Clinical and conceptual interactions*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.)*. Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.

- Ascoli, M., Lee, T., Warfa, N., Mairura, J., Persaud, A., & Bhui, K. (2011). Race, culture, ethnicity and personality disorder: Group Careif position paper. *World Cultural Psychiatry Research Review*, 6(1), 52-60.
- Babiak, P., & Hare, R. D. (2006). *Snakes in suits: When psychopaths go to work*. New York, NY: Regan Books.
- Blais, M. A., McCann, J. T., Benedict, K. B., & Norman, D. K. (1997). Toward an empirical/theoretical grouping of the DSM-III-R personality disorders. *Journal of personality disorders*, 11(2), 191-198.
- Caldwell-Harris, C. L., & Ayçiçeği, A. (2006). When personality and culture clash: The psychological distress of allocentrics in an individualist culture and idiocentrics in a collectivist culture. *Transcultural psychiatry*, 43(3), 331-361.
- Dimitrijević, A. (2009). Multiphrenia chronic (in obs), *Psihijatrija danas*, 41, 65-79.
- Divac Jovanović, M., & Švrakić, D. (2016). *Granična ličnost i njena različita lica: šta su poremećaji ličnosti?* Beograd: Clio.
- Friedman, C. T., & Faguet, R. A. (Eds.) (1982). *Extraordinary disorders of human behavior*. New York: Plenum.
- Hall, J. R., & Benning, S. D. (2006). The “successful” psychopath: Adaptive and subclinical manifestations of psychopathy in the general population. In C. J. Patrick (Ed.), *Handbook of psychopathy* (pp. 459–478). New York, NY: Guilford.
- Hwu, H. G., Yeh, E. K., & Change, L. Y. (1989). Prevalence of psychiatric disorders in Taiwan defined by the Chinese Diagnostic Interview Schedule. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 79, 136–147.
- Ishikawa, S. S., Raine, A., Lencz, T., Bihrlé, S., & Lacasse, L. (2001). Autonomic stress reactivity and executive functions in successful and unsuccessful criminal psychopaths from the community. *Journal of Abnormal Psychology*, 110, 423–432.
- Jansen, L. (2009). Classifications. *Applied Ontology: An Introduction*, 159-172.
- Kim, Y. R., & Tyrer, P. (2010). Controversies surrounding classification of personality disorder. *Psychiatry investigation*, 7(1), 1-8.
- Kleinman, A., & Good, B. (Eds.) (1985). *Culture and depression*. Berkeley: University of California Press.
- Krueger, R. F., & Markon, K. E. (2014). The role of the DSM-5 personality trait model in moving toward a quantitative and empirically based approach to classifying personality and psychopathology. *Annual review of clinical psychology*, 10(1), 477-501.

- Lenzenweger, M. F., Lane, M. C., Loranger, A. W., Kessler, R. C. (2007). DSM-IV personality disorders in the National Comorbidity Survey Replication. *Biological Psychiatry*, 62(6), 553-564
- Livesley, W. J. (1998). Suggestions for a framework for an empirically based classification of personality disorder. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 43(2), 137-147.
- Lykken, D. T. (1995). *The antisocial personalities*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Lynam, D. R., & Widiger, T. A. (2007). Using a general model of personality to identify the basic elements of psychopathy. *Journal of personality disorders*, 21(2), 160-178.
- Martinez-Taboas, A. (1991). Multiple personality disorder as seen from a social constructionist viewpoint. *Dissociation: Progress in the Dissociative Disorders*, 4(3), 129-133.
- Millon, T., Millon, C. M., Meagher, S., Grossman, S., & Ramnath, R. (2012). *Personality disorders in modern life*. Hoboken, NY: John Wiley & Sons.
- Moldin, S. O., Rice, J. P., Erlenmeyer-Kimling, L., & Squires-Wheeler, E. (1994). Latent structure of DSM-III—R Axis II psychopathology in a normal sample. *Journal of Abnormal Psychology*, 103(2), 259-266.
- Mullins-Nelson, J. L., Salekin, R. T., & Leistico, A. M. R. (2006). Psychopathy, empathy, and perspective-taking ability in a community sample: Implications for the successful psychopathy concept. *International Journal of Forensic Mental Health*, 5(2), 133-149.
- Patrick, J. (2006). *Handbook of psychopathy*. New York: The Guilford Press.
- Paris, J. (1996). *Social factors in the personality disorders: A biopsychosocial approach to etiology and treatment*. New York: Cambridge University Press.
- Paris, J. (1996). Cultural factors in the emergence of borderline pathology. *Psychiatry*, 59, 185–192.
- Paris, J. (1999). A diathesis-stress model of personality disorders. *Psychiatric Annals*, 29, 692-697.
- Paris, J. (2007). The nature of borderline personality disorder: multiple dimensions, multiple symptoms, but one category. *Journal of Personality Disorders*, 21(5), 457-473.
- Paris, J., & Lis, E. (2012). Can sociocultural and historical mechanisms influence the development of borderline personality disorder?. *Transcultural psychiatry*, 50, 140-151.
- Robins, L. N., & Regier, D. A. (Eds.) (1991). *Psychiatric disorders in America*. New York, NY: Free Press.

- Sanislow, C. A., Grilo, C. M., & McGlashan, T. H. (2000). Factor analysis of the DSM-III-R borderline personality disorder criteria in psychiatric inpatients. *American Journal of Psychiatry*, *157*(10), 1629-1633.
- Sifferd, K. L., & Hirstein, W. (2013). On the criminal culpability of successful and unsuccessful psychopaths. *Neuroethics*, *6*(1), 129-140.
- Smith, R. J. (1999). Psychopathic behavior and issues of treatment. *New Ideas in Psychology*, *17*, 165-176.
- Svrakic, D. M., Draganic, S., Hill, K., Bayon, C., Przybeck, T. R., & Cloninger, C. R. (2002). Temperament, character, and personality disorders: etiologic, diagnostic, treatment issues. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, *106*(3), 189-195.
- Svrakic, D. M., Whitehead, C., Przybeck, T. R., & Cloninger, C. R. (1993). Differential diagnosis of personality disorders by the seven-factor model of temperament and character. *Archives of General Psychiatry*, *50*(12), 991-999.
- Torgersen, S., Kringlen, E., & Cramer, V. (2001). The prevalence of personality disorders in a community sample. *Archives of general psychiatry*, *58*(6), 590-596.
- Verheul, R., & Widiger, T. A. (2004). A meta-analysis of the prevalence and usage of the personality disorder not otherwise specified (PDNOS) diagnosis. *Journal of Personality Disorders*, *18*(4), 309-319.
- Wachs, T. D. (2000). *Necessary but not sufficient: The respective roles of single and multiple influences on individual development*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Wakefield, J. C. (2008). The perils of dimensionalization: Challenges in distinguishing negative traits from personality disorders. *Psychiatric Clinics of North America*, *31*(3), 379-393.
- Widiger, T. A., & Clark, L. A. (2000). Toward DSM-V and the classification of psychopathology. *Psychological bulletin*, *126*(6), 946-963.
- Wright, A. G., Hallquist, M. N., Morse, J. Q., Scott, L. N., Stepp, S. D., Nolf, K. A., & Pilkonis, P. A. (2013). Clarifying interpersonal heterogeneity in borderline personality disorder using latent mixture modeling. *Journal of personality disorders*, *27*(2), 125-143.
- Zhong, J., & Leung, F. (2009). Diagnosis of borderline personality disorder in China: Current status and future directions. *Current psychiatry reports*, *11*, 69-73

Miljana Marić*

Centar za porodični smeštaj i usvojenje,
Novi Sad

UDK 364-785

DOI: 10.19090/gff.2019.1.131-145

Originalni naučni rad

Ivana Mihić

Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

PROCENE SAVETNIKA ZA HRANITELJSTVO O POTREBI RAZVOJA DODATNIH OBUKA ZA URGENTNE HRANITELJSKE PORODICE**

Cilj ovog rada jeste da iz perspektive savetnika za hraniteljstvo ispita potrebu za revidiranjem i kreiranjem novih programa za obučavanje hranitelja koji realizuju urgentni porodični smeštaj. U tom cilju sprovedena je kvalitativna analiza iskaza dobijenih tokom diskusije u fokus grupi koju su činili savetnici za hraniteljstvo zaposleni u Centru za porodični smeštaji usvojenje u Novom Sadu. Iz njihove perspektive teme koje su relevantne za procenu sposobnosti hranitelja i koje se nalaze su u aktuelnoj obuci, jesu: uspostavljanje odnosa sa detetom, razvojne potrebe deteta, separacija od prethodnih staratelja i prostora, kao i gubitak prethodnih staratelja i poznatog prostora, sistemi podrške, dok tema vaspitanja iziskuje revidiranje. Dodatne teme koje trenutno nisu prisutne u obuci, a potrebne su za kvalitetniju brigu o deci jesu: navike deteta, samonega hranitelja i priprema za promenu dinamike porodice koja nastaje odlaskom deteta.

Ključne reči: istraživanje potreba, urgentno hraniteljstvo, kvalitet brige, savetnici za hraniteljstvo, programi obuke

UVOD

Urgentno hraniteljstvo

Nakon studija Rovea (Rowe, 1989), koja je pokazala da su zaposleni u socijalnoj zaštiti realizovali 75% hitnih izmeštaja, iako su biološke porodice dece bile već u sistemu socijalne zaštite, u Velikoj Britaniji dolazi do razvoja novog oblika ove usluge – urgentnog hraniteljstva (*emergency foster care*) (Baginsky, Gorin & Sands, 2017). Pored do tada kratkoročnog hraniteljstva (*short-term foster*

* m.miljana21@gmail.com

** Ovo istraživanja sprovedeno je u okviru projekta „Efekti egzistencijalne nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji”, ON-179022

placements), koje predstavlja privremeni oblik brige o detetu, urgentno hraniteljstvo je razvijeno sa ciljem pružanja privremenog zbrinjavanja deteta, dok se ne realizuje neka od trajnih mera zaštite (Baginsky et al., 2017). Deset godina kasnije istraživači Waterhouse i Brockelsby (1997) zabeležili su da dve trećine smeštaja dece predstavljaju neplanirane, hitne smeštaje, prilikom čega je reč o smeštanju dece do pet ili starije od petnaest godina (Baginsky et al, 2017), što je dodatno argumentovalo značaj postojanja usluge urgentnog porodičnog smeštaja.

Urgentno hraniteljstvo u Republici Srbiji počelo se razvijati nakon reforme sistema socijalne zaštite. Prema pravilniku o hraniteljstvu do urgentnog izmeštanja deteta iz biološke porodice dolazi kada je dete žrtva zlostavljanja i zanemarivanja, ili postoji opasnost da to postane, kao i u slučaju iznenadne sprečenosti roditelja da brinu o detetu (Pravilnik o hraniteljstvu, član 7). *Smernicama za urgentno hraniteljstvo* (Grujić, Milenković, Sorak, Blagojević, Aničić, Petrović, Rakić & Šilić, 2013) obuhvaćena je i definisana važnost ove usluge, kao i njena prednost u odnosu na institucionalni smeštaj, koja proizilazi iz mogućnosti pružanja individualizovanog pristupa detetu, kao i usmeravanje nepodeljene pažnje odrasle osobe, što je veoma značajno za dete koje, usled traumatskih iskustava, ima smanjen kapacitet da se prilagodi pravilima i rutinama u kolektivnim okruženjima. Prema Zakonu o socijalnoj zaštiti i Pravilniku o hraniteljstvu (Pravilnik o hraniteljstvu, član 7) na urgentno izmeštanje u hraniteljske porodice imaju pravo deca od rođenja do tri godine. Razlozi zbog kojih ova deca bivaju izmeštena iz bioloških porodica jesu hospitalizacija roditelja, odlazak roditelja na zatvorsku kaznu, smrt roditelja, kao i zlostavljanje i zanemarivanje (Pejaković & Zajić, 2014). U poslednje vreme dolazi do potrebe urgentnog zbrinjavanja i novorođenčadi direktno iz porodilišta, u slučaju kada roditelji samostalno procene da nemaju kapacitete da brinu o detetu (Šilić, 2018).

Karakteristike urgentnog hraniteljstva

Kako urgentno izmeštanje ima svoje specifičnosti tako i porodica koja obezbeđuje urgentni prihvata mora posedovati određene karakteristike. Prema *Smernicama za urgentno hraniteljstvo* hraniteljska porodica koja pruža ovu uslugu poseduje iskustvo u bavljenju hraniteljstvom, iskustvo uspešnog prevladavanja stresnih situacija, nalazi se u stabilnim fazama životnog ciklusa, karakteriše je fleksibilnost, kao i mogućnost da se jedan član porodice u potpunosti posveti brizi o detetu, što implicira da nije u radnom odnosu (Grujić, 2014).

Funkcija urgentne hraniteljske porodice

Osnovna funkcija urgentne hraniteljske porodice jeste zbrinjavanje deteta od rođenja do tri godine. Pri tome, pod zbrinjavanjem se podrazumeva pružanje i zadovoljavanje osnovnih životnih potreba deteta, a pre svega doživljaja zaštićenosti (Grujić i dr, 2013). Stoga se od hranitelja očekuje spremnost i posedovanje kompetencija za ostvarivanja kontakata sa detetom, prepoznavanja detetovih psiholoških, socijalnih, emocionalnih i fizičkih potreba i adekvatnog zadovoljavanja istih u cilju ostvarivanja dobrobiti deteta (Grujić i dr, 2013).

Proces obučavanja urgentne hraniteljske porodice

Da bi se razvile date kompetencije, hranitelji najpre prolaze kroz proces pripreme koji uključuje obuku, procenu podobnosti za hraniteljstvo, ali i samoprocenu hranitelja o njihovoj podobnosti za hraniteljstvo i spremnosti da preuzmu ovu ulogu (Šilić, 2018).

Trenutno u Republici Srbiji postoje obuke za standardno hraniteljstvo: „Sigurnim korakom do hraniteljstva” (Hadžović et al, 2008), Međunarodni PRAJD program za hranitelje i usvojitelje (engl. PRIDE; Pasztor, Matthews & Plowy, nosilac licence za Srbiju „FICE Srbija”), potom obuka namenjena urgentnim hraniteljima koncipirana u okviru Centra za porodični smeštaj i usvojenje u Beogradu „Urgentno hraniteljstvo” (Ivanišević-Neljdihin, Radovanović, & Vuković-Jovanović, 2010) kao i obuka hranitelja koji brinu o najmlađoj deci, pod nazivom „Hraniteljstvo za bebe” (Milenković & Grujić, 2010).

Istraživanje sprovedeno u Vašingtonu ukazuje na to da su hraniteljima koji obezbeđuju urgentni prihvata dece potrebna znanja o razvojnim potrebama dece, prepoznavanju razvojnog kašnjenja, zatim veštine ostvarivanja saradnje sa mrežom podrške (zdravstveni i socijalni sistem), kao i podržavanje i pripremanje deteta za povratak u biološku porodicu, ili odlazak na neki od drugih oblika socijalne zaštite (McKenzie et al, 2010). Rezultati istraživanja u inostranstvu takođe ukazuju na to da hranitelji koji obezbeđuju urgentni prihvata dece svakako moraju imati razvijene veštine uspostavljanja kontakata sa detetom, pozitivnog odnosa, praćenje potreba deteta i uvremenjeno i adekvatno odgovaranje na iste, kao i empatiju. Kako deca koja bivaju urgentno izmeštena iz biološke porodice neretko imaju razvijene različite internalizovane i eksternalizovane probleme, hraniteljima su neophodne i edukacije na temu prepoznavanja ovih ponašanja, razlikovanja u odnosu na oblike ponašanja koji se javljaju kao posledica razvojnog kašnjenja, kao i razvoj veština delovanja kao bi se redukovali problemi kod deteta (Fisher & Chamberlian, 2000;

Kaminski, Valle, Filene, & Boyle, 2008; Kinniburgh, Blaustein, Spinazzola & Van der Kolk, 2017; Solomon, Niec & Schoonover 2017). Nalazi studija ukazuju na to da hraniteljske porodice koje su prošle kroz neke od obuka izveštavaju o većoj sigurnosti u svoje kompetencije za staranje o detetu, ali i o značajno smanjenom profesionalnom stresu (Smyke, Zeanah, Fox, & Nelson, 2009; Doizer et al, 2009).

Studije koje su za cilj imale utvrđivanje determinante kvaliteta brige o deci na porodičnom smeštaju ukazuju da su to, pre svega, uzrast deteta i njegovo zdravstveno stanje, potom kompetencije hranitelja da prepozna i prilagodi se ranijim navikama deteta, intenzitet traumatskog iskustva deteta, kao i fleksibilnost porodične organizacije prilikom dolaska, boravka i odlaska deteta iz porodice (Gamache, Mirabell & Avery, 2006; Andrew & Ming, 2017; Moody et al , 2018).

Iako se urgentni hranitelji u našoj zemlji regrutuju na osnovu pokazane dobre prakse i kompetencija na standardnom hraniteljstvu, specifičnost urgentnog hraniteljstva zahteva dodatno obučavanje hranitelja i podršku. Prema *Smernicama za urgentno hraniteljstvo* obuka bi trebalo da obezbedi hraniteljima kompetencije usmerene na pružanje kvalitetne brige detetu, što u kontekstu urgentnog prihvata deteta podrazumeva obučavanje hranitelja o različitim potrebama deteta za podrškom ili izazovnih ponašanja koja su posledica intenzivnog i dugotrajnog stresa i razvijanje veština nošenja sa njima (Grujić i dr, 2013).

U našoj zemlji još uvek nisu rađene studije efikasnosti obuka za hranitelje , niti konceptualizacija programa obuka za različite oblike hraniteljstva temeljena na naučnim istraživanjima. Praćenje uspešnosti hranitelja i kvaliteta njegove brige o deci na smeštaju, kao i potreba za dodatnim edukacijama jeste posao savetnika za hraniteljstvo i podrazumeva planiranje podrške za svaku hraniteljsku porodicu.

Stoga je cilj ovog rada da iz perspektive savetnika za hraniteljstvo ispita potrebu za revidiranjem i kreiranjem novih programa obučavanja hranitelja koji realizuju urgentni porodični smeštaj.

METOD

Uzorak: U diskusiji fokus grupe na teme vezane za cilj istraživanja učestvovalo je 8 savetnika za hraniteljstvo (3 psihologa, 3 pedagoga i 2 socijalna radnika) koji rade u Centru za porodični smeštaj i usvojenje u Novom Sadu. Svako od njih ima najmanje dve godine radnog iskustva u sistemu socijalne zaštite i u neposrednom radu sa hraniteljskim porodicama (obučavanje, kontinuirano praćenje kvaliteta brige u porodici i pružanjem podrške). Svaki od članova fokus grupe prošao je kroz edukaciju za realizaciju obuke „Sigurnim korakom do hraniteljstva”i od osnivanja Centra za porodični smeštaj i usvojenje u Novom Sadu (2014. godine)

učestvuje u obučavanju hraniteljske porodice. Sve hraniteljske porodice koje su u nadležnosti ovog Centra prošle su kroz obuku „Sigurnim korakom do hraniteljstva”, a dve porodice su, dodatno, prošle i kroz ranije pomenutu obuku „Urgentno hraniteljstvo”.

Metod i tehnike prikuplja podataka: U cilju istraživanja sprovedena je kvalitativna analiza stavova dobijenih tokom diskusije u okviru fokus grupe. Diskusija u okviru fokus grupe u trajanju od 90 minuta realizovana je u prostoru Centra za porodični smeštaj i usvojenje u Novom Sadu. Diskusiju je vodio autor rada (takođe savetnik za hraniteljstvo). Svi učesnici fokus grupe bili su informisani o toku i ciljevima istraživanja i dali su svoju usmenu saglasnost za učešće u istraživanju. Diskusija u okviru fokus grupe realizovana je na sledeće teme:

Oblast: Priprema za hraniteljstvo

Tema 1. Obuka za standardno hraniteljstvo i urgentno hraniteljstvo. Indikator kvalitetne brige podrazumeva analizu postojećih obuka za urgentno i standardno hraniteljstvo, odnosno analizu teorijskog okvira, znanja, veština i sposobnosti koje hranitelji stižu obukom, način realizacije same obuke, kao i procenu kvaliteta i efekata obuke. Cilj ove obuke je da se identifikuju eventualno novi načini same realizacije, ali i revidirajuju aktuelni ili da se uvede novi teorijski okvir i tema.

Oblast: Boravak deteta u porodici

Tema 1. Promena dinamike hraniteljske porodice, nakon dolaska deteta u nju. Indikator kvalitetne brige obuhvata procenu relevantnosti postojeće obuke da pripremi hranitelje za promene koje će usledeti dolaskom deteta.

Tema 2. Situacija urgentnog smeštanja deteta i informacije koje hranitelj dobija o detetu. Indikatorom kvalitetne brige je obuhvaćena procena savetnika za hraniteljstvo o relevantnosti postojeće obuke da pripremi hranitelje na izazove na koje mogu da nailaze tokom urgentnog smeštaja deteta, a koje se tiču same situacije smeštanja i prirode urgentnog smeštaja.

Tema 3. Uzrast deteta i kvalitet brige. Indikator kvalitetne brige podrazumeva procenu u kojoj meri postojeće obuke mogu da pruže adekvatne kompetencije i pripreme hranitelja za prepoznavanje potreba deteta za podrškom.

Tema 4. Navike deteta. Indikator kvalitetne brige podrazumeva procenu o tome koliko postojeće obuke mogu da omoguće hraniteljima sticanje uvida o važnosti rutina za razvoj deteta, ali i značaja kapaciteta porodice za prilagođavanje tim navikama, da bi briga bila što kvalitetnija.

Tema 5. Traumatsko iskustvo deteta koje se urgentno izmešta. Indikator kvalitetne brige obuhvata procene savetnika za hraniteljstvo o relevantnosti postojeće obuke za sticanje kompetencija potrebnih za intervenciju ili prevenciju traumatskih iskusitava.

Tema 6. Sistemi podrške na koje se oslanjaju hranitelji za vreme boravka deteta. Indikator kvalitetne brige obuhvata procenu relevantnosti postojeće obuke da pripremi i razvije kompetencije hranitelja za građenje mreže podrške, kao i korišćenje resursa u lokalnoj zajednici sa ciljem pružanja kvalitetne brige o detetu.

Oblast: Odlazak deteta iz porodice

Tema 1. Priprema za odlazak deteta iz porodice. Ovaj indikator kvalitetne brige odnosi se na procene savetnika za hraniteljstvo o načinima na koje postojeća obuka razvija kod hranitelja veštine da pripreme dete za napuštanje njihove porodice, ali i veštine da sebe i druge članove porodice pripremaju za taj odlazak.

Tema 2. Promena dinamike porodice, nakon odlaska deteta iz nje. Indikator kvalitetne brige obuhvata procene savetnika za hraniteljstvo o kvalitetu načina na koje postojeća obuka razvija kompetencije na koje se porodica oslanja kako bi uspostavila ponovni balans i nastavila životni ciklus porodice.

Sve oblasti za diskusiju su odabrane na osnovu rezultata istraživanja o determinantama kvaliteta staranja o detetu u hraniteljskim porodicama (Gamache et al, 2006; Andrew & Ming, 2017; Moody et al, 2018).

REZULTATI

Oblast: Priprema za hraniteljstvo

Tema 1. Savetnici za hraniteljstvo prepoznaju da se obuka „Sigurnim korakom do hraniteljstva” oslanja na teoriju traume, kao i na neku od teorija razvoja poput teorije afektivne vezanosti ili teorije učenja, dok se obuka „Urgentno

hraniteljstvo” oslanja na teorijski okvir traume (*FGSH2 (psiholog2)*): „Teorijski okvir razumevanja obuke jeste teorija afektivne vezanosti”; *FGSH8 (socijalni radnik2)*: „Teorija traume je takođe prisutna, kao i teorija učenja” (*FGSH2 (psiholog2)*): „Obuka za urgentno hraniteljstvo se najviše koncipira na iskustvu trauma.”). Ono što se pokazuje kao potrebno jeste da tema vaspitanja i brige o detetu treba da bude revidirana u skladu sa aktuelnim saznanjima iz ove oblasti (*FGSH7 (socijalni radnik1)*): „Tema o vaspitanju treba da bude drugačije obrađena na obuci. Ova aktuelna je prevaziđena.”; *FGSH8 (socijalni radnik2)*: „Trebalo bi uvesti više kao neku pozitivnu disciplinu u odnosu na ono što se nalazi u priručniku.”). Prema proceni učesnika diskusije sama obuka „Sigurnim korakom do hraniteljstva” nije dovoljna urgentnim hraniteljima, budući da je to opšta obuka. Teme koje obuka za urgentne hranitelje treba da obuhvati jesu: nega malog deteta (briga o psihološkim i fizičkim potrebama), uspostavljanje odnosa, praćenje potreba deteta, odgovaranje na potrebe deteta, različiti vaspitni stilovi i pristupi u staranju o detetu, razvojne faze, ali i teme vezane za prevenciju izgaranja. Pored toga, hraniteljima je neophodna obuka koja će im omogućiti razvoj konkretnih kompetencija. (*FGSH1 (pedagog1)*): „Obuka za urgentno hraniteljstvo bi mogla da ide po fazama – pravni deo, povezivanje sa detetom, na šta da reaguju, na šta ne.”; *FGSH3 (psiholog3)*: „Sve koncepte o kojima mi govorimo treba operacionalizovati i prevesti u konkretne veštine koje će biti razumljive hraniteljima”; *FGSH8 (socijalni radnik2)*: „Separacija je isto veoma važna”; *FGSH7 (socijalni radnik1)*: „I kako da se odmaraju, taj moment samonege, pre smeštaja, tokom smeštaja i nakon smeštaja, kako bismo sprečili burn out”).

Oblast: Boravak deteta u porodici

Tema 1. Iz perspektive savetnika za hraniteljstvo hranitelji se za novu dinamiku u porodici pripremaju kroz temu koja obuhvata promene koje nastaju u porodici nakon dolaska. Ova tema obrađuje se kroz interaktivnu vežbu koja za cilj ima da dočara budućim hraniteljima kako se promene u porodici odvijaju (*FGSH3 (psiholog3)*): „Na obuci postoji jedna radionca koja je u potpunosti posvećena promenama koje nastaju, upravo se tako i zove. Od samog zadatka za porodicu, otvara se pitanje kakve ćete promene vi napraviti, od onih fizičkih promena, novih zaduženja za članove porodice”).

Tema 2. Prema rečima savetnika za hraniteljstvo obuka teorijski priprema hranitelje za situaciju samog prihvata deteta kroz teme koje obuhvataju procedure smeštanja deteta, ostvarivanja kontakta se detetom, i najčešćih informacija koje

hraniteljska porodica dobije o detetu (*FGSH1 (psiholog1)*): „Za iskustva sa kojima se hranitelji susreću obuka ih priprema kroz teroijsku radionicu, informišući ih o procedurama smeštanja i informacijama o detetu”).

Tema 3. Kompetencije hranitelja da pruže adekvatnu brigu detetu na različitim uzrastima, prema rečima savetnika za hraniteljstvo, obrađuju se na obuci kroz različite temekoje obuhvataju faze razvoja. To se dešava uglavnom kroz problemske situacije koje hranitelji rešavaju (*FGSH3(psiholog3)*): „Trenner ovu temu može da provuče kroz nekoliko vežbi, kroz problemske situacije, kada daje hraniteljima zadatak da oni reše situaciju koja iziskuje zapravo prilagođavanje načina brige različitim uzrastima”).

Tema 4. Prema rečima savetnika za hraniteljstvo, ova tema ne postoji u obuci „Sigurnim korakom do hraniteljstva”, ali se provlači kroz druge teme, o potrebama deteta, razvojnim periodima (*FGSH4(pedagog1)*): „O navikama deteta se posebno ne govori, ali se provlači kroz druge teme, poput potreba deteta, razvojnim periodima deteta). Ovo se najčešće realizuje kroz grupnu diskusiju, gde budući hranitelji imaju prilike da podele sa grupom svoje prethodno roditeljsko iskustvo, ukoliko ga imaju (*FGSH4(pedagog1)*): To se obrađuje razmenom iskustva koje imaju u roditeljstvu kroz grupnu diskusiju.”). Iz perspektive savetnika za hraniteljstvo, sagledavanje navika deteta u slobodnim aktivnostima kroz prizmu teorije afektivne vezanosti, kao i prilike za kranje stimulativnog okruženja i razvoj kompetencija hranitelja za korišćenje ovih navika za uspostavljanje kontakta, nedostaje na aktuelnoj obuci (*FGSH2(psiholog2)*): „O navikama dece u slobodnim aktivnostima se ne govori, iako mogu biti jako korisne za stimulaciju razvoja.”).

Tema 5. Učesnici diskusije izveštavaju da se na aktuelnoj obuci o traumatskim iskustvima govori kroz teme o razvojnim fazama deteta, kao i kroz različita iskustva dece iz sistema socijalne zaštite. Kako bi budući hranitelji što više osvestili značaj iskustava za detetov razvoj, pa i onih toksičnih, ova tema se realizuje pomoću vežbe demonstracije (*FGSH5 (pedagog2)*): „Na obuci se govori o različitim iskustvima koja mogu biti traumatska.”; *FGSH1(psiholog1)*): „Nakon teorijskog bloka dajemo im zadatke da povezuju različita ponašanja dece sa prethodnim iskustvom.”). Ono što se uočava na osnovu iskaza savetnika za hraniteljstvo jeste da ovaj segment obuke ima za cilj podizanje svesti hranitelja o značaju detetovog iskustva i prepoznavanje njegovog delovanja na razvoj, dok na sticanje konkretnih veština namenjenih intervenciji i prevenciji temeljenih na

odnosu sa detetom (prepoznavanje detetove potrebe, interpretiranje i adekvatno odgovaranje na iste), obuka nije usmerena (*FGSH1(psiholog1)*: „Nakon teorijskog bloka, dajemo im zadatke da povezuju različita ponašanja dece sa prethodnim iskustvom, a nakon toga da promisle kako bi radili sa detetom.”).

Tema 6. Nastojeći da hranitelje informišu o značaju sistema podrške, kao i o različitim funkcijama i nadležnostima delova sistema (sistema socijalne zaštite, zdravstvenog i obrazovnog sistema), tokom boravka deteta na hraniteljstvu na obuci „Sigurnim korakom do hraniteljstva” govori se o timu čija je funkcija pružanje podrške hraniteljskim porodicama sa ciljem adekvatnijeg staranja o detetu i dobrobiti čitave porodice (*FGSH3(psiholog3)*: „Tema o sistemu socijalne zaštite se obrađuje. Postoji deo posvećen sistemima podrške o kome se govori na obuci, daju se informacije o nadležnostima ustanova.”). Takođe, na osnovu iskaza savetnika za hraniteljstvo, uočava se i potreba za dodatnim informisanjem o različitim pravnim postupcima i procedurama sa kojima se hranitelji suočavaju tokom smeštaja deteta (*FGSH1(pedagog1)*: „Obuka za urgentno hraniteljstvo bi mogla da sadrži pravni deo o procedurama i pravilima koje je potrebno ispuniti”).

Oblast: Odlazak deteta iz porodice

Tema 1. Obuka „Sigurnim korakom do hraniteljstva” priprema hranitelje za odlazak deteta teorijski govoreći o gubitku i separaciji, kao i o identitetu detetu. Prema iskazu savetnika za hraniteljstvo ovu temu teško je obraditi praktično na prvoj obuci kroz koju hranitelji prolaze, budući da nemaju još uvek iskustvo u hraniteljstvu, pa se često povezuje sa prethodnim iskustvom nekog gubitka (*FGSH1(psiholog1)*: „Teorijski, da - obuka ih priprema za odlazak deteta, ali kada se nađu u toj situaciji bude im teško.”; *FGSH6(pedagog3)*: „Ne možemo to obraditi kroz neku vežbu, kada hraniteljstvo još nije zasnovano, nemaju to u iskustvu.”). Na osnovu iskaza savetnika za hraniteljstvo uočava se da obuka treba adekvatnije da pripremi hranitelja za odlazak deteta, da im omogući sticanje veština za prevazilaženje vlastitih emocija kako bi mogli adekvatno da pripreme dete za odlazak iz porodice i nastave da se bave hraniteljstvom (*FGSH8 (socijalni radnik2)*: „Separacija je veoma važna, šta mogu da očekuju i od sebe i kako i sebi da pomognu, da ih rasteretimo”).

Tema 2. Obuka „Sigurnim korakom do hraniteljstva” ne obrađuje ovu temu. Prema njihovim rečima, savetnici za hraniteljstvo to kompenzuju intenzivnijom podrškom u periodu odlaska deteta (*FGSH6 (pedagog3)*: „Obuka govori malo o

pripremi za odlazak, ali to je uloga savetnika da ih pripremi za odlazak deteta”; *FGSH1(psiholog1)*: „To su zadaci savetnika za hraniteljstvo, da pripremimo hranitelje za odlazak deteta”).

DISKUSIJA

Ukoliko se od hranitelja očekuje visoka posvećenost i kvalitet brige, zadatak stručnjaka u ovoj oblasti svakako jeste da kreira edukacije čija će realizacija omogućiti hraniteljima da razvijaju potrebne veštine i usvoje znanja, kao i da učini dostupnim kontinuirano stručno usavršavanje i razmenu iskustava kao oblike podrške. Na značajne efekte obuka ukazuju rezultati istraživanja koja su za cilj imala evaluaciju obuka u inostranstvu. Efekti su uglavnom vidljivi u doživljaju kompetentnosti kao i u nižem nivou stresa u odnosu na hranitelje koji nisu prošli obuke (Gamache et al, 2006; Hutchings, Griffith, Bywather & Williams, 2017; Andrew & Ming, 2017; Messer, Boat & Olfason, 2018; Moody et al, 2018). Kreiranje obuka temeljenih na prethodnim istraživanjima potreba same korisničke populacije nije uobičajena praksa kod nas. Istraživanja u inostranstvu, međutim, ističu značaj na istraživanjima temeljene prakse, pa tako i kreiranja programa temeljenih na naučnim dokazima (McHugh & Barlow, 2010; Odom, Collet-Klingenberg, Rogers & Hatton 2010; Henggeler & Schoenwald, 2011; Royse, Thyer & Padgett 2015).

U Srbiji svi hranitelji u toku pripreme prolaze obuku „Sigurnim korakom do hraniteljstva”. Ova obuka obuhvata teme: razvoj kompetencija hranitelja, životne krize i obrasci funkcionisanja porodice, potrebe i razvoj deteta, prava deteta, gubci, kontinuitet života deteta i njihov identitet, porodično vaspitanje, zaštita dece od zlostavljanja i zanemraivanja i izgradnja partnerskog odnosa, a realizuju je savetnici za hraniteljstvo. Studije efikasnosti ove obuke nisu rađene. Podršku u kvalitetu brige i funkcionisanju hraniteljske porodice dodatno pružaju savetnici za hraniteljstvo.

Teme koje su iz perspektive savetnika za hraniteljstvo relevantne i koje se nalaze u aktuelnoj obucijesu pre svega uspostavljanje odnosa sa detetom, razvojne potrebe deteta, separacija i gubitak i sistemi podrške na koje hranitelji mogu da se oslone. Tema vaspitanja i kvaliteta brige o detetu pokazala se kao veoma važna iz perspektive savetnika za hraniteljstvo, s tim što se naglašava nužnost revidiranja teorijskog okvira u skladu sa aktuelnim saznanjima iz ove oblasti. Ovakvi rezultati nisu začuđujući s obzirom na to da je obuka „Sigurnim korakom do hraniteljstva” koncipirana skoro pre deceniju, a od tada suistraživači u ovoj disciplini došli su do brojnih uvida o različitim stilovima vaspitanja, kao i o efektima različitih vaspitnih

stilova na razvoj deteta, te o ključnim indikatorima kvalitetne brige (Isaković, 2018; Zarra-Nezehad et al, 2018). Programi obuka u inostranstvu u svoj sadržaj uključuju teme o pozitivnom disciplinovanju (Andrew & Ming, 2017; Moody et al, 2018) što su i učesnici diskusije prepoznali kao značajno.

Ono što aktuelno nije deo kurikuluma obuka, a savetnici smatraju važnim, jeste samonega i prevencija sagorevanja hranitelja, navike deteta i sa njima povezana specifična iskustva, uključujući i one u slobodnim aktivnostima, ali i traumatska iskustva i efekte na razvoj i ponašanje deteta, kao i kapacitete deteta za uspostavljanje odnosa, te pripremu hranitelja za promene koje nastaju u dinamici porodice sa odlaskom deteta. Istraživanje efikasnosti obuka hranitelja koji pružaju uslugu urgentnog smeštaja, ukazuju da priprema za intenzivne promene do kojih dolazi pri smeštanju ali i pri odlasku deteta dovodi do smanjenog stresa hranitelja, a samim tim i smanjini procenat sagorevanja u svojoj profesionalnoj ulozi (Smyke et al, 2009). Kurikulumi obuka u inostranstvu upravo sa ciljem podrške odnosima i prevenciji sagorevanja, snažno naglašavaju značaj međusobne interakcije hranitelja tokom obuke, ali i formiranje grupa hranitelja nakon obuke koje uključuju superviziju i/ili grupu samopodrške (Hutchings et al, 2017; Andrew & Ming, 2017; Masser et al, 2018). Teme vezane za specifična iskustva deteta u uobičajenim rutinama (ishrana, kupanje, igra) mogu biti veoma korisne za hranitelje kako bi što bolje razumeli ponašanja deteta. Istraživanja u inostranstvu potvrđuju značaj programa obuke hranitelja namenjih usko specifičnim temama poput ishrane, kupanja deteta, igre kao stimulacije razvija (Gamache et al, 2006).

U odnosu na programe obučavanja hranitelja kod nas, programi u inostranstvu se daleko više oslanjaju na teoriju afektivne vezanosti i socijalnog učenja (uvode teme empatije, uspostavljanja odnosa sa detetom, uočavanja potreba deteta, interpretiranja i adekvatnog reagovanja na potrebu deteta, kreiranja sigurnog okruženja za dete, pomoći detetu u organizovanju iskustava, modelovanja ponašanja deteta zasnovano na pozitivnoj disciplini), nego što su to veštine proizašle iz pristupa teorije traume i intervencije (veštine suočavanja sa stresom, zaštita deteta od bilo kakvog iskustva koje može biti traumatično, organizvanje iskustva, direktna pomoć detetu u prevladavanju traume i slično). Aktuelna obuka za urgentno hraniteljstvo u Srbiji bazira se na teoriji trauma i intervencije, a obuka za standardno hraniteljstvo uključuje i teorijski okvir afektivne vezanosti i teorije učenja.

Ovo istraživanje je, kao prvo ovog tipa u Srbiji, otvorilo mogućnost da neki od ključnih aktera procesa brige o deci na urgentnom smeštaju ponude svoja iskustva i viđenja načina pripreme za pružanje ove usluge. Sa ciljem dobijanja jasnije slike o potrebama urgentnih hranitelja za dodatnim kompetencijama,

potrebna je sveobuhvatnija analiza potreba, koja uključuje različite centre za porodični smeštaj i usvojenje, ali i veći broj hraniteljskih porodica koje pružaju urgentni porodični smeštaj.

S obzirom na to da je urgentno hraniteljstvo još uvek u procesu razvoja, detaljnija konceptualizacija ovog oblika hraniteljstva u mnogome bi olakšala poslove i samih hranitelja i onih koji su u direktnom radu sa njima. Takođe, jasnija konceptualizacija bi ponudila i jasniji početni okvir za kreiranje obuka za pripremu urgentnih hraniteljskih porodica, ali i obuka i drugih oblika profesionalne podrške u toku realizacije usluge urgentnog hraniteljskog smeštaja. Ovo za posledicu može da ima i otvaranje pitanja stručnog usavršavanja savetnika za hraniteljstvo koji brinu o urgentnim hraniteljskim porodicama. Ovakav vid daljeg razvoja urgentnog hraniteljstva, zaista bi doveo do profesionalizovanja uloge urgentnih hranitelja, kako se i predviđa reformom sistema socijalne zaštite (Žegarac, Ignjatović & Milanović 2014).

Miljana Marić, Ivana Mihić

TRAINING NEEDS FOR EMERGENCY FOSTER PARENTS: PERSPECTIVE ADVISORS FOR FOSTER CARE

Summary

The aim of this paper is to assess the extent to which the training available builds the competencies of emergency foster parents, as well as the need for additional training, or the improvement of existing ones with the aim of quality care for children. The research used a qualitative approach, a focus group discussion, in which advisors for foster care took part. They are employed at the Center for Foster Care and Adoption, Novi Sad. Training for foster parents in our country arises from the trauma and intervention framework, and partly relies on the attachment framework. Training for foster parents in other countries arises from the attachment framework and social learning theory. From prospective advisors for foster care, the topics that are relevant and found in current training are: attachment, children developmental needs, separation and loss, and support systems for foster parents. On the other hand, topics in the discipline need revising in accordance with current knowledge in this field. Additional topics that are not currently present, but are needed for quality care include: children's habits, selfcare and preparations for changing family dynamics resulting from leaving a child.

Keywords: emergency foster care, advisors for foster care, quality care, training for foster parents, qualitative approach

LITERATURA

- Andrew, S. B. & Ming, C. (2017). Foster parent training programmes for foster youth: a content review. *Child & Family Social Work, Vol. 22*, 548–599.
- Baginsky, M., Gorin, S. & Sands, C. (2017). *The fostering system in England: Evidence review*. London: King's college.
- Belsky, J. (1984). The determinants of parenting: A process model. *Child development, 83–96*.
- Berrick, J.D. & Skivenes, M. (2012). Dimensions of high quality foster care: Parenting plus. *Children and Youth Services Review, 34(9)*, 1956–1965.
- Dozier, M., Lindheim, O., Lewis, E., Bick, J., Bernard, K. and Peloso, E. 2009. Effects of a foster parent training programs on young children attachment behaviors: Preliminary evidence from a randomized clinical trial. *Child Adolescent Social Work, 26*: 321–331.
- Gamache, S., Mirabell, D. & Avery, L. (2006). Early Childhood Development and Nutritional Training for Foster Parents. *Child and Adolescent Social Work Journal, Vol.23, No.5*, 501–513.
- Grujić, D., Milenković, S., Sorak, S., Blagojević, V., Aničić, V., Petrović, Ž., Rakić, I. i Šilić, V. (2013). *Smernice za razvoj urgentnog hraniteljstva*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu.
- FICE Srbija (2008). PRAJD program za hranitelje i usvojitelje: Resursi za roditeljstvo – informacije, razvoj, obrazovanje. *Nepublikovan radni materijal*.
- Fisher, P. A., Gunnar, M. R., Chamberlain, P., & Reid, J. B. (2000). Preventive intervention for maltreated preschool children: Impact on children's behavior, neuroendocrine activity, and foster parent functioning. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 39 (11)*, 1356–1364.
- Hadžović, Lj., Tekić, V., Grujić, D., i Ivanišević, Lj. (2008). *Program pripreme budućih hranitelja „Sigurnim korakom do hraniteljstva”*: Priručnik za trenere. Beograd: Ministarstvo rada i socijalne politike.
- Harden, B.J., Meisch, A.D., Vick, J.E., & Pandohie-Johnson, L. (2008). Measuring parenting among foster families: The development of the Foster Parent Attitudes Questionnaire (FPAQ). *Children and Youth Services Review, 30*, 879–892.
- Henggeler, S. W., & Schoenwald, S. K. (2011). Evidence-Based Interventions for Juvenile Offenders and Juvenile Justice Policies that Support Them. *Social*

- Policy Report. Volume 25, Number 1. *Society for Research in Child Development*.
- Hutchings, J., Griffith, N., Bywater, T. & Williams, M. E. (2017). Evaluation the Incredible Years Toddler Parenting Programme with parents of toddlers disadvantage (Flying Start) areas of Wales. *Child: care, health and development, Vol.1*, 104–113
- Ivanišević-Neljdihin, Lj., Radovanović, J. i Vuković-Jovanović, M. (2010). *Urgentno hraniteljstvo*. Beograd: Centar za porodični smeštaj i usvojenje Beograd.
- Isaković, O. (2018). Efekti percipiranih roditeljskih postupaka prilikom korigovanja neprimerenih ponašanja dece na aktuelna uverenja o disciplinovanju u mlađem odraslom dobu: retrospektivna studija.
- Kaminski, J. W., Valle, L. A., Filene, J. H., & Boyle, C. L. (2008). A meta-analytic review of components associated with parent training program effectiveness. *Journal of abnormal child psychology*, 36(4), 567–589.
- Kinniburgh, K. J., Blaustein, M., Spinazzola, J., & Van der Kolk, B. A. (2017). Attachment, Self-Regulation, and Competency: A comprehensive intervention framework for children with complex trauma. *Psychiatric annals*, 35(5), 424–430.
- Leathers, S. J., Spilfogel, J. E., McMeel, L. S. & Atkins. M. S. (2011). Use of parent management training intervention with urban foster parents: A pilot study. *Children and Youth Services Review, Vol.33, No.7*, 1270–1279.
- McHugh, R. K., & Barlow, D. H. (2010). The dissemination and implementation of evidence-based psychological treatments: a review of current efforts. *American Psychologist*, 65 (2), 73.
- McKenzie, L. B., Ahir, N., Stolz, U., & Nelson, N. G. (2010). Household cleaning product-related injuries treated in US emergency departments in 1990–2006. *Pediatrics*, peds-2009.
- Messer, P.E., Boat, W.B. & Olfason. E. (2015): Children- Adult Relationships Enhancement (CARE) : An evidence-informed program for children with a history of trauma and other behavioral challenges. *Child abuse & Neglect*, 136–145.
- Milenković, S. i Grujić, D. (2010). *Hraniteljstvo za bebe*. Beograd: Centar za porodični smeštaj i usvojenje Beograd.
- Moody, G., Brookes-Howell, L., Channigs-John, R., Channon, S., Coulman, E., Lua, M., Rees, A., Scourfield, J., Sergott, J. & Robing, M. (2018). Evaluating the long-term impact of the Foster Changes training programme for foster carers

- in Wales, the Confidence in Care trial: study protocol for a randomised controlled trial. *Trials*, Vol.19, No.1, 34–48.
- Odom, S. L., Collet-Klingenberg, L., Rogers, S. J., & Hatton, D. D. (2010). Evidence-based practices in interventions for children and youth with autism spectrum disorders. *Preventing school failure: Alternative education for children and youth*, 54(4), 275–282.
- Orme, J.G., Buehler, C., McSurdy, M., Rhodes, K., & Cox, M. (2003). The foster parent potential scale. *Research on Social Work Practice*, 13 (2), 181–207.
- Pejaković, Lj. i Zajić, G. (2014). *Deinstitucionalizacija rezidencijalnih ustanova socijalne zaštite u Srbiji: trenutni status i preporuke za dalje unapređenje procesa deinstitucionalizacije*, Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.
- Porodični zakon (2005). Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/05.
- Pravilnik o hraniteljstvu (2008). Službeni glasnik RS, br. 36/2008
- Royse, D., Thyer, B. A., & Padgett, D. K. (2015). *Program evaluation: An introduction to an evidence-based approach*. Cengage Learning.
- Smyke, T. A., Zeanah, H. C., Fox, A. N. & Nelson, A. C. (2009). A New Model of Foster Care for Yong Children: *The Bucharest Early Intervention Project. Infant and Early Childhood Mental Health*, Vol.18, No, 3, 721-734.
- Solomon, D. T., Niec, L. N., & Schoonover, C. E. (2017). The impact of foster parent training on parenting skills and child disruptive behavior: a meta-analysis. *Child maltreatment*, 22(1), 3-13.
- Stone, N., & Stone, S. (1983). The prediction of successful foster placement. *Social Casework*, 64 (1), 11–17.
- Šilić, V. (2018). Mentalno zdravlje dece na hraniteljstvu: uloga kvaliteta staranja o detetu od strane hranitelja. *Doktorska distertacija*.
- Zarra-Nezhad, M., Moazami-Goodarzi, A., Nurmi, J. E., Eklund, K., Ahonen, T., & Aunola, K. (2018). Children's Shyness Moderates the Associations between Parenting Behavior and the Development of Children's Pro-Social Behaviors. *Journal of Child and Family Studies*, 1–11.
- Žegarac, N., Ignjatović, T. D., & Milanović, M. (2014). *Kada nam nedelja dolazi sredom: usluge za decu sa smetnjama u razvoju i njihove porodice*. Fakultet političkih nauka, Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu.

Jelena Šakotić Kurbalija*
Biljana Trifunović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 347.627.2:159.913-055.2
DOI: 10.19090/gff.2019.1.147-168
Originalni naučni rad

POVEZANOST POTENCIJALA ZA RAZVOD I PSIHOFIZIČKOG ZDRAVLJA ŽENA**

U cilju utvrđivanja povezanosti psihofizičkog zdravlja žena sa njihovim potencijalom za razvod, odnosno sa njihovim razmatranjem razvoda, prikupljeni su podaci na uzorku od 1338 žena, starosti od 21 do 76 godina ($AS = 40.07$, $SD = 9.10$), koje su u bračnoj zajednici u trajanju od jedne do 50 godina ($AS = 15.52$, $SD = 8.85$). Potencijal za razvod je meren skraćenom formom *Indeksa bračne nestabilnosti* (Marital Instability Index: Booth, Johnson & Edwards, 1983), dok je *Skala psihofizičkog zdravlja* (SPFZ-1: Majstorović, 2011) korišćena za procenu kako opšteg psihofizičkog zdravlja, tako i njegovih različitih aspekata: poremećaja fizičkog zdravlja, straha i anksioznosti, depresivnih reakcija, umora i poremećaja socijalnog ponašanja. Rezultati jednofaktorske multivarijatne analize kovarijanse (MANCOVA) pokazuju da su glavni efekti potencijala za razvod kod žena, nakon statističkog uklanjanja uticaja roditeljstva i dužine bračnog odnosa, značajni na multivarijatnom nivou, pri čemu ispitanice koje svoj brak doživljavaju stabilnim ostvaruju više rezultate na svim dimenzijama psihofizičkog zdravlja u odnosu na ispitanice koje svoj brak procenjuju kao nestabilan. Dobijeni rezultati sugerišu da je, pored razvoda braka, i sama bračna nestabilnost značajno povezana sa različitim psihofizičkim simptomima.

Ključne reči: potencijal za razvod, bračna nestabilnost, psihofizičko zdravlje, razvod braka

UVOD

Pri određenju braka pojedini autori (npr. Harway, 2005) ističu da je u pitanju kompleksna intimna relacija u kojoj par razmenjuje emocije i ostvaruje

* jelenasakotickurbalija@ff.uns.ac.rs

** Istraživanje prikazano ovim radom predstavlja deo projekta „Efekti egzistencijalne nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji“, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (ON179022).

Iz razloga što su svi radovi pisani na osnovu podataka prikupljenih na istom uzorku ispitanika, mi te radove navodimo na kraju teksta u poglavlju Povezana literatura.

bliskost. Međutim, neuporedivo su češća određenja u kojima autori ističu da je osnovna funkcija braka zasnivanje porodice, odnosno obezbeđivanje potomstva. Mada ova dva određenja nisu međusobno isključiva, ipak govore o dva suštinski različita pristupa braku. O tome koliko je rasprostranjeno i opšteprihvaćeno uverenje da je u braku ključna reproduktivna funkcija govori i to što se bračna razdoblja dele u odnosu na starost potomaka, i to najčešće na: 1. početak braka i razdoblje bez dece, 2. rođenje deteta i rano detinjstvo dece, 3. razdoblje školske dece, i 4. razdoblje odrasle dece – „prazno gnezdo„ (Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Imajući ovo u vidu, ne čudi da su brak i bračni odnosi privukli veću pažnju sociologa i psihologa tek kada su velike društveno-ekonomske promene počele u zabrinjavajućoj meri da ugrožavaju formiranje porodice i njeno očuvanje. Pokrenuta su brojna istraživanja usmerena na utvrđivanje faktora razvoja bračne nestabilnosti i posledica razvoda – kako razvod utiče na dalji život razvedenih partnera, i ona posebno usmerena na to kako razvod utiče na funkcionisanje dece razvedenih roditelja. Brojna istraživanja su bila usmerena i na utvrđivanje faktora koji doprinose bračnom zadovoljstvu i stabilnosti bračnog odnosa. Međutim, u osnovi svih pokrenutih istraživanja usmerenih na proučavanje braka i bračnih odnosa nalazio se isti praktični cilj: rad na prevenciji razvoda, odnosno pomoć supružnicima u očuvanju kompletne porodice.

U kontekstu istraživanja, koncept bračne nestabilnosti dosledno se koristi da bi se označila težnja nekog bračnog para da se razdvoji bez obzira na to da li će doći do zakonskog razvoda braka ili ne (Booth, Johnson & Edwards, 1983). Pojedini autori (npr. Čudina-Obradović i Obradović, 2006) bračnu nestabilnost određuju kao proces koji traje od momenta sklapanje braka do momenta kada sud taj brak proglasi nevažećim. Pritom, kao sinonim za bračnu nestabilnost („marital instability”), različiti strani autori ponekad navode i „potencijal za razvod” (“divorce potential”, “potential for divorce”), u smislu mogućnosti ili verovatnoće razvoda, dok grupa autora iz Hrvatske (Tadinac, Kamenov, Jelić, i Hromatko, 2005) „potencijal za razvod” eksplicitno označava kao meru (ne)stabilnosti veze.

Preuzimajući skraćenu formu *Indeksa bračne nestabilnosti* (Marital Instability Index: Booth, Johnson & Edwards, 1983) od Tadinac, Kamenov, Jelić i Hromatko (2005), Šakotić-Kurbalija (2011) preuzima i sintagmu „potencijal za razvod” kao sinonim za bračnu nestabilnost, ali naknadno (Šakotić-Kurbalija, 2017) pravi razliku između bračne nestabilnosti i potencijala za razvod, posmatrajući bračnu nestabilnost kao relaciju, a potencijal za razvod kao individualnu karakteristiku – stepen individualne spremnosti partnera na razvod (Šakotić-Kurbalija, 2017). U čemu se ogleda značaj ove distinkcije!? U istraživanjima

bračnih odnosa često se ispituje samo jedan od partnera. Čak i kada se ispituju oba partnera, u statističkim analizama njihovi odgovori se najčešće razdvajaju i posmatraju samo kao delovi zavisnih uzoraka, a ne kao jedinstven rezultat nekog para. Kako je spremnost jednog od partnera da pokrene razvod braka nužan i dovoljan uslov za završetak postojećeg bračnog odnosa, bez obzira da li će doći do formalnog, zakonskog okončanja bračne zajednice ili samo do fizičkog razdvajanja bračnih partnera, informacija o postojanju takve namere samo jednog partnera nam je dovoljna da zaključimo da su brak i bračni odnos nestabilni. Međutim, ukoliko imamo samo informaciju da jedan od partnera ni ne pomišlja na razvod, na osnovu toga ne možemo izvući pouzdan zaključak da je reč o stabilnom bračnom odnosu, jer je moguće da druga osoba u paru ima sasvim drugačije potrebe i planove u vezi sa njihovom zajedničkom budućnošću. Dakle, brak i bračni odnos mogu biti nestabilni, a da pritom jedan partner (koji može biti naš ispitanik) izveštava o niskom potencijalu za razvod. Zato je primerenije iskaze ispitanika tretirati kao njihovo individualno svojstvo, a ne kao stanje i svojstvo partnerskog odnosa. Samo u slučaju da pojedinac izveštava o (sopstvenoj) spremnosti na razvod možemo govoriti o tome da je bračni odnos nestabilan.

U ovom radu se pod potencijalom za razvod, takođe, podrazumeva i individualna karakteristika, odnosno stepen individualne spremnosti partnera (u ovom istraživanju, spremnost žene) na razvod. Nestabilnost bračnog odnosa (koja podrazumeva mogućnost razvoda) razvija se usled različitih životnih problema, stresa i frustracija koji prevazilaze aktuelne sposobnosti bračnih partnera da ih na konstruktivan način prevladaju. Bračna (ne)stabilnost zato nije statična karakteristika bračnog odnosa, već oscilira – menja se tokom vremena pod uticajem velikog broja faktora.

Budući da hronični stres doprinosi smanjenju bračnog zadovoljstva i bračnoj nestabilnosti (Harper, Schaalje & Sandberg, 2000; Šakotić-Kurbalija, Trifunović i Kurbalija, 2017), a istraživački nalazi ukazuju i da su uzročnici raspada bračnih odnosa često neadekvatni pristupi rešavanju bračnih problema (Fincham & Beach, 2010), važno je imati u vidu da različita istraživanja (npr. Hobfoll, Dunahoo, Ben-Porath, & Monnier, 1994; Bouchard, Sabourin, Lussier, Wright, & Richer, 1998; Strizović, Šakotić-Kurbalija i Trifunović, 2017; Šakotić-Kurbalija i Trifunović, 2017) upućuju na zaključak da su muškarci i žene skloni različitim strategijama suočavanja sa stresom. Pritom, nalazi ukazuju da se žene, u poređenju sa muškarcima, češće žale na probleme u braku i da uočavaju više bračnih problema (Amato & Rodgers, 1997), a da muškarci mnoge bračne probleme ni ne uočavaju ili ih smatraju nevažnim (Thompson & Walker, 1989). Utvrđeno je i da postoje značajne polne razlike kada su u pitanju vrste negativnih životnih događaja koji

najviše doprinose doživljaju smanjenja kvaliteta bračnog odnosa – kod žena su to prvenstveno negativni događaji u okviru braka i porodice, dok kod muškaraca na smanjenje doživljaja kvaliteta bračnog odnosa najviše utiču negativni događaji na poslu i finansijski problemi (Conger, Lorenz, Elder, Simons, & Ge, 1993).

Nalazi istraživanja izveštavaju o većim efektima bračne nestabilnosti na život žena u odnosu na njihove partnere (npr. Kalmijn & Monden, 2006). Utvrđeno je da žene značajno intenzivnije fiziološki reaguju na promene u bračnom odnosu nego muškarci (Hibbard & Pope, 1993; Acitelli & Young, 1996; Gallo, Matthews, & Kuller, 2003), te su nazvane osetljivim barometrom koji reaguje na svaku promenu koja bi mogla da naruši kvalitet bračnog odnosa (Kiecolt-Glaser & Newton, 2001). Žene, po pravilu, prve izražavaju nezadovoljstvo usled narušenosti kvaliteta bračnog odnosa, one su uobičajeni nosioci inicijative da se narušeni odnos popravi, a kada procene da nije moguće poboljšati odnos – pokreću razvod braka (Cross & Madson, 1997). Istraživanje sprovedeno u našoj sredini takođe je pokazalo da komunikaciju među supružnicima najčešće inicira žena (Vuksanović, 2004).

Da muškarci i žene svoj brak različito percipiraju govore i nalazi različitih istraživanja vezanih za razvod braka (npr. Amato & Rogers, 1997; Heaton & Blake, 1999; Amato & Previti, 2003). Ustanovljeno je da oni kao razloge za razvod vide (ili makar navode) različite probleme, te neki autori (npr. Gager & Sanchez, 2003) govore o „njenom” i „njegovom” razvodu. Metaanalize (Karney & Bradbury, 1995) potvrđuju da je ženina percepcija kvaliteta bračnog odnosa najvažniji činilac bračne stabilnosti, odnosno najznačajniji prediktor razvoda.

Rezultati istraživanja sprovedenih na bračnim parovima u Srbiji i regionu (Jaramaz, 2010; Ilić, 2011; Huić, Kamenov i Mihić, 2012; Huić, Kamenov, Jelić, Mihić i Mihić, 2013; Šakotić-Kurbalija i Kurbalija, 2015) potvrđuju nalaze stranih istraživanja – da muškarci u proseku imaju pozitivniji doživljaj kvaliteta bračnog odnosa i iskazuju znatno veće opšte zadovoljstvo bračnim odnosom nego njihove supruge; odnosno, da je kvalitet bračnih odnosa u Srbiji percipiran iz ženskog i muškog ugla značajno različit (Šakotić-Kurbalija i Kurbalija, 2015), te je zaključeno da ima smisla govoriti o „njenom” i „njegovom” braku, što implicira da je opravdano da se neka istraživanja vrše samo na populaciji muškaraca, ili samo na populaciji žena (Šakotić-Kurbalija, 2017).

Imajući u vidu ove razlike među polovima, kao i nalaze da žene fiziološki znatno snažnije reaguju na promene u bračnom odnosu nego muškarci (Hibbard & Pope, 1993; Acitelli & Young, 1996; Gallo et al., 2003), istraživanje prikazano ovim radom usmereno je samo na populaciju žena i to upravo na utvrđivanje

povezanosti njihovog psihofizičkog zdravlja sa razmatranjem razvoda braka, odnosno sa njihovim potencijalom za razvod.

METOD

Uzorak

Uzorkom je obuhvaćeno ukupno 1338 žena starosti od 21 do 76 godina (AS = 40.07, SD = 9.10), čiji su partneri stari od 23 do 82 godine (AS = 43.33, SD = 9.43). Najveći broj ispitanih žena (89.9%) živi u formalnom braku u trajanju od jedne do 50 godina (AS = 15.52, SD = 8.85) i ima decu (87.8%).

Nešto više od polovine ispitanica ima završenu srednju školu (59.4%), manji broj ima završenu višu školu, odnosno fakultet (33.4%), dok najmanji broj ispitanica ima završenu samo osnovnu školu (4.8%). Uzorkom su obuhvaćene i ispitanice sa posle diplomskim obrazovanjem (2.0%), kao i ispitanice koje nisu završile ni osnovnu školu (0.5%). Obrazovanje njihovih partnera se distribuira na sličan način.

Većina ispitanica u uzorku jeste radno angažovana, od toga je najveći broj u stalnom radnom angažmanu (51.7%), dok je znatno manji broj njih zaposleno na određeno vreme (11.8%) ili su (su)vlasnice firme (5.9%); preostali broj ispitanica se izjašnjava kao „domaćica” (14.6%), odnosno kao trenutno nezaposlene (12.1%) i u penziji (4.0%). Njihovi partneri su, takođe, većinom zaposleni: najveći broj jeste stalno radno angažovan (48.8%), a manji broj je zaposlen na određeno (15.8%) ili je (su)vlasnik firme (13.4%); preostali broj je trenutno nezaposlen (16.5%), odnosno u penziji (5.5%).

Najveći broj ispitanica svoje mesečne prihode ocenjuje kao prosečne (46.7%), dok manji broj njih ocenjuje prihode kao ispodprosečne (30.5%), odnosno iznadprosečne (22.8%).

Instrumenti

Potencijal za razvod je meren skraćenom verzijom *Indeksa bračne nestabilnosti* (Marital Instability Index: Booth, Johnson & Edwards, 1983) preuzetom iz istraživanja sprovedenog u Hrvatskoj (Tadinac, Kamenov, Jelić, i Hromatko, 2005). Primenjena skraćena skala se odnosi na period od prethodnih godinu dana, a sastoji iz tri stavke na koje se odgovara sa „da” ili „ne”:

- 1) Da li ste u protekloj godini razmišljali o prekidu veze / o razvodu braka?

- 2) Da li ste u protekloj godini razgovarali sa prijateljima o prekidu veze / o razvodu braka?
- 3) Da li ste u protekloj godini razgovarali sa partnerom o prekidu veze / o razvodu braka?

Originalna verzija *Indeksa bračne nestabilnosti* (Marital Instability Index: Booth, Johnson & Edwards, 1983) odnosi se na period od prethodne tri godine i sadrži još dve stavke:

- Da li ste razgovarali o odlasku kod advokata?
- Čak i ljudi koji se veoma dobro slažu sa svojim supružnicima ponekad se zapitaju da li njihov brak dobro funkcioniše. Da li ste ikada pomislili da bi Vaš brak mogao biti u krizi?

U radu je, po ugledu na kolege iz Hrvatske (Tadinac i sar., 2005), korišćena skraćena verzija skale (iako pouzdanost psiholoških mernih instrumenta raste sa brojem stavki) zbog toga što postoje značajne kulturološke razlike između američkih građana i građana koji žive na teritoriji bivše SFRJ po pitanju konsultacija sa advokatom, generalno, pa i pri razmatranju razvoda braka. Druga stavka je isključena, jer je nejasan njen predmet merenja – pomišljanje na krizu ne podrazumeva pomišljanje na razvod (Strizović, i sar., 2017).

Kronbah-ov alfa-koeficijent ovako skraćene skale se kreće od 0.80 do 0.87 u zavisnosti od ispitanog uzorka, te je pouzdanost ovog instrumenta sa tri stavke u našoj sredini sasvim zadovoljavajuća (Šakotić-Kurbalija, 2011; Šakotić-Kurbalija, Kurbalija, Mihić i Jestrović, 2014; Šakotić-Kurbalija, Kurbalija i Kapetan, 2016). U ovom istraživanju Kronbah-ov alfa-koeficijent pouzdanosti skale iznosi 0.88. Potencijal za razvod kategorisan je kao nizak, ukoliko su ispitanice dale odrične odgovore na sve tri stavke, odnosno kao povišen, ukoliko su dale najmanje jedan potvrđan odgovor.

Skala psihofizičkog zdravlja (SPFZ-1; Majstorović, 2011) je skala čija je osnovna svrha samoprocena stepena prisustva simptoma psihosomatskih tegoba. Zadatak ispitanika je da, koristeći četvorostepenu skalu Liketovog tipa, proceni u kojoj je meri iskusio neke od simptoma u proteklih nekoliko nedelja (mogući odgovori su: „ne, nisam”, „da, ali retko”, „da, često”, „da, svakodnevno”). Skala meri pet grupa simptoma: 1) poremećaji fizičkog zdravlja (npr. U poslednjih nekoliko nedelja, da li ste imali stomadne ili druge probleme sa probavom (gastritis i sl.)?), 2) strah i anksioznost (npr. U poslednjih nekoliko nedelja, da li ste bili uplašeni bez nekog razloga?), 3) depresivne reakcije (npr. U poslednjih nekoliko nedelja, da li ste pomišljali da je bolje umreti nego dalje živeti?), 4) poremećaj

socijalnog ponašanja (npr. U poslednjih nekoliko nedelja, da li ste izbegavali susrete sa ljudima?), 5) umor (npr. U poslednjih nekoliko nedelja, da li ste imali utisak da ste umorni bez vidljivog razloga?). Na našem uzorku interna konzistentnost supskala merena Cronbah-ovim alfa-koeficijentom, iznosi: poremećaj fizičkog zdravlja 0.69, strah i anksioznost 0.74, depresivne reakcije 0.77, umor 0.80 i poremećaj socijalnog ponašanja 0.76.

REZULTATI

U Tabeli 1 su prikazani deskriptivni pokazatelji za sve supskale *Upitnika za procenu psihofizičkog zdravlja* na uzorku ispitanica koje imaju nizak i povišen potencijal za razvod. Prema blažem kriterijumu (± 2) vrednosti skjunisa i kurtosisa mogu se smatrati prihvatljivim za sve supskale navedenog upitnika (Finney & DiStefano, 2006).

Tabela 1: Deskriptivni pokazatelji za supskale *upitnika za procenu psihofizičkog zdravlja* na uzorku ispitanica koje imaju nizak (N=1004), odnosno povišen (N=334) potencijal za razvod

supskala	raspon	nizak potencijal				povišen potencijal			
		AS	SD	Sk.	Kurt.	AS	SD	Sk.	Kurt.
poremećaj fizičkog zdravlja	1–4	1.87	1.06	.76	.53	2.17	0.95	.22	-.57
stres i anksioznost	1–4	1.46	1.27	1.41	1.99	1.75	1.12	.96	.31
depresivne reakcije	1–4	1.32	1.34	1.99	1.98	1.68	1.16	1.19	1.18
umor	1–4	1.73	1.13	.99	.68	2.12	0.94	.44	-.47
poremećaj socijalnog ponašanja	1–4	1.65	1.18	.76	.48	1.96	1.02	.29	-.55

Napomena. Sk – skjunis; Kurt – kurtosis.

Imajući u vidu da različita istraživanja ističu uticaj roditeljstva na percepciju bračne (ne)stabilnosti (npr. Marković, Šakotić-Kurbalija i Kurbalija, 2013; Šakotić-Kurbalija, 2013; Musick & Michelmores, 2015; Lichter, Michelmores, Turner, & Sessler, 2016; Šakotić-Kurbalija i Kukulj, 2016; Lehrer & Son, 2017), te da su uzorkom obuhvaćene ispitanice sa širokim rasponom dužine bračnog odnosa, u ovom istraživanju za analizu podataka primenjena je jednofaktorska multivarijantna analiza kovarijanse (MANCOVA). Ovom analizom su istražene razlike u psihofizičkom zdravlju između ispitanica koje ni ne razmatraju razvod svog braka i ispitanica koje u različitoj meri već razmatraju razvod, uz kontrolisanje efekata roditeljstva i dužine braka na odnos između navedenih varijabli.

Preliminarnim ispitivanjem nije registrovano ozbiljnije narušavanje pretpostavki o normalnosti, linearnosti, univarijantnim i multivarijantnim autlajerima, homogenosti matrica varijanse – kovarijanse i multikolinearnosti, homogenosti regresionih nagiba i pouzdanosti merenja kovarijata.

Rezultati pokazuju da su glavni efekti potencijala za razvod kod žena, nakon statističkog uklanjanja uticaja roditeljstva i dužine bračnog odnosa, značajni na multivarijantnom nivou ($F(5, 1324) = 97.26, p < .001, \eta_p^2 = .21$). Statističku značajnost (po Bonferroni-jevom prilagođenom nivou značajnosti od $p < .001$), sa velikim efektom razlike (Cohen, 1988), dosegle su sve promenljive (Tabela 2), pri čemu ispitanice koje svoj brak procenjuju kao nestabilan ostvaruju više rezultate u odnosu na ispitanice koje ni ne razmatraju razvod.

Tabela 2: Razlike na supskalama upitnika za procenu psihofizičkog zdravlja između dve grupe ispitanica (nizak/povišen potencijal za razvod): univarijantni efekti (N=1338)

faktor	supskala	F	df ₁	p	η_p^2
nizak/povišen potencijal za razvod	poremećaj fizičkog zdravlja	335.63	1	.00	.20
	stres i anksioznost	160.17	1	.00	.10
potencijal za razvod	depresivne reakcije	253.43	1	.00	.16
	umor	195.32	1	.00	.13
	poremećaj socijalnog ponašanja	149.07	1	.00	.10

Napomena. Kontrolisao se uticaj roditeljstva (vrednost kovarijata je iznosila 3.42) i uticaj dužine bračnog odnosa (vrednost kovarijata je iznosila 17.49).

DISKUSIJA

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da se veći broj psihofizičkih simptoma može registrovati kod ispitanica koje razmatraju razvod, u poređenju sa ispitanicama koje ne razmatraju razvod, što je potpuno u skladu sa rezultatima brojnih istraživanja koja sugerišu postojanje niza negativnih psiholoških, socijalnih i zdravstvenih posledica visoke bračne nestabilnosti, odnosno razvoda braka (Lorenz, Wickrama, Conger, & Elder, 2006; Amato, 2010; Amato & James, 2010).

Rezultati dobijeni ovim istraživanjem konzistentni su sa rezultatima prethodnih studija (Lorenz, et al., 2006; Amato, 2010; Amato & James, 2010), u kojima su identifikovane različite negativne posledice razvoda braka na razvedene partnere. Pritom, rezultati ukazuju i na to da, iako potencijal za razvod i razvod nisu isti fenomeni, imaju slične (negativne) efekte na život partnera. Naime, iako se bračna nestabilnost, bila ona dužeg trajanja ili odraz trenutne krize, ne završava uvek razvodom braka, rezultati ove studije ukazuju na to da i razmišljanje o prekidu braka, a ne nužno samo njegovo okončanje, mogu biti značajno povezani sa različitim psihofizičkim simptomima.

Efekti identifikovanih razlika su veliki. Tome je najverovatnije doprinela usmerenost ovog istraživanja samo na populaciju žena, i to na ispitivanje samo onih žena koje su još uvek u bračnom odnosu, budući da istraživanja govore u prilog tome da supružnici često doživljavaju različite nivoe emocionalnog distresa u različitim fazama nestabilnosti bračnog odnosa (Emery, 1994; Trafford, 2014). Tako oni supružnici koji žele da se brak nastavi češće doživljavaju veći stepen distresa kada je brak i pravno okončan, za razliku od supružnika koji razmišljaju o iniciranju razvoda, koji mogu imati različite emocionalne reakcije i doživljavati veći distres pre nego što je brak fizički i pravno okončan.

U skladu sa rezultatima prethodnih istraživanja (npr. Hahlweg & Richter, 2010), i u ovom istraživanju nestabilnost braka se povezuje sa izraženijim psihološkim simptomima – depresivnim reakcijama, kao i stresom i anksioznošću. Razmišljanje o razvodu braka može povećati psihološki distres i smanjiti emocionalno blagostanje kroz različite mehanizme. Pre svega, ovaj proces je u većini slučajeva praćen interpersonalnim konfliktima (Gottman & Driver, 2005) koji predstavljaju značajan faktor rizika za mentalne i fizičke probleme (Choi & Marks, 2008). Potencijalni konflikti sa partnerom, koji su često praćeni različitim neprijatnim emocijama, uzrokuju distres i smanjenje pozitivnih evaluacija i doživljavanja i ispoljavanja prijatnih emocija. Ovaj proces je takođe praćen i smanjenjem ili, još češće, prekidom seksualnih odnosa (Yeh, Lorenz, Wickrama, Conger, & Elder, 2006), što potvrđuje veliki broj istraživanja koji izveštava o povezanosti problema u domenu seksualnih odnosa sa različitim problemima u psihološkom funkcionisanju (Shifren, Monz, Russo, Segreti, & Johannes, 2008).

Takođe, nestabilnost bračnog odnosa može ostvariti svoj uticaj na psihološko blagostanje partnera i preko uticaja na fizičko i psihološko blagostanje dece (Osborne & McLanahan, 2007). Naime, promene u bračnoj dinamici, učestali konflikti i sl. mogu kod dece podstaći pojavu različitih emocionalnih i bihevioralnih problema (Amato & Cheadle, 2008), što posledično može dovesti do intenziviranja distresa kod roditelja. Neretko, individue koje razmišljaju o razvodu mogu osećati i krivicu zbog uticaja koje potencijalni razvod može imati na decu, što može uzrokovati ili pojačati postojeće depresivne reakcije.

Žene, takođe, mogu češće biti zabrinute u pogledu finansijskog aspekta prilikom razmišljanja o prekidu bračnog odnosa, budući da su finansijski češće nesamostalnije, u odnosu na svoje partnere, što dodatno može doprineti većoj anksioznosti, stresu i češćim depresivnim reakcijama.

Pored psihološkog distresa, žene koje razmišljaju o razvodu braka, odnosno procenjuju svoj bračni odnos kao nestabilan, takođe doživljavaju i različite teškoće u socijalnom funkcionisanju. Veliki broj istraživanja dovodi u vezu sam razvod braka

sa brojnim problemima u socijalnom funkcionisanju, u smislu osiromašenja socijalne mreže, najčešće usled prekida kontakata sa poznanicima i rodbinom partnera, zatim zbog percepcije nerazumevanja i posledično tome zbog udaljavanja od prijatelja (Amato, 2010). Na sličan način mogu se objasniti teškoće u socijalnom funkcionisanju i kod individua kod kojih je identifikovan potencijal za razvod braka. Naime, brak predstavlja centralni izvor socijalne podrške (Ross, 1995), te žene koje razmišljaju o prekidu bračnog odnosa, iako on još uvek nije zvanično i pravno pokrenut, nemaju u istom stepenu socijalnu podršku od strane svog partnera, ili je ta podrška drugačijeg kvaliteta. Takođe, one mogu biti u strahu od reakcija svojih prijatelja, bliskih članova porodice, te mogu izbegavati česte kontakte sa njima i razgovore na tu temu, dok ne donesu konačnu odluku. Sa druge strane, osobe koje u ovim situacijama koriste ventiliranje, kao strategiju suočavanja sa evidentno stresnom situacijom, mogu na osnovu reakcija osoba u okviru svoje socijalne mreže zaključiti da njihova razmišljanja ne nailaze na odobravanje i da ne dobijaju potrebnu podršku i savete za najbolje načine rešavanja situacije u kojoj se nalaze.

Percepcija nedostatka socijalne podrške i psihološki distress koji osoba doživljava u ovoj situaciji mogu delovati po principu povratne sprege. Naime, osoba usled stresa koji doživljava i depresivnih reakcija, može npr. izbegavati kontakt sa prijateljima, koji bi mogli da joj pruže podršku, što dalje može doprineti intenziviranju doživljenog psihološkog distresa. Sa druge strane, osoba se usled percepcije nerazumevanja od strane prijatelja može osamiti i isključiti iz socijalnih interakcija, što može uzrokovati ili pojačati psihološki distress, koji će dodatno da doprinese većoj socijalnoj izolaciji.

Po istom principu mogu se objasniti i efekti bračne nestabilnosti na fizičko zdravlje individua. Vrlo je verovatno da bračna nestabilnost upravo indirektno, preko teškoća u socijalnom i psihološkom funkcionisanju, ostvaruje uticaj na fizičko zdravlje, s obzirom na to da veliki broj istraživanja izveštava o povezanosti ovih varijabli (Veenhoven, 2008). Generalno, bilo da je reč o trenutnoj krizi ili dugoročnom periodu nestabilnosti bračnog odnosa, ovaj proces uključuje period stresa, usamljenosti, neprijatnih osećanja, često i hostilnosti, pri čemu svi ovi simptomi imaju negativne efekte na zdravlje pojedinca (Dupre & Meadows, 2007).

Naposletku, neophodno je istaći metodološka ograničenja ovog istraživanja koja se prvenstveno odnose na prigodnost uzorka, kao i na izrazitu disproporciju u broju ispitanica koje imaju nizak i povišen potencijal za razvod, s obzirom na to da je samo četvrtina ispitanica iskazala povišen potencijal za razvod, odnosno svoj bračni odnos percipirala kao nestabilan. Značajno manji broj ispitanica koji svoj

brak procenjuje kao nestabilan jeste u skladu sa rezultatima prethodnih istraživanja (npr. Šakotić-Kurbalija, Maksimović i Kurbalija, 2015) i može ukazivati na to da su žene koje ni ne razmatraju razvod znatno spremnije da učestvuju u istraživanjima gde se procenjuju različiti aspekti partnerskog odnosa. Međutim, pomenuta struktura uzorka je mogla uticati na dobijene rezultate, te je moguće da bi obuhvatanje većeg broja ispitanica sa nestabilnim bračnim odnosom uticalo na veličinu razlika u domenu psihofizičkog zdravlja između ispitivanih grupa ispitanica.

Ipak, i pored navedenih metodoloških ograničenja, ova studija ima nekoliko značajnih implikacija. Pre svega, ovim istraživanjem je ukazano na potrebu razmatranja bračne nestabilnosti kao sveobuhvatnog procesa prilikom ispitivanja psihofizičkog zdravlja žena, nasuprot fokusiranju samo na razvod braka, kao jednog od ishoda bračne nestabilnosti, budući da rezultati ovog istraživanja pokazuju da je već i razmišljanje o razvodu značajno povezano sa različitim aspektima funkcionisanja individue. Ispitivanje bračne nestabilnosti kao sveobuhvatnog procesa takođe ima i praktične implikacije u kontekstu unapređenja savetodavnih programa i programa podrške namenjenih bračnim parovima. Naime, sticanjem detaljnijeg uvida u specifičnosti procesa bračne nestabilnosti, njene dinamike, potencijalnih nepovoljnih uticaja na različite aspekte funkcionisanja, moguće je povećati efektivnost pomenutih programa mapiranjem relevantnih faktora, a zatim fokusiranjem na ove faktore u radu.

U cilju sticanja što boljeg uvida u specifičnosti procesa bračne nestabilnosti, buduća istraživanja bi trebalo da obuhvate ispitanike oba pola i da ispitaju polne razlike u efektima koje bračna nestabilnost može imati na psihološko, socijalno i fizičko blagostanje partnera. Takođe, bilo bi korisno u budućim istraživanjima ispitati uticaj različitih varijabli koje su mogle uticati na odnos bračne nestabilnosti i psihofizičkog zdravlja. Na primer, bilo bi korisno detaljnije ispitati da li i kako velike životne promene, poput odlaska u penziju, ili zdravstveni problemi jednog ili oba supružnika mogu uticati na odnos između pomenutih varijabli, s obzirom na to da su ove promene povezane sa značajnim promenama u bračnim interakcijama, kao i očekivanjima (Yorgason, Booth, & Johnson, 2008; Miller & Yorgason, 2009).

Jelena Šakotić Kurbalija, Biljana Trifunović

RELATION BETWEEN POTENTIAL FOR DIVORCE AND WOMEN'S PSYCHOPHYSICAL HEALTH

Summary

The literature states that marital instability, in addition to the quality of marriage, is one of the basic characteristics of marriage and marital relationships. For this reason, many researchers have focused on examining the factors and consequences of marital instability, with the greatest attention being paid to divorce as one of the possible outcomes of marital instability. Much less research has investigated the potential effects of marital instability as a comprehensive process. Hence, the aim of this study was to examine relation between the potential for divorce and women's psychophysical health. The sample consisted of 1338 women, with different educations, jobs and economic status. The average age of the sample was 40.07 years (SD = 9.10), ranging from 21 to 76 years. Most women (89.9%) live with their partners in formal marriage, with marriage duration ranging from 1 to 50 years (AS = 15.52, SD = 8.85). Also, most of the women (87.8%) have children with their spouses. The Psychophysical Health Scale (SPFZ-1: Majstorović, 2011) was applied in order to assess both general psychophysical health and its various aspects: physical health, fear and anxiety, depression, fatigue, and social behavior, while the potential for divorce was measured by the short form of the Marital Instability Index (Booth, Johnson & Edwards, 1983). The results of one-way multivariate covariance analysis (MANCOVA) show that the main effect of potential divorce, after statistically eliminating the influence of parenting and marital duration, are significant, with women who assessed their marriage as unstable achieving higher scores on all dimensions of psychophysical health compared with women who assessed their marriage as stable. The results obtained are in line with the findings of previously conducted studies, which indicate the existence of numerous negative psychological, social and health consequences of high marital instability and divorce, and suggest that thinking about the termination of a marriage, and not necessarily just its termination and divorce, can be significantly associated with symptoms of a different nature. Therefore, the findings of this study stress the need to consider marital instability as a comprehensive process, as opposed to focusing only on divorce as one of the outcomes of marital instability, which may have practical implications in the context of improving counseling programs and support programs for married couples.

Keywords: potential for divorce, divorce potential, marital instability, psychophysical health, divorce

LITERATURA

Acitelli, L. K., & Young, A. M. (1996). Gender and thought in relationships. In G. J. O. Fletcher, & J. Fitness (Eds.), *Knowledge structures in close*

- relationships: A social psychological perspective* (pp. 147–168). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Amato, P. R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72 (3), 650–666. doi: 10.1111/j.1741-3737.2010.00723.x
- Amato, P. R., & Cheadle, J. E. (2008). Parental divorce, marital conflict and children's behavior problems: A comparison of adopted and biological children. *Social Forces*, 86 (3), 1139–1161. doi: 10.1353/sof.0.0025
- Amato, P. R., & James, S. (2010). Divorce in Europe and the United States: Commonalities and differences across nations. *Family Science*, 1 (1), 2–13. doi: 10.1080/19424620903381583
- Amato, P.R., & Previti, D. (2003). People's reasons for divorcing: Gender, social class, the life course, and adjustment. *Journal of Family Issues*, 24 (5), 602–626. doi: 10.1177/0192513X03024005002
- Amato, P.R., & Rogers, S.J. (1997). A longitudinal study of marital problems and subsequent divorce. *Journal of Marriage & the Family*, 59 (3), 612–624. doi: 10.2307/353949
- Booth, A., Johnson, D., & Edwards, J. N. (1983). Measuring Marital Instability. *Journal of Marriage and the Family*, 45, 387–393. doi: 10.2307/351516
- Bouchard, G., Sabourin, S., Lussier, Y., Wright, J., & Richer, C. (1998). Predictive validity of coping strategies on marital satisfaction: Cross-sectional and longitudinal evidence. *Journal of Family Psychology*, 12 (1), 112–131. doi: 10.1037/0893-3200.12.1.112
- Choi, H., & Marks, N. F. (2008). Marital conflict, depressive symptoms, and functional impairment. *Journal of Marriage and Family*, 70 (2), 377–390. doi: 10.1111/j.1741-3737.2008.00488.x
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analyses for the social sciences*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Conger, R. D., Lorenz, F. O., Elder Jr, G. H., Simons, R. L., & Ge, X. (1993). Husband and wife differences in response to undesirable life events. *Journal of Health and Social Behavior*, 34 (1), 71–88. doi: 10.2307/2137305
- Cross, S.E., & Madson, L. (1997). Models of the self: Self-Construals and gender. *Psychological Bulletin*, 122, 5–37. doi: 10.1037/0033-2909.122.1.5
- Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing- Tehnička knjiga.

- Dupre, M. E., & Meadows, S. O. (2007). Disaggregating the effects of marital trajectories on health. *Journal of Family Issues*, 28 (5), 623–652. doi: 10.1177/0192513X06296296
- Emery, R. E. (1994). *Renegotiating family relationships: Divorce, custody, and mediation*. New York: Guilford.
- Fincham, F. D., & Beach, S. R. H. (2010). Marriage in the New Millennium: A Decade in Review. *Journal of Marriage and Family*, 72, 630–649. doi: 10.1111/j.1741-3737.2010.00722.x
- Finney, S. J., & DiStefano, C. (2006). Structural equation modeling: A second course. In: Hancock, G. R., & Mueller, R. O. (Eds.). *Non-normal and categorical data in structural equation modeling* (pp. 269–314.). Charlotte, NC: Information Age Publishing.
- Gager, C.T., & Sanchez, L. (2003). Two as one?: Couples' perceptions of time spent together, marital quality, and the risk of divorce. *Journal of Family Issues*, 24 (1), 21–50. doi: 10.1177/0192513X02238519
- Gallo, L. C., Troxel, W. M., Matthews, K. A., & Kuller, L. H. (2003). Marital status and quality in middle-aged women: Associations with levels and trajectories of cardiovascular risk factors. *Health Psychology*, 22 (5), 453–463. doi: 10.1037/0278-6133.22.5.453
- Gottman, J. M., & Driver, J. L. (2005). Dysfunctional marital conflict and everyday marital interaction. *Journal of Divorce & Remarriage*, 43 (3–4), 63–77. doi: 10.1300/J087v43n03_04
- Hahlweg, K., & Richter, D. (2010). Prevention of marital instability and distress. Results of an 11-year longitudinal follow-up study. *Behaviour Research and Therapy*, 48 (5), 377–383. doi: 10.1016/j.brat.2009.12.010
- Harper, J. M. Schaalje, B. G., & Sandverg, J. G. (2000). Daily hassles, intimacy, and marital quality in later life marriages. *American Journal of Family Therapy*, 28 (1), 1–18. doi: 10.1080/019261800261770
- Harway, M. (2005). *Handbook of couples therapy*. John Wiley & Sons.
- Heaton, T. B., & Blake, A. M. (1999). Gender differences in determinants of marital disruption. *Journal of Family Issues*, 20, 25–45. doi: 10.1177/019251399020001002
- Hibbard, J.H., & Pope, C.R. (1993). The quality of social roles as predictors of morbidity and mortality. *Social Science & Medicine*, 36 (3), 217–225. doi: 10.1016/0277-9536(93)90005-O

- Hobfoll, S.E., Dunahoo, C.L., Ben-Porath, Y., & Monnier, J. (1994). Gender and coping: The dual-axis model of coping. *American Journal of Community Psychology*, 22, 49–81. doi: 10.1007/BF02506817
- Huić, A., Kamenov, Ž., & Mihić, I. (2012). *Gender differences in expressing love in marriage: stability across generations and cultures*. Paper presented at the IARR Conference, Chicago IL.
- Huić, A., Kamenov, Ž., Jelić, M., Mihić, I., i Mihić, V. (2013). Slobodno vrijeme i zadovoljstvo brakom u Hrvatskoj i Srbiji - rodne i generacijske razlike. U I. Jerković, i Ž. Kamenov (Ur.), *Vrednosti, stavovi i uloge: transgeneracijska perspektiva* (str. 73–96). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Ilić, Lj. (2011). *Rodne razlike u izražavanju ljubavi: Efekti na zadovoljstvo brakom* (Master rad). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Jaramaz, O. (2010). *Karakteristike i funkcionalnost bračnih relacija u Vojvodini*. (Diplomski rad). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Kalmijn, M., & Monden, C. W. (2006). Are the negative effects of divorce on well-being dependent on marital quality?. *Journal of Marriage and Family*, 68 (5), 1197–1213. doi: 10.1111/j.1741–3737.2006.00323.x
- Karney, B. R., & Bradbury, T. N. (1995). The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method, and research. *Psychological Bulletin*, 118, 3–34. doi: 10.1037/0033–2909.118.1.3
- Kiecolt-Glaser, J.K., & Newton, T.L. (2001). Marriage and health: His and hers. *Psychological Bulletin*, 127 (4), 472–503. doi: 10.1037/0033–2909.127.4.472
- Lehrer, E. L., & Son, Y. (2017). Marital instability in the United States: Trends, driving forces, and implications for children. Preuzeto 9. aprila. 2019 sa https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2903125
- Lichter, D. T., Micheltore, K., Turner, R. N., & Sassler, S. (2016). Pathways to a Stable Union? Pregnancy and Childbearing Among Cohabiting and Married Couples. *Population Research and Policy Review*, 35 (3), 377–399. doi: 10.1007/s11113–016-9392–2
- Lorenz, F. O., Wickrama, K. A. S., Conger, R. D., & Elder Jr, G. H. (2006). The short-term and decade-long effects of divorce on women's midlife health. *Journal of Health and Social Behavior*, 47 (2), 111–125. doi: 10.1177/002214650604700202
- Majstorović, N. (2011). *Skala psihofizičkog zdravlja*. Neobjavljen materijal.
- Marković S., Šakotić-Kurbalija, J. i Kurbalija D. (2013). Povezanost pola i broja dece sa stabilnošću i kvalitetom bračnog odnosa. Saopštenje na međunarodnom naučno-stručnom skupu: "Savremeni trendovi u

- psihologiji*". Novi Sad: 11–13.10.2013. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju, Novi Sad. Knjiga sažetaka na CD-u, 179–180.
- Miller, R. B., & Yorgason, J. B. (2009). The interaction between marital relationships and retirement. *Handbook of Families and Work*, 392–408.
- Musick, K., & Michelmores, K. (2015). Change in the stability of marital and cohabiting unions following the birth of a child. *Demography*, 52 (2), 1463–1485. doi: 10.1007/s13524-015-0425-y
- Osborne, C., & McLanahan, S. (2007). Partnership instability and child well-being. *Journal of Marriage and Family*, 69 (4), 1065–1083. doi: 10.1111/j.1741-3737.2007.00431.x
- Ross, C. E. (1995). Reconceptualizing marital status as a continuum of social attachment. *Journal of Marriage and Family*, 57 (1), 129–140. doi: 10.2307/353822
- Šakotić-Kurbalija, J. (2011). *Karakteristike bračnog odnosa i traženje psihološke pomoći* (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad
- Šakotić-Kurbalija, J. (2013). Kvalitet i stabilnost bračnog odnosa u različitim fazama braka. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 38(2), 129–148. doi: 10.19090/gff.2013.2.129–148
- Šakotić-Kurbalija, J. (2017). *Bračni odnosi u Srbiji: povezanost kvaliteta, potencijala za razvod i spremnosti za traženje psihološke pomoći*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Šakotić-Kurbalija, J., i Kukulj, N. (2016). Povezanost kvaliteta bračnog odnosa i potencijala za razvod sa podelom odgovornosti među partnerima. *Šesti kongres psihoterapeuta Srbije: Društvo i psihoterapija*. Beograd: 20.10–23. 10. 2016. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 20.
- Šakotić-Kurbalija, J., i Kurbalija D. (2015). Kvalitet bračnih odnosa u Srbiji iz ženskog i muškog ugla. *Peti kongres psihoterapeuta Srbije: Ljubav i psihoterapija*. Beograd: 22 –25. 10. 2015. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 134.
- Šakotić-Kurbalija, J., i Trifunović, B. (2017). Polne razlike u strategijama suočavanja sa stresom kod bračnih partnera u Srbiji. *Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad*, 42 (2), 361–378. doi: 10.19090/gff.2017.2.361–378
- Šakotić-Kurbalija, J., Kurbalija D., i Kapetan, A. (2016). Razlike između muškaraca i žena u predikciji potencijala za razvod na osnovu bračnog

- kvaliteta. *Šesti kongres psihoterapeuta Srbije: Društvo i psihoterapija*. Beograd: 20–23. 10. 2016. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 21–22.
- Šakotić-Kurbalija, J., Kurbalija D., Mihić, I., i Jestrović, J. (2014). Predikcija potencijala za razvod na osnovu ženine percepcije kvaliteta bračnog odnosa. *Godišnjak za psihologiju*, 10 (13), 159–168.
- Šakotić-Kurbalija, J., Maksimović, S., Kurbalija D. (2015). Predikcija potencijala za razvod kod žena na osnovu sociodemografskih varijabli. Saopštenje na međunarodnom naučno-stručnom skupu: *Savremeni trendovi u psihologiji*. Novi Sad: 29–31.10.2015. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju, Novi Sad. Knjiga sažetaka na CD-u, 149–150
- Šakotić-Kurbalija, J., Trifunović, B., i Kurbalija D. (2017). Efekti ekonomskog stresa na kvalitet i stabilnost bračnog odnosa. *Primenjena psihologija*, 10 (2), 263–280. doi: 10.19090/pp.2017.2.263–280
- Shifren, J. L., Monz, B. U., Russo, P. A., Segreti, A., & Johannes, C. B. (2008). Sexual problems and distress in United States women: prevalence and correlates. *Obstetrics & Gynecology*, 112 (5), 970–978. doi: 10.1097/AOG.0b013e3181898cdb
- Strizović, I., Šakotić Kurbalija, J., i Trifunović, B. (2017). Polni aspekt strategija suočavanja sa stresom i njihove povezanosti sa potencijalom za razvod. *Teme*, 41(4), 965 – 980. doi: 10.22190/TEME1704965S
- Tadinac, M., Kamenov, Ž., Jelić, M. i Hromatko, I. (2005). Što ljubavnu vezu čini uspešnom? Izveštaj s XV Ljetne psihologijske škole, Brač. Zagreb: Odsjek za psihologiju i Klub studenata psihologije. Preuzeto 9. aprila. 2019. sa http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/1975/1/335962.LJETNA_SKOLA_Sto_ljubavnu_vezu_cini_uspjesnom.pdf
- Thompson, L., & Walker, A. J. (1989). Gender in families: Women and men in marriage, work, and parenthood. *Journal of Marriage and Family*, 51 (4), 845–871. doi: 10.2307/353201
- Trafford, A. (2014). *Crazy time: Surviving divorce and building a new life*. New York: Harper and Row.
- Veenhoven, R. (2008). Healthy happiness: Effects of happiness on physical health and the consequences for preventive health care. *Journal of Happiness Studies*, 9 (3), 449–469. doi: 10.1007/s10902-006-9042-1
- Vuksanović, G. (2004). *Porodica u Vojvodini – komunikacija članova porodice*. Zbornik: *Susret kultura*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Yeh, H. C., Lorenz, F. O., Wickrama, K. A. S., Conger, R. D., & Elder Jr, G. H. (2006). Relationships among sexual satisfaction, marital quality, and

marital instability at midlife. *Journal of Family Psychology*, 20 (2), 339–354. doi: 10.1037/0893-3200.20.2.339

Yorgason, J. B., Booth, A., & Johnson, D. (2008). Health, disability, and marital quality: Is the association different for younger versus older cohorts?. *Research on Aging*, 30 (6), 623–648. doi: 10.1177/0164027508322570

POVEZANA LITERATURA

Šakotić-Kurbalija, J. (2011). *Karakteristike bračnog odnosa i traženje psihološke pomoći* (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Šakotić-Kurbalija, J., i Kurbalija D. (2011). Povezanost potencijala za razvod braka sa različitim indikatorima ekonomskog statusa. Saopštenje na međunarodnom naučno-stručnom skupu: "Savremeni trendovi u psihologiji", Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju, Novi Sad. Knjiga rezimea na CD-u, 145–147.

Šakotić-Kurbalija, J. (2012). Povezanost psiholoških karakteristika braka sa namerom žena da traže profesionalnu psihološku pomoć. *Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad*, 37 (1), 215–226.

Šakotić-Kurbalija, J., i Kurbalija, D. (2012). Povezanost globalnog zadovoljstva brakom, kvaliteta bračnog odnosa i bračne stabilnosti. *Psihijatrija danas*, 44 (2), 149–159.

Šakotić-Kurbalija, J., & Kurbalija, D. (2012). Spousal approval of recreation as an indicator of marriage quality and stability. *Exercise and Quality of Life*, 4 (1), 1–10.

Šakotić-Kurbalija J., Mihić I., i Kurbalija D. (2012). Povezanost ekonomskog statusa sa kvalitetom bračnog odnosa. Saopštenje na 20. Godišnjoj konferenciji hrvatskih psihologa „Psihoški aspekti suvremene obitelji, braka i partnerstava“, Dubrovnik, 07–10. studenog 2012. A. Brajša Žganec, J. Lopižić, Z. Penezić (eds). Knjiga sažetaka. Zagreb, Hrvatsko psihološko društvo, 259.

Šakotić-Kurbalija J., Oros M. i Kurbalija D. (2012). Povezanost stresnih životnih događaja sa namerom da se traži profesionalna psihološka pomoć, *Drugi kongres psihoterapeuta Srbije: Odnosi u psihoterapiji*. Beograd: 25–28. 10. 2012. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 104.

Šakotić-Kurbalija J., Kurbalija D. i Oros M. (2012). Strategije suočavanja sa stresom onih koji imaju nameru da traže profesionalnu psihološku pomoć,

Drugi kongres psihoterapeuta Srbije: Odnosi u psihoterapiji. Beograd: 25–28. 10. 2012. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 103.

- Miljanović M., Šakotić-Kurbalija J. i Kurbalija D. (2013). Predikcija bračnog zadovoljstva žena na osnovu njihovih strategija suočavanja sa stresom. *Treći kongres psihoterapeuta Srbije: Pripadnost i različitost integracije u psihoterapiji.* Beograd: 17–20. 10. 2013. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 81.
- Šakotić-Kurbalija, J. (2013). Kvalitet i stabilnost bračnog odnosa u različitim fazama braka. *Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad*, 38 (2), 129–148.
- Marković S., Šakotić-Kurbalija, J. i Kurbalija D. (2013). Povezanost pola i broja dece sa stabilnošću i kvalitetom bračnog odnosa. Saopštenje na međunarodnom naučno-stručnom skupu: *"Savremeni trendovi u psihologiji"*. Novi Sad: 11–13.10.2013. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju, Novi Sad. Knjiga sažetaka na CD-u, 179–180.
- Šakotić-Kurbalija, J., Stojaković M. i Kurbalija D. (2013). Povezanost kvaliteta bračnog odnosa sa sociodemografskim varijablama. Saopštenje na međunarodnom naučno-stručnom skupu: *"Savremeni trendovi u psihologiji"*. Novi Sad: 11–13.10.2013. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju, Novi Sad. Knjiga sažetaka na CD-u, 181–182.
- Kozomara A., Šakotić-Kurbalija, J. i Kurbalija D. (2013). Povezanost sociodemografskih varijabli sa doživljajem efikasnosti u rešavanju bračnih konflikata. Saopštenje na međunarodnom naučno-stručnom skupu: *"Savremeni trendovi u psihologiji"*. Novi Sad: 11–13.10.2013. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju, Novi Sad. Knjiga sažetaka na CD-u, 180–181.
- Šakotić-Kurbalija J., Kurbalija D. i Oros M. (2013). Kvalitet braka i potencijal za razvod kao prediktori traženja profesionalne psihološke pomoći. *Treći kongres psihoterapeuta Srbije: Pripadnost i različitost integracije u psihoterapiji.* Beograd: 17–20. 10. 2013. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 104.
- Šakotić-Kurbalija, J., Miljanović, M. i Kurbalija, D. (2014). Relacije bračnog zadovoljstva i strategija suočavanja sa stresom. *Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad*, 39 (1), 273–290.

- Šakotić-Kurbalija, J., Kurbalija, D., Mihić, I. i Jestrović, J. (2014). Predikcija potencijala za razvod na osnovu ženine percepcije kvaliteta bračnog odnosa. *Godišnjak za psihologiju*, 10 (13), 159–168.
- Rogulja, I., Šakotić-Kurbalija J. i Kurbalija D. (2014). Povezanost samoopažanja i strategija suočavanja sa stresom. *Četvrti kongres psihoterapeuta Srbije: Razvoj i psihoterapija*. Beograd: 30.10–02. 11. 2014. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 25.
- Vukašinović, J., Šakotić-Kurbalija, J. i Kurbalija D. (2014). Povezanost samoopažanja i namere da se traži profesionalna psihološka pomoć. *Četvrti kongres psihoterapeuta Srbije: Razvoj i psihoterapija*. Beograd: 30.10–02. 11. 2014. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 31.
- Ruskovski, V., Šakotić-Kurbalija, J. i Kurbalija D. (2014). Povezanost sociodemografskih varijabli i bračnog lokusa kontrole sa traženjem profesionalne psihološke pomoći. *Četvrti kongres psihoterapeuta Srbije: Razvoj i psihoterapija*. Beograd: 30.10–02. 11. 2014. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 57.
- Vukašinović, J., Šakotić-Kurbalija, J. i Kurbalija D. (2015). Povezanost psihofizičkog zdravlja sa namerom da se traži profesionalna psihološka pomoć. *Peti kongres psihoterapeuta Srbije: Ljubav i psihoterapija*. Beograd: 22–25. 10. 2015. Savez društava psihoterapeuta Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 141–142.
- Šakotić-Kurbalija, J., Maksimović, S. i Kurbalija D. (2015). Predikcija potencijala za razvod kod žena na osnovu sociodemografskih varijabli. Saopštenje na međunarodnom naučno-stručnom skupu: *Savremeni trendovi u psihologiji*. Novi Sad: 29–31.10.2015. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju, Novi Sad. Knjiga sažetaka na CD-u, 149–150.
- Martonoški, S., Šakotić-Kurbalija, J. i Kurbalija D. (2015). Povezanost samoopažanja i percepcije kvaliteta bračnog odnosa kod žena. Saopštenje na međunarodnom naučno-stručnom skupu: *Savremeni trendovi u psihologiji*. Novi Sad: 29–31.10.2015. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju, Novi Sad. Knjiga sažetaka na CD-u, 147–148.
- Miučin, N., & Šakotić-Kurbalija, J. (2015). Relationship Between Body Satisfaction and Psychophysical Health. *Exercise and Quality of Life*, 7 (1), 20–30.
- Trifunović, B., Šakotić-Kurbalija, J., i Strizović I. (2016). Povezanost doživljaja lične efikasnosti u rešavanju bračnih konflikata i strategija suočavanja sa

- stresom. *64. naučno-stručni skup Sabor psihologa Srbije: Relacije i granice – psihologija i interpersonalni odnosi*. Zlatibor: 25–28.05. 2016. Društvo psihologa Srbije, Zbornik rezimea na CD-u, 149–150.
- Strizović, I., Šakotić-Kurbalija, J., i Trifunović, B. (2016). Partnerska afektivna vezanost i potencijal za razvod kod žena. *64. naučno-stručni skup Sabor psihologa Srbije: Relacije i granice – psihologija i interpersonalni odnosi*. Zlatibor: 25.05–28.05. 2016. Društvo psihologa Srbije, Zbornik rezimea na CDu, 147–148.
- Šakotić-Kurbalija, J., Trifunović, B., i Zotović, M. (2016). Predikcija namere žena u Srbiji da traže profesionalnu psihološku pomoć. *Godišnjak Filozofskog fakulteta*, Novi Sad, 39 (1), 273–290.
- Šakotić-Kurbalija, J., Šanta, I., i Kurbalija, D. (2016). Povezanost strategija suočavanja sa stresom i namere traženja profesionalne psihološke pomoći. *Psihijatrija danas*, 48 (2), 177–189.
- Šakotić-Kurbalija, J., Kurbalija D., Jestrović, J., i Mihić I. (2017). Efekti bračnog lokusa kontrole na percepciju kvaliteta bračnog odnosa kod žena. *Primenjena psihologija*, 10(1), 17–36.
- Šakotić-Kurbalija, J., Trifunović, B., Kurbalija D. (2017). Efekti ekonomskog stresa na kvalitet i stabilnost bračnog odnosa. *Primenjena psihologija*, 10(2), 263–280.
- Šakotić-Kurbalija, J., i Kurbalija, D. (2018). The relationship between informal social support and seeking professional psychological help. *23rd Congress of European Association for Psychotherapy: Sense and Sensibility in Psychotherapy*. Belgrade: 19–21. 10. 2018. Psihopolis institut, Book of abstracts, 387–389.
- Šakotić-Kurbalija, J., i Kurbalija, D. (2018). Stressful life events and professional psychological help seeking. *23rd Congress of European Association for Psychotherapy: Sense and Sensibility in Psychotherapy*. Belgrade: 19–21. 10. 2018. Psihopolis institut, Book of abstracts, 390–392.
- Zotović, M., Trifunović, B., i Šakotić-Kurbalija, J. (2018). Stres, strategije suočavanja sa stresom i neplodnost kod žena. U zborniku *Društveno, porodično i lično značenje neplodnosti: Implikacije za planiranje podrške parovima* (str. 31–49). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Šakotić-Kurbalija, J., Trifunović, B., i Zotović, M. (2018). Značaj bračne neplodnosti za doživljaj kvaliteta bračnog odnosa i potencijal za razvod kod žena sa problemom neplodnosti. U zborniku *Društveno, porodično i lično značenje neplodnosti: Implikacije za planiranje podrške parovima* (str. 49–69). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Trifunović, B., Šakotić-Kurbalija, J., i Zotović, M. (2018). Psihofizičko zdravlje, namera i iskustvo traženja profesionalne psihološke pomoći kod žena sa problemom neplodnosti. U zborniku *Društveno, porodično i lično značenje neplodnosti: Implikacije za planiranje podrške parovima* (str. 100–122). Novi Sad: Filozofski fakultet.

РОМАНИСТИКА

Christian Eccher*
Filozofski Fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC 821.131.1.09
DOI: 10.19090/gff.2019.1.171-180
Originalni naučni rad

UN BREVE SGUARDO SULLA LETTERATURA DEGLI ITALIANI D'ISTRIA DELL'ESODO

In questo lavoro analizzeremo la produzione letteraria degli autori italiani che lasciarono l'Istria a seguito dell'esodo successivo alla fine della Seconda Guerra Mondiale. Prenderemo in considerazione le opere degli scrittori che hanno trascorso la propria infanzia fra la penisola istriana e il Quarnero, quando questi erano ancora territori italiani. Traceremo anche un breve paragone con la letteratura degli italiani che invece restarono in Istria. Mentre quella dei cosiddetti "rimasti" è una letteratura del dialogo con il diverso e costituisce un tentativo di riconciliazione non solo con gli slavi del sud, ma anche con la Storia, quella degli scrittori che "optarono", che scelsero cioè la via dell'esilio, è un'arte in cui spesso dominano il nazionalismo e lo sciovinismo. Analizzeremo però anche i casi di romanzieri e poeti che, dall'esilio italiano, scelsero comunque di dialogare sia con i connazionali rimasti, sia con gli jugoslavi.

Parole chiavi: esodo, Istria, optanti, sciovinismo, dialogo.

Le vicende istriane del Secondo dopoguerra sono caratterizzate dalla vendetta da parte degli slavi del sud nei confronti degli italiani che, durante il ventennio fascista, avevano commesso delitti efferati nei confronti di tutti coloro che appartenevano a un'etnia diversa dalla loro. Per circa 60 anni, la versione ufficiale dell'Italia e delle sue istituzioni, a cominciare dalle Università, è stata quella di individuare negli italiani le vittime privilegiate dell'odio etnico da parte di sloveni e croati. Le istituzioni hanno raccontato soltanto la seconda parte della storia istriana del '900, quella inerente all'esodo e alle violenze delle autorità jugoslave nei confronti degli ex fascisti. Le violenze ci sono state, ma sono state una conseguenza, una rappresaglia ai torti e ai soprusi subiti dagli slavi durante il Ventennio: divieto di esprimersi nella propria lingua, olio di ricino per chi fosse stato sorpreso a parlare male di Mussolini, totale isolamento sociale e politico

* christian.eccher@gmail.com

(Eccher, 2012: 23-36). Dopo gli Accordi di Parigi, la comunità accademica italiana ha invece rimosso, in senso psicanalitico, l'esistenza dell'Istria, della sua letteratura in lingua italiana e del tentativo di dialogo che coloro che erano rimasti intraprendevano allo scopo di instaurare una civile convivenza con gli slavi del sud. Si può a ragione affermare che l'Istria sia quello che per la Serbia è il Kosovo: una terra persa, una ferita che non si rimargina. Le istituzioni italiane non hanno mai digerito la perdita della penisola istriana e hanno preferito dimenticarne persino l'esistenza piuttosto che ammettere e analizzare le ragioni di una sconfitta, di cui sono proprio le autorità italiane a essere i principali colpevoli (Rumici, 2001: 63-64).

Mentre la letteratura dei cosiddetti rimasti è improntata alla ricerca del dialogo con la diversità, la letteratura di coloro che dopo il '45 lasciarono l'Istria è sostanzialmente incentrata sulla nostalgia dei tempi andati e su un certo sciovinismo che spesso sfocia in aperto nazionalismo e talvolta persino in razzismo nei confronti della Jugoslavia e dei suoi abitanti. Inoltre, la produzione letteraria di coloro che "optarono" e lasciarono l'Istria alla volta dell'Italia, non presenta un carattere organico come quella dei "rimasti". I narratori e i poeti sono numerosi, ma non è possibile trattare le loro opere in forma di storia letteraria e individuare correnti ben precise. Vi sono semplicemente tendenze e tematiche ricorrenti che non si sono rivelate a tal punto forti da riunire in un unico canone letterario la miriade di raccolte poetiche e di romanzi comparsi negli ultimi cinquant'anni. Anche le grandi personalità, come Gino Brazzoduro e Fulvio Tomizza, sono rimaste isolate, monadi solitarie nella grande desolazione che l'esodo ha lasciato dietro di sé. Alcuni prosatori cominciarono a pubblicare i propri romanzi già prima della fine della seconda guerra mondiale, quando ancora abitavano nell'Istria italiana: è il caso di Aurea Timeus e della sua saga familiare intitolata *La mia gente*, incentrata sulla storia degli stessi Timeus. Il racconto si interrompe alla prima guerra mondiale e all'arrivo dei bersaglieri a Trieste. La Timeus ha pubblicato anche un secondo romanzo, intitolato *La tartaruga*. Dell'esodo parla invece direttamente l'ormai completamente dimenticato Brun Crevati Selvaggi di Buie, che, nell'avvincente *Morte sul rogo*, pubblicato nel 1958, racconta la storia di una giovane coppia sopravvissuta allo sterminio delle rispettive famiglie da parte dei partigiani e che viene trucidata dai comunisti mentre tenta la fuga verso l'Italia. Il romanzo è ricco di colpi di scena, scritto con una prosa di chiara impronta dannunziana, piacevole da leggere ma profondamente ideologico. I fatti sono inquadrati per mezzo di una lente che rende manichea ogni descrizione, sia di luoghi sia di personaggi. Gli italiani vengono rappresentati come la popolazione civile e gentile che soccombe alle

angherie barbare perpetrate nei loro confronti dagli slavi. Questi ultimi sono brutti, viscidati, sempre sudati, in preda alle peggiori smanie sessuali e hanno spesso un "fiato oleoso" (Crevato-Selvaggi, 1958: 123). Gli italiani, invece, conoscono solo l'amore puro, illuminato dal sole e accompagnato dal cinguettio degli uccellini; le donne, in particolare, mostrano anche di fronte alle più atroci disgrazie una compostezza classica, che si riflette nello splendido arredamento della casa polesi; è ovvio che il possesso di queste ultime spetta alla razza più pura. Anche dio è dalla parte degli italiani, e non manca nel romanzo un frate, che ricorda fra Cristoforo, che in tante tragedie porta conforto, perdona e converte una prostituta, redenta grazie all'amore per un giovane patriota e grazie, ovviamente, all'amor di patria. Al contrario, il kolo, la danza che i partigiani e la popolazione intrecciavano nelle strade a liberazione avvenuta, assume un carattere demoniaco. Selvaggi aveva conosciuto D'Annunzio ed era stato volontario a Fiume nel 1915; nazionalista convinto, non si rassegnò mai alla perdita dell'Istria da parte dell'Italia e non comprese il carattere interetnico di una città che invano i fascisti avrebbero voluto italianizzare. E' anche conosciuto per aver tradotto in dialetto buiese *La Divina Commedia* di Dante.

Ideologico quanto il romanzo di Selvaggi, ma maggiormente incentrato sulla cronaca storica, è *Terra rossa*, l'opera che Marino Mengaziol-Varini ha pubblicato nel 1953. Mengaziol ricostruisce le vicende di alcune famiglie realmente esistite e vissute fra Pirano, Parenzo, Pisino e Pola. Non manca la descrizione delle azioni eroiche di mamma Visentini, colei che donò alla patria (quella italiana) i suoi due figli, chiamati Italo e Redento (Eccher, 2012: 269). L'autore descrive la donna come un personaggio fiero, ma, una volta scomparsi i figli, rimane sola e senza consolazione. L'amore materno è superiore, per il Varini, a quello patriottico e nulla può lenire il dolore di una perdita grande come quella subita dalla Visentini. Anche il fascismo viene giudicato in maniera critica dall'autore, per il semplice fatto che con la sua ideologia spinta agli estremi, non fa altro che dividere le famiglie e allontanarne sempre di più i figli, incendiati dalle passioni politiche più che dall'affetto nei confronti di madri e spose. L'esodo è descritto in maniera ancora una volta problematica e sentimentale: gli italiani, i buoni, i legittimi proprietari dell'Istria, costretti ad andarsene, subiscono le angherie degli slavi barbari e animaleschi. *Terra rossa* è un romanzo che Bruno Maier non esita a definire sovrabbondante di fatti e di avvenimenti: in realtà è un feuilleton che, mescolando vicende sentimentali e cruenti episodi di irredentismo, punta sulla commozione del lettore per far passare un messaggio ideologico chiaro, fondato sul giusto connubio fra l'amore patriottico e quello familiare. Il testo ha conosciuto una certa diffusione nell'Italia dell'epoca e la Rai era intenzionata a ricavarne uno

sceneggiato a puntate che non è stato mai realizzato. Di foibe e della morte che in esse vi trovarono gli italiani parla invece Carlo Geronzi nel romanzo *Morte nelle foibe*, e anch'egli si concentra sul periodo post-bellico omettendo gli antefatti e i crimini crudeli che i fascisti commisero ai danni della componente slava dell'Istria. E' indubbio che libri come quello di Geronzi abbiano contribuito a creare il mito della foiba intesa come luogo di martirio per gli italiani.

Intimisti e introspettivi sono invece i racconti di Giani Stuparich, raccolti nel volume intitolato *Ricordi istriani*. Lo scrittore è in realtà triestino con ascendenze lussignane, e dell'Istria ricorda i frequenti viaggi presso i parenti. Non vi sono dichiarazioni di appartenenza politica, ma soltanto descrizioni inerenti stati d'animo e sensazioni.

Con lo sguardo rivolto alla letteratura triestina di inizi Novecento è invece Franco Vegliani, redattore della rivista fiumana *Termini* e istriano di Volosca. Il suo primo romanzo, *Processo a Volosca*, pubblicato nel 1958, narra la storia di un feroce, ribelle e affascinante assassino, Boris, di cui si è invaghito Giovanni, una bellissima ragazza che l'io narrante conosce molto bene. La determinazione di Giovanni nel chiedere al giudice Way la liberazione del suo amato, condannato alla pena di morte, portano il giudice stesso al suicidio: la relatività delle posizioni dei singoli, toglie anche al diritto la sua presunta valenza universale: un assassino può non essere colpevole agli occhi di una ragazza innamorata e il mondo borghese di Way, fatto di certezze in apparenza solide, crolla a contatto con il punto di vista di Giovanni. La realtà è estremamente complessa; esistono i sentimenti, le differenze di classe, quelle che hanno spinto Boris a relegarsi ai margini della società, e il giudice sente improvvisamente di non avere più l'autorità morale per giudicare, per fare il proprio mestiere, nel quale ha identificato la propria vita. Non gli rimane altro che annientarsi per fuggire al rimorso di aver condannato Boris e altri come lui e di non essere stato in grado di comprendere in tempo le complesse leggi che regolano la società. La perdita dei valori tradizionali è anche la tematica del secondo romanzo dell'autore di Volosca, intitolato *La frontiera* e uscito nel 1964. Ambientato nel corso della Seconda Guerra mondiale, racconta, attraverso le parole di un giovane soldato di stanza nella tranquilla isola di Lussino, la storia di un suo lontano parente, Emidio, un ufficiale dell'impero austro-ungarico che, nel corso della Prima Guerra Mondiale, morì da eroe sul fronte transilvano. Grazie all'aiuto di Simeone, un pescatore dell'isola, il protagonista riesce a ricostruire gli ultimi giorni di vita del suo avo e a comprendere che la sua non fu affatto una morte eroica, al contrario: Emidio stava cercando di raggiungere le linee russe per arrendersi e poter tornare vivo dalla donna amata. Anche il nipote riesce a liberarsi

così dai propri misticismi e a rigettare l'ideologia patriottica inculcatagli dalla propaganda del regime fascista. Nel romanzo c'è solo un riferimento all'Istria attuale e all'esodo, di cui Vegliani, che lo visse in prima persona, non ha mai parlato direttamente, forse perché non riuscì a superare il trauma di aver dovuto abbandonare la propria terra: *dove aveva comandato l'Austria avrebbero, da allora in avanti comandato gli Jugoslavi, e antico e sprofondato, irreparabile, avrei detto, era il contrasto fra noi e gli Slavi* (Vegliani, 1958: 138) La prosa di Vegliani è apodittica, lineare, e cerca di analizzare razionalmente le passioni contorte e complesse che sempre si agitano nell'animo dei personaggi.

Fra gli istriani che lasciarono la regione d'origine, il più famoso è sicuramente Fulvio Tomizza, l'unico scrittore a cui siano stati dedicati numerosi saggi critici, convegni e numeri speciali di riviste specializzate e non. Tomizza nacque a Materada, un piccolo borgo nei pressi di Umago, che ha dato anche il nome al suo primo romanzo, poi inserito nella "Trilogia", di cui, oltre a *Materada* (1960), fanno parte *La ragazza di Petrovia* (1963) e *Il bosco di acacie* (1966). Le tre opere possono essere lette come parti di un unico grande romanzo, dedicato all'esodo e alle sue conseguenze. A dominare la trilogia è il realismo descrittivo: protagonista di *Materada* è l'intero villaggio, che per secoli ha visto convivere slavi e italiani. Alla crudezza tipicamente contadina dei rapporti familiari, estranei a qualsiasi tipo di idillio agreste, si aggiungono le incomprensioni politiche, da molti sfruttate per pura convenienza personale. Gli italiani cominciano così ad andarsene, dapprima alla spicciolata, poi in massa. Tomizza è forse l'unico narratore che ha optato a non aver lasciato spazio al patetismo, né nel descrivere l'esodo né nel parlare delle condizioni di vita degli esuli nei campi profughi del Friuli, in uno dei quali è ambientata *La ragazza di Petrovia*. E' forse questa la ragione per cui la sua prosa appare così limpida e distaccata. Va detto anche che l'autore di *Materada* fu uno dei pochi a mantenere rapporti costanti con l'Istria e con gli scrittori che lì hanno continuato a vivere, a cominciare da Nelida Milani che egli chiamava affettuosamente "sorellina" (Milani, 2008: 1). Tomizza, infatti, non avrebbe voluto lasciare il paese natale, ma fu costretto per via delle continue vessazioni che dovette subire da parte dell'élite politica croata. La sua non fu una fuga senza ritorno come per quasi tutti gli altri istriani: dopo aver trovato lavoro come giornalista presso la sede regionale della Rai di Trieste, il nostro autore trascorreva ogni momento libero a Materada, dove mantenne la propria casa in cui, negli ultimi anni di vita, vi trascorse lunghi periodi. Seppe comprendere le ragioni che spinsero gli slavi ad angustiarlo e non portò mai rancore nei confronti dei croati d'Istria, con i quali, al contrario, ha instaurato un dialogo proficuo e incessante. *Il bosco di acacie*, l'ultimo atto della trilogia dello sradicamento, narra invece le vicende di una famiglia che,

dopo anni trascorsi nel campo profughi, si vede finalmente assegnata una casa nella fertile campagna del Friuli. A dominare i sentimenti dei protagonisti è però sempre la nostalgia, l'assenza delle proprie colline e della propria gente e il continuo sentirsi stranieri. Isolati dal resto del mondo, i profughi vivono senza riuscire ad adeguarsi ai ritmi del luogo in cui si trovano, e continuano a mantenere ostinatamente abitudini e usanze della propria terra. La "Trilogia" è sicuramente l'opera più riuscita di Tomizza, seguita da *Dove tornare*, in cui lo scrittore di Materada parla della nostalgia della sua gente a contatto con lo sfavillante mondo capitalista, crudele e selettivo: emerge continuamente il paragone fra i villaggi istriani, le grandi città italiane e i diversi sistemi economici e sociali che li governano. Negli anni successivi e fino alla sua morte, avvenuta nel 1999, lo scrittore, ormai diventato famoso, ha continuato a pubblicare romanzi di successo che rispondono a una logica commerciale e non presentano alcun tentativo di rinnovamento e di arricchimento a livello poetico: è il caso, per esempio, dei *Rapporti colpevoli*, un'opera in cui si ritrovano le tematiche psicanalitiche tipiche della letteratura triestina di inizio secolo. Di notevole valore documentario, oltre che piacevole e istruttiva lettura, è invece *Il male viene dal nord*, un romanzo della Storia con cui Tomizza ricostruisce fatti e vicende accaduti nel XVI secolo nella penisola istriana.

Numerosissimi sono i letterati, o gli aspiranti tali, che pubblicarono, spesso a proprie spese, raccolte in prosa: Parentin, Detoni, Bambara, lo storico Aldo Depoli, Tullio Bressan e molti altri ancora. Fra questi si distinguono Elsa Bragato con le sue fresche e delicate *Arie di Lussino* (1978), Anna Maria Mori e Diego Zandel, nato a Fermo, nelle marche, nel 1948. Figlio di esuli fiumani, è un alto dirigente di Telecom Italia. Ha scritto due romanzi interessanti: il primo, *Una storia istriana*, è un racconto aspro e cupo, con chiari retaggi deleddiani nelle descrizioni del paesaggio agreste e nel clima di predestinazione che determina la vita dei protagonisti, i minatori delle miniere di Albona. Il secondo romanzo, *I confini dell'odio*, è una spy-story ambientata durante la guerra degli anni Novanta. Il protagonista, a Fiume per seppellire il padre, si ritrova per casi fortuiti nei luoghi in cui infuria il conflitto, dalla Lika a Mostar. La narrazione è mozzafiato e forse a volte costruita secondo un procedimento cinematografico che rende artificiose le peripezie del protagonista. Non mancano però pagine molto felici, specie quando il personaggio principale ritrova, nella vecchia Fiume, una donna amata molti anni prima. Interessanti e puntuali sono anche le analisi politiche sulle cause del conflitto, sulle responsabilità e gli errori dell'Europa nella dissoluzione della

Jugoslavia, unite alle descrizioni dei signori della guerra che si riuniscono in un monastero per gestire la carneficina e per delineare i futuri equilibri post-bellici.

L'unica scrittrice istriana rimasta ad avere un certo successo in Italia è stata Nelida Milani. Quando la fama dell'autrice polese raggiunse l'Italia, una giornalista di Repubblica, figlia di esuli istriani, Anna Maria Mori, convinse la Milani a scrivere un libro a due mani, che ha poi preso il titolo *Bora*. La stessa storia, quella dell'esodo, viene narrata contemporaneamente da un'intellettuale rimasta e da una giornalista partita. La prima descrive lo spaesamento della CNI (Comunità Nazionale Italiana) negli anni della dittatura di Tito, la seconda invece parla della propria storia di esule, dell'abbandono della villa di famiglia, un'abitazione elegante e borghese nel centro di Pola, delle difficoltà di adattamento a Firenze e della perdita della propria identità: stanca di essere considerata straniera, slava in certi casa, la giovane Anna Maria rimuove la propria origine per riscoprirlo in tarda età, dopo aver letto i libri di Nelida. Il ritorno del rimosso ha spinto la giornalista a ripercorrere a ritroso le tappe della propria esistenza da esule e a incontrarsi, nel campo della letteratura, con la Milani. *Bora* è un romanzo epistolare toccante, che segna il riavvicinamento di due realtà che per molti anni si erano guardate da lontano con diffidenza; ancora una volta, la letteratura diviene il luogo comune, l'agorà in cui le diversità si incontrano e dialogano fra loro. Il romanzo alterna gli interventi della Milani e quelli della Mori; questi ultimi mancano spesso di scorrevolezza e tendono ad accentuare le descrizioni patetiche, che risultano a tratti noiose e stucchevoli.¹ Il racconto della Milani, invece, rapisce letteralmente il lettore e lo immette nel vorticare fluido dei periodi, delle immagini e della narrazione puntuale, ancora una volta senza eccessi o sbavature stilistiche e contenutistiche.

¹ Le caratteristiche negative elencate si accentuano nel secondo romanzo della Mori, intitolato *Nata in istria*. Il viaggio in Istria alla riscoperta delle proprie radici è interessante e avvincente, la parte narrativa è affiancata a una buona documentazione geografica e storica. Lo stile è però legnoso, la lettura si inceppa continuamente sul pronome di seconda persona usato impersonalmente, sull'introduzione di espressioni colloquiali e su alcuni concetti stucchevoli, come quello di "bellezza", che risponde non già a concezioni estetico-filosofiche, ma ai canoni dei cataloghi degli opuscoli turistici. Un esempio: "La bellezza... la trovi intatta, per esempio a Rovigno e quando ci arrivi, quasi quasi sei contenta di incontrarla un po' mortificata dal grigio di una mattina invernale senza sole: forse perché non ne possiamo più della nostra vita forzatamente in technicolor..." (Mori: 2006: 159). Si noti l'immagine manieristica della mortificazione della giornata a causa della foschia mattutina e l'appesantimento che il pronome *ti* conferisce all'intero passo.

E' invece un diario *Verde acqua* di Marisa Madieri, uscito nel 1988 e di cui ho già avuto modo di parlare nel primo capitolo.² L'autrice racconta della propria esperienza a Trieste nel Silos, dove venivano alloggiati i profughi istriani e della vita trascorsa nel capoluogo del Friuli, accanto ai figli e al marito Claudio Magris.

Per quel che riguarda la poesia, oltre ai "minori" Sisini Zuech, Mario Mari e Lina Galli, va segnalato Gino Brazzoduro, nato a Fiume nel 1925 e morto a Pisa nel 1989, fisico e dirigente d'azienda. La sua opera è interamente incentrata sulla metafora della frontiera, intesa in senso concreto e metafico. I titoli delle raccolte sono a questo proposito alquanto significativi: *Confine* (1980), *Oltre le linee* (1985), *A Itaca non c'è approdo* (1987), *Tra Scilla e Cariddi* (1989). Il verseggiare semplice e pacato introduce il lettore in una dimensione meditativa complessa, che smonta pregiudizi e modi di pensare semplici; il confine, in realtà, non esiste, è solo un costruzione mentale e culturale. Anche quello per eccellenza, fra la vita e la morte, in realtà non è una linea divisoria netta: si legga a questo proposito *Confine: In ognuno è il confine | nitido contorno | che nell'aria incide | l'orizzonte | linea impercettibile | come l'ora sfuggente che divide | il giorno dall'ombra || Silenzio e suono | memoria e annunciazione || Morte e vita | unico fiore* (Brazzoduro, 1985: 42). La poesia di Brazzoduro è molto attuale, ed è un monito nei confronti dei lettori dell'Europa contemporanea che, con estrema indifferenza se non fastidio e intolleranza, guardano i numerosi immigrati approdare nel mondo nord dai confini orientali della fortezza "Schengen" o da quelli marini del Mediterraneo: *Da lontano | viene lo straniero. || Ha solo occhi pieni di silenzio | per parlare: | la sua lingua non ha parole che tu intendi. || Nessuno ascolta - | inaffidabile testimone | espatriato da mondi lontani | mai visti, | forse appena immaginati, | da sempre | perduti. || Chi mai ascolterà | le sue storie incredibili | in una lingua che per voi | Non ha parole* (Brazzoduro, 1985: 37).

Brazzoduro è stato l'unico scrittore emigrato dall'Istria ad aver ampliato i propri orizzonti poetici. Se tutti gli artisti istriani che hanno vissuto e vivono in Italia si sono concentrati sull'esodo, sulla rabbia nei confronti dell'elemento slavo e sulla nostalgia della propria terra, senza quello spirito critico e quel continuo tentativo di dialogo proprio dei "rimasti", Brazzoduro ha rivolto un chiaro invito ad andare oltre, a crearsi nuovi spazi e a esplorare nuove dimensioni. Il passato, il vissuto non possono essere un approdo, ma tutt'al più un punto di partenza. Non ha senso cercare di tornare, anche solo con la memoria, a Itaca. E' bene intradarsi su nuovi itinerari:

² Cfr pp 8-9.

Non illudetevi: / a Itaca / non c'è approdo. // Nutre il futuro / Antiche radici. //
Atlantide: /
sola nostra destinazione. (Brazzoduro, 1987: 56)

Christian Eccher

KRATKI OGLED O KNJIŽEVNOSTI ISELJENIH ISTARSKIH ITALIJANA

Rezime

U ovom radu se razmatra stvaralaštvo pisaca poreklom iz Istre koji su je napustili posle 1945. godine, kada je Italija izgubila, posle Drugog svetskog rata, svoje istočne teritorije. Knjževnost Italijana iz Istre koji su napustili poluostrvo u potpunosti je drugačija od onih Italijana koji su tamo ostali. Dok su ovi koristili književnost da bi izgradili most sa Jugoslovenima, Italijani koji su otišli preneli su u svoje knjige nostalgiju, šovinizam a ponekad čak i mržnju prema Jugoslovenima. Ima naravno i izuzetaka, kao što su, na primer, pesnik Đino Bracoduro i pisac Fulvio Tomica.

Ključne reči: egzodus, Istra, „optanti”, šovinizam, dijalog.

BIBLIOGRAFIA

- Brazzoduro, G. (1985). *Oltre le linee*. Pisa: Giardini.
 Brazzoduro, G. (1987). *A Itaca non c'è approdo*. Pisa: Giardini.
 Brazzoduro, G. (1989). *Scilla e Cariddi*: Pisa: Giardini.
 Bressan, T.M. (1988). *Cuore antico, ricordi di Dalmazia e del Carnaro*. Trieste: Libr. Int. Borsatti.
 Crevato Selvaggi, B. (1949). *Nozze sul rogo*. Rocca San Casciano: Cappelli.
 Eccher, C. (2012). *La letteratura degli italiani d'Istria e di Fiume dal 1945 a oggi*. Rijeka-Fiume: Edit.
 Gonan, C., (1949). *La morte nelle foibe*, Bologna: Cappelli.
 Madieri, M. (1998). *Verde acqua – La radura*. Torino: Einaudi.
 Mengaziol, M. (1953). *Terra rossa*. Milano: Martello.
 Mori, A.M. (2006). *Nata in Istria*. Milano, Rizzoli.
 Nelida, M., Mori A.M. (1988). *Bora*. Firenze, Frassinelli.
 Nelida, M. (2008). *Carteggio privato*, inedito.
 Rumici, G. (2001). *Fratelli d'Istria*. Milano: Mursia.
 Tomizza, F. (1960). *Materada*. Milano: Mondadori.
 Tomizza, F. (1963). *La ragazza di Petrovia*.
 Tomizza, F. (1966). *Il bosco d'acacie*. Milano: Mondadori.

- Tomizza, F. (1967). *Trilogia istriana*. Milano: Mondadori.
- Tomizza, F. (1974). *Dove tornare*. Milano: Mondadori.
- Tomizza, F. (1984). *Il male viene dal Nord*. Milano: Mondadori.
- Tomizza, F. (1995). *I rapporti colpevoli*. Milano: Bompiani.
- Tomizza, F. (2000). *La casa col mandorlo*. Milano: Mondadori.
- Vegliani, F. (1958). *Processo a Volosca*. Milano-Venezia: Guarnati.
- Vegliani, F. (1988). *La frontiera*. Milano: Ceschina
- Zandel, D. (1968). *Ore ferme*. Trieste: Società artistico letteraria.
- Zandel, D. (1987). *Una storia istriana*. Milano: Rusconi.
- Zandel, D. (2002). *I confini dell'odio*. Torino: Aragno.

РУМУНИСТИКА

Virđinija Popović*

Univerzitet u Novom Sadu,
Filozofski fakultet

UDK 81'255.4:821.135.1-14Eminescu=511.141

DOI: 10.19090/gff.2019.1.183-195

Originalni naučni rad

Ferenc Nemet

Učiteljski fakultet na mađarskom
nastavnom jeziku, Subotica

Marina Puja Badesku

Univerzitet u Novom Sadu,
Filozofski fakultet

RECEPCIJA POEZIJE MIHAJA EMINESKUA U MAĐARSKOJ KNJIŽEVNOSTI S POSEBNIM OSVRTOM NA PREVODILAČKI RAD ŠANDORA KIBEDIJA**

„Moderni klasik književnog romantizma”, kako Emineskua naziva Mozeš Huba, zakoračio je u mađarsku književnost 1885. godine, zahvaljujući Jožefu Šandoru, koji je na mađarski preveo njegovu pesmu *Atît de fragedă*. Počev od tada pa sve do danas, veoma je razgranata i bogata mađarska književna recepcija najvećeg i najpopularnijeg rumunskog pesnika. Nakon Jožefa Šandora, njegovu recepciju svojim prevodima obogaćivali su i Lerinc Bran, Geza Seč [Szöcs Géza] i Karolj Revai, ali Emineskuovoj recepciji u mađarskoj književnosti nesumnjivo je značajno doprineo i Šandor Kibedi, koji je 1934. u Klužu u zasebnoj knjizi prvi put objavio sabrane pesme Mihaja Emineskua (*Mihail Eminescu összes költeményei*. Cluj–Kolozsvár, 1934). Naravno, i kasnije su Emineskuovu poeziju prevodili mađarski književnici (Gere Finta, Zoltan Franjo, Zoltan Jekeli, Lajoš Aprili, Jene Džida [Dzsida Jenő], Ferenc Semler), ali već pomenuti Kibedijev prevod, kao pionirski poduhvat, svakako zaslužuje posebnu pažnju. Ovaj rad osvetljava upravo taj znameniti izdavački poduhvat.

Ključne reči: Mihaj Eminesku, recepcija u mađarskoj književnosti, Šandor Kibedi, sabrane pesme Mihaja Emineskua.

Mihaj Eminesku (1850–1889) rumunski je pesnik koji je dostigao najviše vrhove koje je rumunska poezija mogla dosegnuti, ostavljajući za sobom čitavu školu

* popovic.virdjiniya@ff.uns.ac.rs

** Rad je napisan u okviru projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* (broj 178002).

podržavalaca i epigona. Svojim neumornim staranjem za čitanje, za studiranje, za spoznaju, on je bez ostatka obogaćivao svoje pamćenje značajnim delima antičke i moderne književnosti. Vrstan poznavalac filozofije, pogotovo Platona, Kanta, Šopenhauera, kao i religiozne misli, prevashodno hrišćanske i budističke, obožavalac Veda, zaljubljenik u poeziju svih epoha, poznajući naučne tekstove o rumunskoj istoriji i rumunskom jeziku, „on nalazi u riznici prikupljenih ideja konkretni materijal iz koga crpi visoke apstrakcije koje u njegovim pesmama tako često otvaraju beskonačni vidik ljudske misli” (Majoresku, 2000: 381). „Emineskuov život bio je kratak i pomračen, dok je njegovo delo ne samo ogromno, ako imamo u vidu svega 17 godina punog stvaralačkog zamaha, već i svetlo, svim tim sagorevanjima koje je usadio u svakoj napisanoj stranici i koja se ne smanjuje u intenzitetu, već naprotiv raste s prolaskom godina” (ibid.: 384–385).

Eminesku je živio i stvarao u doba prevlasti građanske klase i rastućeg kapitala, u vreme industrijalizacije, koje je posle revolucije 1848. godine zahvatilo i Rumuniju. U Zapadnoj Evropi ovaj se proces odvijao brže i radnička klasa je jačala, dok se u ondašnjoj Rumuniji radnička klasa tek rađala, a buržoazija je bila prinuđena da čini ustupke boljarima, feudalnim ostacima u zemlji. U to doba nalazimo se tek na pragu seljačkih ustanaka. „Ovo je veoma važno za duhovnu orijentaciju pesnika, za ograničavanje njegovog borbenog elana, koje je uslovljeno nedovoljnom verom u snagu radničke klase i nejasnim perspektivama za budućnost” (Flora, 1991: 115). Izuzetan poznavalac nacionalne istorije, kao i one geopolitičke u evropskom kontekstu, okružen imperijama koje vladaju provincijama nastanjenim Rumunima, imao je jasnu predstavu, još od tada, da će biti ujedinjena Rumunija. „Podržavao je u političkoj materiji organističku teoriju, prema kojoj država treba da se prirodno razvija, da napreduje, zasnivajući se na sopstvenim silama, na narodu tvorcu jezika i čuvaru tradicija, stvarnom „duhu” države, prevashodno na seljaštvu, jedinom proizvodnom društvenom sloju” (Dumitrescu-Bušulenga, 2000: 19). Njegovo pesništvo sastoji se od neprestanog traganja za savršenstvom, koje je pronašao u spoznaji, u ljubavi, u sopstvenom moralnom i društvenom životu, sa žudnjom što ga je dovela do sloma svih ideala.

Nakon njegove smrti ostalo je nekoliko hiljada stranica rukopisa. Oni su jedno vreme bili izgubljeni u arhivima Rumunske akademije nauka, ali se danas pažljivo čuvaju i proučavaju kao nacionalno blago, kao nešto o čemu će se još dugo govoriti i pisati. Značajan doprinos poznavanju vrednosti Emineskuove poezije u evropskom književnom okruženju donosi objavljivanje pesama na drugim jezicima, jer su ove vrednosti mogle otkriti književnoumetničke valence jezika na kojem je Eminesku pisao svoja dela, shvaćene kao veliko bogatstvo, koje može zadovoljiti

najviše i najteže zahteve književnog stvaralaštva i kreativnosti. Na ovaj način Eminesku postaje svetski poznat i utiče na formiranje verodostojnog mišljenja o svom doprinosu savremenoj rumunskoj književnosti. „Interesovanje za Emineskuovo delo najpre se može videti u časopisima, zatim enciklopedijskim publikacijama koje su preuzele ulogu upoređivanja velikih rumunskih dostignuća sa poznatim delima svetske književnosti” (Copilu, 2015: 85–86).

Prohodnost ka mađarskoj poeziji dogodila se prvenstveno zbog toga što je Emineskuova poezija bila bliska mađarskom pesništvu. Sa kulturom Transilvanije, delom Austrougarske monarhije do 1920. godine, ali i sa stvaralaštvom rumunskog „genija” Emineskua bio je upoznat ceo duhovni i lingvistički svet geografskog prostora tadašnje Mađarske, što je doprinelo učvršćivanju rumunsko-mađarskih međuknjiževnih odnosa. Dokaze o interesovanju mađarske publike za Emineskuovo delo možemo pronaći u mnogobrojnim prevodima i komentarima njegovog stvaralaštva. Ove zemlje imale su zajedničku istorijsko-književnu sudbinu, tako da je Mađarska sa oduševljenjem dočekala rad rumunskog nacionalnog pesnika, „upoređujući ga sa Šandorom Petefijem [Petőfi Sándor] ili Endreom Adijem [Ady Endre]” (Kopilin, 2015: 193). S druge strane, sa završetkom Prvog svetskog rata, 1918. godine, počinje novo doba u rumunsko-mađarskim odnosima. Raspadom Austrougarske monarhije transilvanijski mađarski pesnik preko noći postaje manjinski pesnik, koji će se potruditi da iznađe novi smisao svog stvaranja. Vrlo značajna komponenta ovog „novog smisla” (Bućin, 2015: 49) jeste otkrivanje misije da postane duhovni posrednik između mađarske i rumunske kulture, što rezultira velikim brojem prevoda na mađarski jezik. Tražeći nove mogućnosti i književni suživot, Mađari su smatrali važnim upoznavanje s delima najvećeg rumunskog pesnika, Emineskua. (To je, inače, bio slučaj i sa Mađarima u Vojvodini, koji su neposredno nakon 1920. godine počeli da prevode srpske pisce i pesnike.)

Emineskuova recepcija u mađarskoj književnosti započela je 1885. godine, kada je novinar i političar Jožef Šandor na mađarski preveo njegovu pesmu *Atít de fragedă / Cseresznyefa fehér virága / Tako mlada*.¹ Prevod je bio objavljen u časopisu *Kolozsvári Közlöny* iz Kluža („Informația de Cluj”), u svečanom božićnom broju, dok je pesnik još bio u životu (Bućin, 2015: 46). Odmah potom prevođenja su se latili i Lerinc (Laurenciju) Bran, Geza Seč i Karolj Revai, šireći popularnost Emineskuovih

¹ Mózes Huba: A romantika modern klasszikusa (<http://irodalom.elender.hu/roman/emintan.htm>), 3. 12. 2017. Videti još: Bencze Mihály: Sándor József az Alecsandri, Eminescu és Mureșan versek első fordítója. = *Mikes International*, 2015/4, 71–74.

pesama među mađarskom čitalačkom publikom.² Laurenciju Bran objavio je svoje prevode pod pseudonimom Samošujvari, što su u to vreme oštro kritikovali istoričari književnosti. Kasnije, kada je Bran objavio i ostale svoje prevode Emineskuovih pesama u nedeljniku *Zsibóvidéki Hírlap* i u antologiji *Román költőkötet / Od rumunskih pesnika*, koju je priredio Karolj Revai i objavio u Baja Mareu 1909. godine, saznalo se i pravo ime prevodioca.

U članku prof. dr Mihale Bučin s Pedagoškog fakulteta Univerziteta Đula Juhas u Segedinu pod naslovom *Traduceri și traducători ai operei lui Mihai Eminescu în limba maghiară / Prevodi i prevodioci Emineskuovog dela na mađarski jezik*, objavljenom 2015. godine u časopisu *Columna* iz Bukurešta, spomenuti su i oni prevodioci koji su preveli po jednu Emineskuovu pesmu na mađarski jezik. Na primer, Armin Duks [Dux Ármin] prevodi pesmu *O, rămâi / Oh, ostani*³ još za vreme Emineskuovog života, i upoređuje ga s njegovim prethodnikom, velikim rumunskim pesnikom Vasileom Aleksandrijem, dok Mihalj Pervu prevodi pesmu *De ce nu-mi vii / Zašto mi ne dolaziš* i objavljuje je 1893. godine na prvoj stranici klužanskog časopisa *Kolozsvári Közlöny*, s kratkim objašnjenjem da je Eminesku „jedan od najvećih rumunskih pesnika” (Bučin, 2015: 47). Članak *Însemnări despre Eminescu / Zapisi o Emineskuu* Mihalj Pervu objavljuje 1893. godine u časopisu *Arad és Vidéke*. Godine 1889, kada je Eminesku napustio ovaj svet, napunivši tek 39 godina, objavljen je nekrolog na mađarskom jeziku u časopisu *Alföld*, pod nazivom *Despre moartea lui Eminescu / O Emineskuovoj smrti*. Nakon pesnikove smrti u rumunskoj književnosti pojavljuje se čitav niz pesnika koji su ili kopirali Emineskua ili bili inspirisani njime, što je rezultiralo time da je svako ko bi pokušao pisati poeziju ličio na Emineskua, a to je trajalo još nekoliko decenija posle njegove smrti. Rumunski kritičari, esejisti, filozofi, psiholozi pišu o njegovom delu, a studije o njemu su se proširile i na susedne zemlje, najpre na Mađarsku, budući da je ovde bio već naveliko poznat. Društvo La Fonten iz Budimpešte organizuje konferencije na kojima se hvali Emineskuovo pesničko delo, a autori studija o Emineskuu nisu samo filolozi, pesnici ili prevodioci. Tako, na primer, lekar K. Vlad piše rad *Eminescu din punct de vedere psihologic / [Eminesku s psihološke tačke gledišta]*, koji je bio veoma interesantan mađarskim čitaocima; Laslo Galdi u radu *Stilul poetic al lui M. Eminescu / [Emineskuov pesnički stil]* ističe vrednost njegove leksike, a govori i o pesnikovom svesnom izbegavanju izraza iz narodne književnosti, koji nisu prihvaćeni u kultnoj

² Ibid. – U tom periodu Emineskua su prevodili i: Mikloš S. Nađ, Jožef Ošvat, Ištvan Lihtfus, Janoš Dengi i drugi.

³ Prevod na mađarski naslova pesme *O, rămâi / Oh, ostani* glasi *Óh maradj*.

poeziji. U više publikacija, poput *Alföld, Arad és Vidéke, Vörös Lobogó, Aradi Hírlap, Aradi Vasárnap* itd., objavljena su Emineskuova dela u prevodu Lasla Galdija, Ferenc Semlera, Mihajla Pervua i Đezea Kara. Najcelovitiji deo Emineskuovog pesničkog stvaralaštva objavljen je u Klužu 1934. godine, u zbirci *Eminescu összes költeményei*. Prevodilac je bio Šandor Kibedi (1897–1941), a predgovor je napisao Ištvan Ileš Đeri [Győri István Illés].

Kako nam dr Đerđ Krištof kazuje, u periodu do Prvog svetskog rata začetnici i stvaraoci Emineskuovog kulta u mađarskoj književnosti bili su Geza Seč i Karolj Revai, koji su istrajno i s oduševljenjem prevodili njegove pesme (Krištof, 1935: 13–31). Prevode Emineskuovih dela objavljivali su mađarski listovi: *Vasárnapi Újság, Hazánk, Újság, Máramarosi Lapok, Erdélyi Újság, Zólyomvármegyei Hírlap, Zsibóvidéki Hírlap, A Cél, Fehértemplom és Vidéke, Eperjesi Lapok* itd. Geza Seč je, osim svojih prevoda, nedugo nakon Emineskuove smrti, 1895. godine objavio dve knjižice na mađarskom jeziku posvećene znamenitom rumunskom pesniku (*Eminescu; Egy pár szó Eminescu irodalmáról*), dok je Ileš Kristea takode 1895. godine objavio jedan rad na mađarskom jeziku o liku i delu Mihaja Emineskua (*Eminescu élete és művei*). Uglavnom, već u periodu pred Prvi svetski rat mađarska književnost i mađarska čitalačka publika dobro su poznavale pesme i stvaralaštvo Mihaja Emineskua, ali i druge vrednosti rumunske književnosti, te, po Đerđu Krištofu, zahvaljujući istrajnom prevodilačkom radu Geze Seča i Karolja Revaija (ali i drugih), „interesovanje za rumunsku poeziju u mađarskim književnim krugovima i među mađarskom čitalačkom publikom počelo se veoma povoljno razvijati” (ibid.).⁴ Kao priznanje za dragocene prevode rumunskih pesnika (Emineskua i Košbuka), Društvo Petefi je 1910. godine u svoje redove primilo Karolja Revaija, dok ga je Književno društvo Transilvanije, čiji je bio član, podsticalo na još produktivniji prevodilački rad (ibid.). O popularnosti Emineskuovih pesama govori i interesantna činjenica, koju je pribeležio Đerđ Aleksić, da „u Ugarskoj a pogotovu u Transilvaniji, čak i Mađari naširoko pevaju Emineskuovu pesmu *Oh, mért nem jössz – De ce nu-mi vii*” (ibid.).

Posle 2000. godine, kada se proslavljalo 150 godina od rođenja Mihaja Emineskua, Rumunska akademija nauka promovisala je knjigu *Eminescu în circuitul universal. Traducerea și ecoul operei în 77 de limbi din peste 250 de țări*, koja je u velikoj meri odgovarala mišljenju velikog rumunskog kritičara i filozofa Konstantina Nojke da „Emineskua možemo najbolje upoznati ako ga predstavimo celom svetu”

⁴ Videti još: A. P. Todor: *Eminescu în literatura maghiară. = Convorbiri Literare*, 1939, 1153–1232.

(ibid., 2016: 95). Istraživanje recepcije Emineskuovog dela u inostranstvu rezultiralo je sa 54.000 Emineskuovih tekstova (pesama, kritika itd.), objavljenih u skoro 7000 svetskih časopisa.⁵ Ovaj broj sadrži veliki deo onlajn članaka o Emineskuu. Došlo se do zaključka, što je, uostalom, i ranije bilo poznato, da je najpoznatiji rumunski pesnik, Mihaj Eminesku, jedan od najprevođenijih rumunskih pesnika, jer su mu pesme prevedene na više od 80 jezika, a programima za automatsko prevođenje na još toliko. Danas se zna da je Eminesku preveden na 150 jezika. Kada se pod nadzorom čuvenog rumunskog emineskologa Dumitrua Kopilua-Kopilina pravila statistika, uzeti su u obzir samo književni prevodi na 80 svetskih jezika, ostavljajući po strani jezike na koje se Eminesku „mogao” prevesti programima za automatsko prevođenje. Dumitru Kopilu-Kopilin je u svojoj knjizi *Eminescu în circuitul universal*, objavljenoj u Trgovištu 2015. godine, prikazao detaljnu statistiku Emineskuovih prevoda, varijanti i autora koji su istraživali njegovo delo od kada je pesnik objavio svoju prvu pesmu, *De-aş avea*, 1866. godine, u časopisu *Familia* iz Budimpešte. Akademik Mihaj Ćimpoj, predsednik Moldavske akademije nauka, piše o ovom značajnom istraživanju, govoreći da je istraživanje prof. Kopilina „istinska fenomenologija recepcije Emineskuovog dela” (Cimpoi, 2015: 11) i da je u ovoj knjizi pored detaljne statistike sprovedena i značajna evaluacija, prateći fenomen univerzalnosti Emineskuovog dela. Interesantno je spomenuti da sa pesmom *De-aş avea* urednik časopisa Josif Vulkan⁶ menja pesnikovo prezime Eminović u Eminesku. Iste je godine još pet pesama bilo objavljeno u ovom gradu. U istoriji rumunske književnosti poznato je da je Eminesku debitovao u Mađarskoj, tako da je celokupno njegovo delo prihvaćeno od mađarske publike sa velikim interesovanjem; njegove pesme su velikom brzinom objavljene na mađarskom jeziku još za vreme njegovog života, kako bi pronašle put do publike željne dobre poezije.

Jedna od najprevođenijih pesama na mađarski jezik, sa više od dvadeset varijanti, jeste pesma *De ce nu-mi vii / Zašto mi ne dolaziš*, zatim, sa nešto manje varijanti, pesma *La steaua / Ka zvezdi* (osamnaest varijanti), potom *Mai am un singur dor / Imam još jednu želju* (petnaest varijanti), a poznato je i desetak varijanti pesme *Glossa / Glosa*.

Izbijanjem Prvog svetskog rata sve je stalo – muze su začutale. Ali nakon toga, posle promene režima i povlačenja novih granica, interesovanje i radoznalost

⁵ Ovo istraživanje sprovedli su emineskolozi pri Rumunskoj akademiji nauka. Tačan broj Emineskuovih tekstova i broj časopisa objavljen je u knjizi *Eminescu în circuitul universal*, autora Dumitrua Kopilua-Kopilina, Trgovişte, 2015. godine.

⁶ Josif Vulkan bio je sin grkokatoličkog sveštenika iz Letaverteša [Létavértés], u Mađarskoj.

prema rumunskoj književnosti ponovo se bude kod Mađara, naročito u Rumuniji. Mađarska manjina, koja počinje da izgrađuje samostalni kulturni i književni život, sa interesovanjem se okreće delima rumunske književnosti i njihovim stvaraocima. Javljaju se književni prevodi i objavljuju se zbirke koje mađarsku čitalačku publiku upoznaju sa starom i modernom rumunskom lirikom. Tako je već 1928. godine Književno društvo Transilvanije objavilo jednu antologiju prevoda rumunskih pesnika, *Műfordítások román költőkből*, dok je 1930. Tivadar Fekete publikovao antologiju stare rumunske poezije, *Klasszikus kert – régi román költők antológiája* (ibid.). Nažalost, verni Emineskuovi prevodioci na mađarski, Geza Seč i Karolj Revai, tada već nisu bili među živima (ibid.). Oni koji su se tada latili prevođenja (Lajoš Aprili, Marija Bende i drugi) Emineskuovu poeziju prevodili su samo fragmentarno, a na osnovu toga nije se mogla sagledati celina njegovog pesništva, a, dakako, ni lepota. U nameri da premosti taj nedostatak, te da mađarskoj čitalačkoj publici da jedan celovit pregled Emineskuove poezije, Šandor Kibedi (Šandor Hapka)⁷ prihvatio se prevođenja njegovih sabranih pesama, koje su objavljene u Klužu 1934. godine, te je dao prvi prevod sabranih Emineskuovih pesama na mađarski jezik, pod naslovom *Eminescu összes költeményei / Emineskuove sabrane pesme*.

Do danas je više desetina prevodilaca prevelo Emineskuovo delo na mađarski jezik. Eminesku se pojavljuje u 115 članaka i knjiga od prve svoje objavljene pesme, 1885. godine, do danas. Pored prevoda, objavljene su i dve mađarske studije o rumunskom pesniku. To su dve doktorske disertacije na mađarskom jeziku, od kojih su dve objavljene u Klužu i jedna u Budimpešti. Prvo istraživanje pesničkog dela Mihaja Emineskua predstavlja diplomski rad iz 1895. godine, odbranjen u Budimpešti, samo šest godina nakon pesnikove smrti, pod naslovom *Eminescu élete és művei. Tanulmány az újabb román irodalom köréből / Eminesku, život i delo*.

⁷ Šandor Kibedi (Nagysomkút, 1897 – Kolozsvár, 1941) – pesnik, dramski pisac, prevodilac i urednik. Prve pesme objavio je 1920. godine, a njegov talenat otkrio je Lajoš Barta. Između 1922. i 1924. godine bio je glavni saradnik lista *Kövérvidék* i dopisnik *Nagybányai Hírlap*. Godine 1924. seli se u Kluž, gde se uglavnom bavi novinarstvom, saradujući u više listova. U periodu 1928–1929. bio je glavni urednik lista *Szemle* iz Nađsalonte [Nagyszalonta], 1929–1930. glavni urednik lista *Az Újság*, a počev od 1931. i odgovorni urednik lista *Korunk*. Godine 1937. pokrenuo je časopis za književnost, umetnost i društvo *Széphalom*. Objavio je šest samostalnih knjiga, uglavnom pesama, i tri toma prevoda (osim sabranih Emineskuovih pesama, i prevode pesama Arona Kotruša i Oktavijana Goge). Njegovi prevodi izazvali su određene književne polemike, a Đerđ Krištof je posebno kritikovao njegov prevod Emineskuovih pesama, kao nedovoljno stručan i kvalitetan.

Ogled iz novije rumunske književnosti, Aurora nyomda, Szamosujvár, 1895 (autor Ileš Kristea).

Posle Drugog svetskog rata započinje novi period u istoriji mađarske recepcije Emineskuovog dela. Socijalistička država stavlja na raspolaganje značajne fondove, kojima raspolažu ljudi odgovorni za promovisanje autentičnih vrednosti, između ostalog i za prevođenje rumunske književnosti na mađarski jezik i mađarske književnosti na rumunski jezik. U Budimpešti 1947. godine pesnik i prevodilac Zoltan Jekeli objavljuje zbirku pesama u izdanju rumunsko-mađarskog društva iz Budimpešte. Sledi dvojezično izdanje, objavljeno u Bukureštu, povodom stogodišnjice pesnikovog rođenja (1950). Drugu zbirku, od preko sto pedeset stranica, preveo je i objavio 1961. godine Zoltan Franjo, koji je Emineskua prevodio i na nemački jezik.

Godine 1966. objavljena je zbirka pesama na mađarskom jeziku koju je priredio Šandor Kačo (drugo izdanje 1984. godine), a u koju su ušle sve Emineskuove pesme. Takođe, o Emineskuu i njegovom delu pisali su Geza Seč iz Sibinja i Endre Kakaši, čija je monografija bila i nagrađena od strane Saveza pisaca Rumunije. Treća je veoma značajna studija profesora Lasla Galdija, koji je istraživao pesnički stil Mihaja Emineskua.

Povodom obeležavanja stogodišnjice smrti Mihaja Emineskua, istoričar književnosti Mozeš Huba, koji je istraživao mađarske varijante Emineskuove pesme *Glossa*, objavio je 1989. godine zbirku *Eminescu în literatura maghiară / Eminescu a magyar irodalomban / Eminesku u mađarskoj književnosti*, u koju je uvrstio najbolje prevode na mađarski jezik, kao i najznačajnije kritike pesnikovog stvaralaštva. Posle 1989. godine opada interesovanje za prevođenje Emineskuovog dela na mađarski jezik, ali ne i interesovanje za istraživanje njegovog pesništva. U ovom periodu jedino možemo istaći prevod *Večernika* na mađarski jezik Zoltana Franjoa. Kraj dvadesetog veka „su obeležile dvojezične knjige objavljene u Rumuniji: *Geniu pustiu – Szárnyaszegett géniusz* (București, „Universal Dalsi”, 2000, predgovor Nikolaje Balota), *Poezii – Versek* (Bukurešt, „Curtea Veche Publishing”, 2000, predgovor Zoe Dumitresku-Bušulenga), *Eminescu în circuitul universal, Poezii – Versek* (București, Editura 100+1 Gramar, 2000, prevod Jožef Balogh)” (Kopilin, 2015: 196).

KIBEDIJEV PREVOD SABRANIH EMINESKUOVIIH PESAMA (1934)

Izdanje Kibedijevog prevoda ima svoju istoriju koju treba sagledati kako bi se u potpunosti mogle razumeti okolnosti objavljivanja prevoda Emineskuovih dela. Knjiga je objavljena 1934. u Klužu, na 189 strana, sa slikom pesnika. Izdato je 206 numerisanih bibliofilskih primeraka, 6 primeraka u pergamentskom povezu, kao i 200

primeraka u kožnom povezu (Kibedi, 1934: 2). Knjiga je bila značajna i zbog toga što je svetlost dana ugledala kao prvi tom edicije *Nova Transilvanija*, koju je uredio Ištvan Ileš Đeri, urednik i izdavač lista *Nova Transilvanija (Új Erdély)* (ibid.: 190–191). U predgovoru Ištvan Ileš Đeri pojašnjava da pomenuta edicija zapravo ima kulturnu misiju koja za svoj cilj ima progres, kao i kulturno zbližavanje naroda u Rumuniji, te će svaki tom te edicije zapravo predstavljati po jednu stepenicu „prema duhovnoj harmoniji bratskih naroda”, kao i prema „osnaživanju duhovnih veza među narodima koji žive na teritoriji Rumunije” (ibid.: 11). U ediciji *Nova Transilvanija*, po rečima urednika, trebalo je da se nađu prevodi dela najvećih rumunskih pesnika i prozaista, budući da je urednik bio uveren da će „izdavanjem ovih prevoda doprineti zbližavanju Mađarske i Rumunije, kao i politici uzajamnog razumevanja” (ibid.: 12). O Emineskuovom prevodiocu Šandoru Kibediju kazuje nam da mu je otac bio Rumun, a majka Mađarica, te da mu je porodično ime Šandor Hapka. „Sama sudbina je izabrala Šandora Kibedija da bude prevodilac Emineskua, a potom i najautentičniji i savršen prevodilac drugih velikih rumunskih prozaista i pesnika. Već je prevodom Emineskuovih sabranih pesama učinio neviđenu uslugu kako rumunskoj tako i mađarskoj književnosti” (ibid.: 12–13).

Iz predgovora pak saznajemo detalje o ovom poduhvatu. Šandor Kibedi kaže „da je od Mađara on bio prvi kome je pošlo za rukom da dopre u unutrašnji stvaralački svet Emineskua” (ibid.: 14). Po sopstvenom priznanju, namera mu je bila da intelektualce u Mađarskoj i Transilvaniji upozna sa rumunskom književnošću, iz ubeđenja da će međusobni kulturni kontakti i međusobna razmena intelektualnih dobara unaprediti mir i razumevanje između dvaju susednih naroda (ibid.: 16). Kibedi je u predgovoru knjige ukratko dao i pregled životnog puta Mihaja Emineskua, trudeći se pritom da ga rastereti od preteranog romantizma (ibid.: 14). Kako kaže, „Eminesku je veliki liričar melanholije, nesretne ljubavi i potisnutog bola. Njegove pesme i svu njegovu prozu karakteriše svež, individualni pečat. Po svemu sudeći, on je prvi stvarni klasik rumunske književnosti” (ibid.: 16). O svom prevodu kazuje nam da je to bio „dugačak, težak i veličanstven rad”, te da ga dugo nije mogao objaviti (ibid.). Takođe je napomenuo da se trudio da njegovi prevodi budu apsolutno verni originalu, te da forma i sadržaj izvornih pesama takođe budu sačuvani. Naveo je da je njegovo rumunsko poreklo u prevodilačkom radu značilo prednost, pošto je mogao osetiti onu lepotu i istančanost Emineskuovih pesama koju drugi prevodioci nisu bili u stanju da osete (ibid.).

I dok su jedan deo književne javnosti i tadašnja štampa slavili Kibedija zbog uspešnih prevoda, bilo je i onih koji su osporavali njihov kvalitet. Jedan od njegovih najžešćih kritičara (s kojim je i podosta polemisao) bio je Đerđ Krištof, koji je u podužem radu izložio manjkavosti i nedostatke njegovog prevoda (Krištof, 1935: 13–

31). Između ostalog, zamerio mu je što nije uspeo da kroz prevode mađarskoj čitalačkoj publici prenese svu muzikalnost Emineskuove poezije, a ponegde ni tačan sadržaj. Krištof zamera Kibediju i to što nije preveo svih 100 Emineskuovih pesama, već samo 79, kao i to što redosled pesama ne odgovara logičkom sledu razvoja njegovog pesništva, već je proizvoljan. Na teret mu stavlja i to što prilikom prevođenja pojedinih pesama nije na pravi način shvatio kazivanje pesnika, te da mu prevodi nisu uvek u duhu mađarskog jezika. Na osnovu svega navedenog zaključuje da Kibedi svojim prevodom Emineskuovih pesama doseže tek neki prihvatljiv književni nivo, ali mu nedostaje bolje poznavanje mađarskog jezika, istančaniji ukus i adekvatna književna kultura (ibid.).

Iz kasnijih izvora saznajemo da je Krištofa najviše iritiralo to što je Kibedi u predgovoru knjige previše hvalio samog sebe i svoj učinak, i to sledećim rečima: „Završio sam svoj rad čvrsto uveren da je od pripadnika mog naroda meni prvom pošlo za rukom da doprem u gust lavirint unutrašnjeg sveta Mihaja Emineskua – da sam mu se približio, dosegao ga, te da sam njega, rumunsku dušu, prigrlio na svoju” (Krištof, 1982: 621–624). Ova neskromna Kibedijeva izjava nagnala je Krištofa da se detaljno pozabavi analizom prevoda, te da ukaže na njegove manjkavosti. Ostaje zapamćena Krištofova ocena da je u Kibedijevom prevodu za pohvalu samo njegova dobra namera (ibid.). Međutim, Krištof nije bio jedini kritičar Kibedijevog prevoda. Tako je Laslo Makai 1935. godine u časopisu *Erdélyi Helikon* izneo istovetne zamerke na Kibedijev račun kao i Krištof, a njima se priključio i Laslo Galdi u svojoj oceni u listu *Vasárnap* (ibid.). Nakon tih negativnih kritika Kibedi je ušao u oštru književnu polemiku sa Đerđom Krištofom, te ga je na stranicama časopisa *Tribún* ocrnio neprimerenim pogrdnim rečima (ibid.). Tom prilikom pojasnio je da njegova knjiga prevoda nije potpuna iz jednostavnog razloga što nije imao dovoljno novca da objavi prevode svih Emineskuovih pesama (ibid.).

Suprotno mišljenje o prevodu Emineskuovih pesama izneo je Jožef Kovač 1934. godine u listu *Ellenzék*, govoreći da Kibedijev prevod smatra „školskim primerom tačnog, discipliniranog i savesnog prevođenja” (ibid.). I časopis *Korunk* imao je samo reči hvale za Kibedijeve prevode Emineskua (Kibedi, 1934: 848). U prikazu knjige, između ostalog, čitamo da je Šandor Kibedi sjaj Emineskuovog jezika i njegovih poetskih slika, kao i njegovu pesničku muzikalnost preveo instinktivno i sa potpunim razumevanjem na mađarski jezik, ali i dovoljno iznijansirano (ibid.). Bilo kako bilo, Kibedijev prevod Emineskuovih pesama predstavlja kamen međaš recepcije Emineskua u mađarskoj književnosti, koja i dalje traje, sve do danas, razotkrivajući tajne najsjajnijeg liričara rumunske književnosti, poete u čijoj se lirici

„najintimniji glas naroda i narodna mašta po prvi put uzdižu kao univerzalna vrednost u rumunskoj književnosti” (ibid.).

Povodom pedesetogodišnjice Emineskuove smrti, godine 1939. i mađarski časopis *Korunk* objavljuje prigodno sećanje na velikog rumunskog pesnika, sagledavajući u isto vreme njegovo književno stvaralaštvo u jednom širem, evropskom kontekstu (Semler, 1939: 681–682). U svom autorskom tekstu Ferenc Semler, inače dobar znalac Emineskuove poezije i jedan od njegovih prevodilaca na mađarski, potvrđuje stav da je

rumunska poezija sa Emineskuom zakoračila u evropsku književnost. [...] Eminesku je prvi rumunski pesnik kojeg ne samo njegova kultura, namere i književni uticaji već i nadarenost i značaj uključuju u veliki tok Evropske književnosti. [...] Emineskua je njegova izuzetna osetljivost, stalno treperenje njegovog raspoloženja i darovitost učinila poetom. [...] Jezik rumunske poezije je u Emineskuovim pesmama počeo da odzvanja do tada nepoznatom plemenitom čistotom i privlačnom jednostavnošću. U većem delu njegovih pesama mogu se prepoznati motivi rumunske narodne poezije. Vreme njegovog stvaralaštva bilo je kratko i ne bez patnji i materijalnih problema. [...] Njegovu liriku su ubrzo otkrili i u inostranstvu, a dokaz toga su prevodi njegovih pesama na engleski, francuski i nemački jezik (ibid.).

Tako je značaj Mihaja Emineskua i njegove poezije sagledavala mađarska manjinska književnost u Rumuniji u međuratnom periodu, a tome je, mišljenja smo, znatno doprineo i Kibedijev prevod njegovih pesama. Međutim, nezaustavljivi tok književne recepcije i prevodilačke inventivnosti i posle Kibedija nastavio je da teče. Tako je Emineskuove pesme već 1939. godine preveo Gere Finta [Finta Gerő], a potom (u tri navrata: 1961, 1968. i 1973) najproduktivniji prevodilac književnosti Mađara u Rumuniji, Zoltan Franjo.⁸

Posle izvesnog vremena postalo je jasno da je Emineskuova poezija toliko bogata i jezički izražajna da je za njeno što vernije tumačenje na mađarskom jeziku potreban združen rad više prevodilaca (ibid.). Tako su knjige prevoda Emineskuovih pesama na mađarski jezik publikovane 1947, 1950, 1955, 1961, 1962, 1963, 1966, 1972, 1973, 1974, 1975, 1984. itd. Taj izdavački niz ukazuje na njegovu sve veću popularnost među mađarskom čitalačkom publikom, a vredni poslenici tog zahtevnog rada bili su Zoltan Jekeli, Šandor Kačo, Endre Kakaši i mnogi drugi (ibid.).

Počev od 1966. godine svaka pesma Mihaja Emineskua bila je već prevedena na mađarski jezik. Među njima je bilo i pesama koje su tada imale i po desetak

⁸ Mózes Huba: *A romantika modern klasszikusa*. (elektronski izvor: <http://irodalom.elender.hu/roman/emintan.htm>, 3. 12. 2017).

prevoda. Zadovoljstvo da Emineskuovu poeziju može čitati na svom maternjem jeziku mađarska čitalačka publika duguje čitavoj plejadi vrsnih književnih prevodilaca: Lajošu Apriliju, Mariji Berde, Jeneu Džidi, Zoltanu Jekeliju, Šandoru Kačou, Gezi Kepešu, Jeneu Kišu, Laslu Lerincu, Kalmanu Nađu, Gaboru Olahu, Laslu Sabediju i Ferencu Semleru (ibid.). Naravno, bilo bi pogrešno verovati da je tim prevodima stavljena tačka na Emineskuovu recepciju, budući da ni najkvalitetniji ne isključuju mogućnost i potrebu za novim književnim prevodima, ne bi li se do kraja dokučile sve tajne Emineskuove poezije.

Virđinija Popović, Ferenc Nemet, Marina Puja Badesku

RECEPTION OF MIHAI EMINESCU'S POETRY IN HUNGARIAN LITERATURE,
WITH FOCUS ON THE TRANSLATION WORKS OF SÁNDOR KIBEDI

Summary

Eminescu – as described by Mózes Huba a “modern classic of literary romance”– stepped into Hungarian literature in 1885, with a Hungarian translation of the poem “Atit de frageda” by Sándor József. Starting then, and up until today, the Hungarian literary perception of the most popular and renowned Romanian poet is very rich and diverse. Following Sándor József, the perception of Eminescu in Hungarian literature was greatly influenced by Sándor Kibedi (Sándor Hapka), who was the first to publish Eminescu's poetry in a separate book in Cluj-Napoca in 1934. (Mihail Eminescu összes költeményei. Cluj, 1934). Certainly, Eminescu's works were continued to be translated in later years by Hungarian writers (Gere Finta, Zoltán Franyó, Zoltán Jekeli, Lajos Áprily, Jenő Dzsida, Ferenc Semler), however Kibedi's pioneering work in the first translation deserves special focus. The present paper reflects this remarkable publishing venture.

Keywords: Mihai Eminescu, reception of Hungarian literature, Sándor Kibédi, Mihai Eminescu poetry collection

LITERATURA

- Bencze, M. (2015). Sándor József az Alecsandri, Eminescu és Mureșan versek első fordítója. *Mikes International*, 4, 71–74.
- Bucin, M. (2015). Traduceri și traducători ai operei lui Mihai Eminescu în limba maghiară, u *Columna*, br. 4, str. 45–50.
- Cimpoi, M. (2015). *Un fenomenolog al receptării operei eminesciene*. U *Eminescu în circuitul universal*. Treća edicija. Trgovište: Editura Bibliotheca.

- Copilu-Copilin, D. (2015). *Eminescu în circuitul universal*. Treća edicija. Trgovište: Editura Bibliotheca.
- Dumitrescu-Buşulenga, Zoe (2000). *Predgovor za knjigu Mihaj Eminescu / Mihai Eminescu. Opere alese. Izabrana dela*, dvojezično izdanje, rumunsko-srpsko, priredili Joan Flora i Oktavija Nedelku. Bucureşti: Editura Elion.
- Flora, R. (1991). *Mihaj Eminescu (1850–1889)*. Apud. Mijušković, Neđo, *Poezija i kritika*. Beograd: Zenit.
- Laslo, G. (1954). *Stilul poetic al lui M. Eminescu*. Bucureşti: Ed. Academiei.
- György, K. (1935). Eminescu Mihály költeményei. *Erdélyi Múzeum*, 1–3. füzet, 13–31.
- György, G. (1982). Kibédíró – vitái kapcsán. *Korunk*, 8, 621–624.
- Réthy, A., Váczy, L. (1983). *Magyar irodalom románul*. Könyvészet. 1830–1970. Literatură maghiară în limba română. Bibliografie. 1830–1970. Bucureşti, Kriterion, str. 19, 44, 60, 86.
- Sándor, K. (1934). *Mihail Eminescu összes költeményei*. Fordította Kibédi Sándor. Fraternitas, Cluj-Kolozsvár, 2.
- Sándor, K. (1934). Eminescu költeményei magyarul. *Korunk*, 11, 848–849.
- Szemlér, F. (1939). Az ötven éve halott Eminescu. *Korunk*, 7–8, 681–682.
- Todor, A. P. (1939). Eminescu in literatura maghiară. *Convorbiri Literare*, LXXII, br. 6–9 / Iunie-Sept., 1153–1232.
- Todor, A. P. (1950). *Eminescu magyarul*. În vol.: *Eminescu válogatott versei*. Kétnyelvű kiadás. Bukarest, Állami Könyvkiadó. (100 de ani de la naşterea poetului), str. 234–237.

ELEKTRONSKI IZVORI:

- Huba, M. *A romantika modern klasszikusa*. (elektronski izvor: <http://irodalom.elender.hu/roman/emintan.htm>, 3. 12. 2017).

СЛОВАКИСТИКА

Daniela Marčoková*

Anna Makišová

Filozofická fakulta

Univerzita v Novom Sade

UDK 811.162.4'373.2(497.113 Banat)

DOI: 10.19090/gff.2019.1.199-212

Originalni naučni rad

PRÍMENÁ SLOVÁKOV V NIEKTORÝCH SLOVENSKÝCH OSADÁCH BANÁTU**

Predmetom nášho výskumu bola neúradná pomenovacia sústava obyvateľov slovenskej národnosti v Banáte. Cieľom nášho výskumu bolo evidovať prímená dospelých obyvateľov mužského pohlavia slovenskej národnosti v troch slovenských osadách v Banáte: v Aradáči, v Jánošíku a v Kovačici. Vo výskume sme uplatnili metódu živej pamäte a materiál sme získavali vlastným terénnym výskumom v rokoch 2018 a 2019. Výsledky nášho výskumu môžeme zhrnúť takto: prímená sú miestne obmedzené, vyjmúc prímená vzťahujúce sa na remeslá, ktoré sa objavili vo všetkých doteraz skúmaných prostrediach Báčky a Banátu. Dedičné rodinné mená sa v niektorých skúmaných prostrediach vytrácajú a prevahu nadobúdajú individuálne prímená. Okrem toho, že majú pestrú sémantickú motiváciu, živé mená v skúmaných osadách sú prejavom jazykovej kreativity a kultúrnej identity ich obyvateľov. Niektoré prímená svojou jazykovou štruktúrou označujú prítomnosť cudzieho jazyka, preberajú jazykové prvky najčastejšie srbského, menej maďarského jazyka a niekedy nachádzame i vplyv nemčiny. Pre všetky osady multinacionálnej a multikultúrnej Vojvodiny je príznačné rešpektovanie inonárodných, no zachovávanie vlastných tradícií a jazyka, a tak aj tradícií v pomenúvaní.

Kľúčové slová: onomastika, sémantická motivácia prímen, slovenské osady Aradáč, Jánošík a Kovačica, dolnozemska kultúrna a tradičná špecifickosť.

Osobné meno plní sociálnu, kontaktnú, emocionálnu a predovšetkým identifikačnú funkciu. Podľa H. Kubišovej pôvodne sa používalo na Slovensku iba krstné meno. Prechod od jednomennej sústavy k dvojmennej trval celé stáročia. Význačnejšie šľachtické rody mali prímená už v antickej dobe. Neskôr sa prímená

* danielamarcokova@ff.uns.ac.rs

** Príspevok vznikol v rámci projektu č. 178017 *Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe*, ktorý financuje Ministerstvo školstva a vedy Srbska.

stali priezviskami (Kubišová, 2006: 25). Na území Slovenska sa priezviská začali používať až v stredoveku (asi od 15. storočia) a od 17. storočia sa stali dedičnými. Hoci jej používanie medzi ľuďom bolo zaužívané už skôr, dvojmenná pomenovacia sústava nadobudla spoločenskú záväznosť jozefínskym patentom v roku 1780 (Majtán, 2005: 158), keď sa dnešný spôsob pomenúvania osôb stabilizoval.

Práve na konci 18. storočia sa prví Slováci z Hornej zeme v najväčšom počte sťahovali na územie dnešnej Vojvodiny. Najprv osídľovali Báčku, potom Banát a Sriem. V prvých matrikách dolnozemskej cirkevnej zborov nachádzame už iba dvojmennú pomenovacia sústavu. Podľa I. Valentovej slovenskí migranti si svoje mená a prímená (predchodcovia priezvisk) priniesli do nového domova. Keďže prímená ešte neboli oficiálne kodifikované a povinne dedičné, to otváralo možnosti ich zmien v novom sociálnom, spoločenskom, hospodárskom i jazykovom prostredí (2018: 5). J. Botík poukazuje na potrebu vzniku prezývok v dolnozemskej slovenskej prostredí, potrebu nezameniteľného označenia príslušníkov rozvetvených rodín, t. j. rodín s tým istým priezviskom (2011: 139).

Predmetom nášho výskumu bola neúradná pomenovacia sústava obyvateľov slovenskej národnosti v Banáte. Cieľom výskumu bolo evidovať prímená dospelých obyvateľov mužského pohlavia¹ slovenskej národnosti v troch slovenských osadách v Banáte: v Aradáči, v Jánošíku a v Kovačici.²

Na skúmanie uchovaných poznatkov v týchto lokálnych spoločenstvách a relatívne malých sociálnych skupinách sme uplatnili vlastný terénny výskum. Cieľom výskumu bolo získanie autentických údajov od výskumníkom vybraných informátorov uplatnením metódy živej pamäte (oral history). Získané prímená sme analyzovali nielen podľa formálnej, ale aj významovej stránky a klasifikovali sme ich podľa teoretického základu V. Patrása. Nakoniec sme zisťovali kvantitatívne zastúpenie prímen v skúmaných lokalitách.

VÝSKUM V OBLASTI ONOMASTIKY NA SLOVENSKU A V RÁMCI SLOVENSKÉHO VOJVODINSKÉHO PROSTREDIA

Problematika vlastných mien Slovákov vo Vojvodine od príchodu po súčasnosť nie je zatiaľ dostatočne preskúmaná. Najvýznamnejšími predstaviteľmi

¹ Ženy spravidla nemajú vlastné charakterizačné prímená, označované sú menom manžela alebo otca.

² Sídla v Banáte, v ktorých žijú Slováci, sú: Aradáč, Biele Blato, Jánošík, Hajdušica, Kovačica, Ostojičevo, Kovačica, Vojlovica, Zreňanin (Sklabinská, Mosnáková, 2012).

slovenskej onomastiky v jej vážnejších bádateľských začiatkoch (v tridsiatych a štyridsiatych rokoch 20. storočia) boli jazykovedec J. Stanislav a historik B. Varsik. Slovenskí jazykovedci onomastici, ktorí sa neskoršie špecializovali na výskum vlastných mien sú V. Blanár, M. Majtán, R. Krajčovič, M. Blichá, J. Doruľa, V. Šmilauer, Š. Krištof, I. Valentová, J. Krško, M. Ološtiak, J. Hladký, A. Závodný, Ľ. Sičáková, A. Góotšová, A. Chomová, M. Beláková, M. Knappová a iní. Podľa J. Matejčíka ucelená antroponomastická teória V. Blanára predstavuje slovenský vklad do teórie antroponomastiky (1982: 194). Podľa I. Valentovej najväčšie úspechy vo výskume, spracovaní a v teórii živých mien na Slovensku dosiahol V. Blanár, ktorý vytvoril teóriu a metódu modelovania živých osobných mien (2003: 95). Výskumom v oblasti onomastiky sa vo Vojvodine zaoberali niekoľkí lingvisti či historici: D. Dudok, S. Čelovský, M. Týr, A. Makišová, Z. Týrová, J. Marko. Väčšina výskumov sa vzťahovala na osobné mená a priezviská, najmenej je výskumov zameraných na prímená v slovenskom vojvodinskom prostredí (napr. prímená či prezývky v Pivnici skúmali Z. Týrová (2005: 175–179) a J. Botík (2011: 124–224)). Autorky D. Marčoková a A. Makišová sa zaoberali výskumom prímen v slovenskej osade Kysáč v Báčke (2017: 292–293), ako i výskumom prímen v slovenských osadách báčskopetrovskej obce: v Báčskom Petrovci, v Kulpíne a v Hložanoch (2018: 359–372).

Náš nový výskum svojím zameraním nadväzuje na predchádzajúce výskumy a jeho cieľom je zaznamenať prímená Slovákov a určiť motiváciu ich vzniku v niektorých slovenských osadách na území Banátu.

NEÚRADNÉ (ŽIVÉ) OSOBNÉ MENÁ

V úradnom styku sa u Slovákov uplatňuje dvojmenná sústava osobných mien, pozostávajúca z osobného mena (krstné, rodné meno) a priezviska (dedičné rodinné meno).³ V neúradnom styku sa používajú živé mená.⁴ Podľa Blanára oblasť neúradného a poloúradného pomenúvania (tzv. živé mená) predstavuje pomerne samostatný podsystem a charakterizuje ho ustálenosť užším spoločenským úzom. Základná podoba živých mien je hovorená. Jedno živé meno môže pozostávať z niekoľkých pomenovacích modelov, v ktorých sa uplatňujú viaceré motivačné

³ Osobné meno M. Ološtiak chápe ako súčet rodného mena a priezviska (2007: 165).

⁴ Podľa I. Valentovej (2012: 115) termín živé meno prvýkrát použil V. Blanár (1945) vo svojej dizertačnej práci.

príznamy (2008: 50). Tak pri individuálnej charakteristike autor uvádza nasledovné motivačné príznaky: telesné alebo duševné vlastnosti; trvalé alebo dočasné zamestnanie, stav, záľuba, záujmy; pôvod a bydlisko; bývalý alebo terajší majiteľ domu, obyvateľ (nie totožný s nositeľom mena), sused, zamestnávateľ; obľúbené domáce zviera (kôň, pes, mačka); iná dvojznačná a nejasná motivácia. V rámci vzťahu k príbuzným osobám autor zistil 24 motivačných príznakov: podľa mena otca, matky, priezviska otca, manželky, starého otca atď. (1990: 114). Podľa A. Holej živé mená predstavujú antroponymickú sústavu udržiavajúcu kontinuitu so starším historickým vývinom. Pomáhajú tak rekonštruovať starší stav a vývin pomenovacej sústavy, sú aj svedectvom produktívnych spôsobov pomenúvania. Viazu sa na istú spoločenskú situáciu a isté areály používania. Živé mená tvoria neuzavretý súbor antropónym a sú neustále sa rozširujúcou zložkou pomenúvania (2003: 117). Pri slovtvorbe živých mien sa prejavuje expresívnosť, konotatívnosť a tzv. spoločenská príznakovosť (Valentová, 2000: 190).

Živé mená (prímená, prezývky) sa tvoria z krstných mien, priezvisk alebo z individuálnych charakteristík. V skúmanej literatúre sa termíny prímeno a prezývka chápu rôzne.

Podľa V. Blanára a J. Matejčíka prezývky sú sekundárnymi jazykovými prostriedkami na pomenovanie osôb. Fungovanie, počet a výber úradných osobných mien je obmedzený administratívno-právnym úzom, zatiaľ čo množstvo prezývok môže byť pri jednotlivých onymických objektoch rôzne (Blanár–Matejčík, 1978).

M. Ološtiak pokladá termíny prezývka, prezývková antropolexéma a sekundárne pomenovanie za synonymné. Tvrdí, že najdôležitejšiu úlohu v procese nominácie prezývok zohráva motivácia – prezývky v mnohých prípadoch práve cez svoj aktuálny význam poukazujú na motivačný podnet, na základe ktorého boli utvorené (2000: 270).⁵ V systéme jazyka vymedzuje miesto prezývkových antropolexém podľa znižujúceho stupňa abstrakcie pomocou týchto pojmov: *propriá* – *antroponymá* – sústava neúradného (živého) pomenúvania – *prezývkové antropolexémy* (2007: 165, 168).

H. Kubišová paralelne používa termíny živé meno, prímeno a prezývka. Autorka uvádza, že hoci sú živé mená neúradné, zaznamenané sú aj prípady, keď sa uvádzali v rôznych úradných, pracovných zápisoch kvôli spresneniu identifikácie obyvateľov s rovnakým priezviskom (2006: 31).

⁵ Motivácia predstavuje istý spôsob výberu príznaku, vlastnosti, okolnosti, ktoré sú podnetom pri vzniku vlastného mena, a ich lexikálno-sémantická stránka poskytuje lexémy a slovtvorné štruktúry pre jazykové stváranie vlastných mien (Blanár, 1996: 27).

I. Valentová pod prímenami chápe tzv. historické priezviská, kým prezývky vznikajú na základe charakteristických črt jednotlivca, najčastejšie označujúce telesné alebo duševné vlastnosti človeka (2018: 3, 12). Patria do sústavy živých mien, do systému antroponymických modelov, v ktorých sa prejavujú špecifické onomastické črty. Živé osobné mená začali vznikať v dedinách a obciach, keď úradné osobné mená v týchto úzkych dedinských kolektívoch prestali plniť identifikačnú funkciu (2003: 95). Na rozdiel od predchádzajúcej autorky M. Majtán termín prímeno chápe ako druh neúradného mena i v dnešnej dvojmennej úradnej sústave (1998: 259). Podľa *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* prímeno je ďalšie meno pridané k priezvisku (1989: 352) a prezývka je vedľajšie pomenovanie niekoho podľa charakteristických vlastností (1989: 347).

V *Synonymickom slovníku slovenčiny* sa pri hesle prezývka uvádzajú synonymá: nadávka, zahrešenie, zakliatie, urážajúce pomenovanie a hrubý výraz. V našom výskume budeme používať termín prímeno z toho dôvodu, že aj v nárečí väčšiny slovenských dolnozemsých osád nazývať/prezývať niekoho má negatívnu konotáciu.

V predchádzajúcich dvoch výskumoch, v ktorých sme sa zaoberali prímenami slovenských obyvateľov Kysáča a prímenami v slovenských osadách báčskopetrovskej obce, išlo o osady s väčším počtom obyvateľov, pričom sme získali objemný a rôznorodý materiál, pri ktorom bolo možné určovať nuansy kategórií prímen, a tak sme si vytvorili vlastnú ad hoc klasifikáciu s väčším počtom kategórií a ich podvariantov. Tentoraz sme vychádzali z teórie M. Ološtiaka, ktorý sa opieral o teoretický základ V. Patráša (1996: 48) a vytvorili sme nasledujúce skupiny prímen (pomenovania jednotlivých skupín prímen sme prebrali od V. Patráša 1996: 48): konotačné (motivantom je rodné meno a priezvisko), „exteriérové“ (motivantom sú fyzické vlastnosti či osobitosti jednotlivca), „interiérové“ (motivované psychickými vlastnosťami a črtami jednotlivca), aluzívne (motivantom je viditeľná podobnosť nositeľa prímena s filmovou, rozprávkovou bytosťou, známym hercom, spevákom, športovcom atď.), situačné (motivované výraznou udalosťou, záľubami, sklonmi nositeľa).

PRÍMENÁ SLOVÁKOV V ARADÁČI⁶

Aradáč je najstaršia slovenská osada v Banáte. Pred príchodom Slovákov bola na tomto mieste srbská osada, ktorá sa už na začiatku 18. storočia uvádza ako Arratacz. Osada neskôr patrila k elemírskemu panstvu Izáka Kiša, na ktoré sa roku 1786 prisťahovali Slováci a neďaleko srbskej osady si založili dnešný Aradáč (Sklabinská–Mosnáková, 2012: 23). Podľa sčítania obyvateľstva z roku 2002 Aradáč mal 3623 obyvateľov, z čoho 1376, teda 39,75 %, Slovákov.⁷ V užšom spoločenskom úze osady Aradáč sme prímenná roztriedili nasledovne:

Konotačné: *Beňa* (podľa ženy alebo bývali v Beňovom dome), *Ďurás* (podľa ženy), *Lastovica* (podľa ženy – v Lastovicovom dome), *Peťka* (podľa ženy – v Peťkovom dome), *Tódjan* (z vojenčiny napísal domov list a bolo tam spojené meno s priezviskom), *Rábotka* (bývali u Rábotkov), *Šimo* (motivované rodným menom starého otca), *Liso* (motivovanosť priezviskom), *Vrška* (býval u ženy). Prímenná *Bohuš*, *Fabjam*, *Maco*, *Samovci*, *Sámošouci* sú dedičné prímenná rodín a nebolo možné zistiť motiváciu ich vzniku.

Exteriérové: *Kriva* (kríval), *Buchta* (okrúhly, tlstý), *Dlhí* (vysoký), *Ušjak* (mal veľké uši). Interiérové: *Dúška* (povahová vlastnosť – mäkký ako duša), *Baram* (povahová vlastnosť – tvrdohlavý ako baran), *Huraj* (povahová vlastnosť; robí „huru“, kričí).

Aluzívne: *Heródes* – nemožno zistiť motivačný podnet, pravdepodobne vzniklo v negatívnom kontexte, čiže v zmysle „bezbožník“; Heródes bol rímskym vládcom a biblickou osobnosťou, nechal popraviť Jána Krstiteľa. Podobne nemožno zistiť motivačný podnet pri prímene *Brús*, pravdepodobne podľa herca Bruce Lee.

Situačné: *Bačika* (báči – príbuzenský vzťah, prevzaté z maďarčiny), *Boháčik* (ironická prezývka vyjadrujúca inú, negatívnu skutočnosť), *Bršľem* (brečtan popínavý – srb. bršljen/bršljan), *Črepár*, *Čižmár*, *Dohánkár* (obľubuje „dohán“ – tabak, rád fajčí), *Gerhem* (má rád „gerhem“ – jedlo zhotovené z nastrúhaných zemiakov; aj: lenivý ako gerhem), *Gígo* (dostal meno pri partizánoch), *Grajciar* (skúpy), *Íso* (podľa cukrára v osade), *Kresam* („kresat“ – opracúvať ostrým nástrojom, obyčajne sekerou, no toto sloveso vojvodinskí Slováci používajú v zmysle opracúvať pôdu, okopávať), *Lólo* (srb. beňár), *Macík* (plyšová hračka v podobe medveďa), *Mílo* (bohatý, milionár), *Puškel'* (vyskytuje sa pri

⁶ Informátori: Mária Marčoková (rod. Bagľašová; nar. 1954) – Aradácka, Martin Bagľaš (nar. 1961)

⁷ <http://www.slovackizavod.org.rs/kultura-i-sira-javnost/kulturna-mapa/mesta/aradac>

dvoch rozdielnych priezviskách; asociácia na pušku, boli poľovníci), *Šúlkár*, *Šerbet* (tur. orientálny chladený nápoj z cukru a ovocia), *Zvonár*.

Nezaradené: *Pito*, *Kľuka*, *Bakaj*, *Derka* (pri dvoch rozličných priezviskách), *Mirgáš*, *Jášo*, *Muco*, *Frcó*, *Ťitko*, *Fafroš*, *Rízik*, *Eren*, *Ruboľeckí*, *Léder*, *Céko*, *Segím*, *Maško*, *Lindáš*, *Cacaj*, *Móco*.

PRÍMENÁ SLOVÁKOV V JÁNOŠÍKU⁸

Osadu založil roku 1810 gróf Filip Šandor a prví kolonisti, katolícki Maďari, nazvali kolóniu na počesť jej zakladateľa Šandorf. Keďže pôvodne sídlisko bolo často zaplavované, presťahovali ho v rokoch 1820 – 1822 severovýchodnejšie a tam sa nachádza dodnes. Slováci sa do osady nasťahovali roku 1823 prevažne z Nitrianskej a Novohradskej župy (Sklabinská–Mosnáková, 2012: 165). Podľa sčítania obyvateľstva z roku 2002 Jánošík mal 1171 obyvateľov, z čoho je 91,63 %, teda 1073 Slovákov.⁹ V užšom spoločenskom úze osady Jánošík sme prímenná roztriedili nasledovne:

Konotačné: *Brtkouci*, *Ďuričkouci* (dedo Ďuríček), *Fogášouci* (podľa starej matere), *Gérouci* (podľa otca, ktorého volali Géro), *Ištváňouci*, *Janeško*, *Kováčouci*, *Kubáňci* (prímenná najstaršieho brata: Kubo), *Mindunouci* (podľa starej matere), *Pacinouci* (Paci – otec), *Šusterouci*.

Exteriérové: *Cakanouci* („cakani“ – pekný), *Mišo Obarený*, *Šainouci* (čierny ako Cigán), *Vajdouci* (vajda – náčelník kočovných Rómov), *Žmurkouci*.

Interiérové: *Lármášouci* („láрма“ – nár. krik), *Baranouci* (tvrdohlavý ako baran).

Aluzívne: *DC-9* (alúzia na model lietadla DC-10; vyslovená skratka korešponduje so srbským jazykom: „dece 9“, v preklade: „deti 9“), *Harinouci* (detektív z filmu Dirty Harry), *Pilichouci* (nemecká rodina žijúca v Aradáci po II. svetovú vojnu, alúzia na ich skúposť).

Situačné: *Bouďárouci* (mali „bovd“ – nár. obchod), *Bugárouci* (bugárit’ – nár. záhradníčič’), *Buržuj* (bohatý), *Hodajouci* (hodaj – násyp kanála, žili na kanáli), *Hod’inkár*, *Hrdlička*, *Kotlíkárouci* (pálili pálené v „kotlíku“), *Maľiarouci* (starká líčila), *Metlárouci*, *Paradajkouci*, *Pekárouci*, *Periárouci*, *Remenárouci*, *Richtárouci*, *Sekretárouci* (dedo bol sekretár), *Sódárouci* (pri dvoch rozličných priezviskách),

⁸ Informátori: Jaroslav Dudok (nar. 1977) a Adam Buzáš (nar. 1949)

⁹ <http://www.slovackizavod.org.rs/kultura-i-sira-javnost/kulturna-mapa/mesta/janosik>

Sudija (srb. sudca; súdil sa so všetkými), *Šnajderouci*, *Štrangárouci*, *Šuchouci* (vyrábali „šuche“ – slovenská čierna tradičná obuv), *Tišľer* (nem. stolár).

Nezaradené: *Babcouci*, *Bafouci*, *Febouci*, *Galátouci*, *Haňuroš*, *Jandíkouci*, *Kokošila*, *Mamarješkovci*, *Šelendi*, *Šenouci*.

PRÍMENÁ SLOVÁKOV V KOVAČICI¹⁰

Kovačicu založili Slováci, ktorí sa po povodniach v Bardáni presťahovali do Ečky. Tam neboli spokojní s postojom zemepána, a tak sa roku 1802 presťahovali na kovačickú pustatinu. Slováci, ktorí sa dostali do Kovačice sekundárnou, resp. terciárnou migráciou, pochádzajú z Novohradskej, Peštianskej a Nitrianskej stolice, niekoľko rodín zo Zvolenskej stolice, zo Zadunajska, z Békešskej stolice. Z Báčky prišli rodiny z Pivnice a Lalite (Sklabinská–Mosnáková, 2012: 175). Podľa najnovších údajov o počte Slovákov v jednotlivých prostrediach v Srbsku, ktoré poskytol na základe sčítania obyvateľstva v roku 2012 Štatistický ústav Republiky Srbsko, v Kovačici žije spolu 6259 obyvateľov, z čoho je 593 Srbov a 5142 Slovákov.¹¹ V užšom spoločenskom úze osady Kovačica sme prímená roztriedili nasledovne:

Konotačné (motivované menom či priezviskom): *Beňo*, *Berti*, *Birko*, *Borko*, *Brájo*, *Brco*, *Ceki*, *Cile*, *Cíco*, *Češko*, *Čile*, *Čuki*, *Darko*, *Dádo*, *Dišpo*, *Dudi*, *Duki*, *Duľe*, *Đóko*, *Đuk*, *Đuki*, *Đuri*, *Faki*, *Feri*, *Feľko*, *Fil'o*, *Francek*, *Funđ'o*, *Gášo*, *Gobi*, *Hasman*, *Haŭko*, *Hermo*, *Hetman*, *Horki*, *Hrkec*, *Hronki*, *Cháso*, *Jaki*, *Jani*, *Jarice*, *Jášo*, *Juki*, *Juro*, *Kanĭki*, *Kiľo*, *Koško*, *Kral'ki*, *Krtejski*, *Kubo*, *Kuchto*, *Kunfo*, *Labdo*, *Légo*, *Litko*, *Líso*, *Markus*, *Meľko*, *Mila*, *Miľe*, *Mimi*, *Miki*, *Mizi*, *Miľo*, *Mľiňko*, *Nani*, *Nano*, *Ňemcouci*, *Pajcek*, *Pájo*, *Pápa*, *Petro*, *Péco*, *Pól'o*, *Péro*, *Púco*, *Rášo*, *Rudo*, *Sajko*, *Sanđro*, *Saša*, *Sašo*, *Severko*, *Slád'o*, *Soči*, *Spiški*, *Stiŭke*, *Strcko*, *Strle*, *Suški*, *Suvi*, *Súle*, *Svéco*, *Šépo*, *Šimo*, *Šípo*, *Šondi*, *Špringo*, *Tonĭko*, *Tvrtko*, *Ťeňdo*, *Uške*, *Veki*, *Veňo*, *Viľo*, *Vlajko*, *Vlájo*, *Zlájo*, *Zloško*, *Zvara*, *Žano*.

Exteriérové: *Sneško* (podobá sa na snehuliaka), *Bogomól'ka* (má oči ako toto zviera), *Buba* (má postavu ako „bubamara“/lienka), *Rúra* (nárečove ciev; vysoký a chudý), *Médo* (tlstý), *Bure* (srb. sud; malý a tlstý), *Mal'í apa* (podobal sa na otca), *Fazán* (srb. bažant; jeho ťes a chôdza sa podobá na toto zviera), *Cíbo* (cíbik – nárečove cencúľ; vysoký a tenký človek), *Long* (angl. vysoký).

¹⁰ <http://www.slovackizavod.org.rs/sr/kultura-i-sira-javnost/kulturna-mapa/mesta/kovacica>

¹¹ Informátori: Nina Chalupová (nar. 1996), Jarmila Chalupová (rod. Králiková, nar. 1970) a Jaroslav Chalupa (nar. 1965)

Interiérové: *Kacúr* (vynaliezavý), *Somina* (srb. som – sumec; niekto povedal, že je hlúpy ako sumec), *Škrečka* (škrekotavý hlas), *Baran* (tvrdohlavý).

Aluzívne – podľa hrdinov z (kreslených) filmov: *Kremeňko*, *Šílo*, *Grizli*, *Švejko*, *Jeti*.

Situačné: *Farárka* (farárova žena), *Gregorouci* (Gregorova Vieska pri Banskej Bystrici), *Kukouci* (srb. kuka), *Kvakouci* (srb. kvaka), *António* (meno rom. pôvodu), *Džipko* (angl. jeep), *Dženi* (meno angl. pôvodu), *Stévo Metalika* (má rád metalovú hudbu), *Péra* (bol „periar“), *Magla* (srb. hmla; robil „všeličo“ v živote), *Duňčo* (podľa psa), *Kefe* (nár. štetka; je maliar), *Šaban* („nezbedník“), *Sirt’e* (srb. ocot), *Pilénce* (srb. kuriatko), *Báto* (Róm), *Francús* (žije vo Francúzsku), *Amerikánac* (pracoval v Amerike), *Džoni*, *Čarli*, *Bili* (angl. osobné mená), *Johan*, *Zékouci*, *Zajko*, *Lepník* (jedlo), *Breňdi* (chce piť tento alkoholický nápoj), *Zlatár* (otec mu pašoval zlato), *Medeni* (bude robiť „všeličo“, aby mal zisk), *Capko*, *Négro* (bonbón), *Jamá*, *Džonko* (žije „americkým“ spôsobom života), *Pilchouci* (pôvod z Nemecka), *Pilmajerka* (manžel jej bol Nemec), *Piňťerouci* (zaoberali sa remeslom, čiže vyrábali sudy).

Nezaradené: *Aldo*, *Arkáško*, *Arzu*, *Baki*, *Balo*, *Beňka*, *Beňkica*, *Berti*, *Bono*, *Bríco*, *Brko*, *Campi*, *Cipko*, *Coci*, *Cokula*, *Cupi*, *Cveran*, *Čiko*, *Čita*, *Ďedo*, *Džádi*, *Džeki*, *Džidži*, *Ezo*, *Gáborouci*, *Geco*, *Gíle*, *Grmo*, *Íco*, *Janega*, *Kapko*, *Karasi*, *Káro*, *Kéka*, *Kotec*, *Krahuľe*, *Krco*, *Krko*, *Krle*, *Krpo*, *Kurti*, *Kváre*, *Kvisko*, *Lázo*, *Lopa*, *Léro*, *Majs*, *Makso*, *Mek*, *Mege*, *Minde*, *Móco*, *Nidžo*, *Niki*, *Obrsten*, *Oľi*, *Paki*, *Papaľka*, *Piko*, *Pindro*, *Pipi*, *Pivarci*, *Plahetkouci*, *Rápo*, *Seňzo*, *Šuni*, *Šiki*, *Šeki*, *Šmici*, *Šolman*, *Toči*, *Ťina*, *Ťóto*, *Vrle*, *Vukica*, *Žóko*.

ZÁVERY

Určité konštatácie I. Valentovej o priezviskách by sa dali uplatniť i na prímená: predstavujú jazykový, spoločenský, kultúrny, historický i sociálny fenomén; odrážajú stav nášho jazyka v minulosti, medzijazykové kontakty a špecifickú slovtvorbu; odhaľujú rozličné hospodársko-spoločenské javy, napr. remeslá a zamestnania, aké mali záujmy, krstné mená, príbuzenské vzťahy, spoločenské postavenie a vlastnosti (Valentová, 2018: 14). Pre istý región sú typické najmä priezviská, no antroponomastický materiál slovenských osád Banátu dosvedčuje, že miestne obmedzené sú aj živé mená (prímená). V porovnaní s doteraz skúmanými prímenami Slovákov v Báčke, spoločné sú iba prímená vzťahujúce sa na remeslá. Pri uvádzaní prímen sme použili fonetickú transkripciu preto, aby sa mohli správne prečítať. Vo výslovnosti prímen je príznačná mäkká palatálna výslovnosť *l'* (napr.: *Ruboľeckí*, *Lindáš*) a pri niektorých neplatí rytmický

zákon (*Dohánjár, Šúl'kár, Kotlíkarouci, Sódárouci*). Existujú aj výslovnostné varianty toho istého prímena (*Tišler/Tiš'ler, Janeško/Jaňeško, Ištvánovci/Ištvaňovci*).

Dnešná Vojvodina je mnohonárodnostná oblasť, takže Slováci sú v kontakte s inými etnikami, jazykmi a kultúrami. V podmienkach medzijazykových kontaktov zisťujeme situácie, keď sa preberajú cudzie jazykové prvky, nielen srbské, ale i maďarské, rumunské atď. a niekedy ešte cítiť i vplyv nemčiny ako pozostatok spolužitia s nemeckým etnikom v neďalekej minulosti. Tieto cudzie jazykové prvky sa odzrkadlili nielen v slovnej zásobe, ale aj pri utváraní prímien Slovákov v Banáte. Uvádzame niektoré prímená, ktoré svojou jazykovou štruktúrou označujú prítomnosť cudzieho jazyka: *Melich – Pilich* (nem.), *Šerbet* (tur.). Pri príménach sa kontaktná motivácia prejavuje v oboch smeroch, ide o adaptáciu, interferenciu atď. cudzích prvkov v slovenčine a opačne, pričom často vznikajú skomoleniny (*Brš'lem*, srb. bršljen).

Zozbieraný materiál sa vyznačuje prevažne jednočlennými, zriedka dvojčlennými modelmi (*Mišo Obarený*), kým viacslovné prímená sme nezaznamenali ani v jednej osade.

Konotačné prímená boli motivované priamym vzťahom k rodnému menu (vlastnému alebo cudziemu), no častejšie k priezvisku (vlastnému alebo cudziemu). Najviac je situačných a najmenej aluzívnych prímien. Vyskytli sa aj nejasné a nejednoznačné prímená, pri ktorých sa nedalo určiť, akým spôsobom vznikli a čím boli motivované. Pri iných príménach je zase viac možností. Niektoré vysvetlenia vzniku jednotlivých prímien sú menej pravdepodobné, nemožno ich však úplne vylúčiť. Hoci nemožno zistiť motiváciu ich vzniku, niektoré prezývky svojou jazykovou štruktúrou označujú prítomnosť expresivity (*Frcó, Fafroš*).

Analýzou zozbieraného materiálu živých mien sme dospeli k záveru, že v banátskych osadách Aradáč a Kovačica medzi slovenským obyvateľstvom prevahu majú individuálne charakterizačné prímená. Niektoré individuálne prímená sa síce prenášajú z rodičov na deti, no nestávajú sa dedičnými. Dedičné prímená sú príznačné pre Jánošik. V niektorých prípadoch už počas niekoľkých generácií prechádzajú na synov a vnukov. Živá pomenovacia sústava je pestrá a založená na individuálnych charakteristikách (najčastejšie podľa vlastností – duševných, telesných, ďalej podľa povolania, ale i rôzne ďalšie motivácie).

Dnes zaznamenávame vysokú migráciu a následné znižovanie počtu obyvateľov slovenskej národnosti tak v Banáte, ako aj vo všetkých slovenských vojvodinských osadách. Hoci pretrváva tradícia priradovania dedičného prímena tým rodinám, ktoré ho už niekoľko generácií dedia, vo vojvodinských

dolnozemských podmienkach nárečia preberajú čoraz viac prvkov z kontaktového srbského jazyka, nárečové zvláštnosti miznú, a tak aj tradičný spôsob pomenúvania. V takýchto mikrosocietach s čoraz menším počtom obyvateľov osobné mená a priezviská budú postačujúce na splňanie identifikačnej funkcie, prípadne budú vznikať individuálne prímená, kým s veľkou pravdepodobnosťou v dlhšom časovom odstupe predpokladáme postupné zmenšovanie použitia dedičných prímen.

Daniela Marčoková, Ana Makišová

NICKNAMES OF SLOVAKS IN SOME SLOVAK SETTLEMENTS IN THE BANAT

Summary

The occurrence of nicknames is an ongoing sociolinguistic process with an important historical factor. Our goal was to record existing nicknames preserved in memory of the current residents of Slovak nationality in Slovak villages such as Aradáč, Jánošík and Kovačica. In the paper, we indicate in short the years and circumstances under which the first Slovak colonists came to the above-mentioned villages, as well as the current number of residents.

The results of our research can be summarized as follows: monomial nicknames are most frequent, although we also recorded a few binomial nicknames. Assigning of nicknames is often influenced by Central Slovak dialect spoken in all three villages, as well as by Serbian language as the region's official language. We also recorded nicknames formed on the basis of the elements of other languages. The majority of nicknames were derived from personal first and last names. About 5% residents of Slovak nationality in Aradáč (64 people), Jánošík (53 people) and Kovačica (241 people) have a nickname.

In our previous two studies we dealt with nicknames of the residents of Slovak nationality in Kysáč and Slovak towns in the district of Báčsky Petrovec – the towns with a larger population and consequently larger number of nicknames, which allowed us to construct our own classification with more categories and their sub-variants. This time we employed Ološtiak's theory, who drew from the theoretical base of Patráš (1996: 48) and we classified the nicknames into the following categories: connotational (derived from personal first and last names), external (motivated by physical features or particularities of an individual), internal (motivated by the individual's psychological features and characteristics), allusive (motivated by visible similitude between the nickname's holder and a movie or story character, famous actor, singer, sportsman, etc.), situational (motivated by a significant event, penchants or inclinations of the holder). Connotational nicknames were motivated by direct relationship with a birth name (own or foreign), but more frequently with a surname (own or foreign). Situational nicknames are most common and allusive nicknames are least

frequent. We also registered some unclear and ambiguous nicknames, which formation was hard to identify – what was the motivation for their occurrence. Other nicknames, by contrast, have more motivational possibilities.

The living naming scheme is vibrant and based on individual characteristics of the nickname holders, most frequently features – psychological, physical, then occupation, but also a variety of other motivations.

Keywords: onomastic, semantic motivation of nicknames, nicknames of Slovaks in the villages of Aradáč, Jánošík and Kovačica, cultural and traditional specificity at “Southern Land”.

Daniela Marčok, Ana Makišová

NADIMCI SLOVAKA U NEKIM SLOVAČKIM NASELJIMA U BANATU

Rezime

Nastanak nadimaka je živ sociolingvistički proces sa važnim istorijskim faktorom. Naš cilj je bio da zabeležimo nadimke koji su ostali sačuvani u živom sećanju sadašnjih stanovnika slovačke nacionalnosti u slovačkim naseljima Aradac, Janošik i Kovačica. U radu ukratko navodimo godine i okolnosti dolaska Slovaka u navedena naselja kao i sadašnji broj stanovnika.

Rezultate našeg istraživanja možemo da sažmemo na sledeći način: jednočlani nadimci su najčešći, mada smo zabeležili i nekoliko dvočlanih nadimaka. Davanje nadimaka je često pod uticajem srednjeslovačkog dijalekta kojim se govori u sva tri naselja, kao i pod uticajem srpskog jezika kao jezika sredine. Zabeležili smo i nadimke nastale na osnovu inojezičnih elemenata. Najviše je bilo nadimaka izvedenih iz vlastitog imena i prezimena. Oko 5% stanovnika slovačke nacionalnosti Aradca (64 stanovnika), Janošika (53 stanovnika) a Kovačice (241 stanovnik) ima nadimak.

U prethodna dva istraživanja, u kojima smo se bavili nadimcima stanovnika slovačke nacionalnosti Kisača i nadimcima u slovačkim naseljima bačkopetrovačke opštine, radilo se o naseljima sa većim brojem stanovnika i nadimaka, tako da smo napravili vlastitu klasifikaciju sa većim brojem kategorija i podvarijanti. U ovom istraživanju smo polazili od teorije M. Ološčjaka koji je kao osnovu svojih istraživanja uzeo teorijsku osnovu V. Patraša (1996: 48) i nadimke smo razvrstali u sledeće grupe: konotacioni (motivator je lično ime i prezime), „eksterijerni“ (motivatori su fizičke osobine ili osobine pojedinca), „interijerni“ (motivisane su psihičkim osobinama pojedinca), aluzivni (motivator je vidljiva sličnost nosioca nadimka sa filmskim ili likom iz bajke, poznatim glumcem, pevačem, sportistom itd.), situacioni (motivisane izrazitom situacijom, dešavanjem, sklonostima pojedinca). Konotacioni nadimci su bili motivisani direktnim odnosom prema ličnom imenu (vlastitom ili tuđem), češće pak prema prezimenu (vlastitom ili tuđem). Najviše je situacionih a

najmanje aluzivnih nadimaka. Pojavili su se nejasni i dvosmisleni nadimci kod kojih se nije moglo odrediti na koji način su nastali i kako su bili motivisani.

Paleta nadimaka je raznovrsna i temelji se na individualnim karakteristikama nosilaca nadimaka, najčešće prema osobinama – duševnim, telesnim, zatim prema zanimanjima, ali postoje i razne druge motivacije.

Ključne reči: onomastika, semantička motivacija nadimaka, nadimci Slovaka u banatskim naseljima Aradac, Janošik i Kovačica, kulturna i tradicionalna specifičnost na Donjoj zemlji.

LITERATÚRA

- Blanár, V. – Matejčík, J. (1978). *Živé osobné mená na strednom Slovensku. 1 (1) Designácia osobného mena*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Blanár, V. (1990). Motivačný model v onomastike. *Jazykovedný časopis*. Bratislava: VEDA, 41, 113–120.
- Blanár, V. (2008). *Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky. Spisy SJS/6*. Bratislava: SJS pri SAV, JULS SAV.
- Botík, J. (2011). *Dolnozemsí Slováci*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- Holá, A. (2003). Využitie jednotlivých funkčných členov v živých osobných menách v Novej Bani. In: Žigo, P. a Majtán, M. (eds.) (2003). *Vlastné meno v komunikácii. Zborník materiálov. 15. slovenská onomastická konferencia*. Bratislava: JÚLŠ a FF UK. 117–130.
- Krátky slovník slovenského jazyka* (1989). Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Kubišová, H. (2006). Synchronný a diachrónny výskum antroponým v turčianskej obci Belá-Dulice. In: *Opera Slavica XVI*, 2, 25–32.
- Majtán, M. (2005). O slovenských priezviskách. In: *Kultúra slova*. 39, 3, 275–283.
- Majtán, M. (1998). Od prezývky a prímena k priezvisku (Vývin priezvisk na Slovensku). In: Warchoła, S. (ed.) *Przezviska i przydomki w językach słowiańskich. Część I*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 249–259.
- Marčoková, D., Makišová, A. (2017). Prímená v Kysáči ako kultúrne a tradičné dedičstvo. In: Andrić, E., Smiljanić, D. (ed.) *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLII-1, Novi Sad: Filozofski fakultet. 291–303.
- Marčoková, D., Makišová, A. (2018). Prímená Slovákov v slovenských osadách báčskopetrovskej obce, In: Andrić, E., Smiljanić, D. (ed.) *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLIII-1, Novi Sad: Filozofski fakultet. 359–372.

- Matejčík, J. (1982). Postavenie a úlohy onomastiky v systéme spoločenských vied. In: *Slovenská reč* 47, 4, 193–203.
- Ološtiak M. (2007). O jazykovej motivácii prezývok. In: Ološtiak, M. (ed.): *Lexikálna sémantika a derivatológia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Prešov 5. decembra 2000*. Košice: Vydavateľstvo LG. 165–172.
- Ološtiak, M. (2000). Niekoľko poznámok k motivácii a designácii sekundárnych pomenovaní (prezývok). In: *Slovenská reč*, roč. 65, 5–6, 270.
- Patráš, V. (1996). Sekundárne pomenovania (prezývky) a ich sociolingvistický rozmer vo formalizovaných mikrospoločenstvách. In: Ondrejovič, S. (ed.) *Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca 2*. Bratislava: Veda. 45–56.
- Sklabinská, M., Mosnáková, K. (ed.) (2012). *Slováci v Srbsku z aspektu kultúry*. Nový Sad: Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov.
- Synonymický slovník slovenčiny* (2004). Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Týrová, Z. (2005). Prezývky Slovákov v obci Pivnica (Juhoslávia). In: Šimková, M. (ed.) *Varia XII. Zborník materiálov z XII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra – Piesok 4.–6. 12. 2002)*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV. 175–179.
- Valentová, I. (2000). Jazyková stránka individuálnej charakteristiky ako funkčného člena živej antropolexémy. In: Krško, J. a Majtán, M. (eds.) (2000) *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti. Zborník materiálov. 14. slovenská onomastická konferencia*. Bratislava – Banská Bystrica: JÚEŠ a PF FHV. 189–202.
- Valentová, I. (2003). K teórii spracovania jazykovej stránky živých osobných mien. In: Žigo, P. a Majtán, M. (eds.) (2003). *Vlastné meno v komunikácii. Zborník materiálov. 15. slovenská onomastická konferencia*. Bratislava JÚEŠ a FF UK. 95–104.
- Valentová, I. (2018). Vznik, motivácia a význam komlóšskych priezvisk. In: *Kultúra slova*, roč. 52, 1, 3–16.

СОЦИОЛОГИЈА

Jovana Čikić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 316 : 591.133.1
DOI: 10.19090/gff.2019.1.215-230
Originalni naučni rad

(IS)HRANA KAO SOCIOLOŠKI PROBLEM – STARA TEMA ILI NOVA DISCIPLINA?*

Poslednjih nekoliko decenija jača sociološki interes za istraživanje prehrambenih sistema, režima i navika u ishrani. U svojim istraživanjima (is)hrane, sociologija se oslanja na druge naučne oblasti (poput istorije, antropologije, etnologije, agrotehnoških nauka i agroekonomije, psihologije, nutricionistike, genetike), etablirane sociološke discipline (sociologiju rada, kulture, porodice, sela), kao i na one koje izranjaju iz već postojećih posebnih sociologija (sociologija turizma, emocija). Uprkos značajnim pomacima u razvoju sociološkog saznanja o (is)hrani (teorijsko koncipiranje, različiti pristupi, metodološki aparat, institucionalizacija), i dalje se pitamo: a) da li se radi o novom predmetu sociološkog interesovanja i b) da li se susrećemo sa posebnom sociologijom u nastanku ili je u pitanju tek jedna posebna istraživačka tema. Navedene dileme praćene su nizom dodatnih pitanja poput opravdanosti sociološkog pristupa u proučavanju (is)hrane, doprinosa sociologije analizi ovih problema, ali i doprinosa sociološkog proučavanja (is)hrane razvoju saznanja o drugim sociološkim problemima. Postavlja se pitanje da li i na koji način sociološka saznanja mogu da pomognu u kreiranju javnih politika u oblasti (is)hrane. Ovaj rad je pokušaj da se navedena pitanja i dileme dodatno osvetle.

Ključne reči: hrana, sociološki pristup, osnovni koncepti, osnovni pristupi, metod

UVOD

10. oktobra 1910. godine u nemačkom časopisu *Berliner Tageblatt* objavljen je članak neobičnog naslova – *Sociologija obroka* (nem. Soziologie der Mahlzeit) Georga Zimela (Zimel, 2001). Po čemu je ovaj članak poseban? Naime, Zimel nije ni prvi, ni poslednji koji se zainteresovao za društvenu dimenziju

* jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

** Rad je u formi apstrakta publikovan u Zborniku apstrakata sa naučnog skupa „Sociologija u XXI veku: izazovi i perspektive“. Skup je održan 10–11.1.2018. u Nišu, Srbija u organizaciji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu i Srpskog sociološkog društva.

Rad je deo istraživanja na projektu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja III46006.

(is)hrane. Takođe, on nije ni prvi, ni poslednji koji je pokušao da objasni društvene posledice zajedničkog konzumiranja hrane kako po one koji u tom činu učestvuju, tako i po širu društvenu zajednicu. Ipak, Zimel je bio prvi koji je navedene probleme jasno razlikovao od njima sličnih, smeštajući ih u sferu sociološkog interesovanja, što je vidljivo u samom naslovu članka. Na taj je način Zimel formalno utemeljio novu sociološku disciplinu.

Danas, vek nakon publikovanja Zimelovog teksta, sociološko istraživanje (is)hrane i dalje se susreće sa sličnim izazovima kao i na svojim počecima – reč je o teorijskoj (ne)utemeljenosti, (ne)razvijenosti istraživačkih metoda i tehnika, (ne)dovoljnom prepoznavanju u naučnim, ali i širim društvenim okvirima, praktičnim dometima postojećeg znanja, pa čak i o problemu naziva.¹ Iako smo svedoci rastućeg broja istraživanja koja se bave društvenom dimenzijom (is)hrane, i dalje ne postoji konsenzus oko dva važna pitanja: a) da li je (is)hrana novi sociološki problem i b) da li imamo posla sa novom sociološkom disciplinom ili sa posebnim istraživačkim problemom. Identifikovane dileme prati nekoliko dodatnih pitanja poput opravdanosti sociološkog istraživanja (is)hrane, sociološkog doprinosa u istraživanju (is)hrane, ali i doprinosa ovih istraživanja razumevanju drugih socioloških problema. Ovaj rad je pokušaj da se navedena pitanja preispitaju.

RELEVANTNOST SOCIOLOŠKOG PRISTUPA: DA LI JE (IS)HRANA DRUŠTVENI FENOMEN?

Bez hrane i tečnosti (vode, pre svega) opstanak čoveka je nemoguć. Ne uzimajući u obzir ekstremne primere, čovek u proseku može da preživi bez hrane i vode tek nekoliko dana. Stoga, razumljivo je zašto je potreba za hranom i vodom bazična potreba. Esencijalnost hrane za opstanak individue i ljudske vrste uslovlila je razvoj čitavog niza nauka/naučnih disciplina koje se bave proučavanjem njenih pojedinih aspekata, od nutricionistike preko biotehničkih nauka do tehnoloških i ekonomskih nauka. Sa kulturnim zaokretom sve se više insistira na kulturološkom, lingvističkom, antropološkom i sociološkom istraživanju (is)hrane. Ističe se da je hrana interakcija, a ne puki objekt (Eagleton, 1998, prema: Belton, 2003), te da se njena proizvodnja, prerada, distribucija, izbor, konzumiranje i odlaganje mogu razumeti jedino ukoliko se u istraživanje uvedu pojmovi poput društvenog

¹ Tako, susrećemo se sa brojnim nazivima poput gastronomske sociologije, sociologije (is)hrane, nutricionističke sociologije, kulinarske sociologije, sociologije jela/obroka.

delovanja, moći i strukture, društvenog značenja. U tom svetlu postavlja se pitanje da li je i zašto (is)hrana društveni fenomen?

Delormier, Frolih i Potvin smatraju da je (is)hrana društveni fenomen koji se može posmatrati sa dva društvena aspekta: a) kulturno-simboličkog koji se odnosi na „kulturnu i simboličku ekspresiju upotrebe hrane, pri čemu se obrasci ishrane razumeju u svetlu sistema značenja koje su konstruisali ljudi” i b) materijalističkog koji podrazumeva da se u analizi (is)hrane polazi od „socijalnih, ekonomskih i političkih uslova” (Delormier, Frohlich i Potvin, 2009: 217). Bez obzira na pristup, zaključuju autorke, osnovu za istraživanje (is)hrane čine društveni odnosi. Kakav god tip odnosa bio – saradnja/sukob, inter/intrageneracijski, inter/intrarodni, inter/intraslojni, inter/intranacionalni, otvoreni/zatvoreni i sl. – oni „mogu da se reprodukuju i predstavljaju kroz hranu, ali i hrana povratno kreira i oblikuje koherentnosti i identitet unutar i između društvenih jedinica kao što su domaćinstvo, srodstvo, starosne kategorije, profesionalne grupe ili neformalna udruženja” (van Eeuwijk, 2007: 1).

Na čemu se temelji ideja o društvenom karakteru (is)hrane? Već na samom početku postojanja ljudske vrste postalo je jasno da su obezbeđivanje hrane i ishrana često i nužno kolektivni čin.² Lista namirnica koje je konzumirao prvi čovek bitno se razlikuje od onoga šta mi danas podrazumevamo pod hranom. Presudnu ulogu u tome imala su dva procesa. Osim što su uticala na promenu jelovnika, oba procesa su potvrdila društvenost (is)hrane. Prvi proces je ovladavanje veštinom paljenja i kontrolisanja vatre, što je omogućilo kuvanje. Datanje početaka kuvanja kreće se u rasponu od pre oko pola miliona pa čak do pre dva miliona godina. Kuvanjem je značajno proširen prehrambeni dijapazon jer su u ljudsku ishranu uključene i one namirnice koje se nisu mogle jesti presne. Ishrana je time ne samo obogaćena, već joj se menja i kvalitet, kako u pogledu zdravstvene bezbednosti, tako i u pogledu ukusa. Kuvanje je imalo dalekosežne posledice po filogenetski razvoj čoveka jer je obezbedilo unos veće količine potrebnih kalorija u manjem vremenskom periodu, što je doprinelo boljoj reproduktivnoj moći i većoj verovatnoći preživljavanja (Organ, Nunn, Machanda, Wrangham, 2011). Stoga ne čudi što je još Bozvel (Boswell, 1991) definisao čoveka kao životinju koja kuva (engl. *cooking animal*). Drugi proces otpočeo je znatno kasnije, pre oko 10–12000 godina, pripitomljavanjem životinja i poznat je kao neolitska revolucija (Mazoyer,

² Još su prvobitni lovci i sakupljači uvideli prednosti zajedničkog lova i kasnijeg deljenja lovine u celoj grupi. Na taj način se potvrđivala pripadnost grupi, ali se i jasno stavljalo do znanja kakav je unutargrupni poredak.

Roudart, 2006). Reč je o prelasku sa sakupljačke privrede na poljoprivredu. Uzgajanjem biljaka i životinja neophodnih za ishranu (ali i dobijanje sirovina za preradu) počelo je novo poglavlje u ljudskoj istoriji.

Iako je reč o tehnološkim procesima proizvodnje i prerade namirnica u hranu, poljoprivreda i kuvanje su temeljno društvenog karaktera – kuvanje je civilizacijski i kulturni čin, a poljoprivreda sastavni deo specifične podele i organizacije rada. Kuvanje je esencijalno kulturno određeno – to čitamo i u samim jezičkim obrascima (razvijanje posebnog kulinarskog jezika, ali i upotreba kulinarske terminologije u svakodnevnom govoru). Takođe, ono je određeno i religijskim normama koje daju odgovor na pitanja šta, kako i kada će se kuvati i jesti.³ Kao i celokupna ishrana, i kuvanje je deo učenja u procesu socijalizacije. Način na koje se hrana bira, priprema i servira sastavni je element kulturnog nasleđa, materijalnog (npr. posude, pribor, kuvari) i nematerijalnog (usmena tradicija). Kuvanje je deo nacionalnog identiteta i ponosa, pa (is)hranu možemo da posmatramo i kao deo meke moći (Naj, 2012). Kuvanje je deo načina života i svakodnevice. Za neke, ono je *differentia specifica* koja određuje celokupan životni stil. S druge strane, poljoprivreda je osnova za obezbeđivanje prehrabene sigurnosti društva. Njome se obezbeđuju resursi za industrijsku proizvodnju i sektor usluga, kao i izvozni proizvodi. Poljoprivreda je bila osnov za prvobitnu akumulaciju kapitala (Marks, 1978). Sama pojava poljoprivrede otvara večno sociološko pitanje podele rada – od toga kako se prirodna podela rada integrisala u poljoprivredu do toga kako je poljoprivreda uticala na dalji razvoj podele rada, ali i usložnjavanje društvene stratifikacije.⁴ Poljoprivreda je otvorila put intenzivnijem razvoju zanatstva, ali i trgovine. Sa razvojem poljoprivrede pojačava se prehrabena sigurnost zajednice, što dovodi do porasta populacije (Stendidž,

³ To znači da religijska pravila utiču na: a) izbor namirnica i njihovo kombinovanje (npr. posna hrana, izbegavanje svinjetine/govedine, košer hrana), b) način pripreme hrane (npr. hrana kuvana samo na vodi tokom prve i poslednje nedelje posta u pravoslavlju) i v) vreme (ne)konzumiranja pojedinih namirnica ili hrane uopšte (npr. odricanje od mrsne hrane tokom posta, jedenje kuvanih jaja na Uskrs, odricanje od hrane tokom obdanice u vreme Ramazana).

⁴ Naime, sa pojavom društveno organizovane proizvodnje hrane, a posebno sa proizvođenjem viška hrane dolazi do pojave da neki pojedinci/grupe ne moraju više sami da uzgajaju hranu za sopstvenu potrošnju, već to za njih čine drugi. Za uzvrat, ovi im pružaju određene usluge.

2010).⁵ Sa prelaskom na sedelački način života i poljoprivredu javlja se potreba za drugačijim organizovanjem društvenog života zajednice – dolazi do usložnjavanja funkcija kojima se zadovoljavaju opšte društvene potrebe (npr. bezbednost, sistem verovanja). Za vršenje ovih funkcija zadužene su posebne grupe (vojska, vladar/i, sveštenstvo) koji su izuzeti iz procesa proizvodnje, a hranu (i ostala sredstva za život) dobijaju kao nadoknadu za obavljanje funkcija od opšteg značaja za zajednicu (Stendidž, 2010). Na ovaj način moguće je razvoj poljoprivrede dovesti u vezu sa razvojem prvih država. Hrana će u davnim (ali i savremenim kriznim) vremenima biti sredstvo plaćanja. Razvoj poljoprivrede doveo je formiranja posebnog društvenog sloja – seljaštva – koje će u različitim društvenim okolnostima biti manipulirano biračko telo, ali i aktivni politički borac za sopstvena prava.

Ukoliko se složimo da su izbor hrane i preferencije ukusa oblikovani društvenim pravilima i kulturnim obrascima, da dostupnost hrane i način ishrane bitno zavise od društvenog položaja, kao i da je pitanje prehrambene sigurnosti jedno od temeljnih pitanja za opstanak bilo koje zajednice, onda je jasno da je (is)hrana društveni fenomen i da zavređuje da bude analizirana iz sociološke perspektive. No, pretpostavka ovome jeste provera: a) kapaciteta sociologije za istraživanje (is)hrane, kao i b) kvaliteta ishoda sociološke analize (is)hrane. Na ovaj način moguće je odgovoriti na pitanje da li se susrećemo sa novom sociološkom disciplinom ili je samo reč o posebnoj istraživačkoj temi.

SOCIOLOŠKI KAPACITETI ZA ISTRAŽIVANJE (IS)HRANE

Identifikacija socioloških kapaciteta za istraživanje (is)hrane podrazumeva utvrđivanje karakteristika teorijske utemeljenosti analiza, kao i razvijenosti i specifičnosti metodoloških alata. U prvom slučaju, misli se na to da li su definisani osnovni analitički pojmovi, da li su oni i na koji način povezani u relevantnu konceptualnu mrežu, kao i da li su uobličena teorijska shvatanja o odnosu društva i (is)hrane. U drugom slučaju, misli se na razvijenost i raznovrsnost istraživačkih metoda, ali i na specifičnost uslova njihove primene.

⁵ U literaturi su prisutna i drugačija stanovišta. Tako, govori se da je porast populacije, kao posledica nastanjivanja, uslovio prelazak na poljoprivrednu proizvodnju jer su porasle „potrebe za lokalnim zalihama hrane” (Stendidž, 2010: 31). Ima i onih autora koji dovode u pitanje ideju da je prelazak na poljoprivredu doveo do ubrzanja rasta stanovništva (Zahid, Robinson, Kelly, 2016).

Tabela 1. Tri ključna pojma u sociološkoj analizi (is)hrane

Prehambeni sistem (<i>engl. food system</i>)	Prehrambeni režim (<i>engl. food regime</i>)	Navike u ishrani (<i>engl. foodways</i>)
Veza aktivnosti, resursa i ljudi u obezbeđivanju namirnica u ljudskoj ishrani (od proizvodnje, prerade, pakovanja, distribucije, marketinga do potrošnje i odlaganja hrane)	Odnosi u proizvodnji i potrošnji hrane na međunarodnom nivou – cilj je da se obezbedi dovoljna količina hrane za potrebe stanovništva uz profit za proizvođače, prerađivače i prodavce hrane „Na pravilima zasnovana struktura proizvodnje i potrošnje hrane na svetskom nivou” (Friedmann, 1993; prema MacMichael, 2009)	Sistemi kulturnih, društvenih i ekonomskih praksi koje se odnose na zadovoljavanje potreba za hranom Obrasci kojima se utvrđuje „šta jedemo, kao i kako i zašto i pod kojim uslovima jedemo” (Edge, 2007: 8)
Međuzavisnost prehrambenih sistema i socijalnih, kulturnih, ekonomskih, političkih, zdravstvenih i ekoloških uslova	Međuzavisnost međunarodne političke scene, međunarodne podele rada i trgovinskih odnosa, ideologija, odnosa između poljoprivrede i industrije, razvoja tehnike i tehnologije i sl. i prehrambenih režima (Bernstein, 2015)	Fokus na kulturni kontekst – navike u ishrani deo svakodnevnice
Tradicionalni i moderni prehrambeni sistemi ⁶ (Beardsworth, Keil, 2002)	Više simultanih prehrambenih režima	Kulturno i istorijski determinisane
Mikro (domaćinstvo), mezo (društvo, nacija) i makro (svet) nivo prehrambenih sistema		

⁶ U literaturi se najčešće govori o tradicionalnim i modernim prehrambenim sistemima, pri čemu je nastanak modernih sistema u 18/19. veku uslovljen procesom modernizacije, odnosno razvojem tehnike i tehnologije, razvojem transportnih sredstava, razmenom dominiona i kolonija, industrijskom urbanizacijom. Međutim, s obzirom na promenjene socijalne, kulturne, ekonomske, političke, zdravstvene i ekološke uslove, svedoci smo transformacije modernih prehrambenih sistema – nastavlja se trend masovne proizvodnje hrane trasiran procesom modernizacije, kao i procesi komercijalizacije i brendiranja hrane, ali danas se suočavamo i sa novim procesima poput intenzivnijeg uticaja potražnje, segmentacije tržišta hrane, novih sukoba među akterima, izražene međuzavisnosti sistema i sl.

Poslednje tri decenije 20. veka donele su porast broja publikovanih radova koji se bave odnosom društva i (is)hrane (Germov, Williams, 2017), pojavljuju se akreditovani univerzitetski kursevi koji u nazivu imaju sociologiju hrane, osnivaju se profesionalna udruženja i sl. No, sociološko bavljenje (is)hranom prevazilazi ovih nekoliko decenija. U radovima pominjanog Zimela, ali i kod drugih socioloških klasika nalazimo analize pojedinih aspekata odnosa društva i (is)hrane – o (is)hrani se govori u kontekstu: a) socijalne stratifikacije (Engels, 2018), b) društvenih intervencija u poljoprivredi (Weber, 2013), c) statusne simbolike (Veblen, 2008), d) religijske prakse (Dirkem, 1982) i e) identifikacije razloga zbog kojih je obrok sociološka tema (Zimel, 2001).

Navedeno ukazuje da sociološko bavljenje (is)hranom ima svoju tradiciju. Ipak, ona ne podrazumeva nužno i kontinuitet. Nakon solidnih početaka sociološko istraživanje (is)hrane se „zamrzava” sve do početka 1980-ih . Sa obnovljenim interesovanjem, uobličice se i specifičan analitički okvir za sociološko istraživanje (is)hrane koji čine tri ključna pojma: prehrambeni sistem, prehrambeni režim i navike u ishrani (Tabela 1.). Iako nisu novi, u poslednjim decenijama 20. veka pojmovi dobijaju na značaju u istraživanju hrane uopšte (pa tako i u sociologije hrane), što vodi njihovom redefinisanju.

Takođe, možemo da govorimo i o tri osnovna teorijska pravca u sociološkom proučavanju (is)hrane – funkcionalizmu, strukturalizmu i developmentalizmu (Mennel, Murcott, van Otterllo, 1998) (Tabela 2).⁷ Funkcionalisti su fokusirani na višestruke funkcije (is)hrane, strukturalisti se bave hranom kao sistemom dozvola i zabrana, uključenosti i isključenosti, super/subordinacije,⁸ dok developmentaliste najviše interesuje dinamička priroda odnosa prirode i kulture.

⁷ Za razliku od ovoga, Gudi (Goody, 1982; navedeno prema: Beardsworth, Keil, 2002) govori o funkcionalnom, strukturalnom i kulturnom pristupu.

⁸Za njih je kuvanje proces transformacije/civilizovanja prirode, o čemu najbolje svedoči Levi-Strossov (1980) kulinarski trougao sirovo-trulo-kuvano.

Tabela 2. Osnovne karakteristike tri teorijska pravca u sociološkoj analizi (is)hrane

<i>Funkcionalizam</i>	<i>Strukturalizam</i>	<i>Developmentalizam</i>
Multifunkcionalnost (is)hrane (održanje života, ekonomska funkcija/valuta, društvena funkcija/integracija + stratifikacija)	Centralni pojmovi: 1. ukus – društveno kontrolisan i kulturno oblikovan 2. kulinarstvo – pravila klasifikovanja, pripreme i kombinovanja hrane	Dinamička priroda odnosa prirode i kulture – između razvoja kuvanja, društava i ljudske vrste postoji nužna povezanost (Mennel, Murcott, van Otterllo, 1998).
Jaka veza između proizvodnje hrane, sistema verovanja i socijalnog sistema (Malinowski, 1935)	Kompleksnost i ambivalentnost kuvanja – univerzalna ljudska aktivnost, ali i simbol diferencijacije (Levi-Stros, 1980)	Materijalni uslovi proizvodnje (ekološki, demografski, ekonomski i društveni uslovi) ključni za utvrđivanje preferiranja ili izbegavanja određene hrane (Harris 1986, prema: Mennel, Murcott, van Otterllo, 1998)
(Is)hrana povezana sa društvenom strukturom i odnosima (Richards, 1939, prema: Mennel, Murcott, van Otterllo, 1998)	Kategorije obroka ili hrane kao kodovi za društvene odnose i prilike (Douglas, 1972, prema: Mennel, Murcott, van Otterllo, 1998)	Uticaj obeležja društva na formiranje „visoke” i „obične” kuhinje; uticaj globalnog/svetskog sistema na promene lokalnih prehrambenih sistema (Goody, 1982; prema: Beardsworth, Keil, 2002)
Evropocentričnost	Kulturni relativizam	

U sociološkom istraživanju (is)hrane primenjuju se kako kvantitativni, tako i kvalitativni metodi. U prvom slučaju dominiraju anketna istraživanja, često bazirana na većim uzorcima (Beardsworth, Bryman, Keil, Goode, Haslam, Lancashire, 2002). Nisu retka ni istraživanja koja polaze od različitih javnih evidencija (zdravstvene evidencije, popisi) i primene statističkih metoda u njihovoj analizi ili se bave pitanjem sociološki relevantnih indikatora za analizu (is)hrane (Evers, McIntosh, 1977). Ne treba zaboraviti i sve prisutniju analizu velikih podataka (engl. *big data*), posebno kada je reč o istraživanjima proizvodnje, konzumenata, bezbednosti hrane (Marvin, Janssen, Bouzembrak, Hendriksen, Staats, 2017; Bronson, Knezevic, 2016). U drugom slučaju, kvalitativna istraživačka orijentacija baštini tradiciju antropoloških i etnografskih pristupa (Gregory, 1995) – primenom dubinskih i fokus grupnih intervjuja prikupljaju se podaci za identifikaciju složenosti i otkrivanje specifičnosti u načinima ishrane, kao i prehrambenim sistemima. Pored ovoga, u sociološkom istraživanju hrane od velikog značaja mogu biti i vizuelni metodi (Willis, Dickinson, Meah, Short, 2016).

Izbor metoda u istraživanju (is)hrane određen je, osim stepenom prethodnih saznanja o istraživačkom predmetu, i njegovim karakterom – (is)hrana je istovremeno deo privatne, ali i javne sfere. Ona odražava našu intimnu svakodnevicu, čini naše lične identitete, ali je istovremeno i deo javnih procesa unutar prehrambenih sistema, javnih politika. Konačno, hranu možemo da posmatramo i kao javno dobro (Vivero Pol, 2015).⁹

ISHODI SOCIOLOŠKE ANALIZE (IS)HRANE – SOCIJALNA VIDLJIVOST DISCIPLINE

Ako smo prethodno pokazali da postoje: a) izgrađena pojmovna mreža, b) tradicija socioloških istraživanja (is)hrane, c) uobličena teorijska shvatanja za sociološko objašnjenje odnosa društvo – (is)hrana i d) razvijeni i relativno raznovrsni istraživački metodi, onda možemo da postavimo pitanje šta se događa sa rezultatima socioloških istraživanja (is)hrane. Njihovu „sudbinu” pratimo analizirajući vidljivost na dva koloseka – unutar i van sociološkog polja. U prvom slučaju, misli se na prepoznatljivost socioloških saznanja o (is)hrani u korpusu sociološkog saznanja uopšte. U drugom slučaju, vidljivost van sociološke sfere podrazumeva prepoznavanje ovog pristupa kao legitimnog i komplementarnog u istraživanjima (is)hrane, kao i stvaranje mogućnosti za primenu socioloških saznanja u formulisanju različitih društvenih politika.

Važan korak u prepoznavanju nove discipline ili istraživačkog problema jeste njihova institucionalizacija koja podrazumeva, između ostalog, i formalno priznavanje u okvirima odgovarajućih profesionalnih udruženja. U okviru Međunarodne sociološke asocijacije (ISA), istraživanju (is)hrane posvećeni su istraživači u okviru istraživačkog komiteta br. 40 Poljoprivreda i hrana (RC40). RC40 je osnovan pre tri decenije (1988), ali prvi koraci u njegovom uspostavljanju su učinjeni još krajem 1970-ih.¹⁰ Sa različitih teorijskih pozicija članovi RC40 razvijaju sociološka saznanja o prehrambenim režimima, razvojnim politikama u

⁹ Vivero Pol (2015) govori da je hrana javno dobro, s obzirom na esencijalnu važnost koju ima u opstanku čoveka, kako u biološkom, tako i u kulturnom pogledu.

¹⁰ Naime, 1978. godine je prihvaćen predlog o osnivanju ad hoc grupe za hranu i poljoprivredu. I pored pritiska da rad ove grupe bude inkorporiran u rad grupa za ruralnu sociologiju i studije seljaštva, grupa za hranu i poljoprivredu se izborila za samostalnost, prvo u statusu Radne grupe, a onda i Istraživačkog komiteta (kao krajnje organizacione instance unutar Asocijacije).

poljoprivredi, prehrambenoj sigurnosti i suverenitetu, standardizaciji u proizvodnji hrane, prehrambenoj demokratiji i sl.¹¹ RC40 izdaje časopis *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*¹² i organizuje konferencije na svake dve godine. U okviru RC40 deluje i devet regionalnih predstavnika. Pored RC40, u okviru ISA već više od 20 godina deluje i radna grupa br. 5 pod nazivom Glad i društvo (WG5). U okviru WG5 analiziraju se društveni fenomeni u vezi sa prehrambenom nesigurnošću, kako oni koji do nje dovode (npr. klasna/rasna pripadnost, prihodi, klimatske promene, ekonomske krize), tako i njene posledice (glad, isključenost, društveni konflikti).¹³ Za razliku od ISA, u okviru Evropske sociološke asocijacije (ESA) nema posebne istraživačke grupe koja se bavi istraživanjem (is)hrane. Ipak, ovi problemi se analiziraju u okviru istraživačke mreže br. 5 pod nazivom Sociologija potrošnje (RN5).¹⁴ Sociološko istraživanje (is)hrane prepoznato je i u nekoliko nacionalnih socioloških asocijacija.¹⁵

Deo institucionalizacije sociologije hrane podrazumeva i uvođenje discipline u nastavu sociologije. Primetna je tendencija osnivanja nastavnih kurseva sociologije (is)hrane u oblasti visokog obrazovanja, kako u okviru socioloških studija, tako i kao deo drugih silabusa. Takođe, moguće je uočiti i različite pristupe u predavanju sociologije hrane, u zavisnosti od toga ko je ciljna grupa – budući sociolozi ili nesociolozi (Sobal, McIntosh, Whit, 1993).

Uvažavanje sociološkog istraživanja (is)hrane i njegovo pozicioniranje u sistemu socioloških ideja uveliko zavisi od doprinosa opštem sistemu socioloških saznanja. Kao što smo ranije pokazali, sve o hrani je društveno i kulturno uslovljeno. (Is)hrana je, na Mosovom tragu, totalna društvena činjenica s obzirom na to da se kroz njenu proizvodnju, preradu, prodaju, distribuciju, konzumiranje i odlaganje „odjednom i u isto vreme izražavaju najrazličitije institucije: religijske, pravne i moralne – i to kako političke tako i porodične; ekonomske institucije”

¹¹ Više o informacija o aktivnostima komiteta dostupno je na: <https://www.isa-agrifood.com/about>.

¹² Časopis nema impakt faktor.

¹³ Više o informacija o aktivnostima komiteta dostupno je na: <https://wg05.my-free.website/>.

¹⁴ Više informacija o radu istraživačke mreže dostupno je na: <https://www.europeansociology.org/research-networks/rn05-sociology-consumption>.

¹⁵ Food Study Group – British Sociological Association, Sociología de la alimentación Comité de Investigación – Federación Española de Sociología, Land-, Agrar- und Ernährungssociologie – Deutsche Gesellschaft für Soziologie.

(Mos, 1982: 10). (Is)hrana može da bude sociološka prizma kroz koju će se analizirati drugi društveni, kulturni, ekonomski fenomeni poput podele rada, potrošnje, porodice (njenog sastava i strukture, odnosa, funkcija), društvenih normi u privatnoj i javnoj sferi, društvenog statusa, difuzije inovacija, roda, generacijske pripadnosti, mode, etničke pripadnosti, religijskih praksi, socijalne isključenosti, itd. Dakle, ako se dobro postave, sociološka istraživanja (is)hrane mogu biti korisna u validaciji različitih savremenih socioloških pretpostavki i teorija (npr. teorija razmene, rodne teorije (ne)jednakosti i sl.).

Vidljivost ishoda sociološkog istraživanja (is)hrane van domena sociologije odnosi se na prepoznavanje kako specifičnosti sociološkog pristupa, tako i korisnosti socioloških saznanja o (is)hrani. Naravno, nije lako pružiti jedinstven odgovor na pitanje koliko su sociološki pristup i znanje o (is)hrani zaista priznati u nesociološkim krugovima. No, bez obzira na ovo, sociološki pristup istraživanju (is)hrane komplementaran je drugim naučnim pristupima ovom problemu (poput medicinskog, gastronomskog, pravnog, agroekonomskog, psihološkog, antropološkog) i omogućava nam sticanje i razvijanje jednako važnih i relevantnih saznanja za sveobuhvatno razumevanje prehrambenih sistema i načina ishrane kao društvenih praksi. Pritom, ishodi socioloških istraživanja (is)hrane imaju (potencijalno) široku primenu u kreiranju i evaluaciji različitih javnih politika (npr. politika agrarnog i ruralnog razvoja, politika zaštite životne sredine, politike javnog zdravlja, politika socijalnog uključivanja).

UMESTO ZAKLJUČKA: SOCIOLOŠKO ISTRAŽIVANJE (IS)HRANE – (NOVA) ISTRAŽIVAČKA TEMA ILI (OBNOVLJENA) SOCIOLOŠKA DISCIPLINA?

Kako bi se odgovorilo na pitanje o karakteru sociološkog istraživanja (is)hrane, u radu je ukazano na elemente koji to istraživanje čine relativno kompletnim i zaokruženim. No, i pored toga, jasno se uočavaju razlozi koji ne idu u prilogu tezi o samostalnoj sociološkoj disciplini (Tabela 3).

Kako je pokazano, sociološki interes za (is)hranu ima svoju tradiciju, ali obeleženu diskontinuitetom. Sociološke analize (is)hrane baziraju se na nekoliko glavnih koncepata koji se u novijim radovima revidiraju i temeljnije definišu, kao i u tri glavna teorijska pravca koji zajedno čine adekvatnu istraživačku infrastrukturu. No, čini se da su u etabliranoj sociološkoj literaturi o (is)hrani slabije prisutne novije sociološke teorije što svakako utiče na kvalitet rezultata samih istraživanja. I pored značajnije naučne produkcije u poslednje tri decenije i nekoliko važnih koraka u institucionalizaciji, sociologija hrane i dalje je delimično vidljiva kako u,

tako i van socioloških krugova što bitno limitira mogućnosti primene njenih saznanja. Na posletku, poseban „greh” jeste u „balkanizaciji” sociologije. To, naravno, ne znači da se krivica za „mrvljenje” predmeta sociologije svaljuje na ovu disciplinu, već se sociologija hrane uzima kao jedan od primera (preterane i nepotrebne) diverzifikacije sociologije u poslednjih nekoliko decenija¹⁶.

Tabela 3. „Za” i „protiv” sociologije hrane kao posebne discipline

<i>Za</i>	<i>Protiv</i>
istraživačka tradicija	istraživački diskontinuitet
nekoliko glavnih pojmova (prehrambeni sistemi, načini ishrane, prehrambeni režimi)	odsustvo jedinstvenog naziva
nekoliko glavnih uobičenih teorijskih pristupa (funkcionalizam, developmentalizam, strukturalizam)	odsustvo novijih socioloških teorija
relativno razvijen i raznovrsan metodološki aparat	ograničena prepoznatljivost u i van sociologije
relativno institucionalizovana (profesionalne asocijacije, nastava)	„balkanizacija” sociologije

Bez obzira na to da li sociološko istraživanje (is)hrane tretiramo kao posebnu disciplinu ili tek istraživački problem, s pravom možemo da postavimo pitanje zbog čega se sociologija tek krajem 20. veka intenzivnije uključila u istraživanja (is)hrane. Da li je u pitanju raniji sociološki snobizam, trenutno naučno pomodarstvo ili, jednostavno, prethodno nepostojanje potrebe za sociološkim istraživanjem hrane? Poslednji razlog možemo u startu da odbacimo jer, kako smo pokazali, (is)hrana jeste društveni fenomen i zavređuje sociološku pažnju. Ako posmatramo druge razloge, onda uočavamo da „gde ima dima, ima i vatre”. Naime, sociologija je relativno teško prihvatata (na prvi pogled) nesociološke teme, poput turizma, sporta, zaštite životne sredine, pa i (is)hrane. Ovakav stav donekle je i opravdan jer se, naglašavajući „velike teme” poput društva, stukture, funkcije, promene..., sociologija borila za posebnost svog predmeta, a time i ekskluzivnost istraživačkog domena. Međutim, iz perspektive pomenutih „velikih tema”, bavljenje npr. (is)hranom u sociološkom ključu može da se učini prozaičnim, nedovoljno sociološkim. S druge strane, sociologija nije imuna na naučnu modu,

¹⁶ Kao kontra argument, navodi se postojanje već etabliranih socioloških disciplina u kojima se moguće analizirati odnos društva i (is)hrane, poput ruralne sociologije, sociologije kulture, medicinske sociologije.

baš kao ni druge nauke.¹⁷ Činjenica je da danas svedočimo porastu globalnog interesovanja za istraživanje hrane u okviru različitih posebnih pristupa, ali i iz interdisciplinarnih perspektive. Ovome su doprinele i intenzivne društvene promene u drugoj polovini 20. veka,¹⁸ a novom društvu odgovaraju novi prehrambeni sistemi. To je svakako uticalo na želju sociologa da se i oni uključe u njihovo istraživanje.

Na posletku, raspravu o karakteru sociološke analize (is)hrane možemo da zaključimo sledećim:

- a) (is)hrana zasigurno nije novi predmet socioloških analiza, o čemu svedoči istraživačka tradicija, i pored uočenog diskontinuiteta;
- b) uprkos uočenim nedostacima (odsustvo novijih teorija, diskontinuitet, nedovoljna prepoznatljivost), elementi za profilisanje sociologije hrane kao posebne discipline jesu prisutni (institucionalizacija, (delimično) razvijen konceptualni i teorijski okvir i metodološki aparat) – stoga, možemo da smatramo da je pred sociolozima (još jedna) posebna sociologija u nastajanju. Na koji način i kojim tempom će se ona oblikovati zavisi ne samo od unutarnaučnih, već i širih društvenih faktora. To znači da treba da imamo na umu: razvijenost sociologije u nekom društvu (u teorijskom, metodološkom i profesionalnom smislu), njenu poziciju u naučnom svetu, kao i u samom društvu (pitanje društvenog vrednovanja saznanja neke nauke). Ne treba zaboraviti da na proces formiranja (posebno, društvene) discipline utiče i sama struktura društvenih problema što kumulativno proizvodi različitu utemeljenost i prepoznatljivost sociologije (is)hrane u korpusu socioloških saznanja, ali i naučnih saznanja o (is)hrani uopšte. No, iako se čini da hrana sve više postaje 'buzzword', pa čak i istraživački 'must-have', u sociologiji ona to još uvek nije.

¹⁷ Dovoljno je podsetiti se pojmova kao što su održivi razvoj, globalizacija, isključenost.

¹⁸ Misli se, pre svega, na socijalnu konstrukciju rizika, intenzivnu segmentaciju tržišta, fluidnost, pojačanu mobilnost, česte interkulture kontakte, razvoj tercijarnog sektora, tehnološki rast i razvoj, porast standardizacije, demografske promene i sl.

Jovana Čikić

FOOD AND EATING AS A SOCIOLOGICAL PROBLEM – AN OLD ISSUE OR A
NEW DISCIPLINE?

Summary

For the last several decades, sociological interest in researching food systems, food regimes and foodways increases. In researching food, sociology relies both on other sciences (such as history, anthropology, ethnology, agrotechnology, agrieconomics, psychology, nutritional sciences, genetics), well established sociological disciplines (sociology of labour/family, rural sociology), but also emerging ones (sociology of tourism/emotions). Despite significant progress in development of sociological knowledge on food and eating (concepts, different theoretical approaches, methods, institutionalisation), we are still arguing whether a) are we talking of an old or a new sociological topic and b) are we dealing with the emerging sociological discipline or just another sociological issue. Presented dilemmas are accompanied by a series of additional issues such as justification of sociological approach in food studies, sociological contributions to the food research, but also sociological knowledge in general. Also, there is a question whether and how sociological knowledge can help in developing various public policies relating food and eating. This paper is an attempt to provide additional insight into abovementioned issues and dilemmas.

Keywords: food, eating, sociological approach, basic concepts, basic theories, method

LITERATURA

- Beardsworth, A. – Keil, T. (2002). *Sociology on the menu - an invitation to the study of food and society*. London – New York: Routledge.
- Beardsworth, A. – Bryman, A. – Keil, T. – Goode, J. – Haslam, C. & Lancashire, E. (2002). Women, men and food: the significance of gender for nutritional attitudes and choices. *British Food Journal*, 104 (7): 470–491.
- Bennett, J. – Smith, H. & Passin, H. (1942). Food and culture in Southern Illinois - a preliminary report. *American Sociological Review*, 7 (5): 645–660.
- Bernstein, H. (2015). *Food Regimes and Food Regime Analysis: A Selective Survey*. BICAS Working Papers 2. Preuzeto sa: https://www.tni.org/files/download/bicas_working_paper_2_bernstein.pdf.
- Boswell, J. (1991). *The Journals of James Boswell 1762-95*. USA: Yale University Press.
- Bronson, K. – Knezevic, I. (2016). Big data in food and agriculture. *Big data & Society*, 3 (1): 1-5. <https://doi.org/10.1177/2053951716648174>.
- Delormier, T. – Frohlich, K. & Potvin, L. (2009). Food and eating as social practice - Understanding eating patterns as social phenomena and implications for

- public health. *Sociology of Health and Illness*, 31 (2): 215-28. doi: 10.1111/j.1467-9566.2008.01128.x.
- Dirkem, E. (1982). *Elementarni oblici religijskog života: totemistički sistem u Australiji*. Beograd: Prosveta.
- Belton, P. (1998). Science in the postmodern world. In: Belton, P. & Belton, T. (eds.) (1998). *Food, science and society – exploring the gap between expert advice and individual behavior*. New York: Springer. 1–19.
- Edge, J. (2007). *Southern belly: A food lover's companion*. USA: Algonquin Books.
- Engels, F. (2018). *Položaj radničke klase*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Evers, S. –McIntosh, A. (1977). Social Indicators of Human Nutrition: Measures of Nutritional Status. *Social indicators research*, 4 (1): 185–205.
- Friedman, H. – MacMichael, P. (1989). Agriculture and the state system - the rise and decline of national agricultures, 1870 to the present. *Sociologia ruralis*, 39 (2): 93–117. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1989.tb00360.x>.
- Germov, J. – Williams, L. (eds.) (2017). *A sociology of food and nutrition – the social appetite*. Australia: Oxford University Press.
- Gregory, S. (1995). Using qualitative research for the sociology of food. *British food journal*, 97 (7): 32-35. <https://doi.org/10.1108/00070709510095430>.
- Levi-Stros, K. (1980). *Mitologike*. Beograd: Prosveta BIGZ.
- MacMichael, P. (2009). A food regime genealogy. *The journal of peasant studies*, 36 (1): 139-169. doi: 10.1080/03066150902820354.
- Malinowski, B. (1935). *Coral gardens and their magic*. London: George Allen &Unwin Ltd.
- Marks, K. (1978). *Kapital*. Beograd: Prosveta.
- Marvin, H. – Janssen, E. – Bouzembrak, Y. – Hendriksen, P. & Staats, M. (2017). Big data in food safety: An overview. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 57 (11): 2286–2295. doi: 10.1080/10408398.2016.1257481.
- Mazoyer, M. – Roudart, L. (2006). *A history of world agriculture*. London: Earthscan.
- Mennel, S.– Murcott, A. & van Otterllo, A. (1998). *Prehrana i kultura - sociologija hrane*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Mos, M. (1982). *Sociologija i antropologija*. Beograd: Prosveta.
- Naj, Dž. (2012). *Budućnost moći*. Beograd: Arhipelag.
- Organ, C. – Nunn, C. – Machanda, Z. & Wrangham, R. (2011). Phylogenetic rate shifts in feeding time during the evolution of *Homo*, *PNAS*, 108 (35): 14555–14559; <https://doi.org/10.1073/pnas.1107806108>.

- Sobal, J. – McIntosh, A. & Whit, W. (1993). Teaching the Sociology of Food, Eating, and Nutrition. *Teaching Sociology*, 21 (1): 50–59.
- Stendidž, T. (2010) *Jestiva istorija čovečanstva*. Beograd: Geopoetika.
- van Eeuwijk, P. (2007). The power of food: mediating social relationships in the care of chronically ill elderly people in urban Indonesia. *Anthropology of food*. Preuzeto sa: <http://journals.openedition.org/aof/2052>.
- Veblen, T. (2008). *Teorija dokoličarske klase*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Vivero Pol, J. L. (2015). Food is public good. *World Nutrition*, 6 (4): 306–329.
- Weber, M. (2013). *The agrarian sociology of ancient civilization*. London – New York: Verso.
- Willis, W. – Dickinson, A. – Meah, A. & Short, F. (2016). Reflections on the use of visual methods in a qualitative study of domestic kitchen practices. *Sociology*, 50 (3): 470–485. doi.org/10.1177/0038038515587651.
- Zahid, H. J. – Robinson, E. & Kelly, R. (2016). Agriculture, population growth and statistical analysis of the radiocarbon record. *Proceedings of the National Academy of Science of the United States of America*, 113 (4): 931–935. <https://doi.org/10.1073/pnas.1517650112>.
- Zimel, G. (2001). *Kontrapunkti kulture*. Zagreb: Jesenski i Turk.

INTERNET IZVORI:

- <http://www.rachellaudan.com/2017/02/19542.html>. Preuzeto: 25.01.2019.
- <https://wg05.my-free.website/>. Preuzeto: 25.01.2019.
- <https://www.europeansociology.org/research-networks/rn05-sociology-consumption>. Preuzeto: 25.01.2019.
- <https://www.isa-agrifood.com/about>. Preuzeto: 25.01.2019.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ

Željko D. Milanović*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.163.42.09 Kamov Polić J.
DOI: 10.19090/gff.2019.1.233-249
Originalni naučni rad

OD NOSA DO KARAKTERA: FIZIOGNOMIJA KARAKTERA U PRIPOVETKAMA JANKA POLIĆA KAMOVA

Cilj rada je istraživanje uticaja učenja pozitivističke kriminologije o zavisnosti unutrašnjih osobina od spoljašnjeg izgleda na karakterizaciju junaka u pripovetkama Janka Polića Kamova. Prozno stvaralaštvo reprezentativnih predstavnika hrvatske književnosti realizma sledilo je obrazac karakterizacije koji nije iz vida gubio opis junakovog fizičkog izgleda, sa posebnim fokusom na njegov nos. Na primerima karakterizacije junaka u Kamovljevoj prozi vidljivo je da se neizbežno uspostavlja veza između izgleda junakovog nosa i njegovih ljudskih vrednosti i ponašanja. Poređenjem Kamovljevih postupaka karakterizacije sa postupcima koje su koristili realisti uočavaju se sličnosti, ali i razlike. Među rezultatima istraživanja izdvaja se činjenica da u pripovetci koju je Kamov napisao pred sam kraj života dolazi do svojevrsne kritike karakterizacije koja izjednačava fizičko i etičko. Kritika postupka izjednačavanja fizičkog i etičkog praćena je snažnom ironijom, ali i unutrašnjom krizom glavnog junaka pripovetke „Bitanga”. Ironija, unutrašnja trauma, odustajanje od redukcije opisa u skladu sa fiziognomijskim pretpostavkama i insistiranje na fizičkoj neobičnosti potvrđuju Kamovljevu privrženost protivrečnostima moderne.

Ključne reči: fiziognomija, karakter, pozitivistička kriminologija, J. P. Kamov, Č. Lobrozo, J. K. Lavater.

Ja sam osjećao veliko zadovoljstvo i nisam ni pomišljao na one bijednike visećih nosova i povrijeđenih pluća drukčije, no kao na bogati materijal, iz kojega ću moći vući dugo kamate – pripovijedanja i uspomena.

(Polić Kamov, 1956: 366)

*zeljko@ff.uns.ac.rs

Janko Polić Kamov, „krut, nervozan, opor, neugodan” (Frangeš, 1987: 271), „najradikalniji po svojim pogledima u svojoj generaciji [...] beskompromisni protivnik građanskih i malograđanskih ustajalih moralnih i društvenih normi i konvencija” (Šicel, 1978: 351), u istoriji hrvatske književnosti pozicioniran je kao modernista, avangardista, protoavangardista, ali i kao autor koji je u mnogo čemu ostao tradicionalan, jer „njegovo djelo karakterizira jezična avangarda još uvijek vezana lancima” (Meyer-Fraatz, 2014: 244). Protivrečnu poziciju Janka Polića Kamova pokušali smo u svom ranijem istraživanju da odredimo kao posebnu jer je on u svom stvaralaštvu objedinio različite i nespojive oblike moderne u poseban konglomerat u čijem je središtu paradoks, tj. Kamov je, polazeći od naučnih teorija popularnih na kraju 19. i početkom 20. veka, ipak stvorio „književnost oslobođenu spoljašnjih imperativa u kojoj jedini kvalitet neće počivati na kauzalitetu pozitivizma” (Milanović, 2017: 389). Oslobođanje književnog dela pozitivističkog kauzaliteta svakako je najvidljivije u odnosu dela prema društvu: dok književnost realizma podrazumeva da delo mora da bude tendenciozno, književnost moderne sve se više okreće esteticizmu. Hrvatska književnost realizma probleme je sagledavala vrlo široko, a ideja dela postajala je „važnija i primarnija od sudbine pojedinca, tako da često protagoniste radnje ostaju podređeni simbolu ideje” (Šicel, 1971: 76–77). Na užem planu, ovu promenu je moguće pratiti i u karakterizaciji junaka, tj. u sleđenju obrasca da moralni lik junaka direktno zavisi od njegovog fizičkog izgleda.

U prozi hrvatskih realista Augusta Šenoa, Ksavera Šandora Đalskog, ali i Ante Kovačića i Josipa Kozarca prisutni su opisi fizičkog izgleda junaka koji, sa manjim izuzecima, potvrđuju zavisnost vrednosnog suda o njihovom karakteru od njihovog fizičkog izgleda. Kako bismo ilustrovali promenu do koje dolazi u delima Janka Polića Kamova, prat ćemo način na koji se opisuje nos¹ junaka kod pisaca koji stvaraju pre njega, a zatim i u njegovim kratkim prozama.

U delu *Zlatarovo zlato* (1871), Šenoinom prvom romanu, Stjepko Gregorijanec predstavljen je kao snažan muškarac tamne puti, crne kose i brade kome „vrh krupna i široka nosa uspinjalo se široko, uglasto čelo” (Šenoa, 1982: 35). On ima jake kosti, krupno lice i stisnute debele usne – sve su to „znakovi bistre glave, smjela duha, neodoljive volje” (Šenoa, 1982: 35). Grga Čokolin, još jedan negativni junak romana, ima „nos tup, širok, uzvinut, a crven da se bojiš primaći mu puščana praha” (Šenoa, 1982: 27). Sa opisa fizičkog izgleda Šenoa sa lakoćom

¹ Analiza je redukovana na opis nosa kako bi se lakše pratile transformacije opisa u Kamovljevoj prozi.

prelazi na opis karaktera: „Takovo bijaše vanjsko lice varoškoga brijačiča. Al ne bijaše mu ni duša bolje podstavljena. Prevrtljivac, jogunica, podmuklica” (Šenoa, 1982: 27). Za razliku od Gregorijaneca i Čokolina, Magda, junakinja na strani dobra, ima „šiljast, pri kraju zavinut nos poput šljive proteglice” (Šenoa, 1982: 25). U Šeninom romanu *Seljačka buna* (1877) Franjo Tahija ima „nos tubast, nosnice široke” (Šenoa, 1964: 70), dok Matija Gubec, vođa bune, ima visoko čelo „iznad jaka nosa” (Šenoa, 1964: 59). Posle opisa Matije Gupca, pripovedač se pita da li je reč o plemiću, i odmah odgovara: „Ako i nije, plemenit je svakako” (Šenoa, 1964: 59). Ipak, u romanu *Seljačka buna* karakterizacija preko opisa nosa nije dosledno sprovedena, jer će i carinar koji pomaže Tahiju i jedan od ustanika imati „zavinuti nos” (Šenoa, 1964: 174; 208). *Prosjak Luka* (1879), Šenin roman o savremenosti, objavljen dve godine pre piščeve smrti, nedosledno uspostavlja vezu između fizičkog izgleda i karaktera, jer, za razliku od seoskog starešine Janka („debelog crvenog nosa” (Šenoa, 1980: 43)) i pisara Mikice („tanki, šiljasti nos” (Šenoa, 1980: 43)), Ciganin Ugarković (koji je, kao i Janko i Mikica, negativno okarakterisan) jeste „fina nosa” (Šenoa, 1980: 67).²

U zbirci pripovedaka *Pod starim krovovima* (prvo izdanje pojavilo se 1886. godine, a sam autor je ovo izdanje dopunio i drugim pripovetkama 1912. godine) Ksavera Šandora Đalskog, autora koji se razvijao od realiste do moderniste, takođe se može videti čitava galerija likova kod kojih je dosledno uspostavljena zavisnost karaktera od fizičkog izgleda. Sam glavni junak, plemić Batorić, „ima fine crte lica”, koje odaju „otmen izraz, a često dobroćudan i blag” (Šandor Đalski, 1952: 77). Batorićev deda, idealizovani predak, ima „podvinuti, pravi hrvatski nos” (Šandor Đalski, 1952: 80). U naporima da uspostavi razliku između starih i novih plemića, Đalski najdalje odlazi u pripoveci „Pleminitaši i plemići”. Đalskom nije dovoljno da istakne razliku između starih i novih plemića na osnovu njihovog mirisa (mladi plemići su snobovi koji mirišu kao dame, dok stari mirišu na vlažnu zemlju, vino i štalu), već razlika mora da se vidi i na njihovom licu. Feri Copaković, jedan od mladih plemića, ima „krupan, kratak nos, za koji nisi mogao vjerovati, da mu na kiši ne bi kapi curile u nosnice” (Šandor Đalski, 1952: 148). Zdenko Fučak, drugi mladi plemić, ima „krivo lice” (Šandor Đalski, 1952: 147). Polazeći od ovakvih opisa, Đalskom je bilo lako da Ferija predstavi kao junaka koji sa mržnjom govori o svemu što je hrvatsko. U pripoveci „Na Januševo” Namac Berger (sobar

² Izabrani primeri predstavljaju redukovane opise koji su daleko opširniji i precizniji u romanima koji su predmet analize. Istraživanje je moguće proširiti i na druga dela pisaca realista, ali za potrebe ovog rada to nije bilo neophodno.

koji se obogatio jer su plemići osiromašili) ima „ravan, neobično šiljat nos” (Šandor Đalski, 1952: 172) koji se crveni u nosnicama. Đuka, osiromašeni plemić, ima sina koji je verio Bergerovu ćerku kako bi povratio porodično imanje i ćerku koja ima „pravilne crte lica” i „fina grčki nosić” (Šandor Đalski, 1952: 167). U pripoveci „Beg sa Sutle” pripovedačevu pažnju privlači pojava čoveka koji svojom spoljašnjošću odudara od drugih: njegove oči su „nalik na sokolove, tim više, što je orlovski nos tomu pripomagao, ali – u njima bilo suviše blagosti i neke pasivne bezazlenosti” (Šandor Đalski, 1952: 283–284). Jedna od ćerki čoveka sa orlovskim noseom, obučena fantastično i egzotično, ima pravilno lice „sa krasnim orlovskim nosićem” (Šandor Đalski, 1952: 293). Nekoliko zaključaka nameće se na osnovu primera koje smo naveli: karakteristike fizičkog izgleda nasledne su; za razliku od pravilnog hrvatskog nosa, postoji nepravilni nos ljudi koji ne vole Hrvatsku, bilo da su oni stranci ili Hrvati; ideal ženske lepote dostiže se klasičnim grčkim ili rimskim noseom.³

Na karakterizaciju junaka koju su negovali Šenoa i Đalski nije ostao imun ni Ante Kovačić. U romanu *U registraturi* glavni junak razmišlja kako bi se osvetio svom susedu „kanoniku”: „Oh, da sam oštrac borovice, kako bih pogladio i opržio njegov tupi nos” (Kovačić, 1963: 27). I na drugom mestu „kanonik” je predstavljen kao ružan – njegov „tubasti nos” crveni se na „garavu licu kao makov cvijet sred zelene pšenice” (Kovačić, 1963: 27). I drugi junaci koji imaju negativne karakteristike imaju noseve koji nisu lepi: kvazipesnik Rudimir Bombardirović Šajkovski ima zavnuti i „dosta dugački nos” (Kovačić, 1963: 71); „juratuš” koji hapsi nevine ima „zaštrljeni” nos (Kovačić, 1963: 143). Kovačiću, kao ključnom autoru kritičkog realizma, bilo je potrebno da pojača negativne karakteristike junaka opisom njihovih tubastih, zavnutih i zaštrljenih noseva. Slične primere možemo da pronađemo i kod drugih autora hrvatskog realizma, kao i kod autora koji se u pojedinim svojim delima približavaju ozbiljnijoj psihološkoj karakterizaciji junaka. Ilustrativan primer jeste proza Josipa Kozarca, u čijoj prvoj objavljenoj pripoveci („Tena”, 1894. godine) nailazimo na opis pravilnog lica koje krase „nos ravan i sitan” (Kozarac, 1964: 325). Kada se približi pažljivijoj psihološkoj motivaciji ponašanja svojih junaka u pripoveci „Mira Kodolićeva”, iz 1895. godine, Kozarac

³ Đalski insistira na razlici između nacionalnog i nenacionalnog nosa, tj. na nepremostivoj razlici karaktera koji deli patriote od izdajnika, poput pravog rasijaliste (Todorov, 1994: 100–102). Ovakva karakterizacija u velikoj se meri reflektuje i na njegove političke stavove o Oktobarskoj revoluciji, na primer. Naime, on „Oktobarsku revoluciju kao rasist vrlo naivno tumači kao osvetu Semita čovječanstvu” (Štampar, 1952: 55).

ne odustaje od upućivanja na savršenost nosa svoje junakinje (Kozarac, 1964: 372).⁴

Od 90-ih godina 19. veka u hrvatskoj književnosti „društvenu problematiku nadomješta sve više psihologiziranje” (Šicel, 1971: 79). Psihologiziranje je praćeno postepenim odmakom od stroge zavisnosti vrednosnog suda o nečijem karakteru od njegovog fizičkog izgleda. Dok bi se za Šenou i Kozarca moglo reći ono što važi i za Đalskog, koji „uvijek ozbiljno teži dosljedno afirmirati načelo kauzalnosti radnje svojeg pripovijedačkog teksta” (Lőkös, 2007: 266), u prozi Janka Polića Kamova to načelo je takođe prisutno, ali se i podvrgava ispitivanju.⁵ Kauzalnosti radnje doprinosi i motivacija likova, tj. otkrivanje njihovih karakteristika koje ih čine onim što jesu i koje ih vode ka određenim aktivnostima.

⁴ Kod Kozarca su prisutni i refleksi rasijalističkih razmišljanja (pojam rasijalizam koristimo sa značenjem koje mu pripisuje Todorov kada kaže da je reč o doktrini koja podrazumeva ideje o postojanju rasa, kontinuitetu između fizičkog i moralnog, delovanju grupe na pojedinca, jedinstvenoj hijerarhiji vrednosti i politici zasnovanoj na nauci (Todorov, 1994: 99–102)), koja su bila aktuelna krajem 19. veka. Kozarčev rasijalizam vidljiv je na kraju pripovetke „Biser Kata”, kada se, u svojevršnom epilogu posle Katine smrti, junaci nalaze u kafani, u društvu Cigana i židovskog kamara koji pokazuje forintu dok se oko njega nalaze Fema i Manda. U pripoveci „Tena” Kozarac poseže za rasijalističkim razmišljanjima o slovenskoj veličini i ženijalnosti, narodima koji se nalaze na višim i nižim stupnjevima razvoja i podjednako ne razumeju „čar apsolutnog posjeda druge polovine ljudskog spola” (Kozarac, 1964: 348), ciganskoj ljubavi prema deci, koja je „tim veća, na što nižem stupnju kulture čovjek stoji; slična je donekle ljubavi zvjeradi za svoje mlade” (Kozarac, 1964: 353) i Ciganima kao „pasmimi” koja je „obdarena prirodnom filozofijom kao rijetko još koji narod: nitko od njih nikakve koristi nema, a oni se ipak lakše proturaju kroz život nego neki gazda” (Kozarac, 1964: 350).

⁵ Marina Protrka se osvrće na ocenu Darka Gašparovića da je Kamovljeva novela „Katastrofa” u stvari „tekstualna katastrofa”, jer u njenim završnim delovima autor nije izbegao „zamku banalne i prizemne fabulacije, pa tekst otada do kraja neprestanice tone sve dublje u plitko i dosadno feljtoniziranje” (Gašparović, 1988: 150; cit. prema: Protrka, 2001: 119) i pruža drugačije čitanje pomenute novele, u kojoj pripovedač ne vodi računa jedino o događaju, već i o samom pripovedanju. Protrka pokazuje da je pripovedač novele „Katastrofa”, iako kontradiktoran, ipak dosledan: „on je lakrdijaš koji se pripovijedajući dobro zabavlja i pritom, od početka do kraja, opstruira čitateljsku potrebu da tekst čita kao jedinstven sustav: zatvoren i dovršen” (Protrka, 2001: 123). Drugačije rečeno, kauzalnost radnje kod Kamova oslabljena je, ali nije nestala: ona je sakrivena iza neobičnosti i neočekivanosti ne samo ponašanja junaka već i pripovedačkih oblika.

Kamovljev interes za fiziognomiju i divljenje prema učenju Čezara Lombroza, iskazani u novinskim člancima (Milanović, 2017), mogli su da utiču na oblikovanje karaktera i motivaciju njegovih junaka. Od tekstova u kojima se Lombrozo pojavljuje u samom naslovu članka, preko onih u kojima je direktno ili indirektno prisutan, Lombrozo i njegovi učenici i sledbenici prečesto su zastupljeni, bilo da se Kamov oslanja na njihove stavove, bilo da sopstvena razmišljanja o raznorodnim temama (postoje dve Italije u kojima žive različite rase; Napolitanci su neuredni i nepopravljivi; Sever radi dok Jug troši; osobine rođenog zločinca su životinjska lobanja, klempave oči, asimetrično lice...) zasniva na njima (Milanović, 2017: 381–387). Kamov se toliko divi Lombrozu da tvorca pozitivističke kriminologije izjednačava sa Rafaelom, Venecijom i Napuljem, koje svaki putnik u Italiju mora da vidi (Polić Kamov, 1958: 70).

Cilj ovog rada jeste da proveriti da li Kamov oblikuje svoje junake u skladu sa učenjem materijalističke fiziognomije, tj. da li stavove iz novinskih tekstova prenosi u svoje pripovetke. Marina Protrka s pravom primećuje da je Kamovljev cilj bio „korjenita promjena društva” i da su „istina i znanost ideali i sredstva ostvarenja” (Protrka, 2001: 118) tog cilja. Fiziognomija, kao nauka na koju je Kamov mogao i želeo da računa, u velikoj je meri uticala na proznu književnost od srednjeg veka, preko renesanse, 19. veka, sve do Drugog svetskog rata (Benedict, 1995: 312). Iako je u Kamovljevim esejima očigledan uticaj fiziognomijskih učenja, ranije je primećeno (Milanović, 2017: 387) da ovaj i danas uzbudljivi autor u tekstu objavljenom pred sam kraj života („Kroz tri luke (Genova–Marseille–Barcelona)”) uspeva da prepozna predrasude putnika u susretu sa Drugim, ali i da pokaže spremnost da se oslobodi onih predrasuda koje određuju njegove spoznajne horizonte. „Pretjeranost naučne analitičnosti” (Žmegač, 2001: 19), koju je izabrao Kamov kao osnovu svog stvaralaštva, praćena je uverenjem da poezija, „kao najčišća manifestacija lijepe knjige, može daleko više” (Polić Kamov, 1958: 81). Njegova modernost je paradoksalna jer je u najmanju ruku dvostruka; ona spaja materijalističke teorije, ali i književnost razume kao polje u kome neće gospodariti kauzalitet pozitivizma.

U psihologiziranju junaka Kamov polazi od metoda oprobano mnogo ranije u književnosti. Engleski roman 18. veka bio je „fokusiran na epistemološkom i moralnom problemu čitanja karaktera” (Benedict, 1995: 311), fiziognomija je pogodovala sentimentalizmu jer je zanemarivala „verovatnoću, kontekst i zaplet” (Benedict, 1995: 312) i zajedno sa njim delila veru u „jedinstvo oznake i označenog, boga i čoveka, pojave i stvarnosti” (Benedict, 1995: 311). Romantizam ranog 19. veka oduševljeno je prihvatio frenologiju kao posebni deo fiziognomije.

Frenološke teorije Franca Jozefa Gala bile su opšteprihvaćene među romantičarima (Hall, 1977: 306).⁶ Fiziognomija, koja predstavlja „jedan od najranijih oblika psihologije” (Hall, 1977: 305), sa Lombrozom proširena do ispitivanja ludaka, genija i zločinca, poslužila je Kamovu ne samo da u pripovetkama istražuje svoje opsesivne teme već i da tom istraživanju pruži naučno utemeljenje.

Kamov je tokom života objavio četiri pripovetke („Ecce homo!” (1907), „Čuška” (1908), „Selo” (1909) i „Odijslo” (1909)). Ostale pripovetke („Historijat jednog članka”, „Brada”, „Žena”, „Katastrofa”, „Potres”, „Stjenica”, „Ispovijest”, „Život”, „Sloboda” i „Bitanga”) objavljene su posthumno, u periodu od 1911. do 1956. godine.⁷ U većini pripovedaka važno mesto zauzimaju fiziognomijski motivi, tj. motivi kojima Kamov povezuje karakter i raspoloženje junaka sa njegovim fizičkim izgledom na način na koji to samouvereno čini i fiziognomija.

Već u prvoj napisanoj pripoveci („Historijat jednog članka”) Kamov kroz niz različitih scena koje se odigravaju na selu, u gradu, kupleraju, zatvoru i na đlačkoj skupštini ne propušta priliku ne samo da predstavi odnos između pojedinca i društvenih normi koje se tiču religije, morala, silovanja, istorije i rodoljublja već i da svoje junake vrednosno postavi iznad njih i nasuprot njima. Lovro odbacuje religiju zahvaljujući naučnim spoznajama, a Mario jer je bio u konviktu. Joso i Lovro obilaze zatvorenog silovatelja, zajedno sa Mariom i Mihom odlaze u kupleraj. Idejni horizont društva kome se Lovro suprotstavlja čine denuncijacija i pokornost kao osnove morala, religijska poniznost i nespremnost da se reaguje, rodoljublje i žrtvovanje kao ideologija „šepesavih karaktera i tijesnih intelekata” (Kamov, 1956: 204)⁸, briga za narod jedino kroz govore o vrednosti vođa, istorija kao učiteljica života kao jedna od fraza mladih ljudi koji ne misle postaje ono što je „apologetika piscima indeksa” (256). On želi „što ogavnije vino i što odurnije

⁶ Kamov posebno naglašava da je E. A. Po izbegao tendencioznost i poučnost u svojoj umetnosti (Polić Kamov, 1958: 248). E. A. Po neretko u pripovetkama sledi fiziognomijske principe u opisivanju junaka („Pad kuće Ušer”), raspravlja o frenologiji („Đavo perversnosti”) ili nosologiji („Neki postupci u životu jednog pisca u modi”) (Po, 2006: 276; 773–775; 105–110).

⁷ U sabranim delima Janka Polića Kamova iz 1956. godine pripovetke su štampane prema redosledu nastanka, i tako će biti i analizirane u ovom radu. Najveći broj pripovedaka grupisan je u *Knjigu lakrdija*, koju je Kamov zamislio i napisao tokom tri meseca 1908. godine. Urednik sabranih dela, Dragutin Tadijanović, napominje da neke od pripovedaka nisu pronađene (Tadijanović, 1956: 472).

⁸ Nadalje će se za isti izvor navoditi samo broj stranice.

društvo” (245), kao i brutalnost „što bi ga štrcala čitavim blatom, otrunjenim s onoga diva ljudskoga što se kreće naprijed” (245). Lovrin karakter se gradi kroz prijateljstvo sa Mariom (imao je slobodoumno vaspitanje) i preko opisa njegovog fizičkog izgleda: „njegova velika glava, što je sjećala na Sokrata, sa širokim čelom, malenim, raširenim nosom, bila je gotovo uvijek udubljena u knjige” (178). Kamov Lovra predstavlja poredeći ga sa Sokratom. Spoj fizičke ružnoće (velika glava, široko čelo i maleni rašireni nos) u Sokratovom/Lovrinom slučaju još uvek ne znači da je karakter sakriven iza takvog izgleda loš, zločinački, primitivan ili nemoralan. Sokratov fizički izgled ne predstavlja problem u kauzalitetu fiziognomije. Naprotiv, za Lavatera, koji pripada redu Lombrozovih uzora i prethodnika (Wolfgang, 1961: 366), Sokratov nos je dokaz ispravnosti fiziognomijskih zaključaka: zaista veliki karakteri ne mogu se uklopiti u shematske kategorije fiziognomije (Østermark-Johansen, 2000: 207). Lavater problem Sokratove ružnoće rešava tako što kaže da se njegov izuzetni karakter nalazi iza lica koje za grčke umetnike i ljude od ukusa nije lepo – „za nefiziognomično oko, Sokratov oblik lica može izgledati iskrivljeno” (Lavater, 1860: 115).

Junak sa one strane zakona, Dragutin Markuš, osuđen zbog silovanja deteta svoje stanodavke, gleda lica zatvorenika: u čudu posmatra „sve te zastupnike grozota s vrlo običnim izgledom i jednostavnim držanjem” (Kamov, 1956: 201). U novinaru koji dolazi u zatvor Markuš vidi čoveka sa „niskom” glavom „koja je izgledala kao neka uobličena ideja” (205). Markuš je samouveren u svojim ocenama drugih: „tupost, intolerantnost i tvrdi fanatizam, crtao se u onim sivim očima i blijedoj srdžbi lica” (205). Kamov daje Markušu „fiziognomično oko”, pripisuje mu naučni način spoznaje sveta. Takav opis jednog silovatelja motiviše Lovrino protivljenje većini na đачkoj skupštini jer tvrdi da je samo društvo silovatelj. Protivljenjem većini Lovro udovoljava svom samoljublju i uspeva da se nasmeje čitavom društvu.

Ženski likovi u pripovesti „Historijat jednog članka” imaju karakteristične noseve. Prostitutka koju ljubi Miha ima „utisnuti nosić” (223), dok je šesnaestogodišnja devojka u koju se zagledao Joso „polulijepa i poluglupa” i sasvim obična (227), „s nešto dapače iskočenim nosićem, koji je sjećao na plemenitost Ahasferova tipa” (227). Žene, potčinjene kroz nazalnu karakterizaciju (Kneale, 2000: 227), u Kamovljevom pripovednom svetu jasno su vrednosno diferencirane, jer prostitutka gotovo i da nema nos, dok slobodnoj ženi ostaje jedino da podseća na plemenitost Ahasfera. Kamov, kao i devetnaestovekovni posmatrač, kome je „jasan taksinomijski sistem omogućavao da podeli duše živih i mrtvih u kategorije određene oblikom njihovih noseva” (Østermark-Johansen, 2000: 209), nastavlja

tradiciju predstavljanja karaktera koja je bila, videli smo, prisutna u književnosti realizma.

U veselom okruženju mladića i devojaka koji pevaju, Lovro se smeje kao čovek „u društvu, gdje se nalazi po koji nepristojni nos i svaki izbaci nehotice koju – o nosu” (264). U prvoj Kamovljevoj prozi nos nema status organa, već je figurativna zamena karaktera koja raspravlja o samoj sebi. Lovro, koji piše tekst o mrtvom moru savremene inteligencije i njenom licemernom karakteru, gimnazijalcima koji na univerzitetu sve zaboravljaju, a da pritom ništa novo ne nauče, koji su „živa tjelesa i mrtve duše” (271) i „nezdravi ljudski izmet, koji će primiti prema posudi ma kakvu formu, ali će u svakoj formi zaudarati istim smradom” (271), sebe ne vidi začuđenog, već kao čoveka koji zna odgovore. Njegova sličnost sa Sokratom, prezir prema celokupnom društvu i sposobnost za smeh među ljudima koji imaju „fiziognomično oko” dovoljna su motivacija za prijateljstvo sa Markušem, koji dolazi kod njega posle izlaska iz zatvora. Posle susreta sa Markuševom nežnom rukom i njegovim „lijepim očima, što su izgledale duboko propale” (271), Lovro zaboravlja sve što je napisao, sa usklikom i razdraganošću nudi novac i stan silovatelju koji je na slobodi. Na kraju,⁹ prihvata Markušev predlog da odu u bordel. Markuševe lepe oči ne mogu biti oči kriminalca. Lombrozova opšta teorija sugerise da se kriminalci razlikuju od ostalih ljudi po višestrukim fizičkim anomalijama koje su atavističkog ili degenerativnog porekla (Wolfgang, 1961: 369), a takve anomalije nema na Markuševom licu. Motivacija za ponašanje Kamovljevog junaka dosledno je sprovedena i počiva na fiziognomijskim pretpostavkama. Kada se na ovaj način posmatra svet Kamovljevih pripovedaka, postavlja se pitanje da li je zaista reč o autoru koji se sukobljava sa moralnom i književnom tradicijom i koji je „neprestano u nekakvoj unutarnjoj vrućici, s apokaliptičnom vizijom života i svijeta, bez ikakve perspektive i naslućivanja budućnosti” (Šicel, 1978: 355). Kamov ostaje u sukobu sa dogovorenim društvenim normama (silovanje predstavlja prestup), ali i pokušava da na osnovama prirodnih nauka (fiziognomijski zaključci su počivali na beskrajnim merenjima delova tela) ponudi drugačije odgovore: Lovro se protivi stavu većine, on je nadmoćan u prihvatanju silovatelja koji je ostao bez svake potpore.

„Čuška” je druga po redu nastanka Kamovljeva pripovetka i u njoj karakteri junaka dosledno slede fizički izgled, u kome posebno mesto pripada nosu. Novinar Dikić ima „nos koji bijaše pošao krivim putem: gledajući ga odozgo izgledaše, da

⁹ Priređivač sabranih dela J. P. Kamova ostavio je napomenu da je kraj ove pripovetke izgubljen.

će se razviti u smjeru Danteovom, uskočkom i Jevrejskom, ali prama kraju gubljaše svaki smjer: postajaše skeptičan. Ali velik bijaše svejedno” (274). Dikićev fizički izgled (plećat, mršav, sa krivim nogama liči na jarca) nagoveštava da je reč o posebnom junaku koji je sposoban za sukob sa društvom, ali i za dominantnu ulogu u njemu. I zaista, Dikić razmišlja o ljubavnim avanturama, donosi vrednosne ocene o drugim ljudima i kritički piše o knjizi *Zapisci jednog uznika*. Međutim, njegov veliki nos „gubi smer” pri kraju – Dikićev prikaz knjige, sa zaključkom da je bolje zakrpati cipele nego kupiti knjigu, neće biti objavljen.

Dikić gospođu Glavan smatra idiotom, ne samo jer se protivi obrazovanju, ne razume modernost već i zato što njeno glinasto lice krasi „nos ko kruška, što je besprekidno pitao” (281). Anita, u koju je zaljubljen Dikićev prijatelj Matija, ima „maleni, gotovo prekratki nosić” (283). Sa takvim nosom, Anita može da postane predmet Dikićeve požude. U selo dolazi Joso. Njega Dikić prepoznaje po nosu, koji je „u formi cipele” (305). Joso ima sifilis, bez kog nema đakvog talenta (307).¹⁰ Kamov ne problematizuje Josin cipelasti nos kao posledicu sifilisa, već kao odliku njegovog karaktera – plodna devojka sa sela prodaće se besplodnom čoveku iz grada.

Na kraju sledeće Kamovljeve pripovetke („Ecce homo!”) Mija nezadrživo i glasno plače jer njegova majka kaže da je devojka koju voli viđena sa drugim. Devojka u koju je Mijo zaljubljen ima kvačicu na nosu, „koja je prekrasno pristajala dosta razvučenim, nasmješljivim usnama” (326). Za razliku od nje, Mijina majka ima zgužvano lice „s vanredno tankim i krivim nosom i nekakim ispremeštanim crtama po obrazu” (327). Asimetričnost¹¹, zgužvanost i posebnost majčinog lica vode do scene u kojoj je Mijo naziva nakazom, ali i do pripovedačevog komentara da možda Mijo ne bi bio tako blizu Mice da može da vidi kako ih majka „gleda onim istim prezirnim ogorčenjem, pri kojem joj je vazda nos izgledao tanji, veći i iskrivljeniji” (332). Kamov dopušta da nos sledi raspoloženja i menja se u skladu sa njima tako da postaje njihov precizni odraz, kao što dopušta i suprotno – da raspoloženja zavise od nosa.

I u pripovetkama iz *Knjige lakrdija* junaci imaju karakteristične noseve. Tako u pripoveci „Brada” junak ima dug nos koji ga čini upadljivim i nalik jezuiti, dok je njegova prva ljubav bila sa „zafkrnutim nosićem” (341). U pripoveci „Selo”

¹⁰ „Rušenje nosnog mosta i razjedaње nosne hrskavice” smatrani su simptomima pođmaklog sifilisa (Østermark-Johansen, 2000: 204).

¹¹ Lombroso smatra da je asimetričnost „najčešća karakteristika fiziognomije kriminalaca” (Lombroso, 1911: 13).

junaci nemaju priliku da pokažu svoje noseve, ali zato njihov fizički izgled govori o njihovom karakteru (kapelnik i Marija postaju tipični likovi koji nemaju ništa individualno). Žena pripovedačevog prijatelja („Žena”) nije lepa i njeno lice sledi raspoloženje tako da postaje asimetrično kada je zle volje. Žena za junaka jeste biće koje traži greh i kaznu, a njeni želudac i mozak su „niži od našega” (355). Kamov na ovom mestu iznova sledi fiziognomijske pretpostavke o manjoj vrednosti žena, ali odlazi i korak dalje, poistovećujući i svoju potencijalnu publiku isključivo sa muškarcima.

Pokidani nosevi u pripoveci „Katastrofa” nisu urođeni, oni su nastali u železničkoj nesreći, i zato se ne mogu razumeti kao slike karaktera: oni motivišu pripovedanje, kako se vidi i u rečenici koju smo izabrali za moto ovog rada, ali ne i ponašanje junaka, iako „razlika između ravnog i spljoštenog nosa je razlika između natalnog poniženja i tragičnog gubitka dostojanstva, između inherentne nazalne stigme i isprovocirane i nasilne” (Østermark-Johansen, 2000: 201). U ovoj pripoveci uspostavlja se razlika između žena i muškaraca, jer devojka koja je povređena u nesreći brine samo da li će joj „komadićak nosa narasti” (365), dok bi Babić dao svoj nos za novac i uveren je da muškarci vole život sa novcem, dok žene cene lepotu bez novca, samo da bi mogle „svojom ljepotom kupovati i naš život i naš novac” (366).

U pripovetkama „Potres” i „Stjenica” Kamovljevi junaci imaju „fiziognomije” i pokrete koji jasno govore o njihovim raspoloženjima, dok se u pripoveci „Ispovijest” junakova plahost objašnjava pojavom žuto-crvene, smradne i velike kraste na njegovom nosu, koja ostavlja loš utisak na druge ljude.

U dvema od triju preostalih pripovedaka („Žalost” i „Sloboda”) ne možemo govoriti o Kamovljevoj opsednutosti opisom fizičkog izgleda koji je izjednačen sa moralnim likom junaka. Reč je o pripovetkama u kojima dominira psihološka motivacija, kao i pokušaj junaka da se suoče sa smrću bližnjih. Interes za tabuizirane teme, kakve su dečakov susret sa smrću sestre, ali i sa društveno očekivanim ponašanjem u takvoj situaciji („Žalost”), kao i želja da se poćini savršeni zloćin i želja za smrću oca („Sloboda”), pripada takođe polju interesa materijalistićke fiziognomije.¹²

O poslednjoj pripoveci koju je napisao Kamov sâm kaže da je reč o psihološkoj karikaturi ili lakrdiji, psihološkoj satiri u kojoj „sloboda i razuzdanost stila i prećeranost prispodoba najbolje pristaje” (475). Kamov je precizan i kaže da

¹² Lombrozo je bio uveren da su njegova istraživanja delinkvencije i ludosti veoma snažno uticala na književnost kasnog 19. veka (Ćutura, 2016: 20–21).

on u karikaturi „Bitanga” psihi izlaže satiri. Ako dosledno sledimo Kamovljevu autoreferencijalnost, onda možemo reći da je u „Bitangi” pokušao da na duhovit i podrugljiv način prikaže loše strane psihe (da li i fiziognomijske psihologije?). Za takvo prikazivanje izabrana je karikatura koju karakterišu sloboda i preteranost stila. Ali za Kamova „Bitanga” je i psihološka satira. Da li to znači da se psihologija koristi kao metod u kritici same psihe (psihologije?)?

„Bitanga” je pripovetka podeljena na tri dela. U svakome od njih tematizuju se fiziognomijske teorije koje su u neposrednoj vezi sa stanjem psihe glavnog junaka. U prvom delu Bitanga bezbrižno provodi dane u gradu. On ima „skroman nos” (441), koji je sveden na običnost, jer mu ni rubac nije potreban. Lišen je i brade i kose i njegova običnost je jedina neobičnost, kaže pripovedač. Pisac je nemilosrdan prema svom junaku, jer ga predstavlja kao megalomana koji je to jer nema ništa vredno: zato Bitanga i veruje da je duhovit. Lenj je, dosaduje se i uveren je da može prepoznati provincijalca prema načinu na koji hoda, gleda izloge i diže nos u zrak. Jedna od glavnih preokupacija njegovog kafanskog društva fiziognomijske je prirode – reč je o pogađanju starosti žena prema boji nosa. Bitanga tvrdi da „ako zimi ne pristaje jednoj gospođici dražesno crven nosić, onda je usidjelica” (444). U fiziognomiji izostanak malog nosa i crvene boje lišava ženu seksualnosti, muška dominacija je nemoguća bez ženinog malog nosa. Bitanga je tvrdio i da po hodu može raspoznati čovekovo raspoloženje (hod je „dinamika”), a da se po nosu raspoznaju sposobnosti (nos je „statika”). Njegovo se društvo buni protiv ovakve pretpostavke, jer „to nije još dosta glupo” (444). Bitanga odlazi i korak dalje od individualne karakterizacije i čitave društvene grupe razlikuje prema obliku nosa. Tako prepoznaje Primorce i Zagorce: „u onih nosovi izduljeni radi pozornosti, koju iziskuje pecanje riba, u ovih utisnuti radi uvlačenja i svijanja pri kopanju” (444). Kao Kamov, koji je među Italijanima prepoznavao dve rase, njegov junak je „hrvatsku energiju i tip nazivao dvonosnim: težačkim i ribarskim” (444). Kamovljev junak potvrđuje da nos ima „višestruki potencijal da markira određene grupe kao devijantne” (Kneale, 2000: 221), pa Primorce i Zagorce svodi na po jednu sposobnost: da pecaju odnosno kopaju. Sužavanjem sposobnosti jedne grupe ta se sposobnost predstavlja kao dominantna i prihvata se jedino na stereotipan način. Bitangu zabavljaju fiziognomijske teorije i na njih troši vreme, jer je uveren „da su to savršene gluposti” (444), a i drugovi mu više zavide što su one veće. Kamovljev junak na ovaj način napušta pozicije sa kojih se gradio karakter u ranijim pripovetkama, jer Bitanga nema fizičke abnormalnosti, već svoju društvenu ulogu stvara zahvaljujući poznavanju fiziognomije.

Bitangina samouverenost počinje da nestaje jer on očajava „kad po hodu prepozna zaista čovjekovo raspoloženje; kad mu hod oda potištenost, radost, savjest, bol i najskrovitije čovječje misli i bolesti” (444), i tada „pokuša radi rastresenosti pohađati kolodvor kao da nekoga očekuje” (444–445). Ipak, Kamov pokazuje da njegov junak ne napušta fiziognomijske perspektive, već da očajava pred istinitošću nauke. Naučna spoznaja izaziva duboku uznemirenost u njemu. Zemljotres koji će uslediti samo će produbiti problem koji ga nagrizava. Njegova unutrašnja trauma koju izaziva mogućnost da nauka prede put od zabave do načina istinite spoznaje sveta pojačava se posle zemljotresa, kada počinje da se seća svog dolaska u Zagreb i oca, da oseća nežnost, ali i da sumnja u svoje ruganje. Žudi za katastrofom i istovremeno je se plaši, veruje da će beli Zagreb propasti kao crna Sodoma.

Bitanga u trećem delu počinje da oseća stid i boji se da u pijanstvu nije otkrio svoja osećanja. Njegova fiziognomijska praksa doživljava neuspeh, jer on sada uzalud posmatra hod i noseve prolaznika: „učini mu se, da to sada njega gledaju i posmatraju” (455). Uloge se menjaju i on od posmatrača postaje predmet posmatranja, istih onakvih od kojih je odustao. Shvata da nije podoban samoanalizi i da je misliti na sebe samoubistvo. Tada počinje njegov put ka ludilu. Kafanska zabava postaje metod koji razara njenog tvorca. Ako su fiziognomijske metode mogle da vide jedino zločinačku, genijalnu ili prirodu koja odstupa od zamišljene normalnosti, ovoga puta razaraju onoga koji ih je samouvereno koristio. Kad shvati da se duša urotila protiv njegovog razuma, počinje da misli na ludnicu. Krajnji korak ka ludilu omogućava trenutak u kom se seća imena svog preminulog deteta.¹³

Kamov svoj opus pripovedaka započinje i završava pišući o nosu. Fiziognomija, kao „jedan od najranijih oblika psihologije” (Hall, 1977: 305), promovisana Lobrozovim učenjem, postala je sredstvo oblikovanja književnih

¹³ Protrka s pravom povezuje zemljotres i Bitangino ludilo, i kaže da Bitanga prelazi put od „zakona i reda pojmljenog u uobičajenom građanskom smislu, do dionizijski opijenog skakača u tjelesno, divlje i požudno” (Protrka, 2004: 226). Ako je fiziognomija imala svoje mesto u Bitanginom građanskom lakrdijaštvu, ona je neuspešna u samoanalizi, i zato Bitanga završava u ludilu. Ako su Lombrozova rešenja podrazumevala „identifikaciju, klasifikaciju i iskorenjivanje divljaka razumskim upravljanjem društvenim devijacijama” (Cavaglion, 2011: 650), u Kamovljevoj prozi takva rešenja stvorila su problem svom poznavaoocu.

junaka u pripovetkama Janka Polića Kamova. Kamov fiziognomijske teorije koristi vrlo direktno u većini svojih pripovedaka, ali primetno je da u poslednjoj napisanoj pripovetci junak propituje svoj odnos prema njima, kao i da je put ka ludilu otvoren kada sam postane predmet analize. Ako je cilj Lombrozovih učenja bio profilaktičke i terapijske prirode,¹⁴ neuspeh samoanalize zasnovan na fiziognomijskim znanjima govori o neuspehu teorije koja je bila funkcionalna jedino kao lakrdija. Iako bi se moglo tvrditi da fiziognomijski teret u pripovetkama nije nestao, već da je doveden do paroksizma, mi smo uvereni da je Kamov upravo činom propitivanja ispravnosti fiziognomijskih teorija doveo u sumnju njihovu verodostojnost. Pripovetka „Bitanga” nastala je pred kraj piščevog života, isto kao i tekst „Kroz tri luke”, u kom smo videli da Kamov preispituje predrasude putnika nastale čitanjem. Može se tvrditi da u obama tekstovima Kamov demonstrira i svoj odnos prema nasleđenim realističkim spoznajama i načinu karakterizacije, ali i da njegovi junaci, uvek u sukobu sa društvenim normama, postaju moderni protagonisti, koji su oslobođeni fiziognomijskog kauzaliteta. Protivrečnosti Kamovljeve modernosti iste su vrste kao kod njegovog junaka iz prve napisane pripovetke: Lovro u masi đaka i studenata vidi „besproblemne” ljude koji „nisu nikada osjetili protuslovlja i povukli prispodobu” (271).

Željko D. Milanović

FROM NOSE TO CHARACTER: PHYSIOGNOMY OF CHARACTERS IN THE SHORT STORIES OF JANKO POLIĆ KAMOV

Summary

This paper is on the research of the impact of physiognomic theories on the dependence of a person's character on his outer appearance in the characterization of protagonists in short stories by Janko Polić Kamov. In Croatian literary realism there is a significant number of examples in which the personality of a main character is shaped according to his physical appearance. The prose works of prominent representatives of Croatian literary realism followed the pattern of characterization in line with the physical appearance of a character with a particular focus on his nose. In the examples of the characterization of protagonists in Kamov's prose it is noticeable that there is an unavoidable relationship between a character's nose and his human values and conduct. In accordance with the accomplishments of previous research on the impact of physiognomic theories on attitudes

¹⁴ Lombrozova knjiga o kriminalcu sadrži poglavlja o prevenciji i lečenju (Lombroso, 1911: 153–219).

expressed in the essays by Janko Polić Kamov, in this paper the research is extended to his short stories to determine more precisely his view on modernist literature. It is concluded in the paper that Kamov often motivates the behavior of a character and his value judgments according to his outer appearance and that, in a short story written by Kamov at the end of his life, he departs from characterizations that equate the physical and ethical. Abandoning the process of equalizing the physical and ethical is accompanied by strong irony, as well as the inner crisis of the main protagonist of the short story „Bitanga” (“The Scamp”). The failure of physiognomic theory to serve self-analysis confirms it is not trustworthy in advocating a strong causality between the physical and moral, but it also confirms the assumption that Kamov is an author who did not manage to avoid the contradictions of modernist literature.

Keywords: physiognomy, character, positivistic criminology, C. Lombroso, J.C. Lavater.

IZVORI

Polić Kamov, J. (1956). *Pjesme, novele i lakrdije*. Rijeka: „Otokar Keršovani”.

Polić Kamov, J. (1958). *Članci i feljtoni. Pisma*. Rijeka: „Otokar Keršovani”.

LITERATURA

- Aristotle (1955). *Minor Works*. London: Harvard University Press.
- Benedict, B. M. (1995). Physiognomy and Epistemology in Late Eighteenth-Century Sentimental Novels. *Studies in Philology*, 92, 3, 311–328.
- Cavaglion, G. (2011). Was Cesare Lombroso Antisemitic? *Journal for the Study of Antisemitism*, 3, 647–665.
- Čutura, V. (2016). Postmodernizam i kriminologija – povratak antropološkim izvorištima. *Književna smotra*, 182, 4, 17–22.
- Frangeš, I. (1987). *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb/Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske / Cankarjeva založba.
- Gašparović, D. (1988). *Kamov, apsurd, anarhija, groteska*. Zagreb: Cekade.
- Hall, J. Y. (1977). Gall's Phrenology: A Romantic Psychology. *Studies in Romanticism*, 16, 3, 305–317.
- Kneale, N. (2000). The Scent of Perversion. U: Rijke, V. D., Østermark-Johansen, L. & Thomas, H. (2000). *Nose Book: Representations of the Nose in Literature and the Arts*. London: Middlesex University Press. 221–239.
- Kovačić, A. (1963). *U registraturi*. Beograd: „Branko Đonović”.
- Kozarac, J. (1964). *Mrtvi kapitali. Među svjetlom i tminom. Pripovijesti*. Zagreb: Matica hrvatska / Zora.

- Lavater, J. C. (ca. 1860). *Essays on physiognomy*. New York: R. Worthington.
- Lőkös, I. (2007). Od Battorycha do Tivadara Blagaychicha. Mađarofilski tipovi iz galerije likova Gjalskijevih djela. *Croatica et Slavica Iadertina*, III, 261–277.
- Lombroso, C. (1911). *Criminal Man*. New York / London: G. P. Putnam's sons.
- Meyer-Fraatz, A. (2014). Ambigvitet i ambivalentnost u „Romanu” Janka Polića Kamova. U: Pavlović, C., Glunčić-Bužančić, V. & Meyer-Fraatz, A. (ured.) (2014). *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Matoš i Kamov: paradigme prijeloma*. Split/Zagreb: Književni krug Split / Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 236–247.
- Milanović, Ž. (2017). Janko Polić Kamov i Čezare Lombroso: modernost i pozitivistička kriminologija. *Godišnjak Filozofskog fakulteta*, XLII-1, 377–392.
- Østermark-Johansen, L. (2000). Broken, Simian and Syphilitic Noses in Nineteenth-century Art and Physiognomy. U: Rijke, V. D., Østermark-Johansen, L. & Thomas, H. (2000). *Nose Book: Representations of the Nose in Literature and the Arts*. London: Middlesex University Press. 201–219.
- Protrka, M. (2001). Pripovjedačeva maska lakrdijaša. Čitanje Kamovljeve novele *Katastrofa*. *Umjetnost riječi*, XLV-2, 117–124.
- Protrka, M. (2004). Imenovanje, (dez)identifikacija, ludilo. Kamovljev Bitanga kao antimodernistički lik intelektualca. U: Milanja, C, Bošnjak, B. & Bošnjak, V. (ured.) (2004). *Mediji hrvatske književnosti*. Zagreb: Altagama. 215–229.
- Šandor Đalski, K. (1952). *Djela*. Zagreb: Zora.
- Šenoa, A. (1964). *Seljačka buna*. Beograd: Rad.
- Šenoa, A. (1980). *Prosjak Luka*. Sarajevo: „Veselin Masleša”.
- Šenoa, A. (1982). *Zlatarovo zlato*. Sarajevo: „Veselin Masleša”.
- Šicel, M. (1971). *Pregled novije hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Šicel, M. (1978). *Književnost moderne*. Zagreb: Liber/Mladost.
- Štampar, E. (1952). Protivrječja u ličnosti Đalskog. U: Šandor Đalski, K. (1952). *Djela*. Zagreb: Zora. 7–58.
- Tadijanović, D. (1956). O *Sabranim djelima* Janka Polića Kamova. U: Polić Kamov, J. (1956). *Pjesme, novele i lakrdije*. Rijeka: „Otokar Keršovani”. 461–481.

- Todorov, C. (1994). *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Wolfgang, E. M. (1961). Pioneers in Criminology: Cesare Lombroso (1825–1909). *Journal of Criminal Law and Criminology*, 52-4, 361–391.
- Žmegač, V. (2001). Osnove moderne. U: Batušić, N., Žmegač, V. & Kravar, Z. (2001). *Književni protusvjetovi. Poglavlja iz hrvatske moderne*. Zagreb: Matica hrvatska. 11–24.

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЛИНГВИСТИКА

Dušana Zvekić-Dušanović*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 811.511.141'366.582.6:811.163.41'366.582.6
DOI: 10.19090/gff.2019.1.253-267
Originalni naučni rad

PLUSKVAMPERFEKAT U SRPSKOM PREVODU ROMANA *SORSTALANSÁG* IMREA KERTESA**

U radu se analizira upotreba pluskvamperfekta u Tišminom prevodu romana *Sorstalanság* Imrea Kertesa. Iako u mađarskom jeziku ne postoji glagolski oblik koji bi bio formalni ekvivalent srpskog pluskvamperfekta, u prevodu se ovaj glagolski oblik pojavljuje s relativno visokom učestalošću. U radu se ukazuje na one elemente originalnog teksta koji pogoduju upotrebi pluskvamperfekta u prevodu i analizira kontekst u kojem se on realizuje.

Ključne reči: srpski jezik, mađarski jezik, prevod, pluskvamperfekat, Imre Kertes, Aleksandar Tišma.

UVOD

U romanu *Sorstalanság* Imre Kertes iznosi svoja sećanja o dešavanjima za vreme Drugog svetskog rata, o vremenu koje je neposredno prethodilo njegovom odlasku u koncentracioni logor i o samom boravku u njemu. Kertesovo pripovedanje obeleženo je hronološkim prikazom sećanja iz tog perioda njegovog života, sećanja koja, kako sâm kaže, teži da sačuva od zaborava.¹ Između momenta pisanja samog romana i događaja koji se u njemu opisuju postoji značajna vremenska distanca. Osim toga, i među prošlim događajima o kojima autor svedoči postoji hronološki sled; jedni su prethodili drugima, stvarajući niz od različitih međusobnih vremenskih, pa i uzročno-posledičnih odnosa.

Prilikom proučavanja epistemičkih pokazatelja u romanu *Sorstalanság* Imrea Kertesa i njihovih srpskih ekvivalenata u prevodu Aleksandra Tišme, pod

* dusazd@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao u okviru projekta *Sintaksička, semantička i pragmatička istraživanja standardnog srpskog jezika* (178004), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ U predgovoru prevoda ovog romana na srpski jezik J. Banjai navodi Kertesove reči sa predavanja u Beču 1992. pod naslovom *Holokaust kao kultura*, u kojem Kertes govori o tome kako je za holokaust vezana stravična zebnja od zaborava (Kertes, 2002: 3).

naslovom *Besudbinstvo* (Zvekić-Dušanović, 2014), pažnju su mi privukla neka specifična rešenja ovog istaknutog književnog stvaraoca i prevodioca. Reč je o upotrebi različitih preteritalnih glagolskih oblika u navedenom prevodu, tj. o veštini prevodioca da iskoristi glagolske oblike koji mu u srpskom jeziku stoje na raspolaganju, a koji su pogodni za fino nijansiranje naracije. U prevodu je, pored perfekta, uočljiva upotreba aorista, pluskvamperfekta, čak i imperfekta. Analizirajući Tišmine prevodilačke postupke M. Čudić, između ostalog, primećuje da prevodilac koristi različite mogućnosti srpskog jezika za izražavanje prošlosti, te to zapažanje ilustruje sledećim primerom: „beláttam (*uvideo sam, uviđao sam, uvideh, uviđah*) – a fordító itt nagyon szépen érvényesíti a szerb nyelvben használatos múltat kifejező igeidők nyújtotta lehetőségeket, valamint a befejezett és a befejezetlen múlt idejű történések megjelölése közti formális eltéréseket” (Čudić, 2006: 102).

U ovom radu fokusiraću se na primere u kojima se pojavljuje pluskvamperfekat i pokušaću da odgovorim na pitanje koji su jezički ili kontekstualni faktori originalnog teksta opredelili prevodioca da upotrebi ovo glagolsko vreme, imajući u vidu da u mađarskom jeziku ne postoji glagolski oblik koji bi bio formalni ekvivalent srpskog pluskvamperfekta.

O PLUSKVAMPERFEKTU

Pluskvamperfekat je složeni glagolski oblik koji se gradi od perfekta ili imperfekta pomoćnog glagola *biti* i radnog glagolskog prideva. U literaturi se konstatuje da se oblik s imperfektom pomoćnog glagola u savremenom jeziku retko upotrebljava (Stevanović, 1969: 641; Stanojčić–Popović, 2002: 394; Tanasić, 2005: 423).

Pluskvamperfekat je preteritalni glagolski oblik koji u svojoj osnovnoj upotrebi označava radnju ili stanje koji su se izvršili u prošlosti pre neke druge prošle radnje. Ovakvo i slično određivanje nalazimo u većini gramatika savremenog srpskog/srpskohrvatskog jezika (Stevanović, 1969: 640; Stanojčić–Popović, 2002: 393; Tanasić, 2005: 411; Piper–Klajn, 2013: 399). Ima lingvista koji, usled njegove relativno retke upotrebe i, u nekim slučajevima, mogućnosti zamene perfektom, smatraju da je ovaj oblik u iščezavanju (Stevanović, 1969: 640). Drugi pak argumentovano ukazuju na to da je on živa gramatička kategorija i da ima stabilno mesto u sistemu srpskih glagolskih oblika (Radovanović, 1990: 183–199; Ivić, 1980: 93; Tanasić, 2005: 411).

M. Ivić (1958) govori o vezanosti pluskvamperfekta za korelativnu glagolsku radnju odnosno situaciju i smatra da shvatanje prema kojem se on odnosi

na radnju koja se dogodila pre druge naznačene radnje treba korigovati. Njime se, prema mišljenju M. Ivić u ovom radu, može „određivati radnja koja se događa i pre, i za vreme i после druge date radње, иако је несумњиво да је прва варијанта најчешћа. Оваква у принципу трострука могућност одузима нам у сваком случају право да придамо релевантан значај искључиво моменту anteriornosti” (Ivić, 1958: 146). Ovu formulaciju prihvata M. Radovanović; potvrdu za nju nalazi u jeziku M. Crnjanskog i navodi primere, doduše daleko manje frekventne, u kojima se pluskvamperfekat javlja i u situacijama simultanosti i posteriornosti prema korelativnoj radnji ili situaciji (Radovanović, 1990: 185). Na odnosu anteriornosti radnje iskazane pluskvamperfektom u odnosu na neku drugu prošlu radnju insistira M. Ivić u jednom potonjem radu. Naime, posmatrajući primere kojima se u literaturi ilustruje mogućnost simultanosti, pa i posteriornosti radnje označene pluskvamperfektom u odnosu na korelativnu predikaciju, ona pokazuje da se i u tim slučajevima može ustanoviti odnos anteriornosti, ukoliko se analiza proširi na međurečenični plan (Ivić, 1980: 96–97). U istom radu autorka je uočila i posebno opisala jednu specifičnost pluskvamperfekta. Radi se o tome da se pluskvamperfektom „iskazuje prošli događaj koji je u sadašnjosti potпуно дезактуализован” (Ivić, 1980: 94).

U rečenicama pasivne strukture pluskvamperfekat se obično upotrebljava u formi pridevskog pasiva, a ređe замениčkog pasiva (Piper–Klajn, 2013: 400; Tanasić, 2005: 417). U primerima pasiva s trpnim pridevom može postojati nedoumica da li je konstrukcija upotrebljena u značenju perfekta ili pluskvamperfekta. Ukoliko je iskazano prethođenje nekoj prošloj radnji, jasno je da je prisutno značenje pluskvamperfekta. Tumačenju može pomoći i kontekst (Piper–Klajn, 2013: 400).

Posmatrano kontrastivno, iz smera srpskog jezika ka mađarskom, pažnje je vredan rad M. Burzan (1995) u kojem autorka posmatra ekvivalente srpskohrvatskog pluskvamperfekta u mađarskom prevodu dela *Roman o Londonu* M. Crnjanskog. Analiza velikog broja primera pokazala je da je najfrekventniji prevodni ekvivalent srpskog pluskvamperfekta oblik prošlog vremena u mađarskom. On u određenim sintaksičko-semantičkim okolnostima ostvaruje odgovarajuće značenje. Međutim, u nedostatku tih uslova neophodno je da prevodilac izvrši neka prilagođavanja, kao što je npr. dodavanje vremenskog adverba (Burzan, 1995: 121, 124).

ANALIZA

1. U građi je zabeleženo 129 primera predikata ostvarenih pluskvamperfektom, na ukupno 78 stranica originalnog teksta, odnosno 250 stranica prevoda. Po pravilu, oni su ekvivalenti mađarskog prošlog vremena. Budući da u polaznom tekstu ne postoji odgovarajuća forma, a, kao što je već napomenuto, ni u savremenom srpskom jeziku ona nije česta i poseduje određene sintaksičko-semantičke restrikcije, može se konstatovati da je ovaj glagolski oblik relativno frekventan u jeziku prevoda ovog romana. I nije samo visoka frekvencija neočekivana, već su manje očekivani i primeri pluskvamperfekta tvorenog od imperfekta pomoćnog glagola *biti* i radnog glagolskog prideva, kojih je zabeleženo čak 31.² Među njima su i sledeći:

Körülbelül *meg is jegyeztem* az esetét, mivel egyszerű történet volt, s ő többször is elismételte. (14)

Bejah unekoliko *zapamtio* njegov slučaj, jer je bio jednostavan, a on ga je više puta ponovio. (48)

De az út egy magas kanyarodóhoz *érkezett*, s odalenn egyszerre széles látkép bukkant ki alattam. (56)

Ali put *beše stigao* do jednog visokog zaokreta i tamo dole ispod mene pukla je najjednom široka slika predela. (180)

Pre nego što predem na prikaz primera grupisanih po određenim zajedničkim sintaksičko-semantičkim obeležjima, navešću jedan odlomak koji ilustruje složene vremenske odnose u kojima Tišma niže pluskvamperfekat.

„Nagybeteg” édesanyját *ment volna* meglátogatni Csepel községébe – így beszélte el. Külön engedélyt *eszközölt ki* a hatóságtól, itt volt nála, megmutatta. Az engedély mai napi érvényre szólt, délután két óráig. Hanem valami *közbejött* néki, egy ügy, amit „halaszthatatlannak” mondott, mint hozzátette: „az ipar miatt”. De a hivatalban mások is *voltak*, s így nagy soká került csak sorra. Már-már az egész utat veszélyben *látta* – így mondta. Azért még sietve villamosra szállt, hogy eredeti terve szerint az autóbusz végállomásához jusson. (14)

Pošao je bio da u opštini Čepel – tako reče – poseti svoju „teško bolesnu” mamu. *Pribavio je bio* posebnu pismenu dozvolu od vlasti, ima je uza se, pokazao nam je.

² Poređenja radi, u *Romanu o Londonu* M. Crnjanskog zabeleženo je oko 1000 primera sa pluskvamperfektom, od čega samo 8 po obrascu Cop (*imperfekat*) + V (*l-particip*). Up. Radovanović (1990: 184).

Dozvola je važila za današnji dan, do dva časa popodne. Ali *se* nešto *bilo isprečilo*, neke „neodložne stvari”, kako reče, dodavši da se radilo o „poslovnoj obavezi”. Pozvanih *je*, međutim, *bilo* i drugih stranaka pa je tako dockan dospao na red. *Već* mu *se bilo učinilo* – reče – da je celo putovanje pod znakom pitanja. Ipak se još žurno ukrao u tramvaj da po prvobitnom planu stigne do polazne stanice autobusa. (49)

1.1. Kao eksplicitni signal prethođenja neke radnje ili situacije nekoj drugoj u originalnom tekstu najčešće se pojavljuje prilog *már*,³ koji Tišma uglavnom zadržava i prevodi ga prilogom *već*:

Tovább menet házakat is láttunk, ugyanazokat, amelyeket már az állomásról is észrevettem. (27)

Idući dalje videsmo i kuće, iste one što *smo* ih već *bili* *primetili* sa stanice. (87)

Mostohaanyámnak egész terjedelmes listája volt róla, mi mindenre lesz szüksége apámnak a munkatáborban. Egy részét tegnap már *be* is *szerezte*. A többinek viszont most kellett még utánajárnunk. (3)

Moja maćeha je imala pozamašnu listu stvari koje će mom ocu biti potrebne u radnom logoru. Jedan deo *je* već *bila* *nabavila* prethodnog dana. Ali za ostatak je trebalo da se sad pobrinemo. (11)

Osim navedenog, s manjom frekvencijom, kao signali prethođenja na vremenskoj osi pojavljuju se i odredbe tipa *rég* (= *davno*), *előzőleg* (= *ranije*), *némelykor* (= *nekada*), *időközben* (= *u međuvremenu*),⁴ nekada uporedo s prilogom *már*, a nekada samostalno, o čemu svedoče sledeći primeri:

[...] mondhatom, igen sokat már nem jelentett nékem, hogy szerencsésen megérkeztem Buchenwaldba, s azt is rég *elfeledem*, hogy ez az a hely végeredményképp is, ahová annyira vágytam. (55)

[...] mogu reći da mi više nije značilo mnogo što sam srećno stigao u Buhensvald, a čak *sam* već *bio* davno *zaboravio* da je na kraju krajeva ovo to mesto za kojim sam toliko čeznuo. (178)

Aztán még elüldögéltem köztük egy ideig, mivel igen rég *nem ültem* már így, egy bordó kárpitú, puha bársonyfotelben. (76)

³ Učestalost vremenskog adverba *már* kao obaveznog elementa uz oblik prošlog vremena u mađarskom prevodu srpskog pluskvamperfekta uočava i M. Burzan (1995: 121).

⁴ M. Burzan (1995: 121) u ovakvim strukturama beleži znatno nižu frekvenciju adverba kao što su *valamikor* (= *nekada*), *időközben* (= *u međuvremenu*) i sl.

Posedeo sam s njima još neko vreme, pošto već davno ne bejah sedeo tako, u mekoj somotskoj fotelji s bordo presvlakom. (243)

Aztán egyenként fölemeli a fehér asztalkáról, s szigorú, mérlegelő arccal átvizsgálja az ott Pjetyka által már előzőleg a keze alá rendezett kórlapokat [...]. (62)

Zatim s belog stočića podiže i sa strogim, usredsređenim licem pregleda bolesničke liste koje *je* onamo pod njegovu ruku još ranije bio pripremio Pječka [...]. (200)

Némelykor, puszta időtöltésből, már elgondoltam a dolgot, így jutott az eszembe. (11)

Nekada, iz proste dosade, već sam bio promislio celu stvar, pa mi je sad pala na pamet. (36)

[...] a nővéreknél jártunk – mert Annamária időközben már elvégezte a náluk való bemutatásom, még a régebbi terve szerint. (10)

[...] podosmo do dveju sestara, jer Anamarija *je u međuvremenu bila obavila* kod njih posao moga predstavljanja, još prema ranijem planu. (35)

Budući da sâm oblik pluskvamperfekta ukazuje na prethođenje, vremenska odredba ponekad u prevodu izostaje:

Nagyapám *megszokta* már: nem is válaszolt neki. (5)

Deda *je* na to *bio navikao*: nije joj ni odgovarao. (18)

Tišma se opredeljuje za pluskvamperfekat i kada u originalnom tekstu ne postoji eksplicitni signal prethođenja. Vremensko prethođenje jedne prošle radnje drugoj jasno je na osnovu konteksta u sledećim primerima:

A parancs is megjött végre, körülbelül négy órakor, pontosan, amint a rendőr *megígérte*. (16)

Najzad stiže i naređenje, tačno onako kako *je* policajac *bio obećao*. (52)

Pedig hát magam is *megváltozhattam*, úgy látszik, mivel a „Bördíszműves” [...], sehogy se akart eleinte fölismerni. (46)

Premda *sam se* i ja *sam bio*, izgleda, *promenio*, jer me „Galanterista” [...], nikako u početku nije mogao da me prepozna. (148)

A leves máma marharépból meg karalábéból készült, melyet igen szeretek, s a Revier számára érezhetően a sűrűjéből *mértek* [...]. (51)

Čorba je toga dana bila od stočne repe i kelerabe, koju veoma volim, a za bolnicu *su bili* osetno *zahvatili* od gustiša [...]. (166)

Haza is körülbelül olyankor értem, mint mikor *elementem*. (70)

I kući sam se vraćao otprilike u isto doba godine u kom *sam bio otišao*. (226)

1.2. Odnos anteriornosti radnje ili situacije označene pluskvamperfektom prema nekoj drugoj prošloj radnji ili situaciji beležim u primerima u kojima rečenica sa pluskvamperfektom dominira temporalnom klauzom. U mađarskom se realizuje veznik *amikor*, u srpskom *kad(a)*. U većini primera ovoga tipa javlja se leksema *már* (= *već*):⁵

Már az emeleten *jártunk*, amikor mostohaanyámnak eszébe jutott: elfeledte beváltani a kenyérjegyet. (3)

Već *smo se bili ispeli* na sprat kad se moja maćeha setila da je zaboravila da na karte uzme hleba. (13)

Már *el is fordultam*, s éppen készülődtem tovább szövegetni gondolataimat, amikor suttozva, de jól érthetően ez a szó ütötte meg váratlanul a fülem: – Igen... (60)

Već *se bejah* i *okrenuo* od njega i spremah se da dalje ispredam svoje misli kada mi do uha šapatom ali sasvim razumljivo dopre rečca: - Da... (195)

Már *elhagytuk* a külváros házáit [...] s itt történt, hogy az autóbusz nagy hirtelen lefékezett [...]. (12)

Već *smo bili ostavili* iza sebe kuće predgrađa [...] kad se desilo to da je autobus odjednom zakočio [...]. (40)

1.3. Pluskvamperfekat se pojavljuje i u funkciji predikata uzročnih rečenica, uvedenih veznicima *mivel* i *mert* u mađarskom, odnosno *jer* i *pošto* u srpskom. U tim slučajevima uspostavlja se odnos anteriornosti subordinirane klauze u odnosu na upravnu, budući da radnja ili situacija kojom se iskazuje uzrok prethodi radnji ili situaciji kojom se označava posledica.

Siettem haza a péktől, mivel igen *éhes voltam* már [...]. (4)

Požurio sam od pekara kući, jer *sam već bio* veoma *ogladneo* [...]. (14)

Egy idő múlva aztán ezt is eltakarta előlem a háta, mivel *elfordult* [...]. (49)

⁵ U pojedinim primerima ovog tipa složenih rečenica nije isključen uticaj mađarskog jezika. Naime, u srpskoj literaturi konstatuje se da je u ovakvim konstrukcijama leksema *već*, iako česta, neobavezna uz pluskvamperfekat (Antonić, 2018: 308–310; Popović, 2018: 549).

Posle nekog vremena i to beše skriveno za mene leđima, pošto se čovek *bio okrenuo* [...]. (157)

[...] de hát aztán valahogy mégse szóltam inkább, valami visszatartott, bizonyosképp nem vitt rá a szívem, hogy így fogalmazzam; mert hát azt *vettem* ugyanis *észre*, hogy jólesik, valami örömet szerez nekik ez az érzélem, ahogy néztem. (63)

[...] ali onda ipak radije nisam rekao ništa, nešto me je zadržalo, sigurno me je srce sprečilo, da se tako izrazim, pošto *sam* naime *bio primetio* da im taj osećaj prija, da im pričinjava zadovoljstvo, izgledalo je. (204)

1.4. U sastavnim rečenicama, s karakterističnim veznikom *s* (= *i*, *pa*), kada su radnje ili situacije sukcesivne, Tišma koristi pluskvamperfekat za označavanje onih koje vremenski prethode nekoj drugoj radnji ili situaciji. Među takvim rečenicama beležim i one u kojima se, na semantičkoj ravni, uspostavlja uzročno-posledični odnos.

A balszerencés ember is közibénk *verődött* valahogyan, s mondta, némiképp ünnepélyes, bár egyben valahogy firtató arccal is, hogy ő is fenn van már a listán. (21)

I čovek zle sreće *bio se* nekako *ugurao* među nas i rekao je, na nekako svečan način, mada ujedno i s upitnim licem, da je i sam već dospeo na listu. (68)

De az út egy magas kanyarodóhoz *érkezett*, s odalenn egyszerre széles látkép bukkant ki alattam. (56)

Ali put *beše stigao* do jednog visokog zaokreta i tamo dole ispod mene pukla je najjednom široka slika predela. (180)

Az üldögélés is nagyon *elfárasztott*, s csak azért, hogy valami változás történjen, felálltam s vizet ittam a vízcsapból. (2)

Sedenje me *je* takođe *bilo* jako *umorilo*, i samo da bih izazvao bilo kakvu promenu, ustao sam i pio vode iz slavine. (10)

De már fölém is *hajoltak*, s hunyorogni voltam kénytelen [...]. (56)

Ali *se* već *behu nagnuli* i nada mnom, i morao sam da zažmurim [...]. (179)

Mindenesetre „*összetűzött* a szakaszvezetővel”, s egyebek mellett az orra csontja is akkor tört el [...]. (39)

U svakom slučaju „*bio se posvađao* s narednikom”, pa mu se uz ostalo tom prilikom slomila i nosna kost [...]. (127)

1.5. Tišma upotrebljava pluskvamperfekat i u značenju koje, kako je već rečeno, samo ovaj glagolski oblik može da iskaže, a to je značenje prošle radnje čiji je rezultat dezaktualizovan nekom drugom radnjom (Ivić, 1980: 94; Tanasić, 2005: 413; Piper–Klajn, 2013: 400). Signal ovakvog poništavanja efekta predikacije označene pluskvamperfektom često je suprotna rečenica s veznikom *ali* u prevodu, odnosno veznicima *csakhogy*, *de*, *hanem* u originalnom tekstu.

Még *gondoltam* is [...], hogy egy fontos írást, valamilyen rendkívüli vagy különleges okmányt kívánna még tán bemutatni a rendőrnek. Csakhogy hiába várakoztam rá: mi kerül majd elő, mert ezt a mozdulatát aztán mégsem vitte egész végig. (15)

Čak *bejah pomislio* [...], da mu je želja da policajcu pokaže neki posebni i naročiti dokument. Ali sam uzaludno čekao: šta li će se pojaviti, jer taj pokret ipak nije dovršio. (51)

Először *azt a határozatot hoztuk* róla, hogy lehetőség szerint csak kisebb szükség céljából alkalmazzuk. De hát, ahogy múlt az idő, sokan kényszerültünk úgy tapasztalni, hogy a természet parancsa mégis erősebb a fogadalmunknál [...]. (22)

Najpre *smo*, glede nje, *bili doneli odluku* da je po mogućnosti koristimo samo za male potrebe. Ali, kako je vreme prolazilo, mnogi moradoše iskusiti da je nalog prirode ipak jači od našeg zaricanja [...]. (71)

Már-már *azt hittem*, nem jól érti tán az igazolványt, s éppen készülődtem volna elmagyarázni néki, hogy – amint láthatja – hadiüzemnek vagyok tagja [...]; hanem akkor meg egyszerre hangokkal s fiúkkal népesült be köröttem az út, társaimmal, a Shell-ből. (12)

Bejah već pomislio da ne razume dobro moju propusnicu i baš htedoh da mu reknem da sam – kako vidi – zaposlen u ratnoj proizvodnji [...]; ali tada se drum oko mene ispuni glasovima i dečacima, a to behu moji drugovi iz Šela. (40)

2. U značajnom broju primera Tišma koristi i pasivne strukture, po pravilu pasiv s trpnim pridevom. Dilemu da li je pasivna struktura s trpnim pridevom upotrebljena u značenju perfekta ili pluskvamperfekta, kao što je rečeno, razrešava kontekst. Zabeleženi su primeri u kojima je jasno da je situacija iskazana pasivom prethodila onoj iskazanoj nekim drugim preteritalnim vremenom:

Az olajtelep ugyanis *bombatámadásnak esett áldozatul*, s a repülőgépek kártevését kell iparkodnunk helyrehozni. (8)

Rafinerija je naime *bila bombardovana*⁶ i nama je palo u zadatak da što pre odstranimo oštećenja koja su bombe prouzrokovale. (29)

Akkor meg nemsoká az orvos toppan be nagy váratlanul, hisz a vizit már, mintha mi sem történne odakívül, rendes szokás szerint *megtörtént* a reggel. (69)

Onda se opet uskoro lekar pojavi iznenada, pošto je vizita, kao da se napolju ništa ne dešava, *bila* jutros *obavljena* po ustaljenom običaju. (220)

Távolabb egy másík oszlopot: a nőket is megpillantottam. Köröttük is *ott voltak* a katonák, rabok, előttük is ott egy orvos [...]. (26)

Nešto dalje ugledah i drugu kolonu: žene. I one *behu okružene* vojnicima,⁷ robijašima, i pred njima stajao je lekar [...]. (84)

2.1. U mađarskom jeziku signal pasivnog značenja može biti struktura koju čine glagolski prilog izveden od tranzitivnog glagola i pomoćni glagol (Lengyel, 2000: 241; Andrić, 2002: 71). Na značenje prethođenja date situacije nekoj drugoj upućuje prošlo vreme pomoćnog glagola *van*. Ovu strukturu Tišma prevodi odgovarajućom srpskom – pridevskim pasivom.

Meleg nap ígérkezett, s az autóbusz ma is *tömve volt* utasokkal. (12)

U izgledu je bio topao dan, a autobus *je već bio nabijen* putnicima. (40)

Voltak aztán gyanakvóbbak, akik másként *voltak értesülve*, s a németek egyéb tulajdonságairól véltek tudni. (19)

Bilo je doduše sumnjičavih, koji *behu obavešteni* drukčije i znađahu o drugim osobinama. (62)

Kinyílt a szemközti ajtó, s egy helyiségbe jutottunk, amely hosszú padokkal, fölöttük meg fogasokkal *volt* csakugyan végig *berendezve* [...]. (28)

Otvorila su se vrata na naspramnom zidu i mi dospesmo u prostoriju koja *je sva bila ispunjena* dugim klupama i među njima vešalicama [...]. (92)

[...] hasonló helyiség, pusztán csak dobogók helyett egész hosszában három sor horganyzott vájúval, s mindegyik fölött párhuzamos vascsővel *berendezve* [...]. (35)

⁶ Prevodilac je neznatno odstupio od teksta originala. Bukvalan prevod glasio bi: *Rafinerija je pala kao žrtva bombardovanja*.

⁷ I u ovom primeru doslovan prevod glasio bi drugačije: *Oko njih su bili vojnici* [...].

[...] sličnu prostoriju, samo što su se mesto podijuma nizali celom dužinom metalni valovi a nad svakim *bile postavljene* paralelne gvozdene cevi [...]. (114)

2.2. Pasivnu strukturu sa značenjem pluskvamperfekta Tišma upotrebljava i kao ekvivalent mađarskog participa perfekta. Ovaj oblik u mađarskom može imati pasivno značenje takođe ukoliko je tvoren od tranzitivnih glagola (Burzan, 1990: 21; Andrić, 2002: 55).

Az ablakok is *foglaltak voltak*, úgyszintén, mint ilyenkor mindig. (23)

I prozori *behu zauzeti* kao uvek u takvim prilikama. (73)

Fehér talapzaton nyugvó s ugyanabból a fehér, puha, szemcsés és fénytelen kőből *előállított*, az én megítélésem szerint némileg durva, inkább csak hevenyészett műgonddal kivitelezett alkotás volt [...]. (36)

Delo je počivalo na belom postolju i *bilo sačinjeno* od istog belog, mekog koštičavog i mutnog kamena [...]. (118)

[...] majd a nyitott helyiségben már magam választhattam ki egy halom fura: fatalpú, vászonbetétes, s nem fűzővel, hanem oldalt három gombbal *fölszerelt* cipő közül, ami hirtelenjében körülbelül a lábamra illett. (29)

[...] pa sam onda u otvorenoj prostoriji već sâm mogao da izaberem s jedne gomile čudnih cipela s drvenim đonovima, platnenom postavom i bez pertli, koje *behu zamenjene*⁸ sa strane trima dugmetima – jedne koje su u onoj brzini izgledale da su po mojoj meri. (95)

2.3. Pasivnu strukturu s trpnim pridevom Tišma koristi i kao prevodni ekvivalent karakterističnog mađarskog sredstva za iskazivanje neodređenog i uopštenog agensa, a to je predikat u trećem licu množine (Kugler, 2000: 412; Andrić, 2008: 82):

[...] az adagot [...] a vonatnál *kiosztották*, s ott rögtön meg is ettem [...]. (36)

[...] naša porcija hrane [...] *bila* nam je *podeljena* ispred voza i ja sam je tu odmah i pojeo [...]. (116)

⁸ Prevodilac je u relativnoj rečenici *koje behu zamenjene sa strane trima dugmetima* odustao od doslovnog prevoda, koji bi mogao da glasi: *s trima dugmetima montiranim sa strane*. I u tom slučaju bi se u prevodu pojavio trpni pridev, ali kao ekvivalent participa perfekta glagola *fölszerel* (= *montirati*) u atributskoj službi.

Főképp azonban a munkától végre rendezettséget, elfoglaltságot, új benyomásokat, némi tréfát: egészsében, az itteninél értelmesebb és kedvemre valóbb életmódot remélhetek, úgy amint ezt *meg is ígérték* [...]. (19)

A naročito bih među njima mogao da računam u poslu koji bih obavljao najzad sa nešto urednosti, zauzetosti, novih utisaka, na poneku šalu: na način života razumniji i meni bliskiji nego što je ovdašnji, onako kako nam *je to bilo obećavano* [...]. (62)

Akkor hát jobban is megnéztem: zömök, szegletes, széles szájú kémény volt, tetejét mintha hirtelen *lecsapták volna*. (32)

Onda sam ga bolje i pogledao: bio je to zdepast, uglast odžak, širokog ždrela, čiji vrh kao da *je bio naglo zasečen*. (104)

Egy helyen lágerek viszonyait *idézték föl, vetették össze*, máshol a segítség összegének, mértékének a lehető kilátásait taglalgatták [...]. (72)

Na jednom mestu *bile su evocirane i upoređivane* prilike u logorima, na drugom su analizirali mogućne izglede na sume novca, visine pomoći [...]. (232)

ZAKLJUČAK

Ako se ima u vidu da u mađarskom jeziku ne postoji glagolski oblik specifikovan za iskazivanje prošle radnje ili situacije koja je prethodila nekoj drugoj prošloj radnji ili situaciji, uočljivo je da Tišma u srpskom prevodu romana *Sorstalanság* vešto i obilato koristi pluskvamperfekat – glagolski oblik koji u srpskom jeziku, u svojoj osnovnoj upotrebi, ima upravo ovo značenje. U radu se nastojalo utvrditi koji elementi originalnog teksta signalizuju navedeno značenje i opredeljuju prevodioca za upotrebu pluskvamperfekta. Na prvom mestu, po broju primera, kao signal anteriornosti u originalu pojavljuju se vremenske odredbe, među kojima je najfrekventnija odredba *már* (= *već*). Značenje anteriornosti jedne prošle radnje u odnosu na drugu često je vidljivo u okviru složenih rečenica, od kojih su sa većim brojem primera zabeležene vremenske, uzročne i sastavne. U nemalom broju primera Tišma upotrebljava i pasivnu strukturu s trpnim pridevom kao ekvivalent onih mađarskih konstrukcija koje takođe imaju pasivno značenje ili značenje uopštenog agensa.

Relativno visoka učestalost pluskvamperfekta u prevodu svakako je uslovljena narativnom prirodom originalnog teksta i činjenicom da između momenta opisanih dešavanja i momenta pisanja romana postoji značajna vremenska distanca. Upotrebom ovog, prvenstveno narativnog, glagolskog oblika Tišma značajno doprinosi pripovedačkoj stilizaciji iskaza.

Dušanika Zvekić-Dušanović

THE PLUPERFECT IN THE SERBIAN TRANSLATION OF IMRE KERTES' NOVEL
SORSTALANSÁG

Summary

The novel *Sorstalanság* by the Hungarian Nobel Prize winner Imre Kertes was translated into the Serbian language by the translator and author Aleksandar Tišma. Looking at Tišma's translation procedures, it is not difficult to notice how he cleverly uses various narrative means that are available to him in the Serbian language. The focus of this paper is on the use of the pluperfect in the translation of this novel into the Serbian language. The pluperfect is a verb form that, in its basic sense, refers to an action or situation at a time earlier than a time in the past already referred to. The Hungarian language does not have a verb form that has such a specified meaning and therefore it was necessary to investigate which means served as a signal to Tišma to use the pluperfect. In the first place, as the number of examples shows, the signals of anteriority in the original are temporal adjuncts among which the most frequent is *már* (= *već*). The meaning of the anteriority of a past action in relation to another past action is often seen within complex and compound sentences, of which temporal, causal and coordinate ones are recorded with a large number of examples. In a significant number of examples, Tišma uses a passive structure with a passive participle as the equivalent of Hungarian constructions which also have a passive meaning or the meaning of a generalized agent.

The relatively high frequency of the pluperfect in the translation is certainly conditioned by the narrative nature of the original text and the fact that between the moments of the described events and the moment of writing the novel there is a significant time distance. Using this, primarily narrative verb form, Tišma significantly contributes to the stylization of the narratives.

Keywords: the Serbian language, the Hungarian language, translation, pluperfect, Imre Kertes, Aleksandar Tišma

IZVORI

- Kertész, I. (1975). Kertész, Imre. *Sorstalanság*. Preuzeto sa sajta 5. 8. 2013. <http://data.hu/get/1558186/kertes_z_imre_-_sorstalansag.pdf.html>
Kertes, I. (2002). Kertes, Imre. *Besudbinstvo*. Novi Sad: Prometej, Stylos. S mađarskog preveo Aleksandar Tišma.

LITERATURA

- Andrić, E. (2002). *Leksikologija i morfologija mađarskog jezika*. Novi Sad: Odsek za hungarologiju Filozofskog fakulteta.

- Andrić, E. (2008). *Struktura sintagmi i rečenica u savremenom mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju.
- Antonić, I. (2018). Rečenice s vremenskom klauzom. U: Piper, P., Alanović, M., Pavlović, S., Antoniće, I., Nikolić, M., Vojvodić, D. ... Marić, B. (2018). *Sintaksa složene rečenice u savremenom srpskom jeziku*. Novi Sad – Beograd: Matica srpska – Institut za srpski jezik SANU. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Burzan, M. (1990). *Glagolski pridevi u srpskohrvatskom i mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za južnoslovenske jezike.
- Burzan, M. (1995). Pluskvamperfekat u mađarskom prevodu dela Miloša Crnjanskog. *Zbornik Matice srpske za lingvistiku*, XXXVIII/1, 115–125.
- Ćudić, M. (2006). A Sorstalanság szerb fordításáról. *Hid*, god. LXX, br. 6–7, Novi Sad. Preuzeto 10. 1. 2014. http://adattar.vmmi.org/.../hid_2006_06-07_11_marko
- Zvekić-Dušanović, D. (2014). Epistemićka modalizacija u romanu *Sorstalanság/Besudbinstvo* Imrea Kertesa. U: S. Gudurić i M. Stefanović (ur.). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru III*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 553–566.
- Ivić, M. (1958). Sistem lićnih glagolskih oblika za obeležavanje vremena u srpskohrvatskom jeziku. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. III, 139–152. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Ivić, M. (1980). O znaćenju srpskohrvatskog pluskvamperfekta. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXIII/1, 93–100. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Kugler, N. (2000). Az alany. In: Balogh, J., Haader, L., Keszler, B., Kugler, N., Lackó, K. & Lengyel, K. (2000). *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lengyel, K. (2000). Az igenevek. In: Balogh, J., Haader, L., Keszler, B., Kugler, N., Lackó, K. & Lengyel, K. (2000). *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Piper, P., Klajin, I. (2013). *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Popović, Lj. (2018). Sintaksa taksisa. U: Piper, P., Alanović, M., Pavlović, S., Antoniće, I., Nikolić, M., Vojvodić, D. ... Marić, B. (2018). *Sintaksa složene rečenice u savremenom srpskom jeziku*. Novi Sad – Beograd: Matica srpska – Institut za srpski jezik SANU. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Radovanović, M. (1990). *Spisi iz sintakse i semantike*. Sremski Karlovcı – Novi Sad: Izdavaćka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest.

- Stanojčić, Ž., Popović, Lj. (2002). *Gramatika srpskoga jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Stevanović, M. (1969). Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistemi i književnojezička norma) II. Sintaksa. Beograd: Naučna knjiga. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Tanasić, S. (2005). Sintaksa glagola. U: Piper, P., Antonić, I., Ružić, V., Tanasić, S., Popović, Lj. & Tošović, B. (2005). *Sintaksa savremenoga srpskog jezika, Prosta rečenica*. Beograd – Novi Sad: Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska. (originalni rad objavljen ćirilicom)

Гордана Р. Штасни*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК 811.163.41'373.22
DOI: 10.19090/gff.2019.1.269-284
Оригинални научни рад

ЈЕЗИЧКА СЛИКА ВОДЕ**

С обзиром на то да вода има апсолутну егзистенцијалну вредност у животу човека и свих живих бића и реч *вода* заузима значајно место у лексичком систему српског језика. О томе сведочи како њен семантички садржај и полисемантична структура тако и број и значења деривата којима је она мотивна реч. Декомпоновањем примарне реализације лексеме *вода* утврђене су значењске компоненте и семантички механизми којима су индуковане њене секундарне реализације. Удруживањем методе компонентнијалне с елементима концептуалне анализе издвојене су семантичке скупине у које се према свом основном значењу уклапају именички деривати с мотивном речју *вода*. На основу концептуалне вредности анализираних деривата стиче се увид у значајан део језичке слике света која је базирана на појму *вода*.

Кључне речи: лексема *вода*, именички деривати, језичка слика света, српски језик.

1. ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА И ЦИЉ РАДА

Основни предмет истраживања у овом раду представља лексема *вода* са својим именичким дериватима првог степена.¹ Интересовало нас је како се именовани ентитет, који је у ванјезичкој стварности од виталног значаја за опстанак свих живих бића, рефлектује у лексикону српског језика и како се на основу мотивног појма и његових деривата формира део језичке слике света у српској култури.² Према схватању Ј. Бартмињског, „језичка слика света је

* gordanastasni@ff.uns.ac.rs

** Истраживање је рађено у оквиру пројекта: *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Семантичко-деривационо гнездо лексеме *вода* израдила је Јелена Ђорђевић, студент мастерских студија Српска филологија: српски језик и књижевност, у оквиру предмета Од значења ка деривационом моделу (2018).

² Однос између језика и етноса представља основно подручје етнолингвистике и лингвокултурологије. Етнолингвистика изучава језик као одраз културних, народно-

интерпретација стварности садржана у језику која се може представити као комплекс судова о свету, људима, стварима, догађајима. Она је интерпретација а не одраз, субјективни портрет а не фотографија реалних предмета. Ова интерпретација је резултат субјективне перцепције и концептуализације стварности од стране говорника датог језика; она, дакле, има изразито субјективан, антропоцентричан карактер, али је истовремено и интересубјективна у смислу да постаје друштвено прихваћена и да спаја људе у датом друштвеном кругу, стварајући јединство мисли, осећања и вредности, секундарно утичући (којом снагом то је већ предмет спора) на то како чланови заједнице опајају и разумеју друштвену ситуацију” (Бартмињски, 2011: 46).

Информације на којима се заснива „језичка слика могу се идентификовати на плану лексичке семантике, и то утврђивањем продуктивних и активних компоненти заступљених у појмовној вредности мотивне речи, с једне стране, а са друге, испитивањем утицаја идентификованих компоненти на стварање секундарних значења датог појма и њихове индуктивне способности у даљој деривацији.

Реч је, дакле, о свим реализацијама које представљају интерпретацију стварности садржану у језику, укључујући и оне о природном окружењу човека, биљном и животињском свету, али и оне симболичког карактера којима се одсликавају различите вредности материјалне и духовне културе, а чији су извори народна веровања, обичаји и црквени обреди, односно како истиче Кауи „културни елемент је конститутивни део колективног значења речи или комбинација речи, у којима се рефлектује енциклопедијско знање о материјалним и историјским реалијама неког денотата” (Cowie, 1998: 9). Н. Вуловић сматра да „културни елемент јесте и део колективног знања, а такође је и резултат колективног језичког осећања” (Вуловић, 2015: 15). Поред тога, Ј. Бартмињски говори да је „слика света коју усвајамо заједно с језиком заснована на чулном искуству, она је конкретна и практична, довољна за потребе свакодневне комуникације. Она стоји на располагању кориснику, представља његов културни „мираз”, може у мањој или већој мери бити подвргнута индивидуалном преиначавању – као и све језичке творевине” (Бартмињски, 2011: 47,48).

психолошких и митолошких представа и „преживљавања” у језику (Толстој, 1995: 31,45). Етнолингвистика се од лингвокултурологије разликује по томе што проучава дијахронијску, а лингвокултурологија синхронијску везу између језика и културе (Вуловић, 2015: 15).

2. ЗНАЧЕЊСКА СТРУКТУРА И СИМБОЛИЧКЕ ПРЕДСТАВЕ ЛЕКСЕМЕ ВОДА

2.1. У РСАНУ значењска структура лексеме *вода* репрезентована је са десет семантичких реализација. Основно значење, на основу хемијских особина именованог ентитета, садржи архисему (течност) и диференцијалне семе које носе информације о изгледу воде (провидна, безбојна). Будући да ова лексема има и термилошка својства (она истовремено припада и општем и термилошком фонду), лексикографска интерпретација садржи и додатне информације квалитативног типа (степен кључања и хемијски састав с пратећим симболичким записом).

Секундарна реализација 2. а. ‘место где вода избија на површину земље’ настала је под утицајем метонимије просторног типа (простор → оно што се налази у/на том простору). Сличан тип метонимијског преноса активан је и у стварању значења б. ‘водени ток или већа водена површина’. Истим семантичким механизмом индуковано је и значење в. мн. ‘општи назив за све реке, језера, мора и др. једне земље или одређене територије; територијалне воде’.

Значења обухваћена секундарном реализацијом под 3. а. ‘надолазак, пораст воде; поплава, поводањ’ и б. ‘висина, ниво воде, водостај’ индукована су метонимијом, просторном (место под водом) односно каузалном.³ Просторна метонимија заступљена је и у значењу 4. (обично мн.) ‘извор лековите воде, бања’, које је са ознаком застарело. Другачију метонимијску трансформацију проналазимо у секундарној реализацији 5. а. ‘сок који се добива цеђењем или кувањем воћа или поврћа’. Чини се као да се она се заснива на једном типу посесивности, будући да се формализује у оквиру синтагме у којој је лексема *вода* управни члан у функцији посесума, али посесор не постаје метонимијска реч.⁴ Овде је заправо реч о метонимији која је индукована архисемом течност (сок или чај), која у процесу трансформације задржава свој статус, уз

³ Према тумачењу М. Ковачевића, „под узрочно-последичне метонимије подводе се све оне код којих метонимијски појам стоји у неком типу нужне, логичке везе с појмом уместо кога долази” (Ковачевић, 2000: 53).

⁴ У РСАНУ ово значење илустровано је следећим примерима: кога очи боле, маже их *водом од лубенице* (Банат, Арс.); Јела има, али нема вина, | Већ ракије препечене љуте, | И имаде *воде јабукове*, | Од три љета јабуковача је (Новић 3, 124); Ко имаде свраб ... купа се *водом од суханог кукурјека*.

придруживање нових диференцијалних семантичких компоненти карактеристичних за појам садржан у циљном домену.⁵ И у значњу под б. ‘лени или козметички препарат у течном стању’ активан је исти семантички механизам.

Значење б. ‘количина воде у којој се нешто пере или кува (обично више пута)’ такође је метонимијског типа, при чему се метонимијска реч остварује у оквиру синтагме с квантификатором (бројем или прилогом – орашчиће за слатко треба прокувати у *девет вода*; добро га опери у *неколико вода*).⁶

Архисемом (течност) индукована су значења обухваћена секундарном реализацијом 7. ‘водњикава течност коју лучи организам’ а. ‘мокраћа’, б. ‘зној’, в. ‘пљувачка’, г. ‘сузе’, д. ‘плодова вода’. Назив болести ђ. ‘водена болест’ мотивисан је начином на који се болест манифестује (нагомилавањем течности око зглобова и у трбушној дупљи као последица других болести), што се може представити метонимијском формулом: манифестација болести → болест.

Семантичком компонентом квалитативног типа (провидна, бистра), која је садржана у примарној реализацији лексеме *вода*, мотивисано је значење 8. ‘провидност, бистрина; степен бистрине’ (кад је реч о драгом камењу). У овом случају заступљен је метафорични принцип с обзиром на то да се веза између полазног и циљног домена заснива на релацији конкретно → апстрактно.⁷ И подреализација означена као фигуративна ‘ков, сој’ потврђује дејство метафоричног преноса.

⁵ „Теоријско објашњење метонимијске дисперзије видимо у мутацији, трансформацији архисеме полазног семантичког садржаја, која се састоји у измени ранга њеног основног и пратећег елемента; пратећи елемент архисеме из полазног садржаја у циљном постаје основни; семантичке компоненте, семе нижег ранга овом мутацијом нису захваћене; за реализацију циљног семантичког садржаја поред овако трансформисане архисеме битно је учешће бар једне од сема нижег ранга, обично семе која се односи на величину, облик или запремину” (Гортан-Премк, 2004: 75).

⁶ Примери су преузети из РСАНУ.

⁷ Ово значење је у РСАНУ потврђено следећим примерима: Ако је ... маса ... безбојна, онда се каже да је бистра као вода. Код драгог камења јувелири говоре о више или мање „чистој води” камена, при чему разликују прву, другу и трећу воду (Урош С. 2, 14). Дијаманте сасвијем прозирне зову прве воде, а који имају какве мале љаге, зову друге воде (Смиље 1901, 108). Алем индиски одликује се чистином своје „воде” и великим сјајем својим (Јов. М. 3, 58).

Имплицитном семантичком компонентом (непостојаност облика, променљивост или условљеност форме) мотивисана су значења 9. а. ‘нешто варљиво, непоуздано’ и б. ‘нешто неотпорно, попустљиво’. Примери дати у РСАНУ говоре о значењу насталом под утицајем метафоричних асоцијација типа конкретно → апстрактно.⁸

Последње значење има терминолошко својство и индуковано је архисемом (течност) која је садржана у појмовној вредности полазног домена ‘у разним стручним синтагматским терминима значи раствор у води или некој водњикавој течности, где придевски део синтагме означава специфичну материју која је растворена: кречна ~, гвожђевита ~, сумпоровита ~, карболна ~ и др.’.

2.2. Основне симболичке представе о води произилазе из њеног природног својства и функције коју има како у природном амбијенту тако и у животу свих живих бића. Ова компонента значења подразумевана је, иако није експлицитно изражена, у појмовној вредности лексеме *вода*. Она ће бити најпродуктивнија и најактивнија компонента на којој се граде различите симболичке представе о води. Стога се она сматра извором живота, средством чишћења, средиштем обнављања (Chevalier – Gheerbrant, 1987: 755). Иста семантичка база заступљена је и у библијском контексту у употреби воде као симбола окрепљења (Ис 55,1; Јн 4,14; Отк 22,17), очишћења (Јез 36,25; 1 Пет 3,20–21), плодности (Бр 24,6; Пс1,3) (Ракић, 2004: 167). Међутим, симболика воде заснована је на дуалистичком опозитном принципу, она, дакле, поседује и позитивну и негативну димензију. Вода је извор живота, али и извор смрти – она ствара и разара. У Библији, такође, „она се понекад јавља као символ несреће и страшног гнева (Пс 18,16; Ос 5,11), као и мноштва” (Ракић, 2004: 167).

Њена се симболика у пуној мери реализује у народним обичајима и веровањима и црквеним обредима. У њој се, дакле, укршта она симболика везана за претхрићански (култ, обред, магија) и хрићански живот народа. Тако је вода основни ритуални инструмент, који прати човека од рођења до смрти у обредним радњама при рођењу, крштењу, венчању, лечењу, погребним ритуалима. У религији старих Словена био је истакнут значај воде, што се задржало и у доба након њиховог доласка на Балканско полуострво.

⁸ Очи су вода (могу чоеска ласно преварити) (НПосл. Вук, 305); Говорили су стари да је мушкић ’удоба а женско вода, прилије се и пада у час, па ето простре се ружан глас од поковења кипа женског (Пољица, Иван. Ф., ЗНЖ 9, 232).

Веровало се да вода има магичну моћ, и зато су је веома често користили у бајању, врачању, гатању. „Уз њену помоћ људи су се „чистили” од злих утицаја, бранили од демона, понекад лечили или решавали своје љубавне проблеме” (Бандић, 2004: 61). Сматра се да основне ритуалне радње: прање, умивање, прскање, купање, могу да заштите човека од разних злих сила и болести. Веровало се, такође, да је „она каткад жива, да поседује животни принцип који се условно може изједначити с појмом душе” (Бандић, 2004: 62). „Истовремено, водени простор је осмишљен као граница између земаљског и загробног света, као место на коме привремено обитавају душе мртвих (док прелазе на онај свет) и средина у којој бораве нечисте силе” (Толстој – Раденковић, 2001: 87).

3. ЛЕКСИЧКЕ И КУЛТУРНЕ КОМПОНЕНТЕ У ИМЕНИЧКИМ ДЕРИВАТИМА МОТИВИСАНИМ ЛЕКСЕМОМ *ВОДА*

Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *вода* обухвата око 160 јединица различитог деривационог статуса и различите творбене структуре. Најпродуктивнија је творба именичких деривата (66), затим придевских (19) и, на крају, глаголских (9). Будући да именички деривати представљају основно номинационо средство, интересовало нас је које су компоненте значења из примерне реализације мотивног појма активне у њиховој творби и које се концептуалне вредности остварују у оквиру њихове семантичке структуре. За ово истраживање је од посебног значаја истицање оних деривата у чијој су семантици заступљене информације културног типа.⁹

Првостепени именички деривати настали суфиксацијом, префиксално-суфиксалном творбом или слагањем на основу свог примарног значења припадају различитим лексичким групама, које су формиране на основу њихове референцијалне или денотативне вредности, а многи од њих припадају истовремено и различитим термилошким системима.

⁹ Као што је већ речено, носиоци културних кодова садржани су у семантичкој структури лексеме, међутим њих проналазимо и у структури лексичких спојева фразеолошког и нефразеолошког типа, што ће бити посебан предмет истраживања, тако да овом приликом нећемо разматрати вишелексемске јединице с компонентом *вода*.

3.1. Речи субјективне оцене

Семантичко-деривационом гнезду с мотивном речју *вода* припадају две јединице субјективне оцене, једнореферентни деривати – деминутив *водица* и аугментатив *водурина*.¹⁰

Дериват с примарним деминутивним значењем *водица* има развијену семантичку структуру. У секундарној реализацији поприма обележје религијског термина, при чему лексема *водица* функционише као семантички еквивалент синтагматском изразу *света вода*. Значење 2. ‘црквени обред, молитва кад се свети вода, сама света вода’ заснива се на метонимији типа материја → радња. У овом значењу лексема *водица* носилац је културног кода у коме се укршта религијска компонента с народним веровањима. „Црквено освештавање воде, везано за неке празнике, по народним представама, извођено је с циљем истеривања ђавола из ње и очишћења од прљавштине. Таква вода названа је „света” и сматрана је за најздравију и лековиту, која је у стању да излечи све болести и заштити од нечисте силе” (Толстој – Раденковић, 2001: 87) . С. Милорадовић наводи да ова лексема у наведеном значењу има значајан статус са аспекта језичке слике света појма *вода*. „За разлику од деминутивно-хипокористичког значења *водица*, у коме је значење мотивне речи *вода* модификовано само са гледишта субјективне оцене, значење ‘освећена, света вода’ има и нови денотат” (Милорадовић, 2013: 21).¹¹ Значења 3. ‘водено, слабо вино или млеко’ и 4. ‘назив за разне водолике растворе и препарате’ индукована су бистрином, квалитативном компонентом значења мотивног појма.

Деривација аугментатива *водурина* мотивисана је оном другом негативном димензијом мотивног појма, која се односи на моћ воде као рушилачке снаге или огромне, велике количине или површине под водом која на човека делује застрашујуће.

¹⁰ „Референцију схватамо као денотацију (однос знака према каквој реалији) и сигнификацију (однос знака према поимању те реалије). Референт схватамо као оно што је означено самосталном лексичком јединицом” (Гортан-Премк, 2004: 126).

¹¹ „Да је реч о лексикализацији једног значајног појма из религијске сфере сведочи, на пример, косовско-ресавски говор Крушевца, у коме се поменута семантичка двозначност диференцира помоћу акцента: *водица* (краткосилазни на о) у деминутивно-хипокористичком значењу, а *водица* (краткосилазни на и) у значењу ‘освећена, света вода’” (Милорадовић, 2013: 21).

3.2. Именице с човеком као денотатом

У појмовној вредности суфиксираних агентивних именица *водар*, *водичар* лексема *вода* представља објекат манипулације, што је видљиво из трансформационих модела (*водар* → онај који носи воду; *водичар* → онај који носи посвећену воду о Богојављењу).¹² Оба деривата обележена су културним кодом – традиционалним односно религијским, што потврђује и пример у РСАНУ којим се илуструје примарно значење лексеме *водар* „Водаре [који први оду по воду на Божић] дочекивају у кући са житом ... Обично иду на воду по двоје: брат и сестра” (Бег. Н. 2, 90). Поред тога, ове лексеме сведоче о некадашњем послу, који је нестао с појавом водовода, па би с обзиром на ово значење могле имати статус историцизма.

На деривационом плану обе јединице су изведене суфиксом *-ар* будући да у изведеници *водичар* можемо претпоставити основу деривата првог степена *водица*, која је у паралелној употреби у оквиру синтагматског израза *богојављенска вода/водица*. Сложенице *водоноша* (вод-о-нош-а) ‘водар, водарица’ и *водолија* (вод-о-лиј-а) 1. ‘онај који воду лије’; 2. ‘астролошко сазвежђе у Зодијаку’ грађене су по моделу Ио + о + Го + суфикс. Секундарно значење лексеме *водолија* развило се под утицајем метафоре, и то на основу симболичне представе материјализоване у облику фигуре што излива воду из амфоре, а „означава воде стварања света и његовог уништења, цикличну смрт и обнову” (Lampić, 1999: 165).¹³

Како у дериватима насталим суфиксацијом тако и у овим сложеничким образовањима лексема *вода* остварује објекатску функцију (носити/лити воду). Са сличном појмовном вредношћу је и *nomina professionis водоинсталатер* (вод-о-инсталатер) ‘занатлија који инсталира и поправља водоводне цеви и друге делове водоводне и канализационе мреже’. И. Клајн

¹² С. Милорадовић издваја семантичко-творбени низ који се односи на занимање особе која се стара о снабдевању водом, која доноси воду, те констатује да су ови називи мотивисани робом која се продаје. Поред наведених лексема, ауторка даје још и дериват *водарош*, уз напомену да се он појављује на терену Војводине, с обзиром на то да суфикс *-арош* садржи мађарски формант *-ош* (Милорадовић, 2013: 21).

¹³ Обе сложенице представљају калкове према грчким моделима: *водоноша* – *υδροφόρος*, са напоменом да „уколико је *водоноша* позније формирање, онда се може говорити и о семантичкој позајмљеници” (Slapšak, 1987: 49), док се *водолија* може сматрати калком према грчком *υδροχόος*.

сматра да је ова сложеница настала превођењем немачке лексеме *Wasserinstallateur* (Клајн, 2002: 42). Први сложенички део не доводи се у семантичку везу с лексемом *вода*, будући да се он односи на водовод, а не на воду, те је реч о скраћивању првог сложеничког дела (Клајн, 2002: 42).

Овој групи деривата припадају и сложенице из категорије *nomina attributiva*, којима се денотира човек према неком доминантном својству – *преливода* (прели-вода) ‘беспосличар, нерадник, неспретњаковић, шепртља’; *водомрзац* (вод-о-мрз-ац) ‘онај који мрзи воду’, *водопија* (вод-о-пи-ја) 1. ‘онај који, она која не пије вино него воду’; 2. бот. ‘биљка из породице главочика’¹⁴ или према болести – *водоглавац* (вод-о-глав-ац) ‘онај који болује од водоглавости, односно од нагомилавање воде у глави’. Семантичка база сложенице *преливода* као да произилази из фразеологизма *преливати/пресипати из шупљег у празно*. По моделу Ио + о + Го + суфикс настале су сложенице *водомрзац* и *водопија*, а њихова мотивација је прозирна, сложеница *водоглавац* по моделу Ио + о + Ио + суфикс.

3.3. Именице с просторном денотацијом

У именици са значењем објекта подигнутог на одређеном месту *воденица* мотивна реч има функцију локализатора 1. а. ‘млин на води са воденом погонском снагом’, док се значење под б. ‘млин за кафу, бибер и слично’ развило под утицајем метонимијског преноса посредством компоненте функције садржане у полазном домену.¹⁵ Са културног аспекта, значај воденица надилази њихову практичну функцију за млевење жита, јер су оне учествовале и у градњи симболичког света културе. Д. Бандић наводи да је она готово свуда предмет различитих веровања, те да сама предања о постанку воденице говоре о њеној вези с оностраним светом (по једној верзији, воденицу је створио Бог, по другој то је учинио Свети Сава, а по трећој – ђаво) (Бандић, 2004: 90). „Оне су биле симбол освојеног простора, граница друштвеног према дивљем. Воденица се често приказује као место

¹⁴ „Водопија, као ботанички термин, представља сужавање и петрификацију преведенице *vodoruicъ* од *υδρορύτις*, али може бити и накнадна преведеница од *verokrátis*, са посебним значењем ‘врста биљке’” (Slapšak, 1987: 49).

¹⁵ У овој изведеници могао би се идентификовати суфикс *-еница* „ако је дефинишемо као ‘млин на води’, али је тачније ‘млин на водени погон’” (Клајн, 2003: 122). Тада би се она сматрала дериватом другог степена са основом придева *воден* и суфиксом *-ица*.

сусрета човека с демонским бићима” (Раденковић, 1995: 23–24). Воденица има статус демонолошког објекта јер „представља спој природног и културног, претварање једне ствари у другу, коришћење природних елемената, као и бука коју ствара” (Толстој – Раденковић, 2001: 90).

С компонентом простора у свом појмовном садржају јављају се префиксално-суфиксална твореница *развиоће* (раз-вод-је) ‘граница између двају речних сливова, вододелница’ и сложенице: *водомеђа* (вод-о-међа) в. вододелница, *троравиоће* (тр-о-развиоће) ‘развиоће, раскршће у три правца’. У трансформационом моделу сложеница *вододерина* (вод-о-дер-ина) ‘бразда, јарак или жлеб који издубе водени ток, водена бујица’ и *водојажа* (вод-о-јажа) 1. ‘јаруга, вододерина’; 2. ‘ров, канал за спровођење воде’; 3. ‘брана, устава, резервоар’ лексема *вода* као прва саставница има функцију агенса, а значење целе сложенице заснива се на резултативности радње исказане или имплициране другом сложеничком компонентом (вододерина → оно што је вода дерала или оно што је водом дерано; водојаз → јаз који је направила вода).¹⁶ У систему је регистрован и синоним с ознаком покр. *водоваља* (вод-о-ваља) ‘јаружница око куће којом отиче вода, сливник’. Семантичка база за деривацију назива ових природних ентитета налази се у ванјезичкој стварности и реалној конфигурацији тла.

Са сличним категоријалним просторним значењем су и сложенице *водопађа* (вод-о-пађ-а) са ознаком заст. ‘предео са којег се сва вода слива у реку, слив’, *водопад* (вод-о-пад-о) ‘водена маса која пада, руши се с висине и место где пада, слап, бук’ и покрајинизам *водочајина* (вод-о-чајина) ‘баровито земљиште’. Мотивна лексема *вода* у њиховим парафразама има различите функције, субјекатску у *водопађ* и *водопад* → место где вода пада, односно адвербијалну формализовану спацијалним инструменталом у *водочајина* → чајина/простор под водом.

Именицама типа *nomina loci* припадају и сложенице *водопој* (вод-о-пој-о) ‘место где се поји стока, појило, појење стоке’ и *водоцрпилиште* (вод-о-црпи-лиште) ‘место где се црпе вода, која се разводи у водоводну мрежу,

¹⁶ И. Клајн наводи да се по сложеничком моделу Ио + о + Го + -ина „граде сложенице које значе резултат, траг или производ радње (*nomina rei actae*). При томе би се први део могао схватити као субјекат или као инструментал (*рукотворина, умотворина, вододерина* и др.)” (Клајн, 2002: 63). Сложеница *водојажа* грађена је по моделу Ио + о + Ио + -а, што потврђују и подаци које наводи Скок: *водојажа* „јаружница око куће, куда вода отјеће” (Скок, 1973: 611).

водоцрпна станица'. Њихово семантичко језгро произилази из глагола, а лексема *вода* има функцију објекта (пити односно црпсти воду).

3.4. Именице с предметном денотацијом

Категорији *nomina instrumenti* припадају именице с предметном денотацијом. У овој групи деривата налази се суфиксал *водњак* 'цистерна за воду' изведен суфиксом *-њак*, који је продуктиван у творби именица са значењем засада (*јагодњак*) или станишта животиња (*рибњак*), те сложенице *водовод* (вод-о-вод-ø) 'уређај, постројење за снабдевање питком водом или за натапање њива', *водоказ* (вод-о-каз-ø) 'водомер', *водокотлић* (вод-о-котлић) 'посуда, резервоар у коме се скупља и из кога се пушта вода за испирање клозетске шоље', *водомер* (вод-о-мер-ø) а. 'справа за мерење потрошка водоводне воде'; б. 'справа за мерење висине воде у рекама, језерима и др.; стаклена цев за контролу количине воде у парним котловима'; в. 'мотка за мерење дубине воде'. Овој лексичкој скупини придружујемо и сложенице *водосек* (вод-о-сек-ø) 'кљун на броду' и сложенички назив пловила *водоносац* (вод-о-нос-ац) 'брод-цистерна који довози питку воду'.

Иако су са термилошким ознакама, сложенице *водостан* (вод-о-стан-ø) тех. 'помоћни резервоар у хидроцентрали испред турбина' и *водостаница* (вод-о-станица) жел. заст. 'резервоар у облику куле из кога су се парне локомотиве снабдевале водом' сврставамо их у категорију *nomina instrumenti* мада је у њиховом семантичком садржају заступљена компонента просторног типа будући да је реч о непокретним објектима. По свом значењу блиске овој категорији именица су и сложенице *водомер* (вод-о-мер-ø) и *водоскок* (вод-о-скок-ø) 'млаз воде који шикља увис; постројење које избацује воду увис'.

3.5. Термини мотивисани лексемом *вода*

3.5.1. Међу терминима с мотивном речју *вода* посебно су продуктивни зооними настали суфиксацијом – *водњака* (вод-њака) 'барска змија', *водњика* (вод-њика) у примарном значењу 'барска змија, водењача', а у секундарном 'вода у којој преври разво воће и која се зими пије' или композицијом – *водоземац* (вод-о-зем-ац) а. 'животиње које живе и на копну и на води'; б. 'разред кичмењака који могу дисати и шкргама и плућима'; *водољуб* и *водољубац* (вод-о-љуб-ø; вод-о-љуб-ац) 'врста тврдокрилца', *водомар* и *водомор* (вод-о-мар-ø; вод-о-мор-ø) 'птица из породице пузавица која хвата

мале рибе и водене инсекте⁷. Мотивациона база за деривацију ових зоонима јесте њихово станиште – вода за змије или подручје у близини воде за птице; вода и копно за водоземце.

Продуктивна је творба и с придевском компонентом (*водени*), коју идентификујемо у изведеници *водењача* (водењ-ача) и у сложеничким образовањима без спојног вокала (П + И): *воденбуха* (воден-буха) ‘врста рачића’; (*пузаво*) *воденперце* (воден-перце) ‘врста мекушца, *Plumatella repens*’; *воденкоњ* (воден-коњ) ‘водени коњ *Nipporotamidae*’; *воденпаук* (воден-паук) ‘водени паук’; *воденцвет* (воден-цвет) ‘једнодневна лептирица’.

Лексема *водењача* има двозначну семантичку структуру. У примарном значењу она је зооним ‘барска змија, белоушка’, а мотивисано је водом као природним стаништем ове животиње. Денотати секундарних значења су биљка 2. а. ‘водњача’; или биљка и плод б. агр. ‘врста сочне крушке’; в. ‘врста тикве, чији се сасушени плод употребљава као суд за воду’. У формирању ових значења активне су различите компоненте: сочност која је у вези са количином течности у плоду, односно функција, употреба, намена плода (суд за воду).

Сложенички зооними имају другачију семантичку базу. У њиховој структури прва сложеничка компонента носи информацију о станишту (*воденкоњ*, *воденпаук*), а друга је обично заснована на метафоричним асоцијацијама при чему долази до супституције назива денотата називом који је носилац асоцијативне везе (*воденбуха* – *буха* : *рачић*; *воденцвет* – *цвет* : *лептирица*).

3.5.2. Творба ботаничких термина ниже је продуктивности. Регистрован је суфиксални дериват *водњача* ‘врста паразитске биљке’ и сложеница *водостањ* (вод-о-стањ-ø) ‘чешљуга *Dipsacus*’. Њихове мотивационе базе су непрозирне.

3.5.3. Овој парадигми припадају и хемијски термини: *водик*, *водоник*,¹⁷ те анатомски термин *водопуст* (вод-о-пуст-ø) ‘мокраћна цев *urethra*’.

3.5.4. Сложенице *Водокрст* (Вод-о-крст) ‘црквени празник када се свети вода, Богојављење, Света три краља’ и *водоосвећење* (вод-о-освећ-ење) ‘обред освећења воде’ припадају црквеној терминологији.

3.5.5. Сложенички назив привредне гране *водопривреда* (вод-о-привреда) ‘коришћење вода и водених снага у привредне сврхе’ или назив

¹⁷ „Ovamo još naučni neologizmi *vodik* (Šulek, prema češ.) = *vodonik* (Pančić) za hydrogen” (Skok, 1973: 611).

активности у вези с водом на корист човеку *водоопскрба* (вод-о-опскрба) ков. ‘снабдевање водом’ такође имају статус термина.

3.6. Дериват с примарним значењем новчане надокнаде *водарина* ‘оно што се плаћа за употребу воде (порез, намет)’ према начину творбе уклапа се у деривациону парадигму којој припадају именице овога семантичког типа (*тијачарина*). Секундарно значење са ознаком покр. ‘снабдевање водом, разношење воде’ развило се под утицајем метонимије, при чему мотивни појам представља објекат манипулације. Првом значењу одговара трансформациони модел: водарина → платити некоме за воду/воду, другом: водарина → снабдевати некога/нешто водом; разносити воду, а у оба модела лексема *вода* има објекатску функцију, уз формализацију предлошко-падежном везом за + акузатив (*за воду*) или беспредлошким инструменталом (*водом*) односно акузативом (*воду*).

3.7. Посебну групу чине сложенице чије се значење односи на стање или својство воде у природним условима. То су варијантни сложенички облици *водостај* (вод-о-стај- \emptyset), *водостој* (вод-о-стој- \emptyset) и *водостање* (вод-о-стање), све са значењем ‘висина површине текуће или стајаће воде’. Овој групи придружујемо и сложенице *водотек* (вод-о-тек- \emptyset) и *водоток* (вод-о-тек- \emptyset) ‘ток воде, реке, водени ток’. Са концептуалном вредношћу чија је семантичка база заснована на ванјезичкој реалности, тј. дејству воде у природи, регистрована је сложеница *водоплав* (вод-о-плав- \emptyset) 1. ‘поплава’; 2. бот. в. водопија.

4. ЗАКЉУЧАК

Лексемом *вода* означен је један од основних елемената у природи од којег зависи егзистенција укупног живог света. Значај који именовани ентитет има у животу човека манифестује се и у лексикону српског језика. Применом компоненцијалне анализе утврђене су компоненте значења које имају важну мотивацину и индуктивну моћ у стварању секундарних значења мотивног појма, али и у стварању именичких деривата. Анализа показује да су секундарне реализације претежно засноване на метонимијском принципу, док су оне са симболичким компонентама подстакнуте метафоричним асоцијацијама, што потврђује и мишљење да су „симболичко значење и широка сфера обредног коришћења воде везани, с једне стране, за њена природна својства (провидност, свежина, брзо протицање, способност очишћења), а са друге – за представе о води као опасном „туђем” свету и улазу у онострани свет” (Толстој – Раденковић, 2001: 87).

Интерпретација елемената културе, културне реалије, гради се готово у целини на анализи начина именована или мотивације термина (назива), како је то истакао Толстој (1995: 56), а у раду се управо полази од тог става, који открива оно шта је било од значаја у животу једне заједнице. О томе сведоче именички деривати, који се према свом основном значењу уклапају у различите лексичке групе односно појмовне домене: речи субјективне оцене, именице с човеком као денотатом (*nomina agentis, attributiva, professionis*), именице са просторном денотацијом – *nomina loci*, именице с предметном денотацијом – *nomina instrumenti*, термини (зооними, фитоними, хемијски и анатомски термини, лексеме из домена црквене терминологије, именице са значењем новчане надокнаде, лексеме чије се значење односи на стање или својство воде у природним условима, назив привредне гране).

Дакле, српска језичка слика света заснована на појму *вода* и његовим именичким дериватима вишеслојна је. У њој су заступљени елементи народних веровања и предања, посебно у дериватима (нпр. *воденица*), као и елементи из религијског домена (нпр. *водица, Водокрст, водоосвећење*). Слику света чини и начин на који човек перципира своју животну околину, природу, па су и називи с просторним значењем њен интегрални део (*развође, водомеђа, троразвође*), као и зооними именовани на основу њиховог станишта (*водењача, водњика, водоземац*). Ове лексеме су и показатељи делатности човека с наших простора које данас више не постоје (*водар*).

Gordana R. Štasni

LANGUAGE PICTURE OF THE LEXEME WATER

Summary

The lexeme “water” indicates one of the major natural elements. The significance of the named entity in the life of man is also reflected in the Serbian lexicon. The analysis shows that the secondary meanings of this lexeme are mainly based on metonymy and that symbolic realizations are induced by metaphorical associations.

The Serbian language picture of the world, based on the concept of water and its nominal derivatives, is very complex. It consists of nouns with a man as their denotatum (*nomina agentis, attributiva, professionis*), *nomina loci*, *nomina instrumenti*, terms (names of animals and plants, chemical and anatomical terms, religious terms) and the name of the branch. It contains elements of folk beliefs and traditions, especially in derivatives (*воденица*), as well as elements from the religious domain (*водица, Водокрст, водоосвећење*). The picture of the world also contains the nouns with elements of the relief as their denotatum (*развође*,

водомеђа, троразвође), and the names of animals according to their natural environment (*водењача, водњика, водоземац*). They are also indicators of activity of people from our area that no longer exists today (*водар*).

Keywords: lexeme water, nominal derivatives, language picture of the world, Serbian language

ИЗВОРИ

RMS: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. I–III (1967–1972). Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska. IV–VI (1973–1976). Novi Sad: Matica srpska (Речник је штампан ћирилицом).

RSANU: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. Knjiga II (1962). Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik (Речник је штампан ћирилицом).

ЛИТЕРАТУРА

Bandić, D. (2004). *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Beograd: Nolit. Књига је штампана ћирилицом.

Bartminjski, J. (2011), *Jezik – slika – svet. Etnolingvističke studije*. Beograd: Slovo Slavia. Књига је штампана ћирилицом.

Chevalier, J. – Gheerbrant B. (1987). *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod МН.

Cowie, A. P. (1998). *Phraseology. Theory, Analysis and Applications*. Oxford.

Gortan-Premk, D. (2004). *Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskom jeziku*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Књига је штампана ћирилицом.

Klajn, I. (2002). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Prvi deo – slaganje i prefiksacija*. Beograd – Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska. Књига је штампана ћирилицом.

Klajn, I. (2003). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Drugi deo – sufiksacija i konverzija*. Beograd – Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska. Књига је штампана ћирилицом.

Kovačević, M. (2000). *Stilistika i gramatika stilskih figura*. Kragujevac: Kantakuzin. Књига је штампана ћирилицом.

Miloradović, S. (2013). *Voda i ponešto od vode u srpskim dijalekatskim rečnicima*. U: Detelić, M. – Detelić, L. (ured.) (2013). *Aquatica – književnost, kultura*.

- Београд: Balkanološki institut SANU. 11–33. Рад је штампан ћирилицом.
- Radenković, Lj. (1995). Vodenice. *Raskovnik*, 79–80, 23–27. Рад је штампан ћирилицом.
- Rakić, B. R. (2004). *Biblijska enciklopedija*. I. Србинје – Београд: Духовна академија Светог Василија Острошког. Књига је штампана ћирилицом.
- Skok, P. (1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Slapošak, S. (1987). *Vukov rječnik i prevedenice s grčkog*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Tolstoj, M. S. – Radenković, Lj. (2001). *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*. Београд: Zepter Book World. Књига је штампана ћирилицом.
- Tolstoj, N. I. (1995). *Jezik slovenske kulture*. Niš: Prosveta. Књига је штампана ћирилицом.
- Vulović, N. (2015). *Srpska frazeologija i religija. Lingvokulturološka istraživanja*. Београд: Institut za srpski jezik SANU. Књига је штампана ћирилицом.

Гордана Штрбац*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК 811.163.41'373.22
DOI: 10.19090/gff.2019.1.285-300
Оригинални научни рад

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКИ СТАТУС ЛЕКСЕМА *КАМЕН***

У раду се испитује језичка слика природе тако што се анализом одговарајућих номинационих јединица покушава описати начин на који говорни представници српског језика сагледавају своје природно окружење. За ово истраживање одабрана је лексема *камен*. На основу речничких података дат је њен семантички опис и разматрани су устаљени изрази и фразеологизми у чији састав улази посматрана лексема. Њихова анализа потврдила је полазну претпоставку да поменути номинациона средства одражавају основне когнитивне механизме, као и симболичке, архетипске и друге елементе културе.

Кључне речи: језичка слика света, лексема *камен*, значење, фразеологизам, терминолошки израз.

1. УВОД: ПРЕДМЕТ, ЗАДАЦИ И ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Лингвокултуролошки приступ у лингвистици посебно је заинтересован за испитивање начина на који се културни елементи као што су симболи, еталони, стереотипи, веровања, обреди, ритуали и уопште облици перципирања и обраде података из стварности, као и понашање, који одражавају специфичности једне заједнице, језички изражавају и постају компоненте семантичке структуре његових јединица најчешће. У том контексту језик се схвата као средство помоћу којег се реконструише слика света те заједнице. У излагању које следи анализом одговарајућих језичких јединица настоји се описати језичка слика природе, тј. начин на који говорници српског језика поимају природни свет око себе. У центар истраживања постављена је лексема *камен* – испитана је и обрађена њена

* gordana.strbac@ff.uns.ac.rs

** Истраживање је рађено у оквиру пројекта: *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

полисемантичка структура, која укључује лексикографско и психолингвистичко значење речи, а посматрани су и устаљени изрази, као и фразеологизми у чијем се лексичком саставу налази ова именица.

У когнитивнолингвистичким и лингвокултуролошким истраживањима посебно место заузима појам језичке слике, која настаје као резултат материјализације когнитивне слике одговарајућим знаковним системима (Попова, Стернин, 2007: 51–54).¹ Под језичком сликом света подразумевају се представе говорника о стварности, које су фиксирани у језику, те се у том смислу може говорити о језичком рашчлањивању света, језичком уређивању предмета и појава (Маслова, 2007: 64–73). Она се у литератури још назива и наивном пошто није ослобођена грешака и заблуда те се понекад може разликовати од научне, енциклопедијске (Апресјан, 1995). Језичку слику стварности Љ. Поповић дефинише и као интуитивну пошто није заснована на наивним представама, већ на интуитивној спознаји (Поповић, 2008: 52–54).

Језичке јединице у које су уткани културни садржаји чине културно-националну слику света која одражава начин живота, обичаје и понашања чланова одређене етнојезичке заједнице и сл. (Маслова, 2007: 64–73). Културно-националну специфичност носе номинационе јединице и друге форме окупљене око лексеме *камен* јер указују на особености српске говорне заједнице у погледу поимања природних елемената и при том чувају трагове традиционалног доживљаја природе, предодређеног симболичким, митским и културним представама камена у старој српској религији.

Уз земљу, воду, ватру и ваздух, камен је један од праелемената света (СМ, 2001: 257), при чему треба имати на уму само необрађени камен (Чајкановић, 1994а: 162). Према древној концепцији виђења света, просторна релација ‘горе’ изједначава се с планином или каменом, тако да он (камен односно планина) заузима медијалан положај, између онога ‘који одлази у Земљу’ и оног ‘који увек остаје горе’. Из оваквог поимања камена проистиче и његова улога у заштити од болести. Друга функција ритуала који се изводе у вези с каменом јесте жеља за плодношћу брака, што је непосредно повезано с култом Земље, прамајке, као симболом плодности (Раденковић, 1977: 445–459). Представе о камену имале су првенствено анимистички карактер јер се

¹ Према речима Ј. Бартмињског (2011: 41–42), појам језичке слике света има дугогодишњу традицију, а од седамдесетих година прошлог века ова теорија почиње интензивније да се развија у словенским земљама – Пољској, Русији, Белорусији, Украјини и Чешкој.

веровало да у њему борави душа, што је непосредно мотивисало улогу камена у погребним обичајима, али и у ритуалу кажњавања.

2. ПОЛИСЕМАНТИЧКА СТРУКТУРА ЛЕКСЕМЕ КАМЕН

2.1. У анализи која следи најпре је обрађена полисемантичка структура лексеме *камен*, и то тако што се узима у обзир њено лексикографско и психолингвистичко значење, а потом је разматрана семантика фразеолошких и других устаљених израза.²

2.1.1. Према П. Скоку, лексема *камен* прасловенског је порекла и има значење: „1. петра, 2. (eufemizam, tabu) zmija, miš, 3. komad (kamen soli)” (Skok, 1971–1974).³

Лексикографско значење лексеме *камен* сагледано је на основу дефиниције предочене у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* (у даљем тексту РСАНУ): лексема *камен* има дванаест семантичких реализација (шест значења и у оквиру њих још толико подзначења), која одсликавају научну и наивну, интуитивну спознају света. Примарна семантичка реализација ове лексеме, дата под тачком 1.а. јесте термиолошка – *камен* је одређен као ‘минерални агрегат различитог састава од кога се великим делом састоји Земљина литосфера, стена’. Из примарног значења, у чијој је структури архисема ‘материја’, по обрасцу синегдохе ЦЕЛИНА ЗА ДЕО, развија се секундарно значење, наведено под 1.б. ‘комад таквог агрегата, стене (већи или мањи, природног облика или обликован према различитој намени)’. Из угла лексичко-семантичке теорије развој секундарног значења одражава процес детерминологизације, што се на когнитивном плану испољава као прелазак из научног, енциклопедијског сагледавања света у наивно, својствено обичном говорнику.

Наиван облик концептуализације стварности одсликавају и следећи семантички садржаји. Ту су најпре метафорична значења индукована неком

² Због ограниченог простора анализи се не подвргавају све јединице окупљене око лексеме *камен* (нпр. изван ње остају чланови њеног деривационог гнезда, колокације и сл.), као и пословице и друге форме усмене књижевности, те се језичка слика природе може сматрати фрагментарном.

³ Архаична форма *ками* овом приликом, због ограниченог простора, неће бити разматрана, иако учествује у бројним окамењеним структурама усменог стваралаштва.

од диференцијалних сема у семантичкој структури примарног значења лексеме, која се тичу чврстине, постојаности, температурног стања, тежине и сл. Она су резултат човекових перцептивних способности, пре свега тежње ка уочавању типичних својстава ентитета из нејезичке стварности, а затим и когнитивних могућности да опажене карактеристике асоцијативно повезује с појмовима из апстрактних домена. Дакле, у свим случајевима у основи је метафорична трансформација КОНКРЕТНО → АПСТРАКТНО: в. ‘особа чврстог, постојаног карактера’; г. ‘неосетљива, хладна особа’; ‘тешка брига, невоља, мора’. Даље, метонимијском трансформацијом, оствареном по моделу ВРСТА МАТЕРИЈЕ → ПРЕДЕО, КРАЈ САСТАВЉЕН ОД ТЕ МАТЕРИЈЕ, добијено је значење 2.а. ‘кршевито земљиште, голет’, из којег се даље развија садржај ‘завичај, родни крај, дом, имање (обично злохудо, сиромашно)’. Последње значење може се објаснити на два начина 1. деловањем метонимијског механизма мишљења и 2. местом и улогом камена у старој српској религији. Наиме, ово друго објашњење темељи се на анимистичком карактеру камена у традиционалној култури. Уз камен темељац, један од фетиша, био је и тзв. камен старац, седиште домаћег божанства, заштитника куће. Стајао је на огњишту, а њему је на Бадње вече приношена жртва (Чајкановић, 1994а: 166–168).

Научној, медицинској терминологији припада метонимијски развијен семантички садржај ‘чврсто тело у бубрежној карлици, у мокраћној или жучној бешици настало таложењем мокраћне соли, киселине и др. или састојака жучи’ и из њега опет метонимијом изведено значење ‘обољење изазвано овом појавом’, наведени под тачком 4 у РСАНУ. У фонд народне терминологије лексема *камен* укључује се следећим семантичким реализацијама: 3.а. ‘надгробни споменик, плоча, споменик на месту погибије, белег’; 3.б. ‘воденични млински камени котур којим се меље мливо, жрвањ’; 3.в. ‘камени чекић, тучак којим се глача уштављена кожа’. Док је друго и треће значење развијено по метонимијском обрасцу МАТЕРИЈАЛ → ПРОИЗВОД ДОБИЈЕН ОД ТОГ МАТЕРИЈАЛА, прво значење мотивисано је анимистичким поимањем камена, својственим старим прехришћанским веровањима, по којима у камену борави душа. У том контексту треба разумети и постављање споменика на гробове умрлих, уместо којих је у почетку коришћен камен, што је био словенски обичај, а код Срба се задржао по доласку на Балкан (Бандић, 2004: 68). Обичај постављања надгробног камења објашњавањем је тежњом да се душа привеже за свој гроб, да јој се обезбеди пребивалиште како не би лутала по свету (СМ, 2001: 258).

Под тачком 5 у РСАНУ издвојена је следећа архаична употреба лексеме *камен* – ‘емоционално обојени израз за негацију: ђавола, врага; уопште не, нимало’, која се донекле може објаснити древним веровањем да је место испод камена везано за онострани свет: под њим се крије ђаво и демони који потичу од душа умрле некрштене деце (СМ, 2001: 258). Воденични камен сматран је материјализацијом самог ђавола (Чајкановић, 1994б: 129–130).⁴

2.1.2. Психолингвистички аспект значења лексеме *камен* предочен је на основу података добијених из *Обратног асоцијативног речника српског језика* (у даљем тексту ОАРСЈ), будући да у *Асоцијативном речнику српског језика* (АРСЈ) лексема *камен* није искоришћена као стимулус. Стога су праћени стимулуси на које се као асоцијација јавља *камен*. ОАРСЈ показује да се лексема *камен* појавила у улози асоцијата 227 пута на 57 различитих стимулуса.

Подаци из ОАРСЈ указују на то да је у свести говорника *камен* најчешће асоциран појмовима који се тичу градње и онога што настаје као њен резултат. Наведена лексема забележена је укупно 70 пута као асоцијација на следеће стимулусе: *темељ* (38),⁵ *бетон* (12), *Берлински зид* (8), *степеник* (6), *зид* (3), *мост* (1), *улица* (1), *улицом* (1).

На стимулусе који се тичу физичких карактеристика (величине, облика, боје, састава и сл.) лексема *камен* јавила се укупно 49 пута као њихова асоцијација: *огроман* (12), *аморфан* (5), *ситан* (5), *плав* (4), *туп* (4), *блиста* (3), *хладан* (3), *велик* (3), *бео* (1), *груб* (1), *као круг* (1), *ледени* (1), *округао* (1), *оштар* (1), *ситни* (1), *зелен* (1), *зелени* (1), *жут* (1). Стимулус *ситни* покренуо је асоцијације *каменчићи* (1) и *камење* (1).

Камен је 24 пута забележен као асоцијација на кршевите пределе и родни крај. Ову логику у основи прати и лексикографска обрада дате лексеме у РСАНУ. У свести говорника српског језика најчешће се повезује с Црном Гором: *Црна Гора* (12), *Црногорци* (4), *Подгорица* (2), *Равна гора* (1), *само* (1) али и с појмовима који се могу подвести под категорију ‘родни крај, дом’: *отаџбина* (2), *држава* (1), *српски* (1).

На *камен* могу асоцирати и различите врсте просторних релација, као и кретање у простору: *треснути* (2), *увис* (3), *прозор* (2), *треснућу* (2), *измећу*

⁴ Именица *камење*, осим што представља збирну множину именице *камен* 1б, 3 а, б, може имати и значење ‘принос, допринос’ (РСАНУ). Иначе, у придевској служби лексема *камен* употребљава се слично придеву.

⁵ Број у загради указује на учесталост појављивања лексеме *камен* на задати стимулус.

(1), *последњи* (1), *пред* (1). Инструментални облик именице појавио се једном као асоцијација на глагол *треснућу*.

Поједине црте личности честири пута су изазвале асоцијацију *камен*: *храбар* (1), *инат* (1), *мудар* (1), *равнодушност* (1). Придев *мудар* изазива асоцијацију *камен* посредством синтагме *камен мудрости*, о чему ће бити речи у даљем излагању.⁶

3. ТЕРМИНОЛОШКИ ИЗРАЗИ И ФРАЗЕОЛОГИЗМИ С КОМПОНЕНТОМ КАМЕН

3.1. Анализом су обухваћени још и устаљени лексички спојеви у чији састав улази лексема *камен*. Две су групе таквих спојева: прву чине вишечлане лексичке јединице које номинују одређене реалије из домена материјалне културе и науке, а другу – фразеолошке јединице, с обележјем идиоматизованости, репродуктивности, сликовитости и експресивности (в. Матешић, 1982; Мршевић Радовић, 1987; Вуловић, 2015). Инвентар вишечланих терминолошких спојева сачињен је на основу РСАНУ, док су фразеологизми, заједно са значењима, преузети из *Frazeološkog rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika* (Матешић, 1982) и РСАНУ.

3.1.1. Лексички спојеви из домена народне терминологије (од којих су неки регионално обележени) називи су за:

а. врсту камена с посебном наменом – *бријачки камен* ‘камен погодан за оштрење бријача, ножева и сл., брус’, *драгац камен* (*драги камен*) ‘минерал који се употребљава за украс и за израду накита, драгуљ’, *зечји камен* ‘камен крај потока или реке у коме се пере рубље’;

б. камен специфичног изгледа – *змијин камен* ‘шарени мермер’;

в. материју специфичног састава која се употребљава у различите сврхе – *лончарски камен* ‘љуспаста смеша од талка, хлора и азбеста, за справљање каљева и фуруна’, *лужни камен* ‘натријумов хидроксид, који је веома отрован и који се употребљава у хемијској и другој индустрији, камена сода’, *очни камен* (*кисели камен*, *коњски камен*, *плави камен*) ‘куприсулфат који се помешан са гашеним кречом у раствору воде употребљава за прскање винове лозе, модра галица’, *паклени камен* ‘нитрат сребра, лапис’;

⁶ Лексема *камен* јавља се као асоцијација и на следеће стимулусе: *хлеб* (2), *срце* (2), *Бранковић* (1), *историја* (1), *мит* (1), *неиздржљив* (1), *у новцу* (1), *вода* (1).

г. талог или наслага – *зубни камен* ‘каменац’, *вински камен* ‘чврсти талог који се ствара при таложењу вина и при врењу грожђаног сока, шире, стреш’, *камен котловац* кречна наслага на зидовима судова, парних котлова и сл., *каменац*’.

Посебно место у номенклатури ове врсте припада лексичким спојевима који одражавају древне облике виђења и разумевања света, пре свега природних елемената на које је човек на самим почецима развоја цивилизације био упућен. Такав је израз *убојни, убојити камен* (*бојни камен, камен од убоја, гвоздени камен*), који је у РСАНУ дефинисан на следећи начин ‘врста црвенкастог камена за који се у народу верује да лечи убој’. Функција *убојитог камена* произилази из заштитничке улоге која је приписивана камену уопште. Због своје непокретности камен је способан да заустави, прекине болест или неку опасност. Отпорност и неповредивост камена одређују његову улогу у магијским поступцима очувања доброг здравља, а тзв. становити камен посебно је значајан у спречавању смрти и болести деце (СМ, 2001: 258). Камен има моћ да окамени и паралише опасне силе или бића, због чега су амајлије од камена увек имале велику вредност (Бандић, 2004: 67). У истом контексту треба разумети и употребу тзв. громовних стрелица, каменчића који су својим изгледом подсећали на врхове стрела, а који су, према народном веровању, настајали на месту удара грома, који је иначе замишљан као врста небеске стреле (Бандић, 2004: 67).

Изрази *камен међаш* ‘камен или камени стуб којим се обележава граница између два имања, две територије’, *камен станац* (*станац камен*) ‘камен који је једним делом чврсто заривен у земљу или везан за подземне стене, који се не да померити’ и *камен темељац* ‘први постављени камен при подизању какве грађевине’ одражавају анимистички карактер представа о камену.⁷ Према речима В. Чајкановића, међни камен, који се поставља на граници имања и који данас има чисто профани карактер, у даљој прошлости сматран је светињом и седиштем локалног божанства, заштитника приватног имања или сеоског атара. В. Чајкановић наводи да је камен станац био фетиш највећег националног бога, којег су касније у традицији и у култу заменили Свети Сава, Марко Краљевић итд. Ово камење имало је култни карактер и њима је приношена жртва. Уз камен старац, седиште домаћег божанства, један од фетиша био је и камен темељац, коме се, када почне градња куће,

⁷ Као фразеологизирани спој речи овај израз има метафорично значење ‘најважнији део нечега, основа, темељ нечега’.

приноси жртва у вину, што је замена за некадашњу крвну жртву (Чајкановић, 1994а: 166–168).

Лексички спој *камен мудрости* (*камен мудраца*) има значење ‘средство којим су стари алхемичари настојали да неметале и просте метале претворе у сребро и злато и да одгонетну тајну настанка живота’. Камен мудраца се понекад узима и као симбол Христа. Као еликсир живота симбол је обнављања душе по божанској милости, симбол њеног откупљења (Gerbran, Ševalije, 2013: 451). М. Елијаде сматра да је назив *камен мудраца* само попунио место разних напитака бесмртности чије се порекло везује за преисторију људског рода, уп. *девојачко млеко*, *птичије млеко* (према Мршевић Радовић, 2008: 19–22).⁸

У домену научне терминологије налазе се лексички spoјеви којима се обележавају различите врсте минерала, хемијских једињења, геолошких појмова и сл. У РСАНУ уз њих обично стоји квалификатор којим се упућује на одговарајућу научну дисциплину, у чијим се оквирима користе, као што су минералогја, хемија, геологија, грађевинарство. Ови називи одражавају научно виђење света, тј. сагледавање стварности помоћу изграђене појмовне апаратуре одговарајуће дисциплине, у којем поимање одређених појава најприближније одговара ономе што је у стварности, при чему је ослобођено субјективног приступа, стереотипа, симболике и сл. Такви називи су: *амазонски камен* ‘врста минерала лискуна, плаве боје’, *бели камен* а. ‘гипс, садра’; б. ‘минерал из групе кристализираних двоструких сулфата, најчешће калијумов алуминијумски сулфат, који се употребљава за бојење, за штављење коже и уопште у хемијској индустрији и медицини, стипса’, *јетки камен* ‘нитрат сребра, лапис’, *кречни камен* ‘вапненац, кречњак’, *масни камен* ‘масна, мекана, земљава руда која се употребљава у индустрији и грађевинарству, миловка, масник’, *угаони камен* ‘већи, специјално одабрани камен који се уграђује у угао грађевине и који носи терет конструкције’.⁹ Ова именована обично настају детерминацијом придевског типа, тако што се издваја нека од физичких или других карактеристика реалије на коју упућују –

⁸ Метафоричном транспозицијом од овог израза добијен је фразеологизам са семантичким садржајем ‘кључ, метод за решавање каквих проблема, тешких ситуација и сл.’.

⁹ У процесу семантичке фразеологизације, деловањем метафоре, развија се значење ‘темељ, основа’, што је иначе симболичка вредност камена, који у ритуалима везаним за градитељство има посебну улогу, о чему ће детаљније бити реч у даљем тексту.

боја, састав и сл. Истом инвентару припадају и застарели називи хемијских и минералолошких појмова: *зелени камен* ‘застарели назив за сулфате, соли сумпорне киселине’, *месечни камен* ‘врста ортокласа сјајних боја’, *тешки камен* ‘живин сулфид, цинобер’.

3.1.2. За разлику од терминолошких спојева, који имају искључиво номинациону функцију у језику, фразеологизми су јединице секундарне номинације, будући да се њима на својеврстан начин интерпретира обележни садржај, у форми квалификације и субјективног става говорника који се њиме служи. Због специфичних обележја, у првом реду своје мотивисаности и сликовитости, фразеологизми су носиоци културних информација, проистеклих из различитих образаца људског мишљења, понашања, искуства, доживљавања стварности и сл.

Када се сагледа семантика фразеологизама у чијем се лексичком саставу налази именица *камен*, могу се уочити различити типови мотивације, који управо одражавају природне карактеристике камена перципиране од стране говорника или његову културну вредност.

Фразеолошка грађа показује да су у свести говорника српског језика веома истакнута физичка обележја камена попут тврдоће, постојаности, непомичности, тежине, хладноће итд. Изражена улога опажајних способности човека у поимању природних елемената доприноси томе да *камен* постаје еталон датих особина, што је уткано у семантички садржај фразеологизама: *стајати као од камена одваљен (истесан, отесан)* ‘непомично стајати’, *створити се каменом* ‘постати непомичан, запањити се, запрепастити се’, *тврд као камен* ‘врло тврд’,¹⁰ *тежак као (сињи) камен* ‘врло тежак’. Ипак, у највећем броју случајева конкретна својства камена асоцијативно се повезују с одговарајућим апстрактним категоријама као што су црте личности, емоције, говор и сл. Овај вид метафоричне семантичке транспозиције (КОНКРЕТНО → АПСТРАКТНО) у процесу фразеологизације најбоље одражава концептуализацију не само камена као природног елемента него и физичких особина уопште. Метафоричност и сликовитост ових израза посебно доприносе њиховој експресивности и учесталој употреби.

Особине карактера као што су поузданост, непоколебљивост и чврстина концептуализују се преко својства тврдоће камена: *чврст (сталан) као камен, стајати као камен*. Дати метафорични модел заступљен је и у

¹⁰ Овај пример може имати и другачију семантичку реализацију, о чему ће бити речи у даљем излагању.

поимању безосећајности, неосетљивости, немилосрдности, непопустљивости: *бити од камена, имати срце од камена, као живац камен, тврд као камен*. На исти начин треба разумети фразеологизме у којима је метафора праћена метонимијским механизмом мишљења (ПОСЛЕДИЦА ЗА УЗРОК), тако да цео израз треба посматрати као последицу имплициране препоноване структуре (толика је невоља, жалост да): *и камен би се гануо, и (студен) камен би проплакао*. Неосетљивост камена на спољашње утицаје мотивисала је израз са значењем ‘узалудно, безуспешно говорити’ – *као да камену говориши*. У мотивационој основи једне групе фразеологизама налази се слика ударца косе о камен, где долази до изражаја његово својство тврдоће, које у секундарној, метафоричној семантичкој реализацији индукује значење сукоба или ситуације која је кулминирала. То потврђују изрази: *намерила се коса на камен (на брус)* ‘дошло је до сукоба, не иде даље’, *ударила коса у камен* ‘дошло је до сукоба; појавиле су се велике тешкоће’, *дошла (дође) коса до камена (до бруса, на брус)* ‘превршена је мера, даље се не може’. Ови изрази углавном се тичу ситуације у којој се сучељавају два неравноправна учесника: иако и саму косу одликује својство тврдоће, камен се перципира као прототипичан носилац дате особине, те својом отпорношћу не дозвољава даљу активност.

Друго веома истакнуто својство камена јесте његова тежина. Највећи број примера у основи има метафоричну семантичку транспозицију по којој се осећање тескобе, бриге и потиштености разуме преко тежине камена. У свим примерима мотивациона база укључује лоцирање *камена на срцу и души*, као средишту емоционалног живота човека, при чему се опозиција тескоба, патња – осећај олакшања остварује присуством односно одсуством камена на том месту: *имати камен на души (срцу) / камен лежи коме на срцу (на души)* ‘имати терет на души, осећати потиштеност, тескобу’, *лежати коме као камен на срцу* ‘тиштити кога, задавати коме бриге’, *пао ми (ти и сл.) камен (свалио ми се камен) са срца (са душе)* ‘лакнуло ми (ти и сл.) је, ослободио сам (си и сл.) се бриге’, *одвалити (свалити, скинути) коме камен са срца (душе)* ‘ослободити кога брига, донети олакшање’. Тежина, тврдоћа и друга својства камена подстакли су семантику израза: *гутати камење* ‘доживљавати велике непријатности, врло рђаво пролазити’.

Постојаност и непроменљивост камена доводе се у везу с упорношћу људи у неким активностима (*ћутати као камен* ‘упорно, постојано ћутати, не проговорити ни речи’), а његова хладноћа са безосећајношћу (*хладан као камен* ‘без осећаја’).

Осим физичких особина камена које у процесу фразеологизације мотивишу психичка својства људи, показује се, такође, да је у формирању фразеологизама људско искуство стечено у различитим ситуацијама у додиру с каменом од веома великог значаја. Неplодност камена, тј. немогућност његовог учешћа у производњи намирница истакнута је у изразу *пастии на камен (о семену)* ‘не донети плода, не рађати’. Истом домену припадају и фразеологизми *јести камен* и *грести камење* ‘тешко, мучно живети, злопатити се, оскудевати, гладовати’, где слика у нефразеолошкој основи почива на метонимијској вези измеђа камена као природног феномена који нема могућност рађања и беде, немаштине.

Хиперболисана слика пуцања камена при ниској температури искоришћена је за обележавање јаке хладноће: *пуцају дрво и камен, камен пуца од зиме, хладно (студено) да камен пуца (од зиме)*. Између примарног, нефразеолошког, и циљног, фразеолошког садржаја постоји метонимијска веза заснована на обрасцу ПОСЛЕДИЦА → УЗРОК.

Просторне релације такође могу бити исказане изразима изграђеним на учешћу камена у свакодневним активностима: *можеш (можеш се) каменом добацити* ‘сасвим близу’.

Други круг окупља фразеологизме који су се развили под утицајем хришћанских мотива, али и древних обичаја, веровања, као и радњи везаних за култ камена.

Библијску мотивацију треба тражити у изразима *камен спотицања* ‘сметња, препрека за решење, остварење нечега’, *камен смутње (неспоразума, раздора)* ‘узрок неспоразуму, свађи, раздору’. Наиме, овај мотив забележен је у Старом и Новом завету, где се камен метафорично схвата као препрека коју је Бог поставио да би људи остали чврсти и доследни у вери, те да би били понизни у бојјем страху (Шипка, 1998: 68–70). У хришћанској култури пад, спотицање судбина је оних који не верују у Спаситеља (БФСРЈ, 2017: 321). Највероватније је по истом обрасцу развијен и фразеологизам *камен кушње (камен кушач, пробни камен)* ‘оно што служи за пробу нечије вредности, способности’.

Варијантни фразеологизми *бацити (бацати) камен* на кога, *бацити се (бацати се) каменом, бацати (дићи, осути, сипати) (дрвље и) камење* на кога, *бацати се камењем* на кога са значењем ‘жестоко напасти, нападати, оштро осудити, осуђивати, (о)кривити неког’ потекао је од давнашњег обичаја кажњавања преступника каменовањем, примењиваног код старих Египћана, Персијанаца, Јевреја, Грка, Римљана итд. У нашој традиционалној култури у каменовању учествују сви представници заједнице како душа убијеног не би

могла да се освети, а у исто време камење ће везати душу за себе. Гомиле камења, назване проклетије, постављане су и у случајевима када кривац не би био ухваћен, с намером да се он прокуне. Тада је на крст, сачињен од погорелих греда и побијен у земљу, набацивано камење, што се схватало као кажњавање *in absentia* (Чајкановић, 1994а: 163–166).¹¹ Семантички садржај вербалног напада или осуде, својствен фразеологизираним спојевима речи, развијен је деловањем метафоре. Претпоставка је да би исту мотивацију требало тражити и у изразу *бацати се на бога камењем* ‘бити велики грешник’.

Преко физичке тежине камена концептуализују се велики терет, брига, као и непријатне околности: *бити камен* на чијем *врату* ‘бити велик терет, велика брига коме’, *камен о врат привезати* (*обесити* и сл.) ‘довести у велику опасност, натоварити велику невољу, бригу и сл.’. Међутим, њихов настанак подстакнут је митолошко-религијском представом о камену која се рефлектује у старобалканском обичају ношења камена о врату, задржаном у Црној Гори све до половине 19. века. Они којима је учињена неправда долазе код књаза са обешеним шупљим каменом и траже правду. Љ. Раденковић сматра да ношење камена о врату треба симболично тумачити као поистовећивање с мртвима, при чему молилац тако показује да жели само задовољење правде, а не поправљање свог личног положаја. У том контексту треба посматрати и обичаје лажног заклињања на суду или уопште, при којима би ношење камена, као атрибута оног света, омогућавало човеку да себе представи као мртвог јер тиме не би потпадао под моралне законе овог света (Раденковић, 1977: 449–451).

Место под каменом схвата се као тајно и сигурно, што показују фразеологизми *под камен закопати* ‘добро сакрити, чувати у највећој тајности’, *држати* (*чувати*) *шта као под каменом* ‘држати нешто тајно, сигурно’, *поузвано* (*сигурно*) *као под каменом* ‘врло сигурно’. Ова значења мотивисана су највероватније веровањем у то да је место испод камена везано за онострани свет те да се под њим крију ђаво и демони који потичу од душа умрле некрштене деце (СМ, 2001: 258).

¹¹ Ову врсту кажњавања, према В. Чајкановићу, треба схватити на следећи начин: примитиван човек покушава да оствари циљ по принципу аналогне магије, што значи да се радња, која се врши и намењује некоме бићу, сматра и оствареном (Чајкановић, 1994: 164–165).

Израз *не оставити ни камен (ни камена) на камену* има два значења: примарно – ‘разрушити до темеља’, и секундарно, метафорично – ‘немилосрдно критиковати кога или шта’. У примарном значењу фразеологизам води порекло из јеванђељског текста у којем Исус предвиђа пропаст Јерусалима: „Заиста вам кажем: неће остати овде ни камен на камену који се неће разметнути” (Мат. 24, 2). Према БФСРЈ, у основи фразеолошке слике налази се архетипска опозиција постојање – непостојање, живот – смрт, горњи део – доњи део, која проистиче из архаичне митолошке форме схватања света, показујући какву су тајанствену и персонификовану природу и снагу првобитни народи приписивали неживој материји. Примарни семантички садржај фразеологизма почива на опозицији зидање – рушење, у којој се представа о зидању формира указивањем на технику градње (*камен на камен*), а представа о рушењу увођењем каузативне радње (*не оставити*). У формирању слике у целини као лајтмотив делује идеја о потпуности, коначности извршеног дејства – уништити до саме основе, раставити до последњег камена. Појачавање степена дејства постиже се понављањем компоненте *камен*. У самом фразеологизму *камен* се симболично схвата као ‘темељ, основа’, чије уништење води ка пропасти, али и као доња граница, тачка на површини земље (указујући на место прелаза од земаљског света ка подземном), чије досезање симболизује смрт, прекид живота. Посебно је важна ритуална улога камена у градњи, у поступку постављања првог камена (БФСРЈ, 2017: 323). Секундарно значење посматраног фразеологизма почива на транспозицији ФИЗИЧКО УНИШТЕЊЕ → ВЕРБАЛНО УНИШТЕЊЕ.

4. ЗАКЉУЧАК

Ради сагледавања језичке слике природе у центар истраживања постављена је лексема *камен*. За ову прилику у обзир је узета њена полисемантичка структура и вишечлане термилошке односно фразеолошке јединице у чијем конституисању учествује, због чега је језичка слика фрагментарна, али ипак довољно сугестивна, да може указати на неке основне токове уграђивања културног кода у језички, нпр. веровање у заштитничко, лековито дејство камена, што одражава израз *убојити камен*. Иако се комплетнија језичка слика природе може добити тек укључивањем у анализу и осталих језичких јединица, оне у овом тренутку нису разматране због ограниченог простора, али то остаје задатак за неке будуће прилике.

Анализиране јединице одсликавају истовремено и наивно, интуитивно и научно виђење природног окружења. Научни поглед на свет

одражавају термилошка значења лексеме *камен*, као и устаљени термилошки спојевии у чијем се лексичком саставу она налази. Он, по правилу, испољава висок степен подударности са стањем које преовлађује у природи. Наивна слика, међутим, открива механизме мишљења који се одвијају на основу потребе и способности човека да перципира свет око себе, али и на основу древних представа о реалијама које га окружују. Ови елементи културе нарочито су мотивисали фразеологизме, који показују утканост митолошке и религијске симболике камена у њихово значење. Фразеолошки фонд језика чува трагове архаичних веровања, те ритуалне и култне вредности камена. Описани феномени културе улазе у семантички простор фразеологизама најчешће деловањем метафоре, тако да се многе конкретне радње у вези с каменом или његова својства у резултату фразеологизације асоцијативно повезују с апстрактним садржајима. Тако је у нефразеолошкој основи израза *бацати дрвље и камење* на кога, којим се указује на вербални напад, садржана слика ритуалног каменовања кривца. Фразеолошки слој језика стога треба посматрати као најбогатији извор података културе на којој почива једна заједница.

Gordana Štrbac

LINGUOCULTUROLOGICAL STATUS OF THE LEXEME *STONE*

Summary

In this paper the language units were analyzed in order to present a language picture of nature. The lexeme “stone” was selected: its polysemantic structure was examined, based on lexicographic and psycholinguistic meaning, and also the terminological word combinations, as well as phraseology (for example, *plavi kamen, bacati na koga drvlje i kamenje*) were also considered.

The analysis shows that the meaning of the examined units is developed in two ways: 1. by the action of cognitive mechanisms, primarily of perception, i.e. observing the corresponding natural characteristics of the stone, which motivate the emergence of terminological expressions and phraseologisms; 2. under the influence of cultural elements, such as rituals, beliefs, symbols, etc., which are part of the mythological representations of stone.

Keywords: language picture of the world, lexeme *stone*, lexicographic meaning, psycholinguistic meaning, phraseologism.

ЛИТЕРАТУРА

- Apresjan, Ju. D. (1995). *Integral'noe opisanie jazyka i sistemnaja leksikografija. Izabranye trudy II*. Moskva: Škola „Jazyki russoj kul'tury” (штампано ћирилицом).
- AR SJ – Piper, P., – Dragičević, R. – Stefanović, M. (2005). *Asocijativni rečnik srpskoga jezika*. Beograd: Beogradska knjiga – Službeni list SCG – Filološki fakultet u Beogradu (штампано ћирилицом).
- Bandić, D. (2004). *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Beograd: Nolit (штампано ћирилицом).
- Bartminjski, J. (2011). *Jezik – Slika – Svet*. Beograd: SlovoSlavia (штампано ћирилицом).
- BFSРЯ – *Bol'šoj frazeologičeskij slovar' ruskogo jazyka. Značenje. Upotreblenie. Kul'turološki komentarij* (red. V. N. Telija). Moskva: Izdatel'stvo „Slovari XXI veka”, 2017 (штампано ћирилицом).
- Čajkanović, V. (1994a). *Stara srpska religija i mitologija*. Beograd: Srpska književna zadruga – Beogradsko-grafički zavod Prosveta – Partenon MAM (штампано ћирилицом).
- Čajkanović, V. (1994b). *O vrhovnom bogu u staroj srpskoj religiji*. Beograd: Srpska književna zadruga – Beogradsko-grafički zavod Prosveta – Partenon MAM (штампано ћирилицом).
- Gerbran, Alen i Žan Ševalije (2013). *Rečnik simbola (mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje)*. Novi Sad: Stylos art – IZ Kiša.
- Maslova, V. A. (2007). *Lingvokul'turologija. Učebnoe posobie*. Moskva: Izdatel'skij centr „Akademija” (штампано ћирилицом).
- Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mršević Radović, D. (1987). *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet (штампано ћирилицом).
- Mršević Radović D. (2008). *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije (штампано ћирилицом).
- OARSJ – Dragičević, R. – Piper, P. – Stefanović, M. (2011). *Obratni asocijativni rečnik srpskoga jezika. Od reakcije ka stimulusu*. Beograd: Beogradska knjiga – Službeni glasnik (штампано ћирилицом).
- Petrović, S. (2014). *Srpska mitologija u verovanju, običajima i ritualu*. Beograd: Dereta (штампано ћирилицом).

- Popova, Z. D. – Sternin, I. A. (2007). *Kognitivnaja lingvistika*. Moskva: „Vostok – Zapad” (штампано ћирилицом).
- Popović, Lj. (2008). *Jezička slika stvarnosti. Kognitivni aspekt kontrastivne analize*. Beograd: Filološki fakultet (штампано ћирилицом).
- Radenković, Lj. (1977). Leksičko-frazeološka rekonstrukcija religijsko-mitoloških predstava u vezi s kamenom. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 6/1, 445–459. (штампано ћирилицом).
- RSANU – *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, I–. Beograd: SANU, Institut za srpski jezik SANU, 1959– (штампано ћирилицом).
- Skok, Petar (1971–1974). Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SM – *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik* (red. S. Tolstoj – Lj. Radenković). Beograd: Zepter book world, 2001. (штампано ћирилицом).
- Šipka, Milan (1998). *Zašto se kaže?* Novi Sad: Prometej – Beograd: CPL (штампано ћирилицом).
- Vulović, N. (2015). *Srpska frazeologija i religija: lingvokulturološka istraživanja*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU (штампано ћирилицом).

ХУНГАРОЛОГИЈА

Csányi Erzsébet*

Bölcsészettudományi Kar, Újvidék

Beke Ottó

Samu János

Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar,

Szabadka

Újvidéki Egyetem

UDC 81'42:821.111.09 Orwell

DOI: 10.19090/gff.2019.1.303-315

Originalni naučni rad

ORWELL 1984 (A DIGITÁLIS DIKTATÚRÁK IRODALMI ELŐKÉPE)

George Orwell *1984* című, műfaj történeti jelentőségű disztópiájában a totális megfigyelés, ellenőrzés és instruálás céljait szolgáló (tömeg)kommunikációs eszközök, módozatok és technikai megoldások a regényvilág alapszerkezetéhez tartoznak. Nem szuplementáris, hanem konstitutív jellegűek. Általuk valósul meg a disztopikus rend fenntartása és a történelem folyamatos, az éppen aktuális ideológiának megfelelő újraírása, a tényeket is érintő korrekciós-restrukturálási folyamata. A cselekményszövevényben is meghatározó szerepet játszó működésük leírása a digitális kommunikáció és média pretextusaként funkcionál. Az orwelli disztópia ezen profetikus potenciáljára összpontosító, a tanulmányban kifejtett értelmezés az *1984*-et a Yuval Noah Harari által leírt digitális diktatúrák irodalmi előképeként mutatja be. Ezen értelmezési mód – nem függetlenül az orwelli szöveg esztétikai jellemvonásaitól, irodalmi értékeitől és irodalomtörténeti beágyazottságától – a mű egyre növekvő népszerűségére és a különböző diskurzusformákban egyaránt megfigyelhető, hivatkozási alapként való feltűnésének és frekvenciájának okaira is fényt derít.

Kulcsszavak: Orwell, *1984*, Harari, digitális diktatúrák, disztópia

BEVEZETŐ GONDOLATOK

George Orwell *1984* című művében az ábrázolt személyközi, megfigyelési és tömegkommunikációs eszközök, információalkotási, -strukturálási, -tárolási és -továbbítási módozatok a regényvilág alapstruktúrájának meghatározó részét képezik. Ily módon nem szuplementáris, hanem konstitutív szerepűek.

A regényvilágbeli események folyamatos újraírására módot adó, papír-, vagyis nyomtatott formában megjelenő újságok és egyéb dokumentumok, továbbá

* erzsebet.csanyi@gmail.com

emlékezetlyukak nélkül elképzelhetetlen lenne az Orwell által leírt diktatórikus-totalitárius hatalomgyakorlás. Ugyanez mondható el a regényvilágbeli megfigyelési rendszert megalapozó mikrofonokról és egyéb készülékekről, továbbá a propagandáüzeneteket feltartóztathatatlanul továbbító és egyben a kontrollálási folyamatokban is meghatározó szerepet játszó teleképekről, továbbá a beszélíró és az újbeszél nyelvről.

Az 1984 világa (kommunikáció)technológiailag meghatározott. A közvetített tartalmak képlékeny, folyamatosan változó, átalakuló, ám a változások nyomait tendenciózusan és nagyobbára tökéletesen eltüntető, önálló alternatív valóságot hoznak létre a regényvilágon belül. A megképződő „kollektív imaginárius[...]”¹ (Assmann, 2009: 157) rémálom, gyötrő szimulákrum (Baudrillard, 1996), erőszakos spektakulum (Debord, 2006) avagy „interszjektív valóság” (Harari, 2007: 129) abszolút hatalomra tesz szert a tárgyi világ, illetve „az atomok világ[a]” (Csepeli–Prazsák, 2010: 14) felett. Megkérdőjelezhetetlen, feltétel nélküli tiszteletet parancsoló törvényé, illetve kritizálhatatlan instanciává lesz; a vele való szembenállás pedig szükségképpen a legsúlyosabb büntetést, az átprogramozást, illetve a nyom nélküli megsemmisítést vonja maga után. A regényvilágbeli diktatúra „az inherens törvényszegés[nek]” (Žižek, 1997) is igyekszik útját állni.

A tárgyalt, tudományos-fantasztikus disztópiájában (Booker–Thomas, 2009: 66) a regényvilágot strukturálisan és funkcionálisan egyaránt meghatározó, a cselekményszövevényben is kiemelt szerephez jutó technikai környezetnek a relevanciája a műfaj jellemvonásaival áll kapcsolatban. A science fiction irodalmat ugyanis a tudományos szemléletmód túlsúlya jellemzi (Slusser, 2005: 28). Harari tematikai meghatározottságai és aktualitása folytán éppen a sci-fit tartja a 21. század eleje legfontosabb műfajának (Harari, 2018: 215–216), és több szöveghelyen is ír Orwell művéről (Harari, 2018: 56, 221).

MEGFIGYELÉS ÉS KONTROLL

Az Orwell-műben a papíralapú újságcikkek és egyéb dokumentumok újabbnál újabb változatainak regényvilágbeli igazságértékét, kizárólagos diszkurzív

¹ Az idézett kifejezést Assmann *A 49-es tétel kiáltása* című, eredetiben 1967-ben megjelent Thomas Pynchon-regényt értelmezve használja. (Pynchon, 2007) Az adott interpretációs keretnek azonban Orwell műve szintén meghatározó részét képezi, továbbá annak regényvilágára hasonlóképpen érvénytel használatos.

szerepét és progresszióját az ábrázolt berendezések szintjén a hatályon kívül helyezett dokumentumokat végérvényesen megsemmisítő, illetve felégető emlékezetlyukak biztosítják. Ezek frekvenciájukat és meghatározó szerepét nagy számuk teszi hangsúlyossá (Orwell, 1989: 45).

A dokumentumokkal való manipulációkat, a hatályon kívül helyezett megsemmisítését és a javított tartalmúak újranyomatását és terjesztését a szöveg konkrét tevékenységi terekhez köti (Orwell, 1989: 47), mindennek eredményét pedig általános érvényűként, a regényvilágbeli diskurzus tekintetében nyomtalanok írja le (Orwell, 1989: 48). A dokumentumok hatályon kívül helyezett változatait a regényben minden esetben, kivétel nélkül sikerül begyűjteni és megsemmisíteni, helyükre pedig korrigált nyomtatványt juttatni. Ennek a bonyolult, többlépcsős folyamatnak a pontos mechanizmusát, kivitelezési módját és logisztikáját a regény nem részletezi, az eredményt azonban minden esetben hibátlannak írja le (Orwell, 1989: 46–48).

A materialitással bíró, vagyis kézzelfogható szöveges dokumentumok Orwell négy évvel korábban, vagyis 1945-ben megjelent *Állatfarm* című művében is változásokon esnek át (Orwell, 2000: 87, 103, 126). A szövegek korrekciói az *Állatfarm*ban azonban (még) látható, a beavatkozásokról, utólagos átírásokról tanúskodó nyomokat hagynak, ily módon a változtatások által érintett dokumentumok a szerkezeti és szemantikai állandóság képzetét keltő, testet öltött szövegek körébe tartoznak, szemben azokkal, amelyek az 1984 világot konstituálják.

Az 1984 világában kibontakozó diskurzusfolyam ellenállást nem tűrő kontrolljának megfelelően tekintheti Jan Assmann a regényben leírt világot az uralom és felejtés összekapcsolódása érzékletes újkori példájának (Assmann, 2004: 72–73). Aleida Assmann értelmezése szerint „[a]z Orwell által konstruált totalitárius államban a legkisebb olyan rést is be kell tölteni, amelyen keresztül bepillantást lehetne nyerni a múltba, mivel egy ilyen pillantás lehetővé tenné az abszolutisztikus jelen felülvizsgálatát” (Assmann, 2009: 157). Karácsony András hasonlóképpen a múlt ellenőrzésének, folyamatosan zajló, utólagos restrukturálásának rémképét látja a műben (Karácsony, 2000: 114). Phillip E. Wegner az új tömegmédiák által meghatározott kulturális környezet Orwelltől származó ábrázolását tárgyalva a személyi önállóság és az emlékezet 1984-beli leépülésének meghatározó szerepére hívja fel a figyelmet (Wegner, 2002: 215). Mindennek megfelelően az 1984-ben érhető tetten a kortárs irodalomnak a Brooks Landon által detektált, az emlékezet szerepét és jelentőségét leértékelő, poszt-mnemotechnikai hagyomány (Landon, 2001: 29) gyökerei.

Az 1984-ben a beszélír elnevezésű, használat közben megjelenített technikai eszköz a beszédszerű, vagyis az élőbeszédhez fordulataiban, stílusában és struktúrájában közel álló írást eredményez (Orwell, 1989: 13, 49, 55, 121, 186, 202). Ez a beszélt nyelvnek az írotra gyakorolt hatásaként kifejezésre jutó oralizálódást, vagyis a szóbeliség térnyerését szemlélteti, aminek következtében „újfajta nyelvi minőség” (Balázs, 2003: 18) jelentkezik. Habár a történet főhőse, Winston Smith a naplóvezetéshez tintát, tollat és könyvpapírt használ, a regényvilágban kézírás már csupán elvétve figyelhető meg. Winston élete során szinte mindent beszélírba, vagyis egy technikai eszköz mikrofonjába diktálva jegyzett le (Orwell, 1989: 12–13), és ez nyilván hatást gyakorolt írásbeli kommunikációs habitusára, szokásaira.

A regényvilágban használatos *újbeszél* nyelv (Orwell, 1989: 327–342; Reuland–Abraham 1993; Chilton, 1988) Csicsery-Ronay értelmezése szerint a tömegkommunikáció céljainak válik megfelelővé (Csicsery-Ronay, 2008: 31). Az említett nyelv legfontosabb jellemvonásai közé tartozik a szavak formáinak tendenciózus rövidítése, redukálása és a megnyilatkozások fragmentálása. Ez a nyelv alapvetően auditív, hiszen a hallható, artikulált beszédet állítja középpontba, viszont magán viseli az írásbeliség vonásait is. Míg tehát az imént tárgyalt beszélír használata közben tapasztalható kreolizáció az írásbeli kommunikációt érinti, az *újbeszél* esetében magát az élőbeszédet hatják át az írásbeli fogalmazásmód jellemvonásai.

Az orwelli teleképek főleg adó-vevőként működnek (Orwell, 1989: 8). Funkcionálásukkor a megfigyelés céljának megfelelően fontos szerep jut a látómezőn belül regisztrált vizuális dimenzió közvetítésének. Harari külön kiemeli az orwelli telekép ezen jellemvonásának vizionárius jellegét: „Ahogy azt George Orwell elképzelte az 1984-ben, a tévé is nézni fog minket, miközben mi nézzük” (Harari, 2018: 56). Az Orwell által leírt teleképek azonban csak korlátozott mértékben, illetve látkörben képesek megfigyelésre. Hatékonyabban használhatók lehallgatásra, továbbá a beszédnek, különböző hanghatásoknak, zenei daraboknak, propagandáüzeneteknek, továbbá instrukcióknak a továbbítására. A teleképek továbbá időmérőként és -jelzőként működnek (Orwell, 1989: 34). Mindezt figyelembe véve a mindennapi élet legapróbb részleteinek megszervezésében kontrolláló és koordináló funkciót töltenek be. Nagyrészt általuk tartható fenn az orwelli totalitárius társadalmi „rend”, ugyanis valós időben teszik lehetővé a szóbeli utasítások továbbítását, az ellenőrzést, továbbá szükség esetén az intervenciót.

A teleképek tartalomközvetítő stratégiája a tömegkommunikáció hagyományos modelljének felel meg, amelyben „a szolgáltató a tartalmat egy

megszokott séma alapján közvetíti – mintegy rányomja (*push*) az információt a befogadóra” (Szűts, 2018: 194). Az Orwell-regényben a teleképek ezen közvetítési jellemvonása annál inkább kifejezett, hogy azokat a szereplők nem kapcsolhatják ki, és nem is némíthatják el, legfeljebb lehalkíthatják (Orwell, 1989: 7–8), így a teleképek folyamatosan működnek. Kikapcsolásukra csak a legbefolyásosabbak hivatottak (Orwell, 1989: 187).

A regény által megjelenített világban a teleképek és az egyéb technikai berendezések az élet szinte minden területére és helyszínére kiterjedő folyamatos külső, vagyis a cselekedetekre és megnyilatkozásokra, a látható és hallható (inter)akciókra összpontosító (Harari, 2018: 66) megfigyelést valósítanak meg. Winston patkányoktól való irtózására, illetve félelmére is így derül fény. Ebben a világban „minden egyén folyamatos megfigyelés alatt áll” (Harari, 2018: 66). Ennek megfelelően magas szinten tartják a szereplők viselkedési önkontrollját, és óhatatlanul is csökkentik a megfigyelésre érdemes testi cselekvések és személyközi interakciók számát (Orwell, 1989: 11, 90, 120, 122–124, 127–128, 143, 176, 227–228, 251, 256–257, 259–261, 304; 245, 264, 319).

A műfaj aktualitását szisztematikusan hangsúlyozó Harari megjegyzi, hogy összehasonlítva egyéb témákkal, a tudományos-fantasztikum körültekintő módon közelített az emberek manipulálására és ellenőrzésére felhasználható technika kérdésköréhez (Harari, 2018: 217).

Az 1984-ben megteremtett, fenntartott és terjesztett ideológia, önálló életre kelő interszjektív valóság válik az egyedül létező valósággá. A teleképek által folyamatosan közvetített audiovizuális tartalmak a regényben nem interiorizálják a narratív tereket, vagyis nem hoznak létre a regényvilágon belül közvetlenül megtapasztalható, belakható internális valóságot, azonban hatalmat gyakorolnak a szubjektív valóság fölött, az eltérések esetén artikulálhatatlanná, közölhetetlenné, megoszthatatlanná téve ez utóbbit.

Az újbeszél nyelv már csak a regényvilágbeli – éppen aktuális – hivatalos ideológiának megfelelő kommunikációra alkalmas, nem tartalmaz ugyanis a rendszerfüggetlen vagy pedig -idegen gondolatok közlésére szolgáló elemeket és grammatikai struktúrákat. Ez a mesterséges nyelv a politikai korrektség regényvilágbeli táptalaja és egyben szemiotikai öntőformája, valamint szűrője. Amíg nem az újbeszél nyelv a regényvilágban használatos egyedüli nyelv, addig van szükség – a korrekciók érdekében – a kommunikációs aktusok megfigyelésére. Amikor pedig már csak az újbeszél nyelv marad használatban, az óbeszél nyelv pedig teljes mértékben kihal, fölöslegessé válik a kontroll. Ily módon kapcsolódik össze a disztópikusan elgondolt és plasztikusan, narratív formában ábrázolt nyelvi

tervezés, „nyelvmérnökösödés” a tudati, valamint szubjektív tartalmak manipulálásával, illetve restrukturálásával.

A regényvilág alapstruktúráját meghatározó technikai eszközök és eljárások az egyéneket, továbbá a csoportokat az aktuálisan uralkodó ideológiának és interszubjektív valóságnak megfelelő véleménybuborékba, -börtönbe (Szűts, 2018: 206) zárják. Képtelenek lesznek kiszabadulni énbörtönükből, illetve visszhangkamrájukból (Harari, 2018: 194; Pariser, 2012). Áthatolhatatlan, öngerjesztő (előítéletes) csoportgondolkodás (Harari, 2018: 195, 203) jön létre. Haruki Murakami *IQ84* című regényének vonatkozó leírása szerint pretextusában, az orwelli disztópiában „gondolkodásra képtelen robotokat” (Murakami, 2016a: 210) formálnak a társadalom tagjaiból. Ennek eszköze és célja „[k]ikapcsolni az agyaktól azokat az áramköröket, melyek az emberi értelmet szolgálják” (Murakami, 2016a: 210). A szabad véleményalkotás, -formálás és -közlés technikai eszközök igénybevételével megvalósított és felügyelt totális tilalmát jeleníti meg az orwelli disztópia.

A teleképek, az újságcikkek, könyvek, fényképek és hanganyagok mindig csak az aktuális igazság és eszmerendszer elemeit és struktúráit közvetítik, a felügyeleti rendszer pedig ellehetetleníti a hivatalos ideológiától és realitástól való legkisebb eltérést is. Ennek következtében az ellenállási és egyéb, deviánsnak minősülő csoportosulások szervezése és fenntartása eleve kudarcra van ítélve (Orwell, 1989: 228). Ily módon az ideológiává és egyedüli realitássá vált interszubjektív valóság képezi a véleménybuborékok egyedül engedélyezett tartalmát. Más megosztására, közlésére nincs lehetőség.

A megfigyelés, a kontrollálás és az utasítások jelképévé vált Nagy Testvért – közismertségének, elhíresültségének és nyilvánvalóságának megfelelően, továbbá nem függetlenül a kurrens kommunikációtechnológiai tendenciáktól, a médiapenetrációtól és -konvergenciától – Murakami regénye töredezettségében mutatja be (Murakami, 2016a: 377–396). Ily módon ugyanis könnyebben megvalósíthatja megfigyelő és kontrolláló funkcióját (Murakami, 2016a: 482). Slavoj Žižek érvelése szerint viszont a privátszférának az Orwell-regény által vizionált és napjainkban tapasztalható elvesztésénél veszélyesebb, hogy a „Nagy Testvér fürkésző tekintete elé” (Žižek, 2016: 105) áttekinthetetlenül sok adat kerül, ezáltal pedig gépi feldolgozásuk súlyos értelmezési hibákat eredményez.

A DIGITALITÁS ELŐKÉPEI

Orwell regénye eredetileg 1949-ben jelent meg. Ennek megfelelően a mű nem jelenít és nem is jeleníthet meg szűkebb értelemben vett, egymással hálózati

kapcsolatban lévő, emberi együttműködést lehetővé tevő digitális technológiákat, eszközöket és dokumentumokat, a műben mozgósított újságcikkek és egyéb tartalmak létmódja szempontjából megmutatkozó kollektivitás és variabilitás azonban a funkcionális és strukturális hasonlóságokra hívja fel a figyelmet. A szöveg által leírt (tömeg)kommunikációs eszközök, megfigyelési, valamint instruálási módozatok szintén a digitalitás pretextusaiként funkcionálnak. Ebből a szempontból a teleképek és a mikrofonok kiemelkedő jelentőségűek. A beszélő használata közben létrejövő produktumok pedig a digitális írásbeliség előzményeiként jelennek meg: „Ma még írunk, de az új eszközökön sokszor úgy írunk, mintha beszélénk” (Balázs, 2003: 18). Wegner azokat a konvergenciákat hangsúlyozza, amelyek a döntő mértékben a rádió és a televízió által meghatározott másodlagos szóbeliségnek a Walter J. Ongtól származó elméletében és az orwelli irodalmi-figuratív diskurzusban szereplő leírások között figyelhetők meg (Wegner, 2002: 215).

A regényben a nyomtatványokat folyamatosan javítják. Hasonló módon járnak el a regényvilágbeli hang- és képanyagokkal. A korrekcióknak ebben a bonyolult, többlépcsős műveletsorában az emberi együttműködés és a dokumentumok variabilitása meghatározó szerepet játszik. A kollektivitás mintázatai a dokumentumokkal való manipulációs tevékenységekben mutatkoznak meg, hasonlóképpen, mint az az online felületeken zajló tartalom-előállításban és -fogyasztásban tapasztalható. Az Orwell-regényben megjelenő, materialitással bíró, vagyis kézzelfogható dokumentumtípusok pedig – a leírt korrekciós és disztribúciós eljárások következtében – hasonló szintű képlékenységről árulkodnak, mint a digitális típusúak.

Az Orwell-regény technikatörténeti kontextualizációja nem a szövegben megbúvó potenciális jelentések stabilizálását, illetve redukcióját eredményezi, hanem a regény profetikus potenciáljának felvillantását (Huber, 2016: 115). A regénynek a jelenkori online-digitális kultúra irányából történő megközelítése olyan jelentésekre világít rá, amelyek a műben gyökereznek, azonban korábban rejtettek maradtak, s csupán az elmúlt néhány évtizedben, a (számítás)technikai fejlődés tükrében váltak felfedezhetővé.

A regényben a tényeket is érintő folyamatos és tendenciózus korrekciók hatására időről időre hasonlóképpen módosulnak a különféle nyomtatványok, vagyis két dimenzióban megjelenő, sikyszerű, változatlanok, strukturájukban stabilizáltak tételezett (Nyíri, 2006: 14, 17; Hayles, 2004: 157) dokumentumok és legfőképpen az újságcikkek, mint a digitálisan tárolt textuális és egyéb képződmények. A regényvilágbeli összes dokumentumtípust érintik az időnkénti változtatások (Orwell, 1989: 47).

A megsemmisített dokumentumok helyét az 1984-ben a szövegszerkesztő és egyéb szoftverek használata közbeni időnkénti felülíráshoz hasonló módon foglalják el az újabbnál újabb (szöveg)változatok. Eközben pedig a korábbi, immár érvényüket veszített, cenzúra alá vont tartalmak elérhetetlenek és ezáltal visszakereshetetlenek, illetve összehasonlíthatatlanok lesznek. A nyomtatványok hordozta tartalmak megváltoztathatóságának minden lehetséges regénybeli olvasási helyre kiterjedő 1984-beli leírásai a számítógépes hálózatokhoz kötődő online-digitális létmódot vetítették előre annak megfelelően, hogy „[a]z interneten az interaktivitás elsőbbséget élvez az archiválással, többek között a szövegek megőrzésével, a hagyomány létrehozásával szemben” (Szűts, 2013: 59).

Amennyiben az 1984-ben ábrázolt, folyamatos javításoknak kitett dokumentumok a digitális írásbeliség és kultúra produktumainak irodalmi előképeiként funkcionálnak, az *állatfarm*beli kátrányos falra írt parancsolatok, illetve feliratok ezeknek az előképeknek a még korábbi pretextusait alkotják. Ily módon egy olyan történeti sor bontakozik ki a szemünk előtt, amelyek a digitális írásbeliség és kultúra egymást követő irodalmi reprezentációiból állnak.

Murakami Haruki 2010 és 2011 között publikálta *IQ84* című regénytrilógiáját. A mű több szinten és formában szólítja meg Orwell művét, paratextusán túl több alkalommal, explicite, vagyis szövegszerűen is hivatkozik pretextusára (Murakami, 2016a: 210; Murakami, 2016b: 132, 149). Míg azonban Orwell regényében a digitális írásbeliségnek és kultúrának csupán a fentiekben tárgyalt előképei tűnnek fel, addig a Murakami-mű természetesen továbbmegy, és a digitális írásbeliségnek és kultúrának olyan irodalmi reprezentációit nyújtja, amelyek az ábrázolt eszközök és funkciók tekintetében egyaránt közel állnak az Orwell- és a Murakami-mű által megjelölt év számítógépes felhasználói gyakorlatához.

Az *IQ84* feltűnően gyakran említ komputeres szövegszerkesztőt, illetve szövegszerkesztést (Murakami, 2016a: 210, 393, 424–425; Murakami, 2016b: 132, 149). A megjelenített textuális tevékenység pedig, ha nem is azonos, de bizonyos mértékben mindenképpen megfeleltethető az Orwell-regényben ábrázolt dokumentumok folyamatos korrekcióiban kifejezésre jutó tendenciózus mesterkedéssel. Csakhogy míg – miként arról a fentiekben már szó esett – Orwellnél a nyomtatványok javításának folyamata externális formában zajlik, addig a szövegszerkesztés Murakaminál már egy eszközhöz, vagyis a szövegszerkesztőhöz kötődik, és ily módon internálissá válik.

A konstitutív szerepű, újságcikkek és egyéb nyomtatványok formájában manifesztálódó szövegvilág az 1984-ben olyan mértékű variabilitásról, szerkezeti

nyitottságról és képlékenységről tanúskodik, amely működés módját tekintve médiaarcheológiai szempontból a digitális írásbeliség és kultúra irodalmi előképeként tűnik fel. Az *IQ84* regényvilágának alapját képező textuális univerzum pedig eredetileg élszóban hangzott el – a Murakami-szöveg vonatkozó leírásai óhatatlanul felidéznek az olvasóban az Orwell-regényben feltűnő beszélírt –, ezt követően került írásban rögzítésre, majd pedig szövegszerkesztő használata révén, vagyis számítógépben nyerte el végleges formáját, hogy nyomtatott könyv formájában jelenhessen meg.

A digitális létmódú dokumentumok, illetve azok funkcionális-strukturális pretextusai egyaránt meghatározó szerepet játszanak az *1984* és az *IQ84* regényvilágában, maguknak a regényvilágoknak a létrejöttében, konstituálódási folyamataiban. Az *1984*-ben és az *IQ84*-ben szinte minden a lejegyzett szövegekről szól és csakis azok által létezik. Orwell és Murakami regényében szinte „semmi sincs a szövegen kívül” (Derrida, 2014: 186; Orbán, 1994). Ezekben a digitális írás és kultúra történeti, narratív és közösségi perspektívájában, technikai kontextusában kibomló regényvilágokban a textualitás a végtelenségig kiterjeszti határait (Ferraris, 2008: 265). Ezek a regények az erős textualizmus (Ferraris, 2008: 253–266) művei.

Orwell és Murakami tárgyalt regényvilágának alapszerkezetét nagyrészt egy-egy olyan, parttalanná váló, saját szemiotikai határait folyamatosan kétségbe vonó, illetve megkérdőjelező textuális univerzum határozza meg és artikulálja, strukturálja és restrukturálja, amelynek kialakulásáról és modulációs folyamatairól maguk a művek tájékoztatják a külső olvasót. Eközben pedig az Orwell- és a Murakami-szöveg külön-külön és együttvéve, egymásra vetülve „a *post-truth*, vagyis az igazságon túli kor” (Harari, 2018: 204) általánosságára, referenciális gyökértelenségére hívja fel a figyelmet. A regények a jelentésadás gesztusának antropológiai jellemvonására, meghatározottságára, az alapvető igazságnélküliségre mutatnak rá. Miként Harari fogalmaz: „Az az igazság, hogy az emberiség mindig is a *post-truth* korában élt” (Harari, 2018: 206).

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Az *1984*-ben a regényvilág alapszerkezetéhez tartozó s a cselekményszövegszövésben is meghatározó szerepet játszó, a megfigyelési, befolyásolási, kontrollálási és instruálási funkciókat sikeresen betöltő (tömeg)kommunikációs eszközök a diktatorikus és totális hatalomgyakorlás disztopikus képét bontakoztatják ki. Az orwelli antiutópia – a kurrens kommunikációtechnológiai fejlődési irányokat, legfőképpen a médiakonvergencia tendenciáját figyelembe véve – a digitális diktatúrák irodalmi előképeként jelenik meg. Ezen megképződő

pretextuális szerepköre nagyban hozzájárul jelenkori népszerűségéhez, a különböző diskurzustípusokban egyaránt megfigyelhető hivatkozási alapként való megjelenéséhez.

A kutatást a tárgyalt Orwell-regény filmadaptációinak elemzésével, a Michael Anderson rendezte 1956-os és a Michael Radford által rendezett 1984-es alkotás értelmezésével volna érdemes folytatni. Az interpretációba bevonható továbbá Terry Gilliam *Brazil* című, az orwelli disztópiát bizonyos szinten pretextusként kezelő (Kárpáti, 2016: 35; Huber, 2016: 131) 1985-ös, „a bürokratikus érzéketlenséggel alkalmazott törvény kegyetlenségfedezet[ét]” (Király, 2010: 492) felmutató filmalkotása is. A kutatás folytatásában fontos volna kitérni továbbá Aldous Huxley *Szép új világ* című 1932-es regényének (Huxley, 1982) a digitális diktatúrák irányából történő megközelítésére is. Ezt az is indokolja, hogy a vizualitásra és a szórakoztatásra épülő jelenkori kultúra számos vonatkozásában már egyre inkább Huxley, mintsem Orwell regényével mutat átfedéseket (Postman, 2006: 155–163; Harari, 2018: 221).

Csányi Erzsébet, Beke Ottó, Samu János

ORWELL *1984* (LITERARY PREFIGURATION OF DIGITAL DICTATORSHIPS)

Summary

The digital dictatorships described by Yuval Noah Harari are characterized by centralized data processing and information in a (computational) technical environment, and the total exercise of power. The novel *1984* by George Orwell is a literary prefiguration of this totalitarian social system. The communication tools, observation and instructional methods described in the text are technically defined, and function as the pretext of digitality, and the symbolic Big Brother illustrates the centralized nature of control and regulation in the diegetic world of the novel. The method of interpretation elaborated in the study does not ignore the aesthetic values of the text, its literary characteristics, the embeddedness of its genre and its paradigmatic significance, while illuminating the reasons behind the contemporary and increasing popularity of the novel, its appearance as a reference, but also explaining why its symbols are coming to independent life and spreading so virulently across different discourses of culture and art.

Keywords: Orwell, *1984*, Harari, digital dictatorships, dystopia

Csányi Erzsébet, Beke Ottó, Samu János

ORVEL 1984 (KNJIŽEVNA PREFIGURACIJA DIGITALNIH DIKTATURA)

Rezime

Digitalne diktature koje opisuje Juval Noa Harari karakterišu totalna vlast, centralizovana obrada podataka i informisanje koje se izvodi u (kompjuterizovanom) tehničkom okruženju. Roman Džordž Orvela 1984 je književna prefiguracija tog totalitarnog društvenog sistema. Instrumenti masovnih medija, metodi opservacije i instrukcije opisane u tekstu tehnički su definisane, funkcionišu kao pretekst digitalizacije, a simbolički Veliki brat ilustruje centralizovanu prirodu kontrole i upravljanja u dijegetskom svetu romana. Metoda tumačenja razrađena u studiji ne zanemaruje ni estetske vrednosti teksta, njegove književne karakteristike, žanrovske korene i paradigmatičan značaj, pri čemu obelodanjuje razloge savremene i sve veće popularnosti romana, referencijalnog statusa, te objašnjava zašto njegovi simboli postaju samostalni i šire se virulentno u različitim domenima i diskursima umetnosti i kulture.

Ključne reči: Orvel, 1984, Harari, digitalne diktature, distopija

FILMJEGYZÉK

1984, 1956, rendező: Michael Anderson

1984, 1984, rendező: Michael Radford

Brazil, 1985, rendező: Terry Gilliam

IRODALOM

Assmann, A. (2009). Szövegek, nyomok, hulladékok: a kulturális emlékezet változó médiumai. In: Kisantal Tamás (szerk.) (2009). *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Budapest: Kijárat Kiadó. 146–159.

Assmann, J. (2004). *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.

Balázs G. (2003). Az új média retorikája. *Vigilia*, 1, 12–18.

Baudrillard, J. (1996). A szimulákrum elsőbbsége. In: Kiss Attila Attila–Kovács Sándor s. k.–Odorics Ferenc (szerk.) (1996). *Testes könyv I*. Szeged: Ictus-JATE. 161–193.

Booker, M. K.–Thomas, A. (2009). *The Science Fiction Handbook*. Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell.

Chilton, P. (1988). *Orwellian Language and the Media*. London: Pluto Press.

Csepeli Gy.–Prazsák G. (2010). *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Budapest: József Műhely Kiadó.

- Csicsery-Ronay, I., Jr. (2008). *The Seven Beauties of Science Fiction*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- Debord, G. (2006). *A spektakulum társadalma*. Budapest: Balassi Kiadó-BAE Tartóshullám.
- Derrida, J. (2014). *Grammatológia*. Budapest: Típotex.
- Ferraris, M. (2008). *Hol vagy? A mobiltelefon ontológiája*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Harari, Y. N. (2017). *Homo Deus: A holnap rövid története*. Budapest: Animus Kiadó.
- Harari, Y. N. (2018). *21 lecke a 21. századra*. Budapest: Animus Kiadó.
- Hayles, N. K. (2004). A nyomtatvány sík, a kód mély: a médiaspecifikus kutatások jelentősége. *Filológiai Közlemények*, 3–4, 151–170.
- Huber Z. (2016). Társadalmi kérdések a cyberpunkban. In: Kárpáti György–Schreiber András (szerk) (2016). *A sci-fi: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Filmanatómia. 113–139.
- Huxley, A. (1982). *Szép új világ: Tudományos fantasztikus regény*. Budapest: Kozmosz Könyvek.
- Karácsony A. (2000). Elfelejtett emlékezés, *Századvég, Új Folyam*, tavasz (16), 111–121.
- Kárpáti Gy. (2016). A sci-fi filmek társadalomtörténete. In: Kárpáti György–Schreiber András (szerk) (2016). *A sci-fi: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Filmanatómia. 9–38.
- Király J. 2010. *A film szimbolikája: Második kötet: A fantasztikus film formái: 2. rész*. Kaposvár–Budapest: Kaposvári Egyetem, Művészeti Kar Mozgóképkultúra Tanszék–Magyar Televízió.
- Landon, B. (2001). *Nem az, ami volt: memóriatúlcsoordulás a digitális narratívákban*, fordította Elekes Dóra, *Prae*, /1–2, 29–38.
- Murakami H. (2016a). *1Q84. Ezerkülöncszáznyolcvannégy. Első könyv*. Budapest: Geopen Könyvkiadó.
- Murakami H. (2016b). *1Q84. Ezerkülöncszáznyolcvannégy. Második könyv*. Budapest: Geopen Könyvkiadó.
- Nyíri K. (2006). Konzervatívnak lenni az internet korában. *Információs Társadalom*, 4, 9–17.
- Orbán J. (1994). *Derrida írás-fordulata*. Pécs: Jelenkor.
- Orwell, G. (1989). *1984: Regény*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Orwell, G. (2000). *Állatfarm: Tündérmese*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Pariser, E. (2012). *The Filter Bubble*. London: Penguin Books.

- Postman, N. (2006). *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. New York: Penguin.
- Pynchon, T. (2007). *A 49-es tétel kiáltása*. Budapest: Magvető.
- Reuland, E.–Abraham, W. (ed.) (1993). *Knowledge and Language: Volume I: From Orwell's Problem to Plato's Problem*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Slusser, G. (2005). The Origins of Science Fiction. In: David Seed (ed.) (2005). *A Companion to Science Fiction*. Oxford: Blackwell.
- Szűts Z. (2013). *A világháló metaforái: Bevezetés az új média művészetébe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szűts Z. (2018). *Online. Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei*. Budapest: Wolters Kluwer Kiadó.
- Wegner, Ph. E. (2002). *Imaginary Communities: Utopia, the Nation, and the Spatial Histories of Modernity*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Žižek, S. (1997). Az inherens törvényszegés avagy a hatalom obszcenitása. *Thalassa*, 1, 116–130.
- Žižek, S. (2016). *Zűr a paradicsomban. A történelem végétől a kapitalizmus végéig*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Horváth Futó Hargita*
Bölcsészettudományi Kar
Újvidéki Egyetem

UDC 821.511.141'373.23:81'255
DOI: 10.19090/gff.2019.1.317-328
Originalni naučni rad

ÍRÓI NÉVADÁS ÉS A NEVEK FORDÍTÁSA GION NÁNDOR „BANDAREGÉNYEIBEN”**

A tanulmány Gion Nándor négykötetes, az ún. „bandaregények” műfajába is sorolható regényeiben vizsgálja az írói névadás és a nevek fordításának problematikáját. A regények kronológiai sorrendben, négy évszakon keresztül beszélnek el egy gyermekbanda kalandjait: *A kárókatónák még nem jöttek vissza* vakációregény, a *Sortűz egy fekete bivalyért* összefolytatja a cselekményt, *Az angyali vigasság* télen, amikor a gyerekek a karácsonyi ünnepkör szokásait elevenítik fel, s az angyali vigasságot mondva keverednek bele a felnőttek dolgaiba, a *Zongora a fehér kastélyból* pedig tavasszal zárja a történetet. A négy regényt az azonos helyszínek, az előre- és visszautalások, az ismétlődő motívumok és szövegrészek mellett a visszatérő szereplők is összekötik. Az irodalmi művek interpretációjában a mű névrendszere gyakran kulcs az értelmezéshez. A tanulmány tipologizálja a regények névanyagát (személynevek, állatnevek), vizsgálja, hogy a nevek milyen többletjelentéseket mozgósítanak, azok jellemábrázoló és stilisztikai szerepét, hogyan tematizálódik a szövegekben a névadás folyamata (pl. egy-egy ragadványnév kialakulása), és milyen fordítói eljárások segítségével ültette át a regények szerb fordítója a neveket, hogy a célnyelvi olvasóban is ugyanolyan asszociációkat keltsenek, mint az eredeti szöveg befogadójában.

Kulcsszavak: írói névadás, bandaregények, onomasztika, névtipológia, a nevek funkciója, a tulajdonnevek fordítása.

NÉGY ÉVSZAK, NÉGY REGÉNY

Gion Nándor 1977-ben kezdte publikálni négy részből álló (ifjúsági regényekként is számontartott) sorozatát. Az első rész, *A kárókatónák még nem jöttek vissza* (1977) egy gyermekcsapat nyári kalandjait beszéli el. A vakációregény (és a másik három regény) szereplői egy kisváros periferiáján mozognak, a helyszínt nem nevezi meg a narrátor, a szövegekbe írt helyi eseményekből,

* horvathfuto@ff.uns.ac.rs

** A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatási és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

személyekből és a topográfiaiából arra következtethetünk, hogy a művek térszerkezetét az író a szülőfalujáról, Szenttamásról mintázta. A Vágóhíd, a játszóhely, amelynek falaira a gyerekek állatokat rajzolnak, már a regénykeretben megjelenik, a valamikori nagy kőépület romja megindítja az emlékezés folyamatát, a narrátornak eszébe jut a gyermekkor, a barátokkal töltött nyár. A cselekmény a lakott település határán játszódik, s ehhez a határhoz jelképes határhelyzet is kapcsolódik: „az életkori határmezsgyén, a gyermekévektől a kamaszévek elejére érkezve, a szereplők először lehetnek lázadások, majd hőstettek részesei, először élik meg a szabadságot szépségként és felelősségként is, és először szembesülnek a halállal” (Tarján, 2001: 129). A gyermekcsapat tagjai: Tamás, az elbeszélő, Burai J., Hodonicki Oszkár, Virág Péter és egy lány, Bognár Aranka. A kamasz fiatalok szoros kapcsolatba kerülnek Gergián Sándor vadőrrel, rajta kívül a felnőttek világával a gyermekeket magázó, gyönyörűen zongorázó Keszler doktoron, az orvhalász és orvvadász Ságiékon és a Vágóhídon vasárnaponként részegen megjelenő Kocsmároson keresztül érintkeznek. A történet ugyanazon év őszen folytatódik a *Sortűz egy fekete bivalyért* (1982) című regényben: „A főhős ugyanaz, a már említett Burai J., de felbukkannak a többiek is, ha másként nem, hát említés történik róluk. A színtér sem változik, ugyanabban a közelebről meghatározatlan faluban vagy városkában játszódnak az események” (Varga, 1983: 101). A *Sortűz* nyitómondata is utal az előző regényre. A csapathoz csatlakozik Szivel Sanyi, a temetőcsősz fia, és néhány osztálytárs (Kovács Pali, a Fenyvesi fiúk, Molnár Tihamér) is részt vesz a kalandokban. Ősszel megkezdődik a tanév, s a tanárok (Fodó tanár úr, Novák és Lestár tanárnő), Berecz Máté plébános, Ácsi Lajos, az iskola padlásfeljárójában lakó elszegényedett földbirtokos, a sánta Dukay János, Szivel András temetőcsősz, Kanegér, az ócskavasat gyűjtő cigány és felesége, a varázserővel rendelkező Borus Liza, Beles Marci bácsi, a futballedző és Fekete Péter, a bivalyos is részese lesz a gyerekek mindennapjainak.

Az *angyali vigasság* (1985) szerzői fülszövege a novellák paratextussal jelölt művet *A kárókatona még nem jöttek vissza* és a *Sortűz egy fekete bivalyért* című ifjúsági regények folytatásaként jelenti be, amely „elsősorban a felnőttekről és a felnőtteknek szól” (Gion, 1985). A narrátor egy füstös kocsmában ül, és megpróbál lebeszélni egy öngyilkosságra készülő férfit a tervéről. Ez a narratív szituáció adja a novellaciklus/regény keretét. A kötet hét írásában az elbeszélő és gyerektársai „egy negyvenes évek végi tél karácsony körüli estéin járják a környező utcákat, és a házak ablakai alatt karácsonyi dalokat énekelnek” (Elek, 2009: 53).

A *Zongora a fehér kastélyból* (2003) című regény kronológiai ugrás nélkül tavasszal folytatja Az *angyali vigasság* cselekményét. Főszereplője Burai J., Szivel

Sanyi és az elbeszélő, aki visszatekintő pozícióból egyes szám első személyben mondja el a történetet. A szereplőgárda a vidékről érkezettekkel bővül, a többi szereplő az előző három műből is ismert figura. A Torontál nővérek rehabilitálásaként is értelmezhető mű szerkezete *A kárókatonák* felépítését követi, a keretelbeszélés a kilencvenes években játszódik valahol a nyugati fronton. A narrátorban a kilencvenes évekbeli háborút és a harcok utáni állapotot megörökítő fényképek indítják el az emlékezést egy régebbi háború áldozataira (Horváth Futó, 2013: 103): „A keret közé ékelt történet nem a gyerekekről és még kevésbé a gyerekkorról szól már, sokkal inkább a délvidéki térséget a második világháborút követően is jellemző kegyetlenségekről, emberi sorsokat lábbal tipró iszonytató igazságtalanságokról, törvénytelenégekről” (Elek, 2009: 56).

A négy regény kapcsolatával több tanulmány is foglalkozik, szerzőik leginkább a szereplőket, a helyszíneket és a visszautalásokat illetően fedeznek fel összefüggéseket közöttük, de más Gion-szövegekhez is kötik őket: „Nem csak azért, mert a történet Szenttamáson játszódik, és visszaköszönnek a *Virágos Katonából* és a *Rózsamézből* ismerős helyszínek, a Kálvária-domb, a Krebs-féle vízimalom, a Schank-féle téglagyár és a devecseri dombok. Fontosabb az, hogy Gion írói világa lényegében mindegyikben azonos, ugyanazokat a motívumokat fogalmazza újra, ugyanazokat a hőstípusokat mozgatja más és más alakban” (Szajbély, 1984: 1118). A regények besorolhatók az ún. „bandaregények” közé is, ezek a szövegek általában olyan gyermekcsoportról szólnak, amelynek tagjai a „csoportbeli szerepek (vezér[ek], alárendeltek, támogatók stb.) kialakulása után eredményesen képesek egy őket fenyegető, komoly veszélyhelyzet elhárítására vagy más probléma megoldására. Az ilyen típusú művek témája nagyon gyakran nyomozás vagy csoportok közötti összecsapás” (Galuska, 2008). Jenei Teréz arra a megállapításra jut az ifjúsági nyelvet mint stíluseszközt vizsgálva *A kárókatonákban*, hogy Gionnak az ifjúságra jellemző beszédmód felhasználásával sikerült valós gyermekfigurákat teremtenie, és hangulatilag maradéktalanul visszaadnia a kamaszkort, hiszen a szereplők hitelességének megteremtésében éppen a nyelvnek van a legnagyobb szerepe, az ifjúságra jellemző nyelvhasználat a regény legfontosabb stílusalakító tényezője: „A fesztelen társalgás és az ifjúsági nyelv irodalmilag stilizált felhasználásával kiválóan imitálja a serdülők beszédmodorát. A jellegzetes nyelvhasználat nemcsak a kamaszok párbeszédeiben van jelen, hanem a narratori közlést is uralja. A felnőtt férfiban annyira elevenen élnek az emlékek, hogy ifjúkori önmagával azonosulva kamaszszemszögből adja elő a történetet” (Jenei, 1998: 75). A bandaregény sikerét az ember egyik legelemibb ösztöni sajátossága biztosítja, vagyis az a tény, hogy az ember csoportlény, és csak kis csoportok tagjaként érzi jól magát:

A csoportok működése az által válik sikeressé, hogyan találják meg helyüket a csoporttagok a közösségben, illetve hogyan ruházza föl a csoport magát egyéni, más csoportoktól világosan elkülöníthető attribútumokkal. A bandaregények befogadója önkéntelenül is belép a szövegben formálódó csoportba, sajátos lelki alkatának megfelelően kiválasztja magának a neki leginkább megfelelő lelki alkatú csoporttagot, és mintegy vele együtt »szocializálódik« a cselekmény folyamán. A befogadóban kialakuló csoportérzés egyik legfontosabb megnyilvánulása, hogy a műben szereplő ellenfél, illetve másik csoport idegenné és negatívvá válik a számára (Galuska, 2008).

Kabdebó Lóránt szerint *A kárókatona* (bár megállapítása mind a négy regényre vonatkoztatható) abban különbözik a gyermeki világot kisördögök gyülekezeteként elbeszélő huszadik századi fiatalokról készült regényektől, hogy a kezdetben ösztönéletet élő gyermekek felelősségvállaló, természetbarát fiatalokká válnak, s a szövegben nem a majdani gonosztevők előtörténete játszódik le, hanem éppen ellenkezőleg: annak végiggondolása, hogy miként lehet visszafordítani a rossz hatalmát (Kabdebó, 2011: 21).

MONDD MEG A NEVEDET, MEGMONDOM, KI VAGY!

Kovalovszky Miklós teszi fel a kérdést az irodalmi/írói névadással kapcsolatos monografikus értékű tanulmányában: „Vajon tudatos munka-e az irodalmi névadás, érzi-e a fontosságát az író, elmélkedik-e a név megválasztásáról, hangzásáról, jelentéséről, jellemző erejéről, a hős és a név összeilléséről? Vagy ösztönösen bukkan fel a név?” (Kovalovszky, 1934: 2). Az irodalmi művek alkotási folyamatában jelentős funkciója van a névadásnak, egy-egy mű vagy író névrendszere gyakran kulcs az értelmezéshez (T. Somogyi, 2015: 207). Soltész Katalin inkább a névfikció kifejezést ajánlja, hiszen az író fikatív személyeknek, helyeknek ad nevet, illetőleg létező modelleket ábrázol kitalált, fikatív névvel (Soltész, 1979: 153). Ha a mű cselekménye valamilyen jellegzetes vidéken játszódik, a szerzőnek „gondot kell fordítania a környezetrajz valószínűségére azzal is, hogy olyan neveket ad alakjainak, amelyek ezen a helyen szokásosak és jellemzők” (Kovalovszky, 1934: 42). Gion regényeinek cselekménye egy expliciten meg nem nevezett, a szülővárosáról modellezett helységben játszódik az ötvenes években, egy multikulturális kisvárosban, ahol a második világháború előtt különféle nemzetiségű és vallású emberek laktak. Az idősebb felnőttek dialógusaiban, visszaemlékezéseiben felbukkannak a városka valamikori német, zsidó és rutén lakóinak (Schank Frigyes, Bielmayer Konrád, Helmut Schröder, Korniss Flóra, Lusztig család, Szekszer Johák stb.) nevei is. A

szereplők közül többen is visszatérő hősök, több Gion-műben is felbukkannak, ami a Gion-művek szereplőinek listáján is (Árpás, 2008: 235–295) megfigyelhető.

Az elemzett művekben a szereplők nevét nyolc kategóriába sorolhatjuk: *teljes (vezetéknévvel és keresztnévvel) névvel* (Hodonicki Oszkár, Virág Péter, Sági Márton, Bognár Aranka, Ácsi Lajos, Dukay János stb.), *vezetéknévvel és becenévvel* (Toma Gyuri, Kovács Pali, Szivel Sanyi, Rozmaring Bandi, Csorba Feri stb.), *vezetéknévvel és iniciáléval* (Burai J.), *vezetéknévvel* (Opana, Povazsánszki, Adamkó, Dobre, Subakov, Burcsár, Palkovics) megnevezett figurák, *foglalkozásnévvel kiegészített vezetéknévek* (Fodó tanár úr, Novák tanárnő, Keszler doktor, Berecz plébános, Szivel András temetőcsősz, Gergián, a vadőr, Dobre, a szénhordó, Árvai, a fűtő), *állandó jelzővel kiegészített nevek* (dadogós Pazaver), *állandó jelzővel és értelmező jelzővel kiegészített nevek* (öreg Bangó, a temetőcsősz), *ragadványnevek*, amelyek helyettesítik a családnévet vagy a teljes egyéni nevet, ezek beszélő vagy leíró nevek is (Slíz Mariann tipológiája, Slíz, 2006: 292): *foglalkozásból eredő nevek* (Kocsmáros, Erőművész, Beles Marci, Mozdonyvezető), *külső tulajdonságra utaló nevek* (Kanegér, Girhes Lótetű, Fekete Péter) és *nevek*, amelyek csak a cselekményből kapnak motivációt (Scheriff).

A regényszövegek több helyen is reflektálnak egy-egy név létrejöttére. Burai J. neve az ún. titkolozó névadás típusába tartozik. Burai J. új fiú a környéken, a gyermekközösség tagjai keveset tudnak róla, „titokzatosságát nevének részleges elhallgatása is növeli” (Tarján, 2001: 131). A gyerekek párbeszédéből derül ki, a fiú miért hiányos névformával mutatkozik be: „Nagyon ronda nevem van. Jobb szeretem, ha csak így szólítanak, hogy Burai J.” (Gion, 1999: 19). A beszélő nevekkel megjelölt szereplők teljes neve is kiderül: az Erőművész (akit Lánctépőnek is neveznek) neve Kovalik Bálint (segédje, a Girhes Lótetű beteges kinézete miatt kapja a csúfnevét, de annyira megvetik, amiért elszöktette Fodó tanár úr feleségét, hogy nem közlik a nevét). Kanegér, a cigány ócskavasas nevének keletkezéséről részletes elbeszélést olvashatunk. Kolompár Menyhértet Bőregérnek is hívták, mert amikor elkezdett focizni, lenyírták kopaszra, s elálló fülei miatt kapta a csúfnevét, miután elvette Borus Lizát, az ócskavassal teli kordét mindig az asszonnyal húzatta, aki tíz méter távolságból követhette őt, a férfi ezzel is bizonyítani akarta a világnak, hogy ő az úr a háznál, emiatt nevezték el Kanegérnek. Borus Liza vezetéknéve szomorú sorsára utal (koldult is), a faluban szokatlan keresztnéve pedig különleges személyiségét emeli ki, az a szóbeszéd járta ugyanis róla, hogy éjjel láthatatlanná válik, besurranhat bármelyik házba, és akinek a mellére ül, azt halálra izzasztja, ha megsimogatja valaki fejét, attól annak kihullik minden haja szála, ha valakinek nevetés közben

megszámolja a fogát, egy életre hatalma lesz felette. Az irodalmi névadással való jellemzés egyik módja a névhangulat: az író olyan nevet választ vagy komponál alakjai számára, amely az olvasó tudatában is bizonyos társadalmi helyzetet, életkort, testi-lelki tulajdonságokat asszociál (Soltész, 1979: 159). Liza nevéhez hasonlóan a fiatalon elhunyt Hofanesz lányok, Paula, Angéla, Blanka és Noémi nevei is idegenül hatnak a falusi közösségben. Miután kiderül, hogy olvasni szerető édesanyjuk az olvasmányjaiból vette a nevüket, Szivel Sanyi majdnem ki is mondja a véleményét: „Hát, egy kicsit...” (Gion, 1982: 148). A Hofanesz lányok nevének mondogatásával kialakult varázsszöveggel (névvarázs) és sírjuk megkerülésével sorsuk jobb alakulásában reménykednek a fiúk. Fekete Péternek, a bivalyosnak (a kártyajátékra is utaló) neve eredetét Margith József beszéli el: örök életében bivalyos volt, és szerette ezeket a fekete állatokat. A fiúk a neve miatt döntenek el, hogy segítenek neki, kiderül ugyanis, hogy Fekete Péter a Hofanesz kislányok apja, s igazi neve Hofanesz János. A nehéz sorsú Péntek Vera keresztneve kapcsán eszünkbe juthat, hogy a szerb nyelvben hasonló hangalakú szót használnak a remény megnevezésére, ez a megfelelő háttértudással, azaz az idegen nyelvi kompetenciával rendelkező befogadó számára (előre)utalásként is működhet, *Az angyali vigasság* befejezésében a lány sorsa ugyanis jobbra fordul. Kevés női alakjának Gion ritka, különleges neveket ad, férfi alakjai viszont jobbára tucatlan neveket viselnek. A különböző magán-, illetve mássalhangzók, valamint azok hosszúsága is képes különféle képzettársításokat kiváltani az olvasóból (Kovalovszky, 1934: 18): Burcsár neve például negatív asszociációkat vonz, s a szövegből ki is derül, hogy rablógyilkos. Kurcz Ádám a nevek kapcsán a háborút követően játszódó *Sortűz*ben a(z újra) többségivé lett szlávok, illetve kisebbségivé vált magyarok ellentétére való burkolt utalásokat is kiolvas, Novák tanárnő ugyanis a szlávtság körében gyakori családnevet visel, nevének jelentése pedig ’újonnan érkezett, új lakost, új betelepülőt’ is jelent, ami „egybecseng az általa szimbolizált hatalomváltásnak azzal az aspektusával, hogy immár nemcsak igazgatóként uralja az egykori katolikus zárda épületét, hanem maga is benne lakik. A hegedű, amit elvesz a fiúktól, jellegzetesen magyar népi hangszer, a harmonika viszont, amivel a fiúkat kínozza, inkább a szerb népzeneire jellemző” (Kurcz, 2016: 116).

Az írói névadás az állatok nevét is érinti. Az állatnevek nagy része motivált és információt is közöl a viselőjéről, magyarul pl. Rárónak nem egy kutyát vagy macskát neveznek el, így egy magyar olvasó számára a Ráró tulajdonnév egyben az állatfajra is utal (Bárczi, 2013: 176). A regényekben nem minden állat kap nevet, az állatnévadás alapfeltétele ugyanis az embernek az

állattal való személyes kapcsolata (Soltész, 1979: 71). Szivelék vörös szőrű macskájának a tulajdonosai nem adnak nevet (fel is robbantják végül, mert megfojtogatta a tyúkjaikat), a gyermekbanda állatszerető tagjai nevezik el, nevének eredetéről a narrátor informálja az olvasót: „hízelegve dörgölözött az emberekhez, okosan nézett fel rájuk, és egyáltalán igen barátságos volt, a színe miatt mi Szelíd Rókának neveztük” (Gion, 1982: 27). A két öreg téglagyári bivaly a Rigó és a Bódi nevet kapja, mindkettő megnevezése valós névanyag felhasználásával keletkezett. Fekete Péter életében fontos szerepet töltenek be a bivalyok, hogy nevük is van, az érzelmi kötődést jelzi. A szerb fordításba a macska Pitoma Lisica, a két bivaly pedig Rigo és Bodi néven kerül be. *Az angyali vigasságban* a nevet viselők hasonló külső tulajdonsága névduplázáshoz vezet: a bánatos képű Fodó Tanár Úr egy megszelídült, kiherélt kóbor kutya, aki a gyerekeket a sokszor szomorkodó Fodó tanár úrra (a vezetéknev mellett mindig szerepel az úr), a történelemtanárra emlékeztette, róla nevezték el a kutyát.

A TULAJDONNEVEK MINT SZIGNÁLOK MÁΣ NYELVBEN ÉS KULTÚRÁBAN (IS)

Gion Nándor elemzett regényei 2016-tól jelentek meg szerb nyelven, *A kárókatonákat Kormorani se još nisu vratili* és *Sortüzet Rafal za jednog crnog bivola* címmel Kovács Jolánka fordította szerbre, *Az angyali vigasság* egy műfordítói pályázatra beérkezett fordításokból állt össze *Anđeosko veselje* címen, a *Zongora a fehér kastélyból* átültetése most készül.

A tulajdonnevek gyakran olyan történelmi vagy kulturális eredetű jelentéstartalmakat hordoznak, amelyek felismerése nélkül mind az eredeti mű, mind a fordítása által előirányzott értelmezési lehetőségek köre szűkülni fog, ami magával vonhatja a megcélzott hatás irányának és intenzitásának változását is, ezeket az implicit jelentéseket a fordító kibonthatja, felfedheti magyarázó lábjegyzet formájában vagy (amennyiben lehetséges) a nevek lefordításával (Benyovszky, 2013: 145). A szerbre való fordításkor az egyik átváltási művelet a név átalakítása a célnyelv helyesírásának megfelelően (esetleg némi módosítása a névnek a célnyelvi szövegben): Péter – Peter, Gyuri – Đurika. A nemesi nevek (Váry – Vari, Dukay – Dukai) eltűnnek a fordításban (a név végi y elmarad) és a régi magyar családnevek tradicionális írásmódja is (Andróczki – Androcki, Berecz – Berec, Kiss – Kiš), a nevekből elveszik a státuszra utaló információ a szerb szövegben. A német családnevek (Hans Joachim Schröder, Dietrich Schröder, Helmuth Schröder, Schank Frigyes) írása is kiejtés szerint íródik be a szerb szövegbe, emiatt Schank téglagyáros neve szerbül más konnotációval bír, a

Šank inkább a bárpultra asszociál (a šank jelentése magyarul bárpult). A különböző névalakok a társadalom tagjainak viszonyulását is kifejezik a név viselőjéhez, a téglagyári munkások, akik a háborúban elmenekült Schank Frigyes államosított gyárában dolgoznak vagy laknak, Frigyesnek nevezik őt, Ácsi Lajos, a lecsúszott nemes, Fodó tanár úr és mindazok a felnőttek, akik nem voltak kapcsolatban a háború előtt a téglagyárossal, becenévvel, Friciként emlegetik, a két névváltozatot a megfelelő szöveghelyeken a fordítás is tükrözi (Frideš, Frici). Hózsza Éva írja az *Irodalmi névadás és műfordítás* című tanulmányában, hogy az eredeti magyar név az idegen szövegben egyre természetesebbé válik, ezzel együtt a beszélő nevek elvesztésének problémája is mindig újra felvethető, ám az idegen nevet és írásmódot felvállaló fordítói hozzáállásban a mediális változások, esetleg a turisztikai szempontok, a posztmodern kor interdiszciplináris mozzanatai, valamint az idegenséggel kapcsolatos elméleti vonulatok is belejátszanak (Hózsza, 2012: 98). Az irodalmi névadásban alapvető kérdés, amely a fordításnál is fontos tényező, hogy névalkalmazásról vagy névteremtésről van-e szó: „A Pacsirta, a Pávaszem, az Amazontermészetű Márta, a Mirigy feltűnik az idegen nyelvi fordítónak, és világossá válik számára a szándékosság. Ha nem létező névről van szó, a fordítónak is teremtenie kell. Erről szólva a szimbolikus, allegorikus jelleg is felvetődik” (Katona, 2005: 106). A fordító szerb nyelven is megteremti a neveket, amennyiben beszélő névről van szó, a fordító valamilyen ekvivalens megoldást szokott találni – leginkább pejoratív nevet – a célnyelvben (Andrić, 2017: 180): a Kocsmáros Krčmar, az Erőművész Snagator (másik nevén Lánctépő, azaz Kidač Lanca), Kanegér Miš Dasa (a dasa a szerb zsargonban szemrevaló, szexi, jó beszédkészséggel megáldott férfit jelent, aki tudatában van vonzerejének), az Erőművész segédje, Girhes Lótetű Žgoljavi Rovac, Fekete Péter Petar Crni lesz. A tulajdonnevesített közsók szerb ekvivalenseinek megtalálása nem okoz gondot a fordítónak, bár akad kivétel is: Beles Marci hentesnek a neve a magyarban arra is utal, hogy sok belet pucol, másrészt a torkosságára is, a szerb Crevar csak az első jelentést fedi.

Slíz Mariann Prieto szignálmélete alapján (Prieto, 2005: 172) a tulajdonneveket indexként értelmezi, amelyeket a kibocsátó azért produkál, hogy valamilyen szándékot nyilvánítson a felfogó számára, a tulajdonnév is szignálként működik a szövegben, kifejez valamit az olvasó számára (Slíz, 2014: 217). Gion műveiben a nevek betöltik szignálfunkciójukat, etnikumjelölők, utalnak a szereplők társadalmi és közösségi hovatartozására, egymás közötti viszonyukra, családi állapotukra, foglalkozásukra, jellemükre. Mikrovilágot teremtenek, mágikus erejűek, behozzák az értelmezésbe a hozzájuk kapcsolódó képzeteket,

sztereotípiákat, eszközei az intertextualitásnak, bár e funkcióikat a (célnyelvi és kiinduló nyelvi) befogadók kulturális tapasztalata is befolyásolja. A név nem statikus eleme a narratívának, nem üres hely, hanem rajta keresztül dinamizálódik az olvasat, a név egy értelemhorizontra vonatkozik, és a fordítás egy attól különböző értelemhorizontban artikulálódik: „A fordító mindig aközött ingázik, hogy betűszerűen fordítson, vagy találja meg a név funkcióját a másik hagyományban. Ez viszont már nem feltétlenül onomasztikai, hanem sokkal inkább hermeneutikai probléma” (Hegedűs, 2013: 174).

Horváth Futó Hargita

LITERARY NAMING AND TRANSLATION OF NAMES IN NÁNDOR GION'S
“BAND NOVELS”

Summary

In the creative course of the literary works, naming becomes emphasized, the name system of certain writings or authors is often key to interpretation. This study examines the problems of literary naming and the translation of names in Nándor Gion's four-volume novel that can be placed in the genre of “band novels” as well. The novels relate in chronological order, through four seasons of a child band's adventures: the holiday novel *Kárókatónák még nem jöttek vissza* (1977) (*Cormorants Have Not Come Back Yet*), the *Sortűz egy fekete bivalyért* (1982) (*Volley for a Black Buffalo*) continues the plot in autumn, *Az angyali vigasság* (1985) (*The Angelic Feast*) in winter, when the children evoke the habits of the Christmas holiday circle, and they get involved in the adults' things by saying the angelic feast, and the *Zongora a fehér kastélyból* (2003) (*Piano from the White Castle*) closes the story in spring. Besides the identical sites, back and forth references, repetitive motives and passages, the four novels are combined together by the recurrent characters as well. The study classifies the name theme of the novels (personal names, animal names), examines the extra meanings they carry (e.g. they demonstrate variegated nationality of the country, indicate the change in the community's nationality combination), their portrayal and stylistics role, the process of naming becoming thematized in the texts (e.g. the development of certain nicknames). We can assign Gion's characters' names to eight categories: with full name (with a surname and first name), with surname and nickname, with surname and with a drop cap, figures named with surnames, names completed with an occupation name, names completed with a constant attribute, names completed with constant attribute and an interpretative attribute, and telling names. One of the most frequently and for the longest time used literary devices is the telling name that is selected by the author for his hero in depicting the person's physical or spiritual property by its meaning or word mood. The novel texts reflect the formation of certain names, the act of naming and name usage in diverse places. Apart from the identifying-nominating function

and characterization of the characters, the telling names have a plot forming role as well. The study examines the translator procedures that helped the Serbian translator translate the names, in order to raise the same associations in the target language reader as in the original text reader.

Keywords: literary naming, band novels, onomatology, name typology, function of names, translation of proper names

Hargita Horvat Futo

IMENOVANJE LIKOVA I PREVOĐENJE IMENA U ROMANIMA O DEČIJOJ DRUŽINI NANDORA GIONA

Rezime

Predmet istraživanja ove studije jeste imenovanje likova od strane pisca, kao i prevođenje tih imena u četiri romana Nandora Giona, koji se mogu uvrstiti i u tzv. „romane družine”. U romanima se hronološki, tokom četiri godišnja doba, raspreda priča o avanturama jedne dečje družine: *Kormorani se još nisu vratili* je roman o letnjem raspustu, *Rafal za jednog crnog bivola* nastavlja radnju tokom jeseni, u romanu *Anđeosko veselje* deca oživljavaju običaje božićnog prazničnog ciklusa, dok se romanom *Klavir iz belog dvorca*, prolećem, zatvara ovaj krug. Osim istih lokacija, aluzija na prethodne ili kasnije događaje, motiva i delova tekstova koji se ponavljaju, četiri romana povezuju i likovi koji se vraćaju. Prilikom interpretacije jednog književnog dela, sistem imena često sadrži ključ za detaljnije razumevanje dela. U studiji se daje tipologija imena i naziva u romanima (lična imena, imena životinja), istražuje koja dodatna značenja kriju imena, kakvu ulogu imaju u prikazivanju karaktera i stilistici, kako se u tekstovima tematizuje proces davanja imena (npr. nastanak nekog nadimka) i pomoću kakvih prevodilačkih postupaka je prevodilac romana na srpski jezik preneo imena, kako bi kod čitalaca na ciljnom jeziku izazvao iste asocijacije, kao kod receptivne publike originalnog teksta.

Ključne reči: imenovanje likova od strane pisca, romani družine, onomastika, tipologija imena, funkcija imena, prevođenje ličnih imena

KIADÁSOK

Gion, N. (1982). *Sortűz egy fekete bivalyért*. Újvidék: Forum.

Gion, N. (1985). *Az angyali vigasság*. Novellák. Újvidék: Forum.

Gion, N. (1999). *A kárókatonák még nem jöttek vissza*. Budapest: Osiris.

Gion, N. (2003). Zongora a fehér kastélyból. *Forrás*, 4, 5–47.

Gion, N. (2016). *Kormorani se još nisu vratili*. Prev. Jolanka Kovač. Srbobran – Novi Sad: Spomen kuća Nandora Giona – Prometej.

- Gion, N. (2016). *Andeosko veselje*. Prev. Jolanka Kovač. Srbobran – Novi Sad: Spomen kuća Nandora Giona – Prometej.
- Gion, N. (2018). *Rafal za jednog crnog bivola*. Prev. Jolanka Kovač. Srbobran – Novi Sad: Spomen kuća Nandora Giona – Prometej.

IRODALOM

- Árpás, K. (2008). A Gion-művekben szereplő személyek listája. In: *Az építő-teremtő ember. Gion Nándor életművéről*. Szeged: Bába Kiadó, 235–295.
- Andrić, E. (2017). Átváltási műveletek Gion Nándor Virágos Katona című művének fordításában. In: *Fordításkritika – kritika prevoda*. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar, 179–208.
- Bárczi, Zs. (2013). Alicek, Alizok és Évikék. In: Bauko, J. – Benyovszky, K. (szerk.): *Tulajdonnevek a fordítás és a kétnyelvűség kontextusában*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, 176–183.
- Benyovszky, K. (2013). Fordított névsorolvasás. Az Egyperces novellák irodalmi névadása a szlovák fordítás tükrében. In: Bauko, J. – Benyovszky, K. (szerk.): *Tulajdonnevek a fordítás és a kétnyelvűség kontextusában*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, 133–146.
- Elek, T. (2009). Ifjúsági regények felnőtteknek. Gion Nándor: Angyali vigasság, Zongora a fehér kastélyból. *Forrás*, 1, 52–57.
- Galuska, L. P. (2008). A Pál utcai fiúk értelmezésének kérdései a magyar gyermekirodalmi kutatásban. *Könyv és nevelés*, 3. <http://epa.oszk.hu/01200/01245/00039/index.htm>
- Hegedűs, O. (2013). Tulajdonnév-használat Terry Pratchett Korongvilág-regényeiben. In: Bauko, J. – Benyovszky, K. (szerk.): *Tulajdonnevek a fordítás és a kétnyelvűség kontextusában*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, 167–175.
- Horváth Futó, H. (2013). A Keglovics utcai történetek továbbbíródásai. *Létiünk*, 2, 97–108.
- Hózsa, É. (2012). Irodalmi névadás és műfordítás. In: Bene, A. (szerk.): *A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban. Állandó és változó a nyelvben*. Szabadka: MTTK, 98–111.
- Jenei, T. (1998). Az ifjúsági nyelv mint stíluseszköz Gion Nándor A kárókatonák még nem jöttek vissza című regényében. *Módszertani Közlemények*, 2, 74–77.
- Kabdebó L. (2011). Kárókatonák a megdicsőült éjben (Életkeresés kód-országban Gion Nándor szövegei segítségével). *Forrás*, 2, 18–28.

- Katona, E. (2005). Beszélő nevek, névhangulat és fordítás. *Hungarológiai Közlemények*, 2, 102–109.
- Kovalovszky, M. (1934). *Az irodalmi névadás*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kurcz, Á. I. (2016). Sortűz egy elveszett országért. A kisebbségi lét szimbólumai Gion Nándor „ifjúsági” regényében. *Hitel*, 1, 114–128.
- Prieto, L. J. (2005). Funkcionális szemiológia. In: Horányi Ö. – Szépe Gy. (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest: General Press, 151–159.
- Slíz, M. (2006). A beszélő nevek mint a posztmodern eszközei. *Magyar Nyelvőr*, 3, 290–301.
- Slíz, M. (2014). Az irodalmi nevek mint szignálok üzeneteinek kiválasztása. In: Bauko, J. – Benyovszky, K. (szerk.): *A nevek szemiotikája*. Nyitra–Budapest: Konstantin Filozófus Egyetem, 217–226.
- T. Somogyi, M. (2015). Az írói névadás vizsgálata. In: Farkas, T. – Slíz, M. (szerk.): *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 207–226.
- Soltész, K. (1979). *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szajbély, M. (1984). Gion Nándor: Sortűz egy fekete bivalyért. *Életünk*, 10, 1118–1119.
- Tarján, T. (2001). Gion Nándor: A kárókatona még nem jöttek vissza. In: Komáromi Gabriella (szerk.): *Kortárs gyermekkönyvek*. Budapest: Ciceró, 128–136.
- Varga Z. (1983). A naivitás diadala (Gion Nándor: Sortűz egy fekete bivalyért). *Híd*, 1, 98–101.

Kovács Rác Eleonóra*
Pásztor-Kicsi Mária
Bölcsészettudományi Kar
Újvidéki Egyetem

UDC 811.511.141:811.111
DOI: 10.19090/gff.2019.1.329-351
Originalni naučni rad

ANGOL NYELVI ATTITÜDÖK: GYERMEKKORI ANGOL NYELVI SZAVAK, MONDATOK, MONDÓKÁK, RAJZFILMEK**

A szociolingvisztikai nyelvi attitűdkutatás 788 vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos középiskolai tanuló angol nyelvi attitűdjébe enged betekintést. A beérkezett válaszok alapján kitérünk az egyes témakörök gimnázium–szakiskola szerinti bemutatására is, mivel adatközlőink e két csoportból valók. Tanulmányunkban az alábbi angol nyelvi attitűdöket ismertetjük: adatközlőink mely angol nyelvi szavakat, mondatokat és mondókákat tanulták meg gyermekkorukban először, valamint annak áttekintésére is kitérünk, hogy mely angol nyelvű rajzfilmeket nézték a vajdasági magyar tannyelvű középiskolások gyermekkorukban. Célunk, hogy a kutatás eredményeit felhasználjuk az ugyancsak általunk elvégzett angol nyelvi attitűdkutatás egyéb eredményeinek bemutatásához, összegzéséhez. A prezentálandó példaanyag alapul szolgálhat a vajdasági magyar ajkú, kiskorú gyermekek angol nyelvi oktatásához.

Kulcsszavak: angol nyelvi attitűd, vajdasági magyar tannyelvű középiskolások, gyermekkori kétnyelvűség, használatközpontú, funkcionális nyelvtanítás.

BEVEZETŐ

Jelen tanulmány folytatása annak a vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos középiskolai tanulók körében végzett magyar, szerb (vö. Kovács Rác–Halupka Rešetar 2017a, 2017b) és angol (vö. Kovács Rác–Halupka Rešetar 2019 kézirat) nyelvi attitűdkutatásnak, melynek keretében vajdasági magyar tannyelvű gimnáziumi és szakiskolai tanulók gyermekkori kétnyelvűvé válásának attitűdjegyeit kutatjuk. A kérdőíves felmérés során 10 magyar tannyelvű gimnázium 20 tagozatát kérdeztük, valamint 11 magyar tannyelvű szakiskolai tagozat 22

* kreleonora@ff.uns.ac.rs

** A kutatás az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának a Szerb Köztársaság Oktatásügyi és Tudományos Minisztériuma által támogatott Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában című 178017. számú projektuma keretében készült.

osztályának magyar, szerb és angol nyelvi attitűdjét mértük fel. Célunk, hogy az általunk kapott nyelvi attitűdjegyek vonatkozásai, eredményei felhasználhatók legyenek az iskolai tantárgyprogramok kidolgozásában, a diákok funkcionális-szituatív kétnyelvűvé válásában, azaz a használatközpontú, funkcionális nyelvtanításban (l. Kovács Rác 2014), továbbá a pozitív nyelvi attitűdök kialakításában.

A nyelvi attitűd fontos kiindulópontja a másod- vagy harmadnyelv, azaz esetünkben a környezetnyelv (a szerb nyelv, vö. Kovács Rác 2011, 2015) és az idegen nyelv (azaz az angol nyelv) tanulásának. A nyelvi attitűd definiálását illetően – ahogyan azt több előző tanulmányunkban is tettük – a számos meghatározás mellett (l. Lambert 1967; Brudner–Douglas 1979; Woolard és Gahng 1990; Kiss 1995; Baker 1992; Giddens 1995; Deprez–Persoons 1995; Trudgill 1997) – részben Kovács Rác Eleonóra (2011), részben pedig Gréczy Zsoldos Enikő (2011) nyelvi attitűdmeghatározását vesszük alapul. Eszerint:

„Az attitűd olyan mentális készenléti állapot, amely az egyéni tapasztalás révén reakciót vált ki az attitűd tárgyát képező jelenségek, tárgyak, szituációk hatásával összhangban.” (Kovács Rác 2011; 11)

Másrészt:

A nyelvhasználat viselkedésforma is egyben. A mindenkori szituációhoz, a beszédkörülményekhez igazodva nyelvi elemek közül választunk beszélőközösségi, interperszonális, formális és informális helyzetben egyaránt. A nyelvi elemek közötti választás divatkövetés. A nyelvi attitűd a nyelvhasználati formákhoz való szubjektív viszonyulást, egyes embereknek és emberek csoportjainak nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, nyelvi jelenségekkel, elemekkel, illetőleg a nyelvhasználattal szembeni beállítottságát, az ezekről kialakult értékelő jellegű vélekedését jelöli. A beszélőnek tehát lehetősége van választani regiszterek, stílusárnyalatok, nyelvi formák között. (Gréczy-Zsoldos, 2011).

Tanulmányunkban a gyermekkorhoz fűződő angol nyelvi attitűd néhány kérdését taglaljuk. Betekintést kapunk arról, hogy a vajdasági magyar tannyelvű gimnáziumokba és szakiskolákba járó 3. és 4 osztályos magyar tannyelvű diákok mely angol nyelvi szavakat, mondatokat és mondókákat tanulták meg először, valamint mely rajzfilmeket nézték angol nyelven gyermekként. Célunk a továbbiakban, hogy a kapott eredményeket összevessük a szerb nyelv kapcsán elvégzett nyelvi attitűdvizsgálat eredményeivel.

Jelen tanulmány táblázatok és százalékarányt tartalmazó grafikonok alapján összegzi a teljes adatközlői csoport, majd pedig ezt követően a szakiskolák és a gimnáziumok szerinti felosztást tartalmazó angol nyelvi attitűdöket a rétegzett

mintavétel kritériumainak megfelelően (vö. Fóris 2008). A továbbiakban a nyílt típusú kérdésekre adott adatközlői válaszokat ismertetjük.

ANGOL NYELVŰ SZAVAK, MONDATOK ÉS MONDÓKÁK GYERMEKKORBAN

A témakör kapcsán – csakúgy, mint a magyar és a szerb nyelvi attitűdök vonatkozásában – a következő felszólítást fogalmaztuk meg:

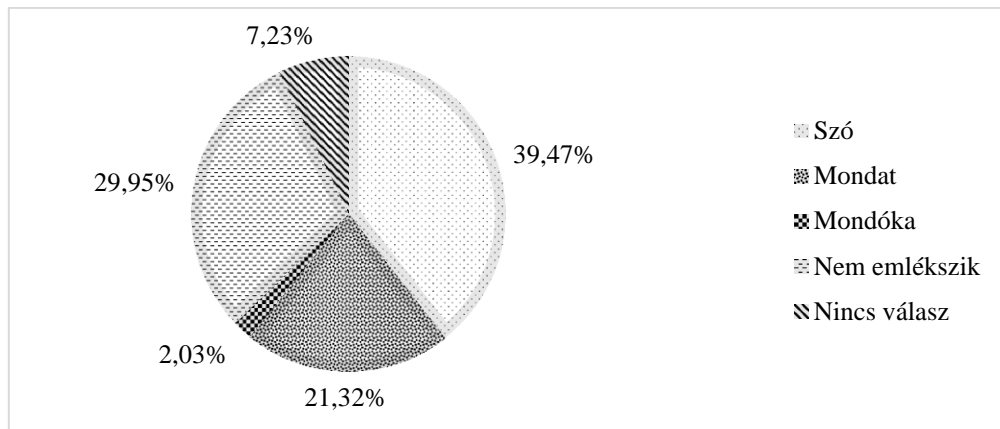
Írd le azt a szót vagy mondatot vagy pedig mondókát, melyet gyermekkorodban először megtanultál angolul!

A beérkezett válaszokat 788 adatközlő szolgáltatta. Előzetes kontrollvizsgálatunk tanulsága nyomán pedig – ugyancsak a szerb és a magyar nyelvi attitűdökhöz hasonlóan – a legtöbb adatközlő valamely angol nyelvű szót írta le, majd pedig mondatokat tüntettek fel a kérdőívben, végül pedig az angol nyelvű mondókák számaránya mutatja a legkisebb gyakoriságot.

1. számú táblázat: Az angol nyelven megtanult szavak, mondatok és mondókák

	Szó	Mondat	Mondóka	Nem emlékszik	Nem érdeklí	Összesen
Teljes minta	311	168	16	236	57	788

1.számú diagram: Mit tanultál meg először angolul (teljes minta)?

Amennyiben a százalékarányokat csökkenő sorrendben tekintjük át, annyiban meg kell állapítanunk, hogy az adatközlők 39,47%-a valamely angol nyelvű szót tüntette fel, majd pedig azoknak a számaránya következik, akik nem emlékeznek rá, mely angol nyelvi szót, mondatot vagy mondókát tanulták meg gyermekkorukban először angol nyelven (236 adatközlő: 29,95%). További 21,32%-ra tehető (168 adatközlő) az angol nyelvű mondatot megtanulók

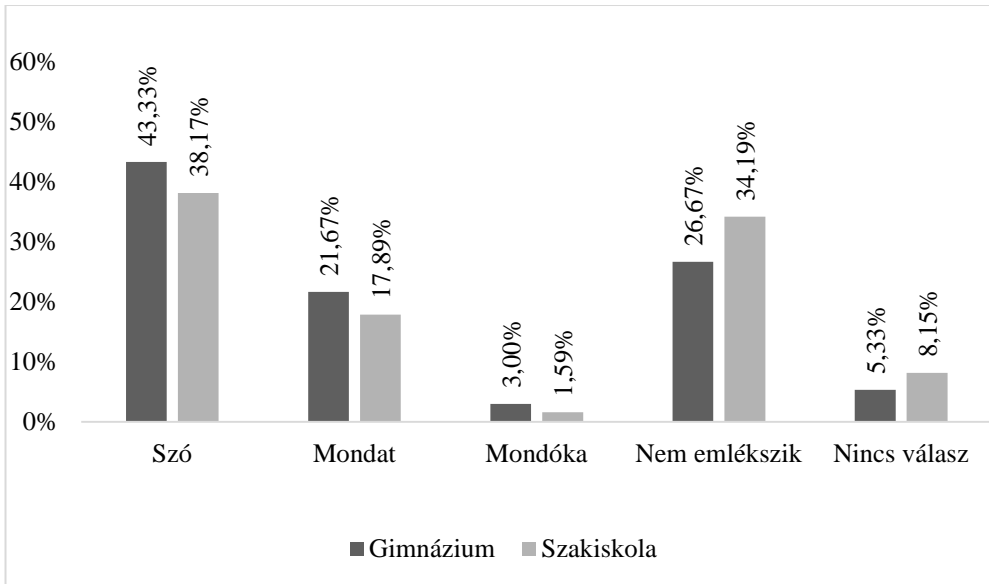
számaránya, valamint 7,23%-ot tesz ki a kérdés iránt nem érdeklődők aránya (57 adatközlő). A megkérdezettek 2,03%-a (16 adatközlő) írt fel valamely angol nyelvű mondókát. Mindez részben azt az angol nyelvi attitűdöt sejteti, mely szerint az angol nyelvű mondókák nem voltak gyakoriak az angol nyelvtanulás kezdeti időszakában. Másrészt azt is feltételezhetjük, hogy talán (e néhány adatközlő kivételével) nem is találkoztak adatközlőink a nyelvtanulás kezdeti időszakában az angol nyelvi mondókákkal.

A rétegzett mintavétel vonatkozásában a gimnáziumokban és a szakiskolákban némiképp eltérő arányszámokkal találkozunk a kérdés kapcsán.

2. számú táblázat: Az angol nyelven megtanult szavak, mondatok és mondókák (gimnázium–szakiskola szerint)

	Szó	Mondat	Mondóka	Nem emlékszik	Nem érdekl	Összesen
Gimnázium	130	65	9	80	16	300
Szakiskola	192	90	8	172	41	503

2. számú diagram: Mit tanultál meg először angolul (gimnázium–szakiskola szerint)?

Mind a gimnáziumokban, mind a szakiskolákban a legtöbb adatközlő valamely angol nyelvi szót tanulta meg először gyermekkorában (gimnáziumokban: 130 adatközlő, azaz 43,33%-uk; szakiskolákban: 192 adatközlő, azaz 38,17%-uk). Az angol nyelvű szóalakok a gimnáziumi tanulók válaszaiban 5,16%-kal gyakoribbak, mint a szakiskolásoknál. A második leggyakoribb kategória mindkét

iskolai csoportnál azoknak a számaránya, akik nem emlékeznek már, mit tanultak meg először angol nyelven gyermekkorukban (a szakiskolákban 172 adatközlő, azaz 34,19%-nyian, a gimnáziumokban pedig 80 adatközlő, azaz 26,67%-nyian). A szakiskolások körében 7,52%-kal gyakoribb az utóbbi válasz, mint gimnáziumi társaiknál. A gyakorisági sorrend harmadik helyén az angol nyelvű mondatokkal találkozhatunk (gimnázium: 21,67%, azaz 65 adatközlő, szakiskola: 90 adatközlő, azaz 17,89%), melyek arányszáma a gimnáziumi tanulók körében 3,78%-kal mutat gyakoribb előfordulást. A gimnáziumok adatközlőinek 68%-a, a szakiskolák adatközlőinek pedig 57,65%-a válaszolt kérdésünkre, azaz megjelölt valamely szót, mondatot vagy mondókát. Tehát a gimnáziumi tanulók 10,35%-kal magasabb arányban adtak konkrét választ a kérdés kapcsán. Ez utóbbi tény feltételezi a jobb angol nyelvtudást is, valamint az angollal szembeni pozitív nyelvi attitűdöt.

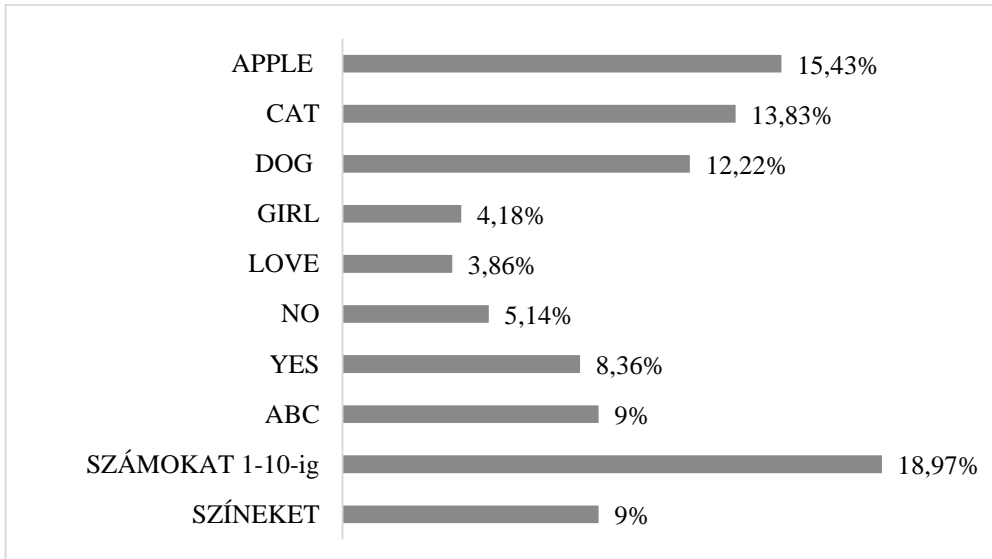
ANGOL NYELVŰ SZAVAK GYERMEKKORBAN

A megkérdezett vajdasági magyar tannyelvű középiskolások összesen 311 alkalommal jegyezték fel azt az angol nyelvű szót, melyet emlékeik szerint gyermekkorukban először elsajátítottak. Táblázatunk az angol nyelvű szóalakokat tartalmazza, majd pedig azok előfordulásának számát tüntetjük fel.

3. számú táblázat: Az angol nyelven megtanult szavak

Válaszok	
(Teljes minta)	
APPLE	48
CAT	43
DOG	38
GIRL	13
LOVE	12
NO	16
YES	26
ABC	28
SZÁMOK 1-10-ig	59
SZÍNEK	28

3. számú diagram: Angol nyelvű szavak

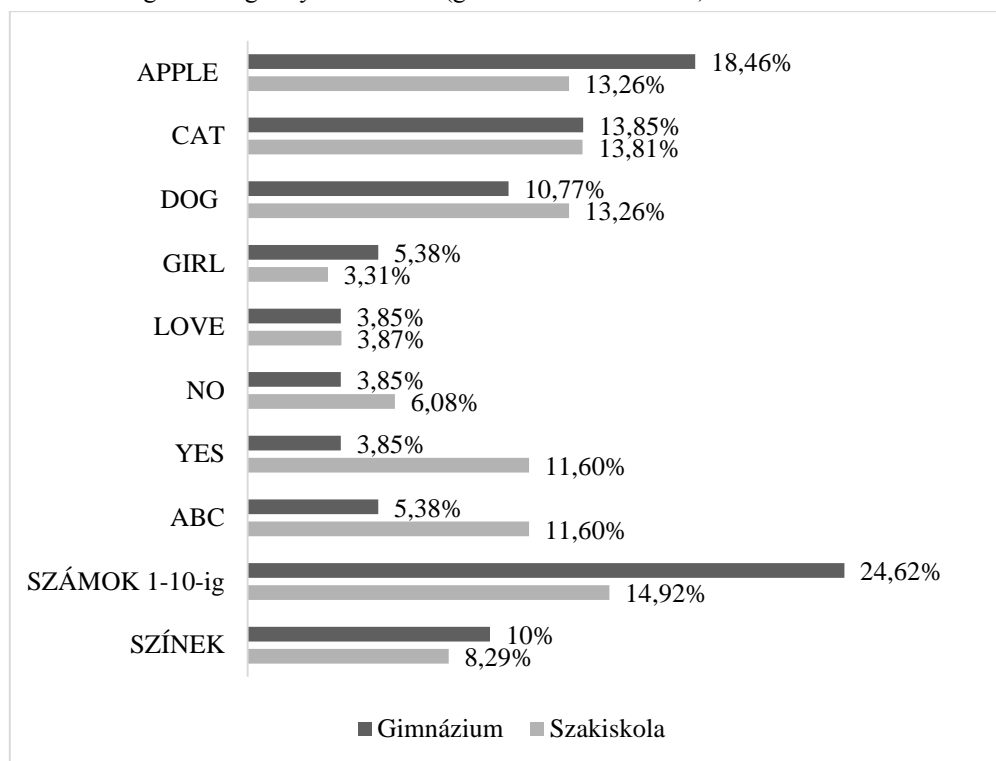
A vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos középiskolások 10 angol nyelvű szót tüntettek fel. Emlékeik szerint a grafikonban található angol nyelvű szóalakokat sajátították el először angol nyelven. Amennyiben az említetteket gyakoriságuk tekintetében elemezzük, annyiban az alábbi sorrenddel számolhatunk: a legtöbb alkalommal (59-szer) a számokat említik adatközlőink. Mindez az angol nyelvű szóalakok 18,97%-át szemlélteti. További angol nyelvű szavak az *apple*, azaz az *alma*, amely az adatok 15,43%-ában fordul elő. Az állatnevek közül a *cat* (*macska*: 13,83%) és a *dog* (*kutya*:12,22%) fordul elő. A színek angol megnevezése, valamint az angol nyelvű ábécé a beérkezett szóanyag 9%-ában szerepel. A *yes* és a *no*, azaz az *igen* és a *nem* a nyelvi attitűd további 8,36%-át, valamint 5,14%-át teszi ki. A gyakorisági sorrend utolsó előtti helyén a *girl*, azaz a *lány* angol nyelvű megfelelőjével találkozhatunk. Az angol nyelvű szóalakok sorában a legkisebb számarányt a *love*, azaz a *szerelem* vonatkozásában találjuk, az utóbbi az angol nyelvi szóalakok 3,86%-ában jelenik meg. Arra következtetünk az említettekből, hogy ezek azok a szavak, melyeket adatközlőink legelőször megtanultak gyermekkorukban. Az angol nyelv tanítását a továbbiakban is alapozhatjuk az említett példaanyagra. A kapott szóanyag az angol nyelv intézményes keretek közötti oktatásához köthető, mivel a szóanyag az iskolai angol nyelvi tankönyvek példaanyagából került ki.

A rétegzett mintavétel nyomán az iménti szóelőfordulások az alábbi megoszlást mutatják:

4. számú táblázat: Az angol nyelven megtanult szavak

Válaszok (Teljes minta)	Gimnázium	Szakiskola
APPLE	24	24
CAT	18	25
DOG	14	24
GIRL	7	6
LOVE	5	7
NO	5	11
YES	5	21
ABC	7	21
SZÁMOK 1-10-ig	32	27
SZÍNEK	13	15

4. számú diagram: Angol nyelvű szavak (gimnázium–szakiskola)

A szakiskolák angol nyelvi attitűdje az alábbi angol nyelvű szóalakok vonatkozásában előzi meg a gimnáziumokat: *ABC* (6,22%-kal), *yes* (7,75%-kal), *no* (2,23%-kal), *dog* (2,49%-kal), *love* (0,2%-kal). A vajdasági gimnáziumok magyar tannyelvű tanulói pedig 9,7%-kal magasabb arányban tüntették fel a számokat,

5,2%-kal gyakrabban az *apple* szóalakot, 2,07%-kal többször a *girl* szót, valamint 1,71%-kal magasabb arányban a *színek*et. A *cat* mind a gimnáziumok, mind pedig a szakiskolák válaszaiban szinte azonos arányban (13,85% és 13,81%) fordul elő.

A gyakorisági sorrend első helyén mindkét adatközlői csoport válaszaiban a számok jelennek meg, azonban az egyéb angolul megtanult szavak csökkenő előfordulás tekintetében eltérő sorrendet mutatnak. A gimnáziumok adatközlőinél a szóalakok csökkenő sorrendje a következő: *számok, apple, cat, dog, színek, ABC, yes, girl, no, love*. A szakiskolák válasza alapján a következő sorrenddel számolhatunk: *számok, cat, apple és dog* (azonos arányszám), *ABC és yes* (azonos arányszám), *színek, no, love, girl*. Az eltérő gyakorisági sorrend arra utal tehát, hogy az egyes angol nyelvi szóalakok gyakorisági aránya némiképp módosul a gimnáziumokban és szakközépiskolákban, Az okok felkutatása következő tanulmányunk tárgya lehet.

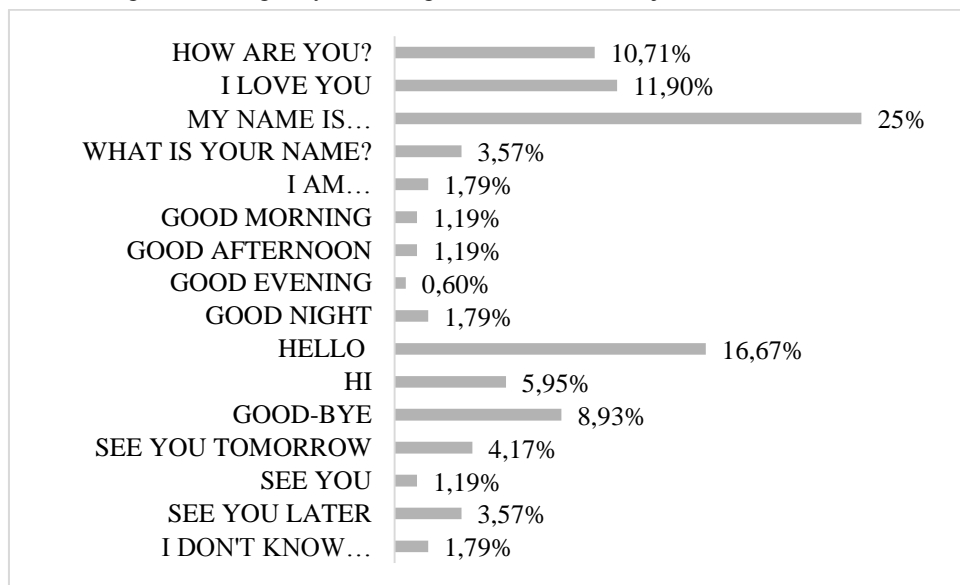
ANGOL NYELVŰ MONDATOK GYERMEKKORBAN

A vajdasági magyar tannyelvű középiskolások 168 alkalommal (72-szer a gimnáziumokban, 96-szor a szakiskolákban) fogalmaztak meg valamely angol nyelvű mondatot, amelyet emlékeik szerint gyermekkorukban először elsajátítottak angolul. A többi adatközlő sajnos nem nyilatkozott a kérdés kapcsán. Tizenhat angol nyelvű mondattal számolhatunk jelen témakör kapcsán, melyek közül tíz mondat valamely köszönésformát jelöl.

5. számú táblázat: Az angol nyelven megtanult mondatok (teljes minta)

Válaszok (Teljes minta)	
HOW ARE YOU?	18
I LOVE YOU	20
MY NAME IS...	42
WHAT IS YOUR NAME?	6
I AM...	3
GOOD MORNING	2
GOOD AFTERNOON	2
GOOD EVENING	1
GOOD NIGHT	3
HELLO	28
HI	10
GOOD-BYE	15
SEE YOU TOMORROW	7
SEE YOU	2
SEE YOU LATER	6
I DON'T KNOW...	3

5. számú diagram: Az angol nyelven megtanult mondatok (teljes minta)

A grafikonban a kérdés kapcsán nyilatkozók mondatait tüntettük fel. A tanulók által prezentált angol nyelvű mondatok közül a különböző köszönésformák fordulnak elő leggyakrabban a kérdőívekben (45,24%). Ezeknek az angol nyelvű megfelelői a következők: *good morning* (2 alkalommal), *good afternoon* (2 alkalommal), *good evening* (1 alkalommal), *good night* (3 alkalommal), *hello* (28 alkalommal), *hi* (10 alkalommal), *good-bye* (15 alkalommal), *see you tomorrow* (7 alkalommal), *see you* (2 alkalommal), *see you later* (6 alkalommal). További 25%-ot tesz ki a bemutatkozást tartalmazó *My name is...* kezdetű mondat. A mondatelőfordulás tekintetében 3. helyen áll a szerelmet valló *I love you!* angol nyelvű mondat. A hoglétünk felől érdeklődő *How are you?* kérdés a gyakorisági sorrend 4. helyét foglalja el 10,71%-kal. A *Hogy hívnak?* kérdés angol változata (*What's your name?*) a közölt angol nyelvű mondatok 3,57%-ában szerepel. Az *engem xy-nak hívnak* (*I am...*) mondatkezdő szókapcsolat, valamint a *nem tudom, azaz I don't know...* mindössze 3–3 alkalommal jelenik meg a gyermekkorban először megtanult angol nyelvű mondatok között, tehát sorrend tekintetében az utóbbiak az utolsó helyen állnak. A kapott adatok újfent arra engednek következtetni, hogy az angol nyelvű mondatok két leggyakoribb kategóriája a köszönésformák és a bemutatkozás (*My name is...*) révén – az angol nyelvű szavakhoz hasonlóan – az iskolai nyelvoktatást feltételezi az angol nyelvtanulás hátterében.

A gimnáziumok és a szakiskolák angol nyelvi mondatai kapcsán az alábbi eltéréseket tapasztalhatjuk a fent ismertetett mondatok vonatkozásában:

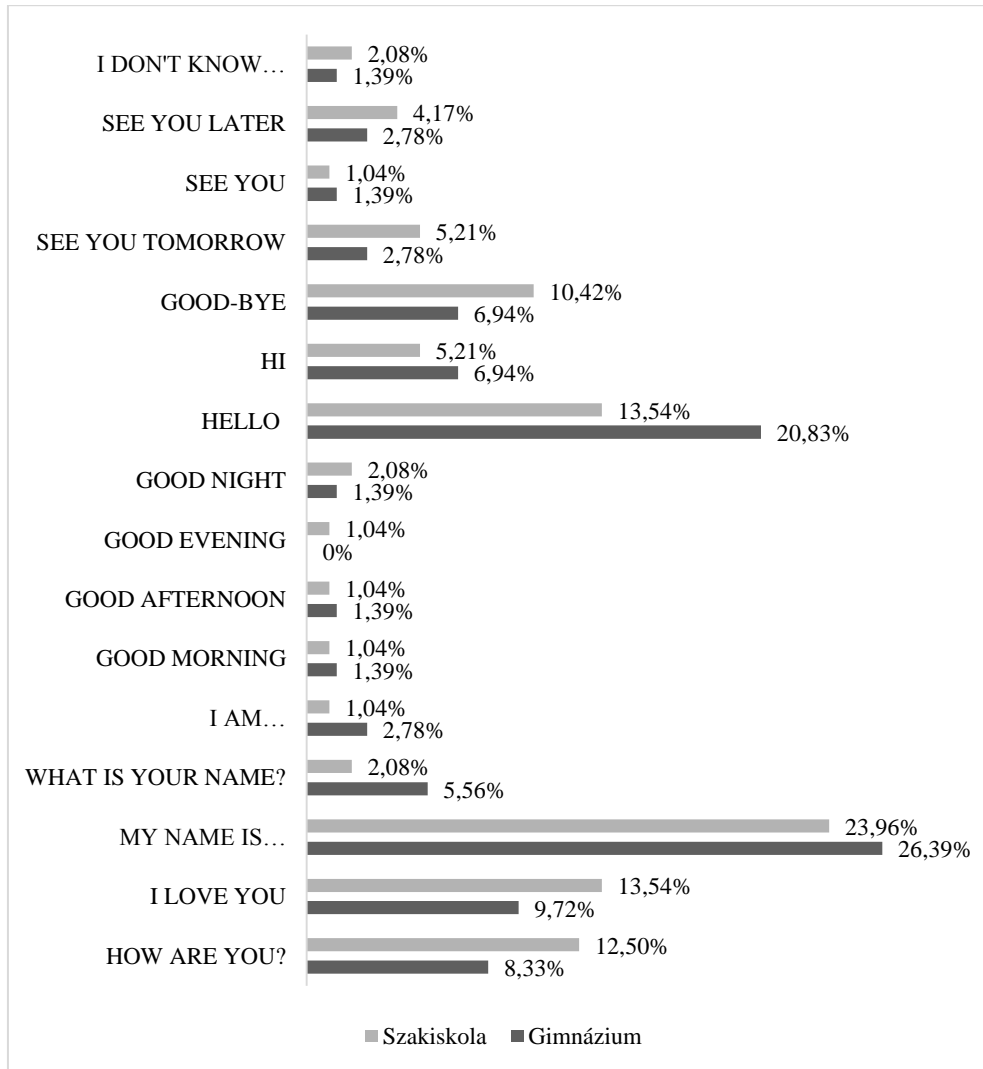
6. számú táblázat: Az angol nyelven megtanult mondatok (gimnázium–szakiskola)

Válaszok (Teljes minta)	Gimnázium	Szakiskola
HOW ARE YOU?	6	12
I LOVE YOU	7	13
MY NAME IS...	19	23
WHAT IS YOUR NAME?	4	2
I AM...	2	1
GOOD MORNING	1	1
GOOD AFTERNOON	1	1
GOOD EVENING	0	1
GOOD NIGHT	1	2
HELLO	15	13
HI	5	5
GOOD-BYE	5	10
SEE YOU TOMORROW	2	5
SEE YOU	1	1
SEE YOU LATER	2	4
I DON'T KNOW...	1	2

Az angol nyelvű mondatok közül mind a gimnáziumokban, mind pedig a szakiskolákban az angol nyelvű köszönésformák a leggyakoribbak. A gimnáziumokban csupán 1,04%-kal magasabb arányban tüntették fel a megkérdezettek az angol nyelvű köszönésformákat. Továbbá a *My name is* kezdetű bemutatkozás a második leggyakoribb kategória mindkét adatközlői csoportnál (a gimnáziumban 26,39%-kal, a szakiskolában 23,96%-kal). Ez esetben a gimnáziumi tanulók válasza 2,43%-kal magasabb arányszámot mutatnak, mint a szakiskolások azonos attitűdje. A 3. helyen álló *I love you* a szakiskolások válaszaiban (3,82%-kal) gyakoribb. A 4. leggyakoribb angol nyelvű mondat a *How are you?* Ez utóbbi kapcsán tapasztaltuk a legnagyobb eltérést a szakiskolások és a gimnáziumokban tanulók válasza között, mivel a szakiskolások 4,17%-kal megelőzik társaikat. A kapott adatok alapján felállított sorrend ötödik helyét a *What is your name?* kérdés foglalja el, a gimnáziumok 3,48%-kal előzik meg társaikat ezen válasz vonatkozásában. A szakiskolákból kapott válaszokban azonban azonos arányszámban (2,08%-kal) fordulnak elő a *What is your name?* és az *I don't now* mondatok, tehát az említett angol nyelvű mondatok osztoznak az 5. helyen a szakiskolások válaszaiban. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a gimnáziumokban az utóbbi mondat a legkisebb számban és számarányban előforduló kategória, mivel 1 alkalommal fordul elő mindössze, amely előfordulás az angol nyelvű mondatok

1,39%-át alkotja. Az *I am* kezdetű bemutatkozást indító frázis a szakiskolások válaszaiban az utolsó helyen áll (1,04%-kal), a gimnáziumi tanulóknál pedig az utolsó előtti helyet foglalja el (2,78%-kal).

6. számú diagram: Az angol nyelven megtanult mondatok (gimnázium–szakiskola)

ANGOL NYELVŰ MONDÓKÁK

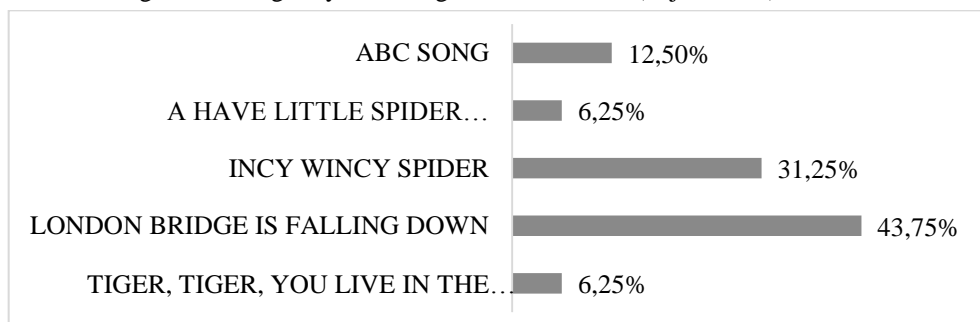
A vajdasági 3. és 4. osztályos magyar tannyelvű középiskolások tizenhat alkalommal tüntették fel azt az öt angol nyelvű mondókát, melyet emlékeik szerint

először megtanultak angol nyelven gyermekkorukban. Véleményünk szerint a mondókák kis számaránya azzal magyarázható, hogy az iskolai oktatásban 1-2 évtizeddel ezelőtt nem fordítottak hangsúlyt a mondókák tanítására. Szerencsére ez a tendencia mára már igencsak megváltozott. A lentebb található táblázatok a mondókák kezdő sorai mellett azok előfordulásának számát is mutatják.

7. számú táblázat: Az angol nyelven megtanult mondókák (teljes minta)

Válaszok (Teljes minta)	
ABC SONG	2
A HAVE LITTLE SPIDER...	1
INCY WINCY SPIDER	5
LONDON BRIDGE IS FALLING DOWN	7
TIGER, TIGER, YOU LIVE IN THE ZOO...	1

7. számú diagram: Az angol nyelven megtanult mondókák (teljes minta)

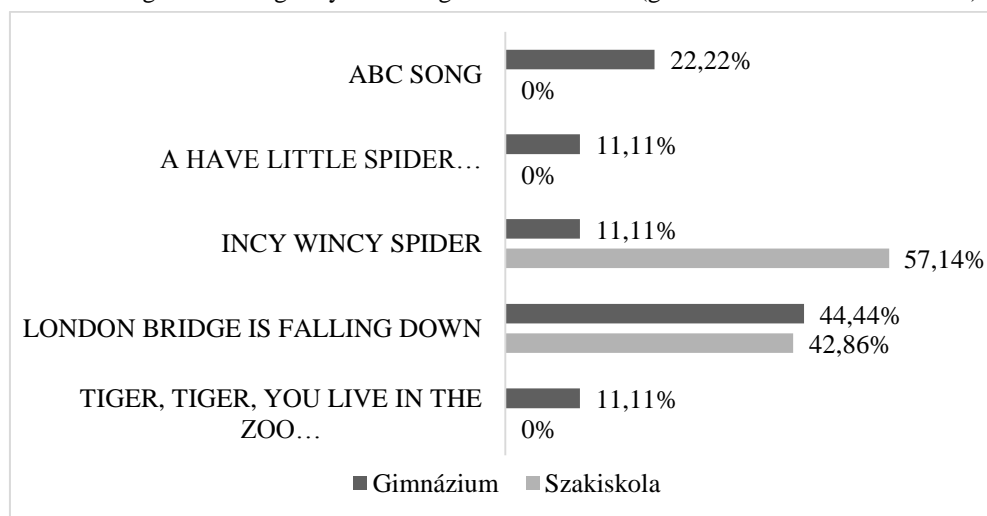

A mondókák közül a *London Bridge is falling down* kezdetű fordul elő leggyakrabban, amely a kapott mondókaállomány 43,75%-át teszi ki. A második helyen álló *Incy Wincy Spider* ötszöri előfordulása után 31,25%-os számarányt képez. Az *ABC Song* mindössze két alkalommal szerepel, 12,5%-os számaránnyal. 1–1 esetben találkozhatunk továbbá a *Tiger, Tiger, you live in the Zoo*, valamint *A Little Spider* mondókákkal, amely előfordulás 6,25%-os arányt mutat. A kapott mondókák a korai iskolai angol nyelvoktatás alapját képezhetik, mivel fiatalabb korban a rímek csengése felgyorsítsa a nyelvtanulást, és pozitív attitűdöt alakít ki valamely adott nyelv irányában. Arra következtetünk továbbá, hogy adatközlőink számára a fenti mondókák voltak gyermekkorban a leggyakoribbak és valószínűleg a legkedveltebbek is, mivel még ifjú korukban is emlékeznek rájuk.

8. számú táblázat: Az angol nyelven megtanult mondókák (gimnázium–szakiskola szerint)

Válaszok (Teljes minta)	Gimnázium	Szakiskola
ABC SONG	2	0
A HAVE LITTLE SPIDER...	1	0
INCY WINCY SPIDER	1	4
LONDON BRIDGE IS FALLING DOWN	4	3
TIGER, TIGER, YOU LIVE IN THE ZOO...	1	0

8. számú diagram: Az angol nyelven megtanult mondókák (gimnázium–szakiskola szerint)

A szakiskolákból kapott angol nyelvű mondókák alapján az alábbi gyakorisági sorrendet állíthatjuk fel: 1. *Incy Wincy Spider*, 2. *London Bridge is falling down*. Az egyéb mondókák csupán a vajdasági magyar tannyelvű gimnáziumokban tanulóknál fordulnak elő. A gimnáziumi tanulóktól származó mondókák a következők tehát: 1. *London Bridge is falling down*, 2. *ABC Song*, 3. *I have a Little Spider*, *Incy Wincy Spider*, *Tiger, Tiger you live in the Zoo*. Az utóbbiak mindegyike egy alkalommal szerepel a kérdőívekben, tehát azonos arányszámú előfordulást mutat (11,11%). Eddigi kutatásunkból arra következtetünk a mondókák eltérő gyakorisága tekintetében, hogy a többféle mondóka ismerete az angol nyelvismeret fokát is jelöli, és talán ezzel magyarázható, hogy a gimnáziumokban tanulók angol nyelvtudása magasabb szintű korai gyermekkortól kezdve. Mindennek bizonyítására készülöben lévő monográfiánkban kerül majd sor.

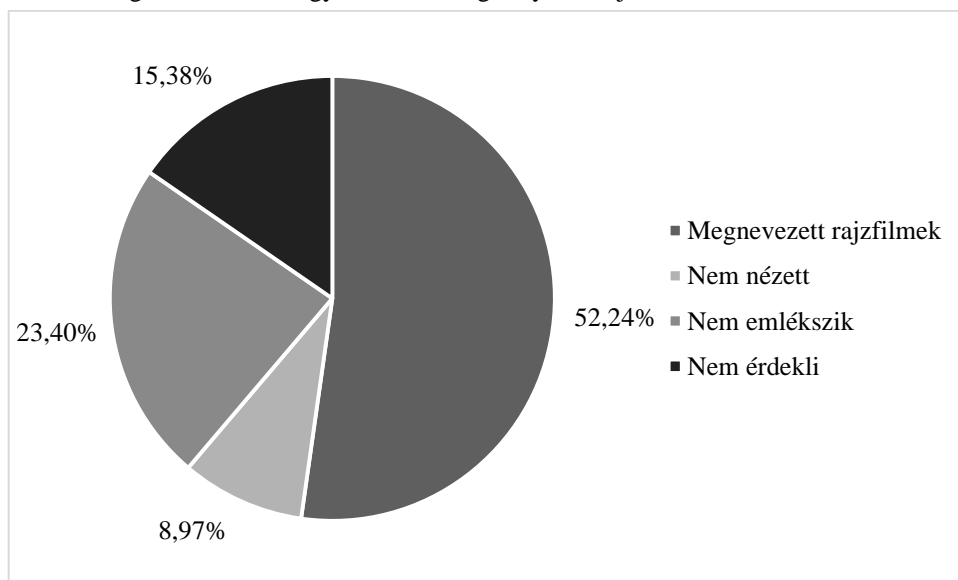
A KEDVENC GYERMEKKORI RAJZFILM

A kérdőíves felmérés során összesen 326 alkalommal jegyezték fel valamely rajzfilmet a megkérdezettek. Mindez a választ adó tanulók 52,24%-át teszi ki. A válaszokban 14 különböző angol nyelvű rajzfilm fordul elő.

9. számú táblázat: Angol nyelvű rajzfilmek

Válaszok (Teljes minta)				
Megnevezett rajzfilmek	Nem nézett	Nem emlékszik	Nem érdeklí	Összesen
326	56	146	96	624

9. számú diagram: A kedvelt gyermekkori angol nyelvű rajzfilmek

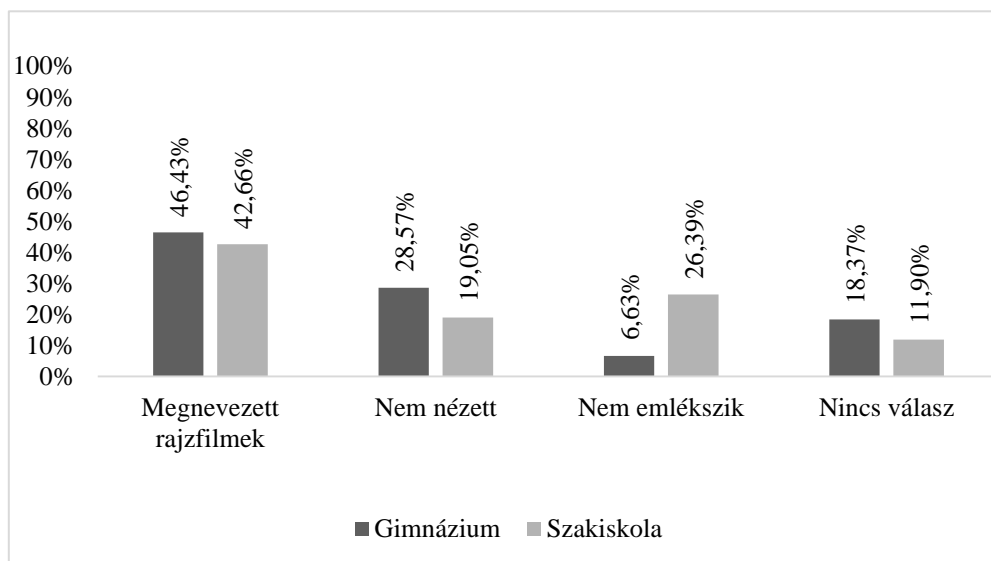
A fenti táblázat alapján a következőképpen összegezhettük a grafikon adatait: a felmért vajdasági magyar tannyelvű középiskolások 52,24%-a nevezett meg angol nyelvű rajzfilmet, melyet gyermekkorában nézett. 8,97%-ra tehető azoknak az aránya, akik emlékeik szerint nem néztek angol nyelvű rajzfilmet gyermekkorukban. További 23,4%-ot tesz ki azoknak az aránya, akik nem emlékeznek rá, hogy néztek-e angol nyelvű rajzfilmet. A megkérdezettek 15,38%-át nem érdekelte az általunk feltett kérdés. Kutatásunk további tárgya lesz annak felmérése, hogy az angol nyelvű rajzfilmet nézők körében jelentkezik-e lényeges eltérés az angol nyelv iránti attitűdöt illetően. További célunk annak kimutatása is, hogy az angol nyelvű rajzfilmet nézők milyen arányban járnak szakiskolába és gimnáziumba.

A szakiskolák és a gimnáziumok szerinti felosztás az alábbi különbséget mutatja:

10. számú táblázat: Angol nyelvű rajzfilmek (szakiskola–gimnázium)

Válaszok	Megnevezett rajzfilmek	Nem nézett	Nem emlékszik	Nem érdeklí	Összesen
Gimnázium	91	56	13	36	196
Szakiskola	215	96	133	60	504

10. számú diagram: Angol nyelvű rajzfilmek (szakiskola–gimnázium)

Mind a szakiskolákban, mind pedig a gimnáziumokban a megnevezett rajzfilmek állnak a gyakorisági sorrend első helyén. A gimnáziumi tanulók 3,77%-kal magasabb arányban tüntettek fel angol nyelvű rajzfilmet, mint a szakiskolákba járó társaik. A százalékarányok tekintetében a gimnáziumokban a továbbiakban az alábbi sorrenddel számolhatunk: nem néztek rajzfilmet a megkérdezettek (28,57%), nem érdeklí adatközlőinket a feltett kérdés (18,37%), valamint nem emlékeznek rá, hogy mely angol nyelvű rajzfilmet nézték (6,63%). A szakiskolákban tanulóknál némileg módosul a sorrend: nem emlékeznek rá adatközlőink, hogy valamely rajzfilmet nézték volna angolul (26,39%), nem néztek angol nyelvű rajzfilmet (19,05%), valamint nem érdeklí őket az általunk megfogalmazott kérdés (11,90%). Az utóbbi adatok feltételezhetően a szakiskolásoknak, szemben a gimnazistákkal, az angol irányában tanúsított kevésbé pozitív attitűdjét sejtetik. Utalhatnak továbbá az angol nyelvtanulással szemben kialakult érdektelenségre is. Mindezek a

lehetséges attitűdök későbbi kutatásaink során összefüggésbe kerülnek majd a gimnáziumokba és a szakiskolákba járó fiatalok angol nyelvi attitűdjének azzal a kérdésével, hogy mely életkorban, milyen körülmények között kezdték az angol nyelv tanulását, továbbá, hogy megítélésük szerint fontos-e és hasznos-e az angol nyelv tanulása, mely szituációkban alkalmazható az angol stb. Mindez azonban a fentebb említett monográfiánk tárgya lesz majd.

Rétegzett mintavételünk két adatközlői csoportja között azon attitűd vonatkozásában találjuk a legnagyobb eltérést, hogy többen közülük nem emlékeznek a gyermekkorban nézett angol nyelvű rajzfilmre. A szakiskolások közül 19,76%-kal magasabb arányban jelölték meg ezt a válaszlehetőséget, mint gimnáziumi társaik. A gimnazisták viszont 9,52%-kal többször ítélik úgy, hogy nem néztek angol nyelvű rajzfilmet gyermekkorukban, továbbá a gimnáziumi tanulókat 6,47%-kal magasabb arányban nem érdekli ez a kérdés, valamint ugyancsak ők neveztek meg többször (3,77%-kal) valamely angol nyelvű rajzfilmet.

A gyermekkori kétnyelvűvé válás fontos állomása a rajzfilmek rendszeres követése és nézése az adott idegen nyelven (Prosic-Santovac, D. 2016, Steinkrauss, R. – Tendeiro, J. – De Bot, K. 2016, Van Horn, D., – Kan, P. F. 2016, Jaana Jylhä-Laide 1994). A vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos középiskolások azon kérdésünk kapcsán, hogy mely rajzfilmeket nézték gyermekkorukban angol nyelven, tizennégy rajzfilmet neveztek meg. A tizennégy rajzfilmet 326 alkalommal tüntették fel.

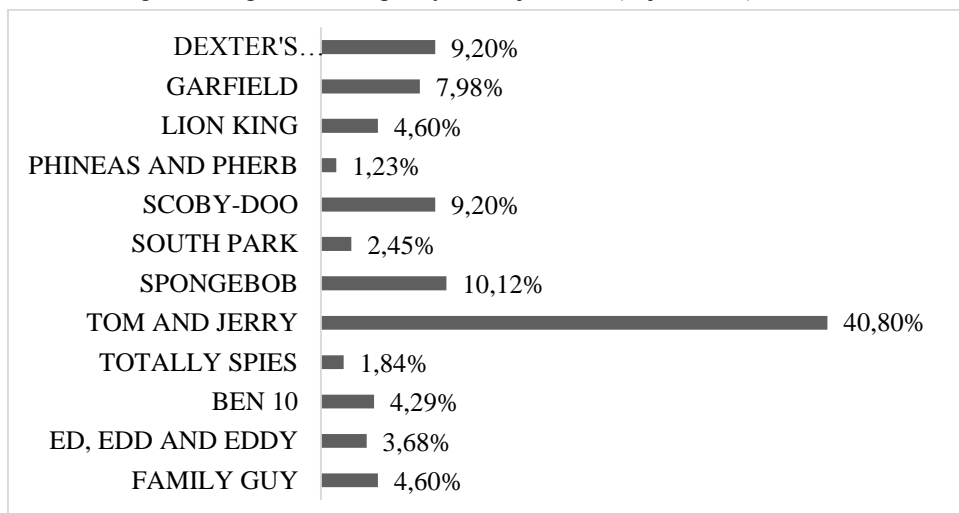
11. számú táblázat: Megnevezett angol nyelvű rajzfilmek (teljes minta)

Válaszok

(Teljes minta)

DEXTER'S LABORATORY	20
GARFIELD	26
LION KING	15
PHINEAS AND PHERB	4
SCOOBY-DOO	30
SOUTH PARK	8
SPONGEBOB	33
TOM AND JERRY	133
TOTALLY SPIES	6
BEN 10	14
ED, EDD AND EDDY	12
FAMILY GUY	15

11. számú diagram: Megnevezett angol nyelvű rajzfilmek (teljes minta)

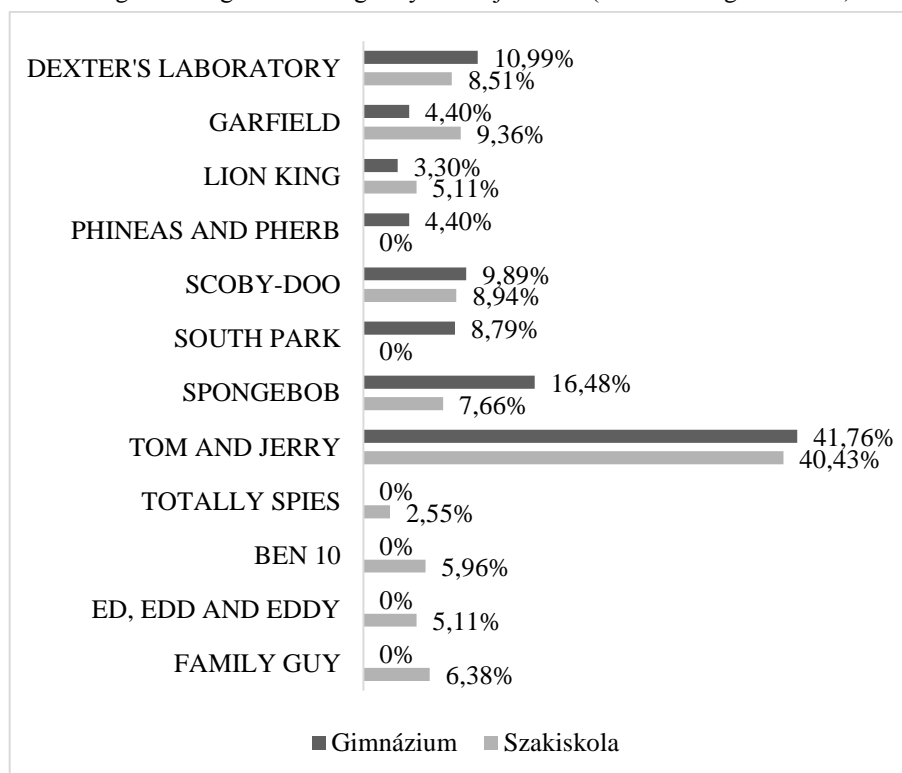
A legtöbb adatközlő (40,8%) a *Tom and Jerry* rajzfilmet nézte emlékei szerint angol nyelven gyermekkorában. A leggyakoribb rajzfilmként előforduló *Tom and Jerry* valószínűleg azért volt népszerű adatközlőink körében, mert a televíziós csatornák előtérbe helyezték ennek sugárzását. Angol nyelvű szöveget ritkán hallunk benne, azonban a rajzfilmek éppen azáltal válnak tanító jellegűvé, hogy kezdetben bizonyos szavakat, kifejezéseket tanulunk meg belőlük, melyek nyelvtudásunk gyarapodásával mondatokká állnak össze. Az említett rajzfilm pedig éppen ennek a folyamatnak a kiindulópontja lehetett. A *SpongeBob*-ot az adatközlők 10,12%-a tüntette fel, a *Dexter's Laboratory*-t, valamint a *Scooby-Doo*-t a megkérdezettek 9,2%-a jelölte meg, a *Garfield* rajzfilm pedig további 7,98%-os gyakoriságot mutat. Az egyéb angol nyelvű rajzfilmek, melyeket a vajdasági magyar tannyelvű középiskolások néztek gyermekkorukban, a következők: a *Family Guy* és a *Lion King* (4,6%-os előfordulással), a *Ben 10* 4,29%-kal, az *Ed, Edd and Eddy* 3,68%-kal, a *South Park* 2,45%-kal, a *Totally Spies* 1,84%-kal, valamint a *Phineas and Ferb* 1,23%-kal zárja a sort. Meglátásunk szerint a feltüntetett rajzfilmek népszerűségét és gyakoriságát azok televíziós csatornákon való elérhetősége eredményezte elsősorban, mivel az egyes rajzfilmek között nem látunk tartalmi összefüggést. Mára ez a repertoár jelentősen bővült az internet által, és valószínűleg folyamatos változásnak lesznek kitéve a jövőben is a gyermekek által kedvelt mesefilmek.

A rétegzett mintavétel nyomán az alábbi különbségek észlelhetők a gimnáziumok és a szakiskolák között:

12. számú táblázat: Megnevezett angol nyelvű rajzfilmek (szakiskola–gimnázium)

Válaszok	Gimnázium	Szakiskola
DEXTER'S LABORATORY	10	20
GARFIELD	4	22
LION KING	3	12
PHINEAS AND PHERB	4	0
SCOBY-DOO	9	21
SOUTH PARK	8	0
SPONGEBOB	15	18
TOM AND JERRY	38	95
TOTALLY SPIES	0	6
BEN 10	0	14
ED, EDD AND EDDY	0	12
FAMILY GUY	0	15

12. számú diagram: Megnevezett angol nyelvű rajzfilmek (szakiskola–gimnázium)

Mind a gimnáziumokban, mind a szakiskolákban a *Tom and Jerry*-t nézték gyermekkorukban a legtöbben. Véleményünk szerint ez a rajzfilm döntő mértékben befolyásolja az angol iránti pozitív attitűd kialakulását, mivel cselekménye révén

igen közkedvelt mind a mai napig. Amennyiben ugyanis valamely történetet kedvelünk, egyre nagyobb esélyünk van valamely nyelv megkedvelésére is. A gimnáziumi tanulók 1,33%-kal magasabb arányban állítják az iméntieket. A gimnáziumokban az alábbi rajzfilmek fordulnak még elő (csökkenő sorrendben): *SpongeBob* (16,48%), *Dexter's Laboratory* (10,99%), *Scooby-Doo* (9,89%), *South Park* (8,79%), *Phineas and Pherb* és a *Garfield* (4,4%), valamint a *Lion King* (3,3%). A szakiskolákból érkezett attitűdök az alábbi rajzfilmeket tartalmazzák: *Garfield* (9,36%), *Scooby-Doo* (8,94%), *Dexter's Laboratory* (8,51%), *SpongeBob* (7,66%), *Family Guy* (6,38%), *Ben 10* (5,96%), *Lion King* és az *Ed, Edd and Eddy* (5,11%), végül pedig a *Totally Spies* (2,55%-kal). Mindemellett a gimnáziumokban tanulók az alábbi rajzfilmeket tüntették fel magasabb százalékarányban: a *SpongeBobot* és a *South Parkot* (8,82% és 8,79%-kal magasabb arányban), a *Phineas and Pherbet* (4,4%-kal többször), a *Dexter's Laboratory-t* (2,48%-kal gyakrabban), valamint a *Tom and Jerry-t* 1,33%-kal magasabb arányban. Az alábbi rajzfilmek pedig a szakiskolákban gyakoribbak: a *Family Guy* (6,38%-kal), az *Ed, Edd and Eddy* (5,11%-kal), a *Garfield* 4,96%-kal, a *Totally Spies* (2,55%-kal), valamint a *Lion King* (1,81%-kal). Mindezen különbségek okaira nem derült fény eddigi kutatásaink nyomán. Az egyes televíziós csatornák elérhetőségével magyarázzuk a mesefilmek nézésének gyakoriságát, mivel a rajzfilmek között nincs tematikai összefüggés és hasonlóság. Minden kornak megvannak a kedvelt mesefilmjei, váltakozásuk pedig folyamatos.

ÖSSZEZÉS

Tanulmányunk kiegészíti és folytatja a magyar tannyelvű vajdasági 3. és 4. osztályos tanulók angol nyelvi attitűdjeit taglaló kutatást, melynek keretében kitértünk az angol nyelv elsajátításának kezdeti időszakára, körülményeire, valamint a Vajdaságban iskolai keretek között elsajátítható angol nyelv érdemjegyei felől is érdeklődtünk (I. Kovács Rác–Halupka–Rešetar 2019 kézirat).

Az említettek mellett a gyermekkori két- vagy többnyelvűvé válás fontos állomása azoknak a szavaknak, mondatoknak és mondókáknak az elsajátítása, melyeket az adott nyelven megtanulunk. Ezekhez szorosan köthetők az adott nyelven figyelemmel kísért mesefilmek is. A vajdasági magyar tannyelvű középiskolások 311 alkalommal nevezték meg a fentebb ismertetett 10 angol nyelvű szó valamelyikét, 168-szor tüntették fel az úgyszintén hét angol mondat egyikét, valamint 16 alkalommal tüntettek fel valamely angol nyelvű mondókát a hét mondóka közül, melyet megemlítenek. Ez azt jelenti, hogy 495 adatközlő válaszolt kérdésünkre. A legtöbbször megemlített angol nyelvű szó a számok angol

nyelvű megnevezése, a leggyakrabban előforduló mondatok a különböző angol nyelvű köszönésformák (76 alkalommal), az először megtanult mondókák közül pedig hétszeri előfordulással a *London bridge is falling down* fordul elő legtöbbször. Ez utóbbiak szolgáltak tehát a felmért adatközlői csoport angol nyelven való tanulásának kiindulópontjával. A kutatás folytatásaként érdekes lesz majd későbbi nemzedékek felmérése, azaz annak kimutatása, hogy hogyan változnak a mondókák, mondatok és szavak az angol nyelvtanulás kezdeti időszakában. Amennyiben a kapott adatok további értékelését elvégezzük, úgy arra a megállapításra jutunk, hogy relatíve kisszámú szó, mondat és rajzfilm fordul elő a kapott nyelvi anyagban. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a feltüntetett szavak és mondatok elsősorban az intézményes keretekhez köthető angol nyelvi oktatásról tanúskodnak, tehát a vajdasági magyar tannyelvű középiskolások angol nyelvi ismeretei az óvodai és általános iskolai oktatáshoz kapcsolódnak elsősorban, amely tény az 5–7 éves életkort jelöli. A kutatás további aspektusa lesz ez utóbbi kérdés, melynek keretében adatközlőink nyilatkoznak arról, hogy emlékeik szerint mely életszakhoz köthető az angol nyelvvel való ismerkedés.

A rétegzett mintavétel nyomán arra is fény derült, hogy a szakiskolák és a gimnáziumok tanulói körében ugyanazok az angol nyelvű szavak, mondatok és mondókák a leggyakoribbak, amelyeket a most ismertetett teljes minta keretében is megismerhettünk. Továbbá azt is tapasztalhattuk, hogy nincs lényeges különbség a két iskolai csoport angol nyelvi attitűdjének ezen aspektusai között. A két iskolatípus közötti legnagyobb eltérést az angol nyelvű szavak vonatkozásában tapasztalhattuk. A gyermekkorban nézett angol nyelvű rajzfilmek közül 326 alkalommal találkozhattunk tizennégy különböző mesefilmmel, melyek közül mind a szakiskolákban, mind pedig a gimnáziumokban a *Tom and Jerry* fordul elő leggyakrabban (összesen 133 alkalommal).

Célunk a továbbiakban, hogy a fentebb ismertetett angol nyelvi attitűdöket összevessük az említett adatközlői csoport szerb nyelvi attitűdjével, azaz párhuzamot vonjunk a gyermekkorban első ízben elsajátított szerb és angol nyelvű szavak, mondatok és mondókák között, valamint megtegyük ugyanezt a rajzfilmek vonatkozásában is. Amennyiben sikerül összegeznünk a vajdasági magyar nyelvű diákok először megtanult angol és szerb nyelvű szavait, mondatait, mondókáit és rajzfilmjeit, úgy azok az iskolai projektoktatás alapjául szolgálhatnak.

Kovács Rácz Eleonóra, Pásztor-Kicsi Mária

ENGLISH LANGUAGE ATTITUDES: FIRST WORDS, SENTENCES, RHYMES AND
FAVOURITE CARTOONS AND ANIMATED FILMS

Summary

The present sociolinguistic paper offers insight into the English language attitudes of 788 Vojvodinian third- and fourth-grade secondary school students who are native speakers of Hungarian. Based on the data collected in a survey, we discuss the potential differences between the attitudes of our informants depending on the type of school they attend (grammar school or vocational school). The topics covered in the study include the first English words, sentences and rhymes our informants report to have learnt early in their childhood, as well as the English-language cartoons and animated films they remember having watched most and liked best in their childhood. The results of the study are expected to complement the results of existing research into the English language attitudes of Hungarian native speaking students in Vojvodina. The conclusions reached in this research may serve as a basis for the English language education of young learners of the Hungarian-speaking minority in Vojvodina.

Keywords: English language attitudes, Vojvodina, Hungarian L1 secondary school students, childhood bilingualism, usage-oriented, functional language teaching.

Eleonora Kovač Rac, Marija Pastor-Kiči

STAVOVI PREMA ENGLESKOM JEZIKU: PRVE REČI, REČENICE, PESMICE,
OMILJENI CRTANI FILMOVI

Rezime

U ovoj sociolingvističkoj studiji se istražuju stavovi vojvođanskih učenika 3. i 4. razreda srednje škole na mađarskom nastavnom jeziku prema engleskom jeziku kao stranom. Na osnovu rezultata prikupljenih putem upitnika od ukupno 788 učenika, u radu se prikazuju razlike između učenika na osnovu tipa srednje škole (gimnazija nasuprot srednjoj stručnoj školi). Pitanja na koje smo tražili odgovor tiču se prvih reči, rečenica i pesmica koje su ispitanici naučili ili usvojili na ranom uzrastu, kao i omiljenih crtanih filmova na engleskom jeziku. Rezultati ovog istraživanja dopunjuju ranija istraživanja vezano za stavove učenika-pripadnika mađarske nacionalne manjine prema engleskom jeziku kao stranom. Zaključci do kojih se dolazi na osnovu analize prikupljenih podataka mogu poslužiti za unapređivanje nastave engleskog jezika na ranom uzrastu deci čiji je maternji jezik mađarski.

Ključne reči: stavovi prema engleskom jeziku, Vojvodina, učenici srednjih škola na mađarskom nastavnom jeziku, rani bilingvizam, funkcionalna nastava jezika.

IRODALOM

- Baker, C. (1992). *Attitudes and Language*. Clevedon – Philadelphia – Adelaide: Multilingual Matters.
- Brudner, L. A. – Douglas, R. W. (1979). Language attitudes, behavior and intervening variables . In W. F. Mackey and J. Ornstein (Eds.), *Psycholinguistic studies in Language contact. Methods and Cases*. The Hague – Paris – New York: Mouton Publishers. 51–68.
- Deprez, K. – Persoons, Y. (1987): Attitude. In Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (Eds.) (1987). *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. New York – Berlin: Walter de Gruyter. 399–404.
- Gréczi-Zsoldos, E. (2011). A nyelvi attitűd. <http://www.avorospostakocsi.hu/2011/12/16/a-nyelvi-attitud-2/> (2015. 09. 03.)
- Jaana Jylhä-Laide (1994). Learning by Viewing: cartoons as foreign language learning material for children--a case study, *Journal of Educational Television*, 20:2, 93-109.
(https://csclub.uwaterloo.ca/~rfburger/language/learning_by_viewing_1994.pdf)
- Kovács Rác, E. (2011). Nyelvi attitűdök a vajdasági magyarság körében. *Újvidék, Sajnos*.
- Kovács Rác, E. (2014). Nyelvjárási attitűdök a használatközpontú, funkcionális nyelvtanítás tükrében (Attitude prema dijalektima u funkcionalnoj nastavi). Ispánovics Csapó Julianna (szerk.): *Tudástérkép – Vajdasági magyar tudóstalálkozó 2014. (Konferencija vojvođanskih mađara)*.(e-book, link: <http://www.vmat.rs>) Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács, Újvidék, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.279-288. = link.: http://vmat.rs/?page_id=1147
- Kovács Rác, E. (2015). Језичко опредељење и двојезичност војвођанских Мађара у зависности од образовања и старосне доби. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LVIII/2, 2015, 219-237*.
- Kovács Rác, E. – Halupka-Rešetar, Sz. (2017a). Szerb és angol nyelvi attitűdök a vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos gimnáziumi tanulók körében. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XLII-1, 149–169*.
- Kovács Rác, E. – Halupka-Rešetar, Sz. (2017b). Stavovi prema srpskom jeziku među ucenicima vojvođanskih srednjih škola na mađarskom nastavnom jeziku. *Nasleđe 38, 141–161*.

- Kovács Rácz, E.– Halupka Rešetar, Sz. (2019). Attitudes toward English in Serbian minority context. *Journal of multilingual and multicultural development*. Kézirat
- Lambert, W. E. (1967). A social psychology of bilingualism. *Journal of Social Issues*, 23, 91–109.
- Prosic-Santovac, D. (2016). Popular video cartoons and associated branded toys in teaching English to very young learners: A case study. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1362168816639758>
- Steinkrauss, R. – Tendeiro, J. – De Bot, K. (2016). Individual differences in very young children's English acquisition in China: Internal and external factors. <https://www.cambridge.org/core/journals/bilingualism-language-and-cognition/article/individual-differences-in-very-young-childrens-english-acquisition-in-china-internal-and-external-factors/D2C3C006FD9DB6DE6C2F5B26A676C274>
- Trudgill, P. (1997). Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Szeged: JGyTF.
- Van Horn, D., – Kan, P. F. (2016). Fast mapping by bilingual children: Storybooks and cartoons. *Child Language Teaching and Therapy*, 32(1), 65–77. <https://doi.org/10.1177/0265659015584975> (<https://ezproxy.nb.rs:2224/doi/pdf/10.1177/0265659015584975>)
- Woolard, K. A. – Gahng, T. J. (1990). Changing Language policies and attitudes in Catalonia. *Language in Society*, 19, 311–330.

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду објављује оригиналне научне, прегледне научне и стручне радове из области филолошких, лингвистичких и друштвених наука. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени, као ни они који не задовољавају научне критеријуме. Ако је рад био изложен на научном скупу, или је настао као резултат научног пројекта, тај податак ваља навести у напомени на дну насловне странице текста.

Аутор је дужан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се односе на истраживање, тако и библиографски подаци и наводи из литературе. Радови се пре рецензирања подвргавају провери на плагијат.

Годишњак објављује радове наставника и сарадника Факултета као и аутора по позиву Уређивачког одбора из иностранства и других универзитета из земље. У *Годишњаку Филозофског факултета* се објављују радови са највише три коаутора. Свако може да понуди само један рад за објављивање, било да је једини аутор или коаутор. Аутори могу једном да објаве прерађени део из своје докторске дисертације, с тим што поклапање с изворним текстом не сме бити више од 30%.

Предаја рукописа

Радови се предају у електронском облику у .doc или .docx формату на web страници часописа <http://godisnjak.ff.uns.ac.rs> уз обавезну претходну регистрацију. Рад се предаје у неколико корака:

1. Одабир секције и унос основних информација о предаји.
2. Достављање докумената: потребно је доставити засебно
 - „насловну страну”;
 - рукопис који садржи све илустрације (сlike и графиконе); поред тога још и
 - илустрације у одвојеним фајловима.
3. Унос метаподатака: потребно је унети
 - наслов рада на српском и енглеском
 - апстракт на српском и енглеском
 - све ауторе и коауторе
 - језик рада

- установе подршке (уколико је рад резултат рада на пројекту) на српском и енглеском
- референце (све референце морају бити одвојене празним редом).

Рецензирање

Поступак рецензирања је анониман у оба смера, стога аутори морају да уклоне све информације из текста, одн. фајла на основу којих би могли да буду идентификовани, и то на следеће начине:

а) анонимизацијом референци које се налазе у тексту и које су ауторове,

б) анонимизацијом референци у библиографији,

в) пажљивим именовањем фајлова, како се не би видело ко је творац (нпр. File > Check for Issues > Inspect Document > Document Properties and Personal Information > Inspect > Remove All > Close).

Радове рецензирају два квалификована рецензента, и то један интерни, са Филозофског факултета, а други рецензент је екстерни.

Мишљење анонимног рецензента и текст рада са евентуалним напоменама се достављају аутору да би он у року од 7 дана извршио тражене измене у раду. Уколико рецензент установи да рад није у складу са правописом и да има граматичких и стилских грешака, аутору се враћа рад на лектуру, чије трошкове сноси сâм аутор. Ревидирана верзија рада се шаље рецензенту на увид, те се он изјашњава да ли су тражене измене одговарајуће и да ли рад може да се штампа. Након тога Уредништво доноси одлуку о објављивању.

Аутор рада се у року од најмање три месеца од предаје рукописа обавештава о томе да ли је његов чланак прихваћен за објављивање. Рок за објављивање прихваћених радова је најкасније 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, када то буде од њега затражено.

Језик и писмо

Радови се публикују на свим језицима који се изучавају на Филозофском факултету у Новом Саду (српски, мађарски, словачки, румунски, русински, руски, немачки, енглески, француски), и то латиничним писмом, изузев радова на руском који се штампају ћирилицом, али и код њих референце морају да стоје латиничном (због захтева иностраних база за индексирање часописа), док се у загради наводи да је библиографска јединица објављена ћирилицом.

Форматирање текста

Текстови се пишу у програму Microsoft Word, фонтом Times New Roman. Величина фонта основног текста је 12 (сем код блок цитата, односно

цитата од преко 40 речи, где величина фонта износи 11). Проред основног текста је 1,15. Сваки први ред новог пасуса је увучен (Paragraph/Indentation/Special: First line 12.7 m), а текст треба изравнати са обе стране („justify”). Не треба делити речи на крају реда на слоге. Странице треба да буду нумерисане, а формат странице је А4.

За фусноте се користе арапски бројеви, од 1 па надаље (осим првих двеју означених звездицом – које се прикључују имену првог аутора, односно наслову рада). Фусноте се пишу величином фонта 10.

Графички прилози треба да буду црно-бели и уређени у изворном формату. Њихову величину и сложеност треба прилагодити формату часописа, како би се јасно видели сви елементи.

Радови који не задовољавају формалне стандарде не могу да уђу у поступак рецензирања.

Насловна страница

Сви радови имају насловну страницу која треба да у горњем левом углу садржи име(на) аутора са именом институције, испод тога пун наслов прилога центрирано, верзалом, затим број карактера текста (укључујући фусноте и референце) и фусноту која је обележена звездицом (*, **). Звездица (*) која се налази иза имена јединог или првог аутора односи се на прву фусноту на дну странице која садржи e-mail адресу аутора, а две звездице (**) се додају иза наслова рада и односе се на другу фусноту, која треба да садржи име и број пројекта, захвалницу, напомену да је рад излаган на научном скупу итд. Иза насловне стране следи прва страна текста, са идентично наведеним насловом рада а затим остали елементи рада.

Структура чланка

Рукопис понуђен за штампу треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, институцију у којој је запослен, наслов рада, сажетак, кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат (редоследом којим су овде наведени).

Изворни, тј. оригинални научни рад мора јасно да представи научни контекст питања које се разматра у раду, уз осврт на релевантне резултате из претходних истраживања, затим опис корпуса, методологију и циљеве истраживања, анализу корпуса, односно истраженог питања уз обавезан закључак са јасно представљеним резултатима истраживања.

Прегледни научни рад треба да пружи целовит и критички приказ одређеног научног проблема као и критички однос према релевантној литератури (са посебним освртом на разлике и недостатке у тумачењу резултата), и теоријски заснован став аутора.

Стручни чланак треба да буде приказ резултата развојних а не фундаменталних истраживања, ради примене у пракси и ширења већ познатих знања, ставова и теорија, с нагласком на употребљивости резултата. Поред теоријског ретроспективног и експликативног дела, овакви чланци треба да садрже аналитичко експериментални део у којем се решавају задати проблеми, доказују хипотезе. Такви радови треба да садрже и део у којем се нуде могућа решења актуелног проблема.

Наслов рада

Наслов треба да што верније опише садржај чланка, треба користити речи прикладне за индексирање и претраживање у базама података. Ако таквих речи у наслову нема, пожељно је да се наслову дода поднаслов.

Апстракт и кључне речи, резиме

Пре основног текста рада, испод наслова, следи апстракт, кратак информативан приказ садржаја чланка, који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Апстракт се пише на језику основног текста у једном параграфу, и то не дужи од 200 речи, величином фонта 10, са проредом 1.15. Саставни делови апстракта су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У интересу је аутора да апстракт садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Испод апстракта са насловом *Кључне речи*: треба навести од пет до десет кључних речи (то треба да буду речи и фразе које најбоље описују садржај чланка за потреба индексирања и претраживања).

Резиме на енглеском језику се пише на крају текста, а пре литературе, величином фонта 10, са проредом 1.15. Наслов резимеа на енглеском је исписан верзалом, центрирано. У резимеу се сажето приказују проблем, циљ, методологија и резултати научног истраживања, у не више од 500 речи. Резиме не може бити превод апстракта са почетка рада, већ сложенији и другачије формулисан текст. Затим с ознаком *Keywords*: следе кључне речи на енглеском (до 10 речи).

Уколико је рад на страном језику, резиме је на српском, а ако је рад на мађарском, словачком, румунском или русинском језику, поред резимеа на енглеском следи резиме и кључне речи на српском.

Обим текста

Минимална дужина рада је 20.000, а максимална 32.000 карактера, укључујући апстракт, резиме и литературу. Радови који не задовољавају дате оквире неће бити узети у разматрање.

Основни текст рада

Основни текст се пише величином фонта 12. Наслови поглавља се наводе верзалом центрирано, а поднаслови унутар поглавља курзивом.

Табеле и графикони треба да буду сачињени у Word формату. Свака табела треба да буде означена бројем, са адекватним називом. Број и назив се налазе изнад табеле/графикана.

У подбелешкама, тј. фуснотама, које се означавају арапским бројевима дају се само коментари аутора, пишу се фонтом величине 10. Изузетак у погледу начина означавања фусноте јесу прве две.

Скраћенице треба избегавати, осим изразито уобичајених. Скраћенице које су наведене у табелама и сликама треба да буду објашњене. Објашњење (легенда) се даје испод табеле или слике.

Цитирање референци унутар текста

Цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитати унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’). Коришћени извор наводи се унутар текста тако што се елементи (презиме аутора, година издања, број странице на којој се налази део који се цитира) наводе у заградама и одвајају зарезом и двотачком (Bugarski, 1998: 24). Цитирани извори се наводе на крају реченице, непосредно пре тачке.

Ако цитат који се наводи у тексту садржи више од 40 речи не користе се знакови навода, већ се цитат пише у посебном блоку, лева маргина (Paragraph/Indentation/Left) је код таквих цитата увучена на 1,5 цм, а фонт је величине 11, на крају се у загради наводи извор. Размак пре и после блок цитата (Paragraph/Spacing/Before и After) је бпт.

Кад се аутор позива на рад са 3–5 аутора, приликом првог навођења таквог извора потребно је набројати све ауторе: (Rokai–Đere–Pal, & Kasaš, 2002). Код каснијих навођења тог истог извора навести само првог аутора и додати „и др.” уколико је публикација на српском или „et al.” ако је писана на страном језику: (Rokai и др., 1982).

Уколико рад има 6 и више аутора, при првом и сваком даљем навођењу тог рада ставити само првог аутора и додати „и др.” ако је публикација писана на српском или „et al.” ако је књига писана на страном језику.

Када се цитира извор који нема нумерисане странице (као што је најчешће случај са електронским изворима), користе се број параграфа или наслов одељка и број параграфа у том одељку: (Bogdanović, 2000, пара. 5), (Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1).

Ако рад садржи две или више референци истог аутора из исте године, онда се после податка о години додају словне ознаке „а”, „б” итд. (Торма, 2000а) (Торма, 2000б). Студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (Halle, 1959; 1962).

Ако се упућује на више студија различитих аутора, податке о сваком следећем одвојити тачком и зарезом (From, 2003; Nastović, 2008), студије се наводе такође хронолошким редом.

Литература

У списку литературе наводе се само референце на које се аутор позвао у раду и то по абecedном реду презимена првог аутора. Референце морају бити исписане Романским писмом, уколико је рад штампан ћирилицом, поред латиничног навођења у загради треба да стоји податак да је оригинални рад објављен ћирилицом. Фонт је величине 12, а облик навода „висећи” (Hanging) на 1,5 цм, као у следећим примерима:

Књиге (штампани извори)

Књига са једним аутором

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Уколико рад садржи неколико референци чији је први аутор исти, најпре се наводе радови у којима је тај аутор једини аутор, по растућем редоследу година издања, а потом се наводе радови у односу на абecedни ред првог слова презимена другог аутора (уколико има коауторе).

Књига са више аутора

Када је у питању више аутора, наводе се сви, с тим што се пре последњег презимена додаје амперсанд, односно „&”. Ако има више од седам аутора, наводи се првих шест, затим се пишу три тачке и на крају последњи аутор:

Đorđević, S.–Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

Rokai, P.–Đere, Z.–Pal, T. & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

Књига са уредником или приређивачем, зборник радова

Ако је књига зборник радова са научног скупа или посвећен једној теми, као аутор наводи се приређивач тог дела и уз његово презиме и иницијал имена у загради додаје се „уред.” или „прир.” односно „, ed.” ако је књига писана на страном језику.

Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Чланак из зборника

Radović, Z. (2007). *Donošenje ustava*. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije. 27–38.

Чланак из научног часописа

Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485–502.

Чланак из магазина

Чланак из магазина има исти формат као кад се описује чланак из научног часописа, само што се додаје податак о месецу (ако излази месечно) и податак о дану (ако излази недељно).

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110–117.

Чланак из новина

За приказ ових извора треба додати податак о години, месецу и дану за дневне и недељне новине. Такође, користити „str.” (или „p.” ако су новине на страном језику) код броја страна.

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

А ако се не спомиње аутор чланка:

Straževica gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Онлајн извори

Кад год је могуће, треба уписати DOI број. Овај број се уписује на крају описа без тачке. Ако DOI није доступан, треба користити URL.

Чланак из онлајн научног часописа

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

Ако чланак нема DOI број, може се користити URL адреса:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

Е-књиге

При цитирању књига или поглавља из књига која су једино доступна „онлајн”, уместо податка о месту издавања и издавачу ставити податак о електронском извору из ког се преузима:

Milone, E. F.–Wilson, W. J. F. (2008). Solar system astrophysics: background science and the inner solar system [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

Веб сајт

Податак о години односи се на датум креирања, датум копирања или датум последње промене.

Kraizer, S. (2005). Safe child. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Страна унутар веб сајта:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: Union of Concerned Scientists. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

Блог и вики:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

Video post (YouTube, Vimeo и слично)

За податак о аутору изма се презиме и име аутора (ако је тај податак познат) или име које је аутор узео као свој алијас (обично се налази поред „uploaded by” или „from”):

Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE3>.

Необјављени радови

За резимее са научног скупа, необјављене докторске дисертације и сл. – уколико је навођење таквих радова неопходно, треба навести што потпуније податке.

Smederevac, S. (2000). Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Рукописна грађа наводи се према аутору рукописа, а уколико аутор рукописа није познат, према наслову. Уколико рукопис нема наслов, наслов му даје онај који о њему пише. Следећи елемент је време настанка текста, затим место и назив институције у којој се рукопис налази, сигнатура и фолијација.

Уредништво часописа *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Др Зорана Ђинђића 2.

21000 Нови Сад

Tel: +381214853900

www.ff.uns.ac.rs

Припрема за штампу и редизајн корица

Игор Лекић

Штампа

Футура

Петроварадин

Тираж

150

ЦИП – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

ГОДИШЊАК Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of
Philosophy /главни и одговорни уредници: Едита Андрић, Дамир Смиљанић – 1956,
књ.1-1975. књ.18-1990. књ. 19- . Нови Сад: Филозофски факултет, 1956-1975; 1990- . –
23 цм.

Годишње. – текст и сажети на српском и на страним језицима.

– Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374-0730 (Штампано издање)

ISSN 2334-7236 (Online)

COBISS.SR-ID 16115714
